

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇ, İSKÂN VE SÜRGÜN
(XVII. YÜZYIL ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
OSMAN KİMYA

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RAHMİ TEKİN

*Bu tez çalışması, VAN YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP)
tarafından, SDK-2020-8626 No'lu proje koduyla desteklenmiştir.*

VAN – 2021

KABUL VE ONAY SAYFASI

Osman KİMYA tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nde Göç, İskân ve Sürgün (XVII. Yüzyıl Örneği)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Rahmi TEKİN

Tarih ABD / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Başkan: Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ

Tarih Eğitimi ABD / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Tarih ABD / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. Mehmet KAYA

Tarih ABD / Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Musa SEZER

Tarih ABD / Erzurum Teknik Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Yedek Üye:

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Yedek Üye:

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Tez Savunma Tarihi:

2/6/2021

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (2.6.2021)

Osman KİMYA

Doktora Tezi
Osman KİMYA
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Haziran, 2021

OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇ, İSKÂN VE SÜRGÜN (XVII. YÜZYIL ÖRNEĞİ)

ÖZET

Osmanlı tarihini bir bütün olarak anlayabilmek için yaşanan siyasî hadiselerin yanında devletin siyasetine tesir eden sosyo-ekonomik ve hukukî meselelerin de incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki topraklarda meydana gelen göçler ve bu göçler neticesinde vuku bulan problemlerin çözümlenişi ele alınmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan buhranlar ve iktisadî sıkıntılar XVII. yüzyılda artarak devam etmiştir. Celâlî isyanlarının neden olduğu tahribat Anadolu'nun birçok bölgesinde köylerin boşalmasına sebep olmuştur. Bu durum devletin temel yapı taşı durumunda olan ziraî üretimin aksamasına zemin hazırlamıştır. İçte yaşanan hadiselerin yanında Avrupa'da devam eden muharebeler ve doğu sınırında İran ile yaşanan savaşlar devleti zor durumda bırakmıştır. Dıştaki savaş cepheleri ve içteki sarsıntılardan ötürü bu yüzyılda pek çok göç hareketi vuku bulmuştur.

Osmanlı Devleti göç hareketlerini sistemli yönetmek için bir iskân metodu uygulamaya başlamıştır. Göç eden toplulukları kalıcı halde yerleştirme siyaseti izlemeye gayret etmiştir. Özellikle sürekli hareket halinde olan göçebe aşiretler ve konar-göçer taifeleri belirli topraklara iskân etmeye çalışmıştır. Yine bu iskânlar neticesinde yaşanan sorunlardan ötürü sürgün politikasına başvurarak devlete karşı şekavet hareketlerinde bulunup devlete itaat etmeyen grupları veya kişileri bir nevi sürgün yöntemiyle zorunlu iskânlara tabi tutmuştur. Ayrıca bu yüzyılda vazifesini tam yerine getirmeyip aksatan üst düzey devlet görevlilerinin bir kısmını çeşitli yerlere sürgün etmiştir. Yaşanan göçler neticesindeki iskân faaliyetleri kısmen başarılı olmuştur. Ancak iskânlar devletlerin iktisadî ve idarî meseleleri ile yakından alakalı olduğundan, Osmanlı Devleti'nde içte ve dışta meydana gelen göçlerin giderek yoğunlaşması, savaşlar ve merkezî hazinenin boşalması gibi etmenler yapılan iskânların tam başarıya ulaşmasını engellemiştir.

Anahtar Kelimeler : Osmanlı Devleti, XVII. Yüzyıl, Göç, İskân, Sürgün.
Sayfa Sayısı : XII+305
Danışman : Doç. Dr. Rahmi TEKİN

D. Thesis
Osman KİMYA
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT
June, 2021

**MIGRATION, DISCHARGE AND EXILE IN THE OTTOMAN STATE
(EXAMPLE OF THE XVII CENTURY)**

ABSTRACT

In order to understand the Ottoman history as a whole, it is necessary to examine the socio-economic and legal issues affecting the politics of the state as well as the political events experienced, Therefore, XVII in the study. The migrations that occurred in the lands under the rule of the Ottoman Empire in the 16th and the resolution of the problems that occurred as a result of these migrations were discussed. XVI. Depressions and economic troubles that started in the second half of the XVII century. The century continued to increase, The destruction caused by the Celali riots caused the evacuation of villages in many areas of Anatolia. This has paved the way for the disturbance of agricultural production, which is the fundamental element of the state. In addition to the internal events, the ongoing wars in Europe and the wars with Iran on the eastern border left the state in a difficult situation, Due to the outer war fronts and internal shakes, many migration movements have occurred in this century

The Ottoman Empire started to apply a settlement method to systematically manage migration movements. He tried to follow a policy of permanent establishment of migrant groups. In particular, nomadic tribes and nomadic tribes that are constantly in motion tried to settle in certain lands. Again, due to the problems experienced as a result of these settlements, it resorted to the exile policy and subjected the groups or individuals who acted towards the state to behave, who did not obey the state, to forced resettlement by a kind of exile method. In addition, during this century, he exiled many senior state officials who did not fulfill their duties and disrupted them in various places. As a result of the migrations, the settlement activities have been partially successful. However, since the settlements are closely related to the economic and administrative issues of the states, factors such as the increasing intensity of immigration in the Ottoman Empire, the continuation of the war fronts and the depletion of the central treasury prevented the settlements from full success.

Key Words : Ottoman State, XVII. Century, Migration, Settlement, Exile.
Quantity of Page : XII+305
Supervisor : Doç. Dr. Rahmi TEKİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
TABLolar DİZİNİ	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	viii
ÖN SÖZ.....	x
GİRİŞ	1
A. Büyük Türk Göçleri	2
a.a. Göçler Öncesi Anadolu Coğrafyası	3
B. Anadolu’da İlk Türk Göçlerinin Başlaması	4
b.a. Büyük Selçuklu Göçleri.....	4
b.b. Türklerin Anadolu’ya Yerleşmesi	7
b.c. Türkiye Selçuklu Devleti Devrinde Anadolu’da Göç ve İskân	9
C. Osmanlı Devleti’nde Göçler	14
c.a. Kuruluştan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar Göç ve İskân.....	14
c.b. Tahrir Yöntemi ve Tımar Sistemi.....	17
c.c. XV. Yüzyılda Göç ve İskân	20
c.d. XVI. Yüzyılda Göç ve İskân	25
1. XVII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ’NDE GÖÇ	29
1.1. Göç Kavramı.....	29
1.1.1. Göç Çeşitleri.....	30
1.1.1.1. İç Göçler	30
1.1.1.2. Dış Göç.....	31
1.1.2. Göç Terminolojisi	31
1.2. Göçlerin Temel Sebepleri	33
1.2.1. Yönetici Sınıfın Uygulamaları	33
1.2.1.1. İlmiye Sınıfının Uygulamaları	37
1.2.1.2. Yönetici ve Askerî Sınıfın Uygulamaları.....	42
1.2.1.3. Aşiret Reisleri ve Voyvodaların Kanunsuz Uygulamaları	49
1.2.2. Uzun Süren Savaşlar ve Ağırlaşan Vergi Yüğü.....	53
1.2.2.1. Uzun Süren Savaşlar	55

1.2.2.2. Vergi Yükümlülüğü.....	60
1.2.3. Salgın Hastalıklar	66
1.2.4. Kıtliklar	70
1.2.5. Çeşitli İç Karışıklıklar ve İsyanlar	72
1.2.5.1. Celâli İsyanları ve İsyanların Neden Olduğu Göçler	73
1.2.5.2. İsyanlar Neticesinde Meydana Gelen Tahribat ve Göçler	82
1.2.5.3. Suhte İsyanları.....	92
1.2.5.4. Abaza Mehmed Paşa İsyanı	96
1.2.5.5. Diğer İsyanlar	97
1.2.5.6. Çingeneler	102
1.3. XVII. Yüzyılda Meydana Gelen Göçler	104
1.3.1. Aşiretler, Konar-Göçerler ve Yörüklerin İctimaî Yapıları.....	104
1.3.2. Aşiretler, Konar-Göçerler ve Yörüklerin Göçleri	108
1.3.2.1. Aşiretler ve Konar-Göçerlerin Devlete Sağladıkları Yararlar.	114
1.3.2.2. Aşiretler ve Konar-Göçerlerin Devlete Verdikleri Zararlar	117
1.3.3. Diğer Göçler	122
1.3.3.1. Rumeli Coğrafyasında Meydana Gelen Göçler	122
1.3.3.2. Anadolu Coğrafyasının Muhtelif Yerlerinde Meydana Gelen Göçler	131
1.3.3.3. Gayrimüslim Göçleri.....	138
1.4. Kontrolsüz Göçleri Engellemeye Yönelik Faaliyetler	141
1.5. Göçmenlere Yapılan Yardımlar.....	146
1.6. XVII. Yüzyılda Bazı Kentlerinin Tahmini Nüfusları.....	149
2. OSMANLI DEVLETİ'NDE İSKÂN	153
2.1. İskân Kavramı ve Çerçevesi.....	153
2.1.1. İskân Metodunu Tatbik Eden Yönetici Zümre.....	155
2.1.1.1. Beylerbeyi	156
2.1.1.2. Sancak Beyi.....	158
2.1.1.3. Kadı	159
2.1.2. Diğer Görevliler	161
2.1.2.1. İskânbaşı	162
2.1.2.2. İskân Mübaşiri.....	162

2.1.2.3. İskân Kâtibi	164
2.1.2.4. İskân Beyleri ve Kethüdaları.....	164
2.1.2.5. Çöl Beyliği (Çöl Hâkimi).....	165
2.2. XVII. Yüzyıldaki İskânların Temel Sebepleri	166
2.2.1. Toprak Kayıpları	166
2.2.2. Hazineye Gelir Temin Etmek.....	171
2.2.3. Harap Yerleri Ma‘mûr Hâle Getirmek	176
2.2.4. Sınır Güvenliğini Sağlamak	180
2.2.5. Aşiret ve Konar-Göçerlerin Zararlarını Önlemek İçin Yapılan İskânlar	182
2.2.6. Fetihler Neticesinde Oluşan İskânlar	188
2.3. İskâna Öncülük Yapan Yerler	191
2.3.1. Kaleler	191
2.3.2. Derbend, Han, Köprü ve Kervansaray	194
2.3.3. Mera, Çeşme ve Sulak Alanlar.....	200
2.4. XVII. Yüzyılda Belli-Başlı İskân Bölgeleri	202
2.4.1. Rumeli Topraklarında Yapılan İskânlar	202
2.4.2. Anadolu’nun Muhtelif Yerlerine Yapılan İskânlar	206
2.4.2.1. İçil’de (İçel) Yapılan İskânlar	209
2.4.2.2. Adana’da Yapılan İskânlar.....	210
2.4.2.3. Urfa’da (Ruha) Yapılan İskânlar.....	213
2.4.2.4. Rakka’da Yapılan İskânlar	214
2.4.2.5. Haleb’te Yapılan İskânlar.....	217
2.4.2.6. Hama ve Humus’ta Yapılan İskânlar	218
2.5. İskanlar Neticesinde Yaşanan Problemler	220
2.5.1. İskân Edilenlerin Başka Yerlere Firar Etmeleri	220
2.5.2. İskân Edilenlerin İskân Yerlerini Terk Etme Nedenleri.....	224
2.5.3. Devletin Firarlara Karşı Aldığı Tedbirler.....	226
2.5.4. İradeleri Dışında Yerlerini Terk Etmek Zorunda Kalan Ahalinin İskânı	228

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE SÜRGÜN	230
3.1. Sürgün Kavramı	230
3.1.1. Osmanlı Devletinde Sürgünlerin Mahiyeti	233
3.1.2. XVII. Yüzyıla Kadar Muhtelif Sürgünler	235
3.1.3. Osmanlı Kanunnâmelerinde Sürgün Cezaları.....	239
3.2. XVII. Yüzyılda Meydana Gelen Sürgünler ve Temel Sebepleri	239
3.2.1. Cezaî Amaçla Yapılan Kitleseel Sürgünler	239
3.2.2. Cezaî Amaçla Yapılan Bireysel Sürgünler	244
3.2.3. Sürgün Cezalarının Uygulandığı Muhtelif Suçlar	245
3.2.3.1. Ahaliye Yapılan Te'addi ve Baskılar	245
3.2.3.2. Dinî Konularda Hassasiyet Göstermeyen Görevlilerin Sürgünü	247
3.2.3.3. Askerî ve İdarî Meselelere Dair Sürgünler	252
3.2.3.4. Gayrimeşru Münasebetler	254
3.2.3.5. Rüşvet ve Görevi Kötüye Kullanma	258
3.2.3.6. Tezvîr, Falcılık ve Hakaret Etme	262
3.2.3.7. Keyfi Sebepler ve Sebebi Zikredilmeyen Suçlar	265
3.2.3.8. Siyasî ve İdarî Meselelerden Ötürü Makam Sahiplerinin Sürülmesi.....	266
3.2.4. Sürgünlerden Kurtulmanın Çeşitli Yolları ve Sürgünlerin Süreleri. 272	
3.3. XVII. Yüzyılda Sürgün Yerleri	274
SONUÇ	277
KAYNAKÇA	281
ÖZGEÇMİŞ	
ORJİNALİK RAPORU	

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo

Sayfa

Tablo: 1 Vergi Yüklümlüsü Rakamlara Dayalı Nüfus Tahminleri	151
Tablo: 2 Bazı Kazaların Tahmini Nüfusları	152

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Bkz	Bakınız
AEM	Ankara Etnografya Müzesi
COA	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.ML	Cevdet Maliye Tasnif
TT	Tapu Tahrir Defteri
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
AE.	Ali Emiri
İE. DH.	İbnü'l Emin Dâhiliye
İE. ŞKRT	İbnü'l Emin Şikâyet
C.SH.	Cevdet Sıhhiye Tasnifi
TSMA. e	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler
TSMA. d	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler
A.Ş.S.	Adana Şeriyeye Sicili
nr	Numara
hk.	Hüküm
Çev.	Çeviren
Terc.	Tercüme eden
AÜDTCFD	Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
Haz	Hazırlayan.
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Nşr	Neşreden
TOEM	Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası.
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınlayan
a.g.e.	Adı geçen eser

a.g.m.

Adı geçen makale

OTAM

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve

Uygulama Merkezi Dergisi

ÖN SÖZ

Göç tarihi, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Göç prehistorik devirlerden başlayarak insanoğlunun varlığını sürekli etkilemiştir. Tarihin her döneminde insanlar bireysel veya gruplar halinde dünya coğrafyasının değişik noktalarından farklı yerlere göç etmişler, farklı milletler ve topluluklarla karşılaşmışlardır. Tarih boyunca insanoğlunun göç hadisesi ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da göçlerin etkisi açıktır.

Osmanlı tarihini bir bütün olarak anlayabilmek için yaşanan siyasî hadiselerin yanında devletin siyasetine tesir eden sosyal, ekonomik ve hukukî meselelerin de incelenmesi gerekmektedir. Devlet, kuruluştan itibaren nereyi fethetmişse orayı ma'mûr hale getirmek amacıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden bazı Türkmen gruplarını gönüllü ya da sürgün yoluyla sevk ederek söz konusu bölgeyi iskân etmiştir. Aynı şekilde fethedilen topraklardan da başka yerlere sevkler gerçekleştirerek ters istikamette bir yerleştirme politikası gerçekleştirmiştir. Temel amaç; fethedilen toprakların bir kısmına konar-göçer Türkmenleri iskân ettirerek orada kalıcılığı sağlamaktır.

Devletin bu politikası XVI. yüzyılın sonlarına kadar başarılı bir şekilde devam etmiştir. Ancak, XVII. yüzyılda asayiş ve güvenlik problemlerinden dolayı yoğun iç göç hareketleri başlamıştır. Savaşlar, ekonomik buhranlar, suhte ayaklanmaları, Celâlî çetelerinin ortaya çıkışı ve tarım düzeninin bozulması gibi durumlar XVII. yüzyılın genelinde bir göç durumunun yaşanmasına sebep olmuştur.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda meydana gelen göçler ile bu göçler neticesinde devletin uyguladığı iskân metodu üzerinde durulmuştur. Yapılan iskân faaliyetleri karşısında devletin uygulamak zorunda kaldığı sürgün siyasetinin nedenleri ve sonuçları izah edilmiştir. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Türk tarihinde yaşanan göç hadiseleri üzerinde durulmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'nun farklı bölgelerine yapılan göçler verilerek Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıla kadar göçleri nasıl yönlendirdiği ve ne şekilde bir iskân ve sürgün siyaseti izlediği anlatılmıştır.

Birinci bölümde XVII. yüzyılda meydana gelen göçler, göçlerin temel sebepleri, yoğun olarak meydana geldiği dönemler ve olduğu bölgeler açıklanmış;

devletin göçler sonucunda karşılaştığı temel problemler ve almaya çalıştığı önlemler üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde söz konusu yüzyılda devletin uygulamış olduğu iskân metodu anlatılmış; iskânların amacı, iskânların uygulanmasında karşılaşılan sorunlar ve yöneticilerin almış olduğu tedbirler veriler ışığında izah edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde göçler ve iskânlar neticesinde karşılaşılan temel sorunların bir tür cezaî işlem olan sürgün yöntemiyle nasıl halledilmeye çalışıldığı ortaya konmuştur. Sonuç bölümünde ise göç, iskân ve sürgün ile ilgili tespit edilen veriler neticesinde çalışmanın tamamıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Her başarının arkasında bir hikâye vardır. Bu tezin hikâyesi de herşey bitti diye düşülen bir noktada başladı esasen. Bu tez gayretin, duanın ve maddi-manevi her türlü zorlu sürecin içerisinde ortaya konulmuş olan sabrın ele avuca gelmiş halidir. Bu zorlu süreç nihayete ererken ilk olarak sevgili eşime teşekkür etmem gerekir. Yaşadığımız çeşitli zorluklara rağmen bana hiçbir şey hissettirmemeye çalışan, zor durumlarda bile herşeyi anlayışla karşılayarak üzülmemeye fırsat vermeyen, en büyük desteğim, hayat arkadaşım, eşim Zeynep KİMYA'ya teşekkür ederim. Masaya her oturuşumda oyun oynamak için yanıma gelip “Baba yazın ne zaman bitecek, bitir artık yeter, oyun oynayalım” diyen sevgisiyle, gülücükleriyle bana büyük çalışma azmi veren, varlığım ve biricik kızım Serra'ya da teşekkür ederim. İyi ki varsınız.

Tezin metot açısından ilerlemesinde görüş ve kanaatlerini belirterek engin tecrübesiyle önemli katkılarda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ'a şükranlarımı sunarım. Tezin başından itibaren doğru tespitlerde bulunmama katkı sunan, süreç boyunca aydınlatıcı fikirleriyle tezin gelişmesini ve zenginleşmesini sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet KAYA'ya çok teşekkür ederim. Uzun ve zorlu çalışma sürecimde her yorulduğumda motive edici sözleriyle cesaret veren, yazmaya başlarken bana evini açarak uzun süre çalışma ortamı sağlayan kıymetli dostum Öğr. Gör. Uğur GÖK'e teşekkür ederim. Tezimin tamamını sabırla okuyan, yazım, anlatım ve noktalama hatalarını titizlikle tespit ederek gerekli düzeltmeleri yapmamı sağlayan kıymetli arkadaşlarım Öğr. Gör. Elif Gizem KARAOĞLU'na ve Öğrt. Caner TAKVA'ya teşekkür ederim.

Son olarak, tezimi bir sarraf titizliğiyle inceleyerek son derece geliştirici dönütler veren ve yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve deneyim açısından gerekli donanımı kazanmamı sağlayan, tez sürecindeki katkılarının yanı sıra, zengin kütüphanesinden istifade ettiğim, kıymetli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Rahmi TEK N'e teşekkürlerimi sunarım.

Osman K MYA

2021-VAN

GİRİŞ

Göç hareketi, demografik açıdan, dinamik bir çalışma disiplini olarak, önemli bir hâdisedir. İnsanlık tarihi kadar eski olan göç hâdisesi, tarihin her döneminde, toplumların demografik yapısını, kültürünü, ekonomisini ve siyasetini etkileyen faktörlerden birisi olmuştur. İlk çağlardan itibaren insanoğlunun yaşam şeklini sürekli etkilemiştir. Tarihin her döneminde insanlar, bireysel ya da gruplar halinde, dünya coğrafyasının değişik noktalarından farklı yerlere göç etmişler, farklı milletler ve topluluklarla karşılaşmışlardır. Bu hareketlilik bazen toplumları kaynaştırmış bazen de farklı kültürel şekiller alarak, modern döneme kadar ulaşan milletlerin oluşmasını sağlamıştır.

İnsanlığın var olduğu tarihle birlikte temelde yer değiştirme hareketi olarak tanımlanan göçlerin niteliğinde de sürekli değişimler ve yenilikler meydana gelmiştir. İlk dönemlerde göçler, genel itibariyle coğrafi durum, açlık, savaş, kıtlık, iklim koşulları, salgın hastalıklar ve hayvanlara otlak bulma gibi sebeplerden kaynaklanırken, yakın dönemlerde bu sebepler yerini daha çok kültürel, siyasi, iktisadi, dinî, eğitim, sanayileşme ve benzeri sebeplere bırakmıştır.

Eskiçağ tarihi boyunca göç hareketlerini gerçekleştiren toplulukların yapısal olarak çoğunlukla göçebe ve hayvancılıkla uğraşan toplumlar oldukları görülür¹. Tarihe bakıldığında kuraklık, coğrafi etmenler, savaşlar, kıtlıklar ve fetihler gibi belirli beşerî faktörler göçlerin temel nedenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla göç; toplum ve kişilerin mal emniyeti ve can güvenliğinden, insan hak ve hürriyetinden yoksun bırakan bir dünya görüşüne karşı yapılan gayretlerle ilgili insanî bir durum halini almaktadır².

Göç olgusu, toplumların bilincinde derin izler bırakan ve insanlık tarihiyle birlikte başlayan bir olgudur. Bu durum insanoğlu yeryüzünde var oldukça da devam edecek bir süreçtir. Çünkü göç, yeryüzünde hayatın dağılımını belirleyen ve doğal ortamı şekillendiren bir hadisedir. Göç hareketi toplumsal değişmelerin de önemli

¹ Ercüment Yıldırım-Oktay Pekşen, “Üçüncü Arami Göçünün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (13), (2013), 32.

² Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, Ankara, 1987, 5-6.

unsuru olması nedeniyle din, dil, kültür unsurlarını, etnik ve demografik etkileri beraberinde taşıyarak farklı coğrafyalarda yeni siyasî ve idarî örgütlerin, kültürlerin, etnik yapıların ve toplumların doğmasına neden olan önemli bir etkidir. Göç üzerine araştırmalar yapan uzmanlara göre, hiçbir topluluk veya kavim sebepsiz olarak göç etmemiştir. Nitekim toplumların yaşadıkları coğrafyalardan ayrılmaları hem toplumsal yapının sarsılmasına hem de ekonomik, siyasî ve askerî karışıklıklara sebep olmuştur. Tarihte meydana gelen göçlerin genel olarak zorunlu sebeplerden ötürü meydana geldiği söylenebilir.

A. Büyük Türk Göçleri

Göç, tarihte ve Türk tarihinde sık karşılaşılan sosyal bir durumdur. Çeşitli Türk toplulukları tarih boyunca nüfuslarının artmasına paralel olarak daha elverişli bölgelerde yaşamak arzusuyla yeni yerler aramaya yönelmişlerdir³. Kendilerine daha uygun yurtlar bulmak ve daha iyi şartlar hazırlamak amacıyla hareket etmeye başlayan Türk toplulukları, bazen iktisadî anlamda daha çok imkâna sahip başka bir Türk topluluğuna saldırıp onları farklı topraklara göç etme mecburiyetinde bırakarak yeni göç dalgalarına sebep olmuşlar⁴, bazen de siyasî nedenlerden ötürü göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bağımsız yaşamaya düşkün olan Türk kavimleri başka bir devletin boyunduruğunu kabul etmeyip göç etmişlerdir⁵.

Türk topluluklarının göç hareketleri, genellikle doğu-batı ekseninde olmuştur. Türk kavimlerinin bir kısmı batıya doğru göç ederek yayılma imkânı bulmuştur. Bu kavimlerden bazıları Hun, Ak-Hun, Ogur (Oğuz), Dokuz Oğuz ve Avar gibi Türk topluluklarıdır⁶. Türk kavimlerinden Hun Türkleri, kuzey yolunu açarak 350 yıllarında batı yönünde topluca göç etmeye başlamışlardır. Hunların bu göçleri tarihî kayıtlarda *Kavimler Göçü*⁷ olarak adlandırılmıştır. Bu büyük göç dalgası, Orta

³ Mustafa Özdemir, “14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu’ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu’nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişmeler”, *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, V (12), (2017), 51-52.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (44.Baskı), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, 54-55.

⁵ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, (Çev. M.Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, 243.

⁶ Salim Koca, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, I, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, (2002), 1004.

⁷ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004; Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, 13; Fatma

Asya’da Çin’in egemenliğine boyun eğmek istemeyen Hunların, yeni yurtlar ve yeni yaşam alanları edinmek amacıyla batıya doğru göçü ile başlamıştır. Bu göçlerle Türkler, Avrupa coğrafyasına kadar yayılırken, Avrupa’da hayat süren milletlerin de sosyo-ekonomik ve siyasî durumlarında köklü yenilikler gerçekleştirmiştir. Göçlerden ötürü Roma İmparatorluğu sıkıntılı bir döneme girmiş; Doğu Roma yüzyıllarca Türk saldırılarına maruz kalırken, Batı Roma da bu göçlerle birlikte yıkılmıştır. Bu büyük göç dalgası Türk ve Dünya tarihini derin bir şekilde etkileyerek yüzyıllar boyunca sürecektir olan göç dalgalarına zemin hazırlamıştır.

a.a. Göçler Öncesi Anadolu Coğrafyası

Anadolu tarih boyunca hem ticaret yollarına sahip olmuş, hem de istilalar sonucu farklı kültürleri bünyesinde bulundurmuştur. Böylece Anadolu coğrafyası geçmişte tek bir millete ait olmamış, çeşitli medeniyetlere ve devletlere ev sahipliği yapmıştır. Sözkonusu coğrafyada Hititler, Lidyalılar, Frigyalılar, Romalılar, İranlılar ve daha pek çok topluluk ya fetih ve ticaret amaçlı gelip geçmişlerdir. Bu geçişlerde bazılarının Anadolu’daki ömürlerinin kısa, bazılarının da uzun ömürlü olduğu görülmektedir⁸.

Türk göçlerinden önce Anadolu coğrafyasına bakıldığında; doğuda Müslüman Araplarla Hristiyan Bizans arasında devam eden savaşlar mevcutken batıda feodal toprak düzeni devam etmekteydi. Bunun neticesi olarak Bizans devletinin kötü idare edilmesi, halkın üzerindeki ağır vergi yükü, devam eden savaşlar ve ortaya çıkan isyanlar Hristiyan halkın arayış içerisine girmesine ve batıya doğru göç etmesine sebep teşkil etmiştir⁹. Böylece Bizans’ın bu durumu, Anadolu’ya Türkmen göçlerini kolaylaştırarak gelen göçmenlere uygun bir zemin hazırlamıştır.

Türklerin Anadolu’ya geliş süreciyle birlikte, Anadolu coğrafyası bambaşka bir kültür ve medeniyetle tanışmaya başlamıştır. Türkler, Orta Asya bozkırlarında başta Çin kültürü olmak üzere, Arap ve Fars kültürleriyle de tanışmış ve kısmen de

Çapan-Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, VI (18), (Kış 2017), 629-640.

⁸ Mehmet Şeker, “Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 438.

⁹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (2. Baskı), (Çev. Yıldız Moran), TTK, İstanbul, 1994, 204; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, (1. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1969, II, 48.

olsa bu kültürlerden etkilenmiştir. Türkler, mevcut kültürleriyle dışardan bu topluluklardan aldıkları bir kısım değerleri de benimseyerek kültürlerini daha da zenginleştirmişlerdir. Türklerin bu geliş süreci, Anadolu tarihinde yeni bir başlangıç olarak görülür. Nihayetinde bu döneme kadar Anadolu'ya hükmeden Doğu Roma İmparatorluğu, Türkmen göçleriyle beraber yavaş yavaş batıya doğru geri çekilmeye başlayarak yerini bu coğrafyaya gelen yeni misafirlere bırakmıştır¹⁰.

B. Anadolu'da İlk Türk Göçlerinin Başlaması

b.a. Büyük Selçuklu Göçleri

Anadolu'ya Oğuz (Türkmen) ismiyle bilinen boyların göç etmesi ve yerleşmesi büyük oranda Büyük Selçuklu Devleti'ndeki demografik ve siyasî hâdiselerle alakalıdır. Göktürkler ve Uygurların mühim bir kolunu teşkil eden Oğuzlar X. yüzyılın başlarından itibaren Seyhun (Sir Derya) boylarında ve kuzeydeki bozkırlarda hayat sürmekteydiler¹¹. Göçebe hayat sürdürdüklerinden, ekonominin temeli hayvancılığa dayanmakta ve hayvanlarını otlatabilecekleri geniş alanlara sürekli ihtiyaç duymaktaydılar. Ancak, Oğuzlar her ne kadar göçebe hayat yaşasalar da yönetim olarak teşkilatlı bir yapılanmaya sahiptiler¹².

Oğuzlar genelde *yabgu*¹³ denilen yöneticiler tarafında idare edilmekteydi. Anadolu Türklerinin ataları olan Oğuz veya Türkmen göçlerinin başlangıcı Göktürk

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Cemaatler, Aşiretler Oymaklar 1453-1650*, (1. Baskı), TTK, Ankara, 2009, I, 1-15.

¹¹ İlhan Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 399; İbrahim Kafesoğlu, "Oğuzlar", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 1992, I, 156.

¹² Oğuzlar, pek çok farklı boydan meydana gelmiştir. Üç-Ok ve Boz-Ok şeklinde ikiye ayrılan bu boyların bazıları Balat, Kayı, Dodurga, Yaparlı, Yazır, Beğdilli, Avşar, Bayındır, Eymir, Salur, Çepni, Yüreğir, Kınık vb. Faruk Sümer, *Oğuzlar/Türkmenler Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972; Kâşgarlı Mahmud "Oğuzlar bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmen'dirler. Bunlar 22 bölüktür" şeklinde tanımlamıştır. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Terc. Besim Atalay), Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1941, III, 416; Peter B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, IV, (1972), 46-48. Hududü'l-Alem, Oğuz Türklerinin kabile halinde hayat sürdürdüklerini ve her bir kabilenin başında bir reis'in bulunduğunu belirtir. *Hududü'l-Alem, The Region of the World*, (Yay. Vladimir Feodoroviç Minorsky), London, 1973, 101; Bir süre burada misafir olarak bulunan İbn-i Fadlan, Oğuzların yalnızca kıl çadırlarda hayat süren konar-göçerler olduklarını belirtir. İbn-i Fadlan, *Seyhatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1975.

¹³ *Yabgu*: Orta Asya coğrafyasında kurulan ilk dönemlerdeki Türk devletlerinde kağandan (Hükümdar) sonra gelen üst düzeydeki yöneticinin unvanı için kullanılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Yabgu" Ünvanı ve Tarihsel Gelişimi", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan, 1-2, (1979-1983), 71-78.

Devleti'nin yıkılışına kadar dayanmaktadır. Özellikle Göktürk Devleti'nin temelini teşkil eden Oğuzlar, Orta Asya'da Avar Gölü çevresinde, eski yurtlarında göçebe ve yerleşik olarak yaşamaktaydılar. Ancak Göktürk Devleti 744'te yıkıldıktan sonra Oğuzlar, Uygurların egemenliğine girerek onların tabiyetlerini kabul etmişti¹⁴. İlk Uygur kağanı Kutluk Bilge Kül Kağan oğlunu Oğuzların başına *Yabgu* olarak atamıştır¹⁵. Uygurlar 840 yılında yıkıldıktan sonra Orhun Bölgesi'nde *Dokuz Oğuz* olarak bilinen Oğuzların batıya doğru göç edip Sir-derya boylarına yerleştikleri görülmektedir¹⁶. Oğuzların yaşam tarzı genel olarak göçebelik olduğundan yaz aylarında Karakum ve batısındaki yaylalara göç etmekte, sonbaharda ise Aşağı Seyhun boylarına geri dönmekteydiler¹⁷. Oğuzların soy olarak Kınık boyuna mensup oldukları bilinmektedir¹⁸. Dukak Bey'den¹⁹ sonra oğlu Selçuk Bey, Oğuz hükümdarı tarafından subaşıliğe terfi ettirilmiştir²⁰. Akabinde siyasî anlaşmazlıklar neticesinde Oğuz Türkleri, 930'dan sonra Selçuk Bey'in önderliğinde Cend şehri civarına göç etmişlerdir.

Cend'e gelmeleri yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve burada İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Ancak Selçuk Bey'in ölmesiyle, Türk geleneklerine uygun şekilde konar-göçer bir yaşam süren Oğuzlar, Selçuklu ailesi içerisinde paylaşılmıştır. Neticede yeniden göç ederek Aslan Yabgu önderliğinde Mâverâünnehir bölgesine gelmişlerdir²¹. Sâmanilerin yıkılmasından sonra yerine kurulan Karahanlılar ile Gazneliler arasındaki bölgede sıkışıp kalan Oğuzlar, Gazneliler ile uzun yıllar sürecek bir mücadeleye girişmişlerdir. Nitekim bu çatışma ve baskılar neticesinde rahat ve huzurlu bir yaşam için yeni bir yurt arayışına

¹⁴ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 12. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004, 36-37; Ahmet Taşağıl, "Göktürk Kağanlığı Göktürkler", *Türkler Ansiklopedisi*, II, 9-74.

¹⁵ Kağan olunca Kül-Bilge adıyla anılan Uygur hükümdarı oğlunu Oğuzlar'ın başına geçirdi. Bkz. Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 12.

¹⁶ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 17.

¹⁷ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 18-20.

¹⁸ Şadrüddin Ebu'l Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbâr 'ü'd-devleti's-Selçukiyye*, (Yay. Muhammed İkbâl, Lahor, 1933), (Muhammed İkbâlden Çev. Necati Lügâl), TTK, Ankara, 1933, 3.

¹⁹ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, (1. Baskı), (Terc. Abdülkerim Özeydin), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016, IX, 361; Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 61-62.

²⁰ Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, (1. Baskı), (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, 3.

²¹ Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 61-63. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayını, Ankara, 1979, I, 44; Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler Ansiklopedisi*, II, 453-478.

başlamışlardır²². Çağrı Bey önderliğinde (1016-1022) 3000 kişilik bir kuvvetle Horasan ve Rey üzerinden Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya keşif maksatlı akınlar yapılmıştır²³. Van havzasına kadar gelen Çağrı Bey keşiflerde bulunarak ve gaza akınını tamamlayarak ülkesine dönmüştür. Oğuz Beylerine burada kendilerine karşı koyabilecek bir gücün olmadığına müjdesini vermiştir. Ancak Oğuzlar bu yeni topraklara hemen göç edememişlerdir. Çünkü önlerinde aşılması gereken bir Gazneliler engeli mevcuttur. Söz konusu iki devlet arasındaki mücadeleler uzun yıllar devam etmiştir²⁴. Selçukluların 1040 yılında Dandanakan Muharebesi'nde Gazneliler'i yenmesiyle beraber Anadolu'nun göç yolları Oğuzlara açılmıştır. Bununla beraber Oğuz Türkmen boyları gruplar hâlinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyasına yönelen bir istikamette Ön Asya'ya göç etmeye başlamışlardır.

Ön Asya'da siyâsî hâkimiyetlerini tam teşkilatlı bir şekilde kuran Selçuklular, artık bu aşamada göçlerle gelen Türkmen kavimleri için yeni yerleşim alanları sağlama amacındadır. Kuruluşunu tamamlayan ve Anadolu coğrafyasına yönelen Selçuklu Devleti, Bizans Devleti ile komşu olmuştur. Böylece Türkmen boyları için yeni bir mücadele alanı başlamıştır. Bu mücadele sürecinde ilk zafer, 1048 yılında Erzurum yakınlarındaki Pasinler mevkiinde elde edilmiştir²⁵. Türkmen göçleri bu savaşın akabinde Anadolu'ya dalgalar hâlinde gelmeye başlamıştır. Hatta kaynaklarda Türk göçleri *denizdeki kumlar gibi Hristiyan memleketlerine atıldılar ve vilayetlerini işgal ettiler*²⁶ şeklinde ifade edilmektedir.

Selçukluların himayesinde Türkmenler Anadolu'dan batıya doğru ilerleyerek birçok yeni yer daha fethetmişlerdir. Ancak, bu fetihler merkezden yönetilen sistemli fetihler değil, daha çok Selçuklu merkezinde kendilerine yer bulamamış ve dışarda

²² Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 283.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını*, Köprülü Armağanı, İstanbul, 1951, 267; Bununla alakalı olarak ayrıca bkz. Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, (2. Baskı), (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 1987; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı*, (2. Baskı), Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, I, 250.

²⁴ Selçuklu-Gazneli mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Der. Hicabi Kırılangıç), TTK, Ankara, 2019.

²⁵ Kafalı, *a.g.m.* 288.

²⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında*, 18.

kalan Türk beyleri tarafından yapılmıştır²⁷. Bu süreç yaklaşık 30 yıl devam etmiş, fakat bu süre zarfında Selçuklu hükümdarı Alp Arslan; Suriye, Halep, Antakya ve Anadolu'dan bazı yerleri fethederek bu çevreye göç edip gelen ve yurt bulamayan Türkmen kavimlerinin yerleşmesini sağlamıştır. Bu yerleştirme politikasının Bizans etkeninden dolayı güvenli ve kalıcı olmayacağını bilincinde olan Alp Arslan, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Romanos Diogenes'in komutasındaki Bizans kuvvetlerini yenerek Anadolu'ya akınlar hâlinde gelen Türkmen göçlerine yeni ve kalıcı bir boyut kazandırmak istemiştir. Malazgirt Zaferi'yle beraber Bizans'ın gücü büyük oranda kırılmış ve Türkmenlerin göçleri daha da yoğunlaşmıştır²⁸. Yurt bulamayan Türkmen aşiretleri ve boyları doğudan batıya doğru Anadolu coğrafyasının çeşitli yerlerine dağılarak yerleşmiştir. Tabii olarak Rum ahali durumdan olumsuz etkilenerek batıya ve Balkanlara doğru göç etmeye başlamıştır. Böylece Anadolu'da boşalan yerlere Türkmenler hızla yerleşmeye başlamış ve Anadolu, konar-göçer Türkmen gruplarının vatanı durumuna gelmiştir²⁹.

b.b. Türklerin Anadolu'ya Yerleşmesi

Büyük Selçukluların Bizans'a karşı başarıları Anadolu'da yeni bir ortamın oluşmasına yol açmıştır. Bununla Türk aşiretlerinin çoğu doğudan batıya doğru Anadolu'nun muhtelif bölgelerine, Selçuklu idarecileri tarafından yönlendirilmiştir. Böylece kalıcı bir iskân metodu uygulanmaya çalışılmıştır³⁰. Bu zamana kadar Türkmen göçleri genel manada düzensiz ve gelişigüzel göçler şeklindeyken, sistemli bir iskân meselesinin gündeme gelmesiyle beraber, artık kalıcı yerleştirme politikaları takip edilmeye ve bu anlayışla iskânlar yapılmaya gayret edilmiştir³¹.

²⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.* IX, 188; Ayrıca, Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara, 1988.

²⁸ Malazgirt savaşı hakkında tafsilât için bkz. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1944, 71; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgird Muharebesi", *DİA*, VII, 242-248; Malazgird Muharebesi Türkler tarafından Anadolu'nun fethini sağlamış ve coğrafya Oğuz Türkmen boylarının vatanı haline gelmiştir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında*, 67-68; Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan* (Selçuklularla ilgili bölümleri Haz. Ali Sevim), Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi), XIV (18), TTK, Ankara, 1989-1992, 13-14.

²⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında*, 39-41.

³⁰ Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 102.

³¹ Bu dönemde Selçuklu Devleti idarecileri iskân faaliyetiyle ilgilenmek üzere özel memurlar görevlendirmektedir. Mesela Melikşah, Emir Savtekin'i Azerbaycan'ın İskânıyla ve Soğdak et-

Zamanla yerleşen iskân metodu, bu Türkmen göçlerinden sonra artık Türk tarihi boyunca devam eden bir yerleştirme metodu olmuştur³². Anadolu’da bu yeni oluşum sürecinde Selçuklular, özellikle yakın akrabalarına ve ileri gelen komutanlarına devlete hizmetleri karşılığında iktalar³³ vererek Anadolu’nun Türkleşmesini ve İslamlaşmasını daha sistemli bir hale getirmeye çalışmışlardır. Özellikle Nizamülmülk döneminde Anadolu coğrafyasında uygulanmak üzere geliştirilmiş askerî iktalar ve mirî sistem, iskân politikasını uygulamak için zemin oluşturmuştur. Nitekim Selçuklular, Anadolu topraklarını fethedince, bu toprakları devlet mülkü hâline getirerek göçebe aşiretleri bu topraklara iskân metodu çerçevesinde yerleştirmiştir³⁴. İskân siyaseti neticesinde İznik dolaylarına Anadolu Selçukluları, Erzurum ve çevresine Saltuk-oğulları, İç Anadolu’ya Danişmendliler, Erzincan ve civarına Mengücekliler, Mardin dolaylarına Artuklular ve Ahlat civarına Ahlatşahlar yerleşerek bu toprakları yurt edinmişlerdir³⁵.

Yapılan iskân faaliyetleri gelişigüzel değil, devletin siyasî menfaatleri çerçevesinde sistematik bir şekilde ve belli amaçlarla yapılmaktaydı. Selçuklu Devleti, iskân metodunu uygularken bazı durumları göz önünde bulundurmaktaydı. Bunlardan biri, Türkmen boylarını toprağa dayalı yerleştirme planıyla tarımsal üretimin devamını sağlama ve gerektiğinde savaşlarda askerî güç olarak faydalanma düşüncesi idi. Diğerleri ise büyük aşiretleri iskân politikasıyla küçük parçalara ayırarak ileride oluşabilecek isyanlara karşı birlik olmalarını engellemekti³⁶. Bu siyasetin amacı aslında aşiret dayanışmasını kırarak millî bir teşekkül sağlamaktır.

Türki isimli görevliyi de Ahlat ve çevresinin iskânı ile görevlendirdi. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (1.Baskı), Hak Matbaası, İstanbul, 1946, 188.

³² Şeker, a.g.m. 423.

³³ *İktâ*; İslamiyet’te devlet mülkü olan toprağın sadece yıllık vergi veya geliri öşriyesinin bir hizmet mukabilinde herhangi bir kişiye bırakılması demektir, Tarihi eserlere göre Selçuklu Devleti’nin askerî iktâ sisteminin kurucusu vezir Nizamülmülk’tür. Ayrıntılar için Erhan Göksu, “İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, I (1), (Mart 2009), 83-96; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (4. Baskı), TTK, Ankara, 1988, 17-18; Çoşkun Canan Aktan, “Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 44, (Ekim-1986), 165-173.

³⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, I, 194.

³⁵ Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*. 136-139.

³⁶ Osman Çetin, “İskanlarla Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 424-425; Ayrıca Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, (4. Baskı), TTK, Ankara, 1991.

b.c. Türkiye Selçuklu Devleti Devrinde Anadolu’da Göç ve İskân

Anadolu coğrafyasına uzun süre devam eden göç ve iskân neticesinde Selçuklu soyundan gelen Kutalmışoğlu Süleyman Şah bu dönemde Diyarbakir ve Urfa tarafında serbest şekilde hareket etme imkânı bulmuştur. Büyük Selçuklu devletiyle arası açılan Süleyman Şah Haleb’i fethetmiş ve çeşitli sebeplerle Büyük Selçuklu sultanlarının himayesinde kalmak istemeyen bazı Türkmen grupları Süleyman Şah’ın etrafında toplanmaya başlamışlardır³⁷. Anadolu topraklarına geçen Süleyman Şah önce Konya’yı ardından, daha batıda bulunan İznik’i fethetmiş³⁸ ve burada Anadolu Selçuklu Devleti’ni kurmuştur. Yeni bir devletin kurulması; Türkistan’dan Anadolu’ya 1080 yılından itibaren yeni göç dalgalarını tetiklemiştir³⁹. Bu göçler dışında, Anadolu’da Bizans döneminde büyük toprak sahiplerinin elinde, esir olan veya topraksız kalan Bizanslı köylülere, Süleyman Şah toprak vererek hem tarımsal üretimin devamını sağlamış, hem de bu zümreleri kendine tabi hâle getirmiştir. Hatta Süleyman Şah’tan sonra gelecek olan sultanlar da Hristiyan ahaliyi bu amaçla gruplar şeklinde iskân etmiştir⁴⁰.

Anadolu’ya gelen Türkmen göçlerinin akabinde birçok Rum ahali de bu topraklarda tutunamayarak Balkanlara doğru göç etmeye başlamıştır⁴¹. Bu durum Bizans’ın öncülüğünde ve Papalığın teşviki ile farklı milletlerden oluşan büyük Haçlı Seferleri’nin oluşmasını tetiklemiştir. Bu seferlerin temel amacı; Kudüs’ü geri almak ve Anadolu’ya göçlerle gelen Müslüman Türkleri Anadolu’dan atmaktır⁴². Seferlerin başlamasıyla Türkmen aşiretleri ve boyları derlenip toparlanabilmek için

³⁷ Ali Sevim, “Süleyman-Şah I”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, 105.

³⁸ Anonim, *Selçuknâme, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli)*, (Çev. Feridun Nafiz Uzluk), Örnek Matbaası, Ankara, 1952, III, 23-36; Turan, *Selçuklular Zamanında*, 54-55; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıtan), TTK, Ankara, 2017.

³⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, 300-303.

⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Yaşar Bedirhan, “Anadolu’da Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskân Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXL, (Ekim-2002), 65-82; Türkmen boylarından yerleşik düzene geçip tarımla uğraşanlar *Türk* diye adlandırılmaktaydı. Bu şekilde Türkmen adı Anadolu’da konar-göçerlik ile aynı anlamda kullanılmaya başlandı. Sümer, *Oğuzlar* (Türkmenler), 130.

⁴¹ Turan, *İslamiyet ve Türkler*, 37.

⁴² İbnü’l-İbrî Ebü’l-Ferec, *Târihi*, (Ter. Ö Rıza Doğrul), TTK, Ankara, 1949-1950, II, 339-363; Ayrıca, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Ter. Fikret Işıtan), TTK, Ankara, 2019, I-III; Haçlı seferleri ve etkileri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Güray Kırpık, “Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları”, *Turkish Studies*, IV (3), (İlkbahar 2009), 1438-1452; Işın Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, 525-546; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Anadolu'nun tüm sahil kesimlerinden göç ederek, İç Anadolu'ya çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Haçlı Seferleri'nin ardından ortaya çıkan karışık durum, Anadolu coğrafyasında iskân faaliyetlerini bir müddet yavaşlatmıştır. Hatta Haçlı Seferleri kısa süre de olsa Türkmen kitlelerinin iskân yerlerini terk etmelerine neden olmuştur.

Anadolu coğrafyasında bu çalkantılı siyasî yapı 1176 yılına kadar devam etmiştir. 1176'da Miryokefalon Savaşı'yla Bizans'ın Selçukluları Anadolu'dan atma umudu tükenmeye başlamıştır. Savaş sonrasında Anadolu'da kurulan siyasî istikrar ve ekonomik iyileşme, imâr ve iskân faaliyetlerinde görülen canlanma yeni göçlere zemin hazırlamıştır⁴³. Bununla beraber bu dönemde Selçuklu Devleti idarecileri (özellikle Sultan Alaaddin Keykubâd devrinde) Anadolu'nun her tarafına imâr ve iskân faaliyetlerine hız verilere daha planlı bir şekilde yeniden ma'mûr hâle getirmeye çalışmışlardır⁴⁴. Moğol istilasının hemen öncesine kadar Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunlukla Ahlat ve civarına yerleştiği görülmektedir⁴⁵.

Türk tarihinde önemli bir göç olayı da Moğol istilası sonrasında vuku bulmuştur. Selçuklular, 1205-1237 yılları arasında Anadolu'da bir düzen sağlamaya başlamıştı. Fetihler ile Akdeniz'de sağlam limanların elde edilmesi, sağlanan huzur ve ticarî canlılık, fetih ve yurt arayışı gibi unsurlar; Moğol baskısından kaçıp gelen Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya gelmelerinin önemli sebeplerinden biriydi⁴⁶. Anadolu Selçukluları, Moğollar karşısında 1243'te Köseadağ Savaşı'nda mağlup

⁴³ Malatya, Erzurum, Sinop, Samsun, Antalya ve Alaiyye bu dönemde alınarak iskânlar yapıldı. İzzeddin Keykavus Sinop için memleketin her tarafına fermanlar göndererek zengin tüccarların buraya gönderilmesini istedi. Bununla kentinTürkleşmesi ve ticari ehemmiyet kazanması için Türk tüccarları burada teşkilatlandırmaya çalıştı. Osman Turan, "İzzeddin Keykavus", *DİA*, VI, 636.

⁴⁴ Alaaddin Keykubâd, Ermenek bölgesini fethedince Anadolu'ya gelen Türkmenleri iskân etti. Bu Türkmenler arasından daha sonra Karamanoğulları çıkacaktır. Murat Serdar- Murat Hanar, "Moğol Hâkimiyeti Sırasında Ermenek ve Çevresinde Yaşanan Siyasî ve Sosyal Gelişmeler (1277-1292)", *Ermenek Araştırmaları*, Palet Yayıncılık, Konya, 2018, I, 237-250; Hasan Taşkıran, "Karamanoğulları Beyliği İle İlgili Bir Bibliyografya Denemesi", *Tarih Okulu Dergisi*, XXV (Yıl: 9), 1037-1059; Bu dönemde Ahlat ve civarı Celaleddin Harezmişah tarafından tahrip edilmiştir. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat, bölgeyi teniden onarmak ve ahalinin yaralarını sarmak için bölgeye tecrübeli komutanlarını göndermiştir. Geniş bilgi için bkz. Rahmi Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, (1. Baskı), Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, 147-148.

⁴⁵ Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 165.

⁴⁶ Yunus Koç, "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, (Edt. Ahmet Yaşar Ocak), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, I, 241-248.

olunca Anadolu'da bir Moğol tahakkümü başlamıştır⁴⁷. Bu yenilginin akabinde Anadolu coğrafyasına tahminlerin üstünde Türkmen göçleri gelmiştir.

Bu zaman dilimine ait kaynak eserlerin pek çoğunun Moğollar tarafından tahrip edilerek yakılmasından ve büyük bir kısmının günümüze ulaşamamasından dolayı sağlıklı sayısal veriler elde etmek mümkün olmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda bu göçlerin ağırlık kazandığı bölgeler hakkında sınırlı da olsa bilgiler mevcuttur. Gelen göçmen kitleleri Anadolu topraklarında kitlesel kaymalara da zemin oluşturmaktaydı⁴⁸. İstila ile beraber doğuda Eleşkirt bölgesinde 60.000 hanelik bir grup Ahlat tarafına çekilirken bazı Türkmen grupları da istiladan dolayı Erzincan ve Sinop'a doğru kaymıştır⁴⁹. Yine Ahlat ve havalisinde büyük göç hareketinin meydana geldiği görülmektedir. Osman Bey'in dedesi Süleyman Şah'ın aşireti ile Ahlat'tan göç etmesi bu dönemde meydana gelmiştir⁵⁰. İstila akabinde meydana gelen göçleri bazı kaynaklar tasvir ederken: *karıncalar ve çekirgeler gibi kalabalık* kitleler hâlinde göçmenlerin geldiğini ve gelen bu Türkmen boylarının Selçuklu Sultanı tarafından uç bölgelere sevk edildiklerini aktarmaktadır⁵¹.

Karadeniz toprakları da doğu ve batı olmak üzere iki yoldan göçlere maruz kalmıştır. Bunlar arasında en etkili olanlar Karadeniz tarafına gönderilen Çepnilerdir. Bu boy Karadeniz taraflarının Türkleşmesini sağlayacaklardır⁵². Moğol istilası akabinde doğudan gelen Türkmen aşiretleri Anadolu'ya yerleşmeye çalışırken, göç dalgalarından ötürü zor durumda kalan Rum ahaliden -önceden olduğu gibi- kalıp

⁴⁷ Faruk Sümer, "Kösedağ Savaşı", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, 272-273.

⁴⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1985, 180.

⁴⁹ Turan, *Selçuklular ve Türk İslam*, 303.

⁵⁰ Ahlat'ta bu dönemde iki büyük göç hareketi olmuştur. İlki Süleyman Şah'ın başında olduğu Kayı Aşiretinin göç etmesidir. Kayı aşireti, muhtemelen XI. yüzyılın ilk yarısında Ahlat'a gelmiş ve Cengiz Han'ın ortaya çıkmasına kadar kalmıştır. Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 166; Bazı kaynaklarda kayı aşiretinin elli bin hane olduğu ve Yassı-çemen savaşından sonra Ahlattan göç ettiklerini belirtmektedirler. Buna göre hane üç kişi haseplanırsa $3 \times 50000 = 150000$ 'e tekabül eder. Bkz. Diğer önemli göç hadisesi ise yine Ahlat'tan Kahire'ye önemli bir göçün olduğudur. Kahire'ye olan göçün dört veya beş bin olduğu söylenebilir. Aktaran, Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 166-168.

⁵¹ Turan, *Selçuklular ve Türk İslam*, 303.

⁵² İbn-i Bibi, *el-Evâmirü'l-Ala'îyye Fi'l-Umûri'l-Ala'îyye*, (Haz. Adnan Sadık Erzi), TTK, Ankara, 1956, I, 729; Çepnilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Hanefi Bostan, "Anadolu'da Çepni İskan'ı", *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 488-513; Ali Çelik, "Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi", *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 513-534.

bunlar arasında itaat edenler iskân edilmekteydi. İtaat etmeyenler ise batıya doğru göç yolunu tutmaktaydılar⁵³.

XIII. yüzyılın ortalarına ait bir kaynak, Denizli ve Isparta çevresinde göçebe toplulukların sayısını tahmini yüz bin çadır civarında bir rakamı vermektedir⁵⁴. XIII. yüzyılın son çeyreğinde Dalaman, Denizli ve Honas çevrelerinde yaklaşık 200.000 çadır Türkmen kitlesinin var olduğunu ve bunların önce Doğu Anadolu'ya, daha sonra Denizli ve yöresine intikal ettiklerini kaydetmiştir. Söz konusu kaynak Bolu havalisinde otuz bin ve Kastamonu havalisinde yüz bin göçebenin hayat sürdüğünü belirtmiştir⁵⁵. Bu dönemde Suriye ve havalisinde kırk bin göçebenin yaşadığı kaydedilmiştir⁵⁶. Osman Turan, gelen Türkmen göçlerine ilişkin tahminî beş milyon sayısını vermektedir⁵⁷. Ancak gelen Türkmen boylarının bazılarının yaylak-kışlak olarak konar-göçer şeklinde hareket hâlinde olması nüfus hesaplamalarını güçleştirmektedir. Turan'ın tahminleri muhtemelen tüm Anadolu coğrafyası için geçerlidir. Çünkü Anadolu'da bu yüzyıllarda sadece Türkmenler değil, gayrimüslim nüfus da mevcuttu.

Genel anlamda kentli ve kırsal nüfus dâhil olmak üzere gayrimüslim nüfusun Anadolu'nun kıyılarında, doğu ve güney kesimlerinde %30, bazı yerlerde %40 olduğu görülmektedir⁵⁸. Bunun dışında kalan diğer bölgelerde gayrimüslimlerin oranının %10'u geçmediği anlaşılmaktadır⁵⁹. Konar-göçer Türkmen kitlelerinin gelmeye devam etmesi, ayrıca gelenlerin yavaş yavaş yerleşik düzene geçmesi, İslâm dinini kabul etme gibi sebeplerle Anadolu'da gayrimüslim nüfusun oranı daha da

⁵³ Nitekim Türklerin Moğollardan kaçışını tasvir eden Paul Wittek, bu felaketin Bizans Devleti için mutluluk verici olduğunu belirtir. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), Ankara, 1944, 16; Togan, *Umumi Türk*, 259.

⁵⁴ Kaynaktan aktaran Halil İnalcık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *Cedrus*, II, 467-495.

⁵⁵ Şahin, *Anadolu'da Oğuzlar*, 401; Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, (Ekim 1949-Temmuz 1950), 540.

⁵⁶ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 134; Faruk Sümer, "VI Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI (1-4), (1952), 518-519.

⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında*, 564.

⁵⁸ Cahen, *a.g.e.* 179.

⁵⁹ Bu dönemde Konya'da gayrimüslim halkın Nüfus içerisinde oranı %10'dur. Bu oran muhtemelen kırsal kesimler için de geçerlidir. Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, 141; Hatta 1272 tarihli Cacaoğlu vakfiyesinde mevcut nüfusta gayrimüslim halkın oranı %10'lardadır. Bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara, 1989; Ayrıca, Selçuklular, Anadolu'nun Türkleştirme, İslamlaştırma ve vatan haline getirmek için gayrimüslim kesimlere de batıya doğru göç etmek isteyenlere kolaylık sağlamıştır. Urfalı Mateos, *a.g.e.* 304-305.

azalmıştır. Yeni gelen göç dalgaları genel itibariyle merkezî yönetim tarafından daha çok uç bölgelere doğru sevk edilmekte ve uygun siyasî ortamda müstakil konar-göçer hayat tarzının sürmesini sağlamaktaydı. Böylece Anadolu coğrafyasında siyasî birlik bozulup kargaşa hâkim olunca, uçlarda yaşayan Türkmenler kısa zamanda kendi idarelerini tesis edebilmiş ve bulundukları yörelerin iskân ve imârına başlamışlardır.

X. yüzyılda başlayan Türkmen göçleri XIV. yüzyıla kadar aralıklarla devam etmiştir⁶⁰. Göçlerden ötürü XIII. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'da pek çok kent birkaç kez el değiştirmiştir. Anadolu'nun fethedilmesi, iskânlaştırılması, imârı ve nüfus yapısı, yoğun iç ve dış mücadeleler sonucu Türk-İslâm karakterini tam olarak yansıtması, XIII. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmeye başlamıştır.

Selçukluların dışında Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına katkıda bulunan diğer bir unsur da Anadolu'da muhtelif yerlerde Selçuklu Devleti'ne tabi olarak hayat süren beyliklerdir. Anadolu Selçuklularının Moğollara yenilmesiyle⁶¹ birlikte idaresinde bulunan bütün uç beylikleri ve aşiretler, bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Anadolu, Moğolların bir kolu olan İlhanlıların hâkimiyetine girince mevcut siyasî birlik bozulmuştur⁶². Bunun akabinde bağımsızlıklarını elde eden beyliklerden Aydınoğulları, Candaroğulları, Dulkadiroğulları, Germiyanogulları, Çobanoğulları, Karamanoğulları, Karesioğulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Ramazanoğulları ve Saruhanogulları beylikleri de Anadolu'nun uç bölgelerinde bağımsız birer beylik hüviyetine geçmişlerdir⁶³.

⁶⁰ Bu iskân durumun Bizans döneminden daha iyi şartlarda olduğunu özellikle yabancı kaynaklar belirtmektedirler. Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969'dan ayrı basımdır), 194-241.

⁶¹ İdris-i Bitlisî Moğol tahakkümü aktarırken; *Çünki leşke-i küffâr ve Cengiz Hânîve asker-i gûlsîret-i Moğoli Türkistanî'nin tevatüründen memalik-i İrân ve Tûrân'da zuhur ve huruçları serhadd-i Hitâ'dan suğûr-i Rûm ve Şâm'a değin bu kadar inkisar ve mezellet ki kişver-i İslâm'a erişüp ve sevk-i dima ve nehb ve gâret-i emvâl ve seby-i evlâd u iyâl ol rûzgâr-ı nâ-fercâmda bir gayete erdi ki, ol zamanın âkilleri mu'âyene ve müşâhede ile kütüb-i tevârih-i esfârdan nakillerdir ki, Cengiziyân askerinin pâ-y-mal eyledikleri memâlikde faraza yüz sene kadar tevalüd-i a'kâb ve tenâsül-i ensâb mütevâliyeten mecrây-ı tâbi'i üzre baki ve inayât-ı İlâhî ol tavâyîfi ol müddetde leşker-i ecelden hâfiz ve vâki olsa henüz ol eşrâr-ı hûnhâr u sitemkârın tîğ u zulm-ı gadrleriyle helâ olanların ta'dâdını beyân ve ol rûzgârda hançer-i bidâd ile sine-çâk olanların noksanını âyân edemezler şeklinde tabir etmektedir. İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, (Haz. Mehmet Karataş-Selim Kaya-Yaşar Baş), Betav Yayınları, Ankara, 2008, I, 165.*

⁶² Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), 1-148.

⁶³ Bu beyliklerle ilgili ayrıntılar için bkz. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkına Araştırmalar*, TTK, Ankara, 1991, I-II; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, (1. Baskı), TTK, Ankara, 1984.

C. Osmanlı Devleti'nde Göçler

c.a. Kuruluştan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar Göç ve İskân

Anadolu'da baş gösteren ve uzun yıllar süren Moğol tehdidi aynı zamanda Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. Beyliğin XIII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun batı hududunda faaliyet gösteren Türkmen boylarından biri olduğuna ve beyliğin idaresine sahip olan Ertuğrul Bey'in, Oğuz boylarından olan Kayılara mensup olduğuna şüphe yoktur⁶⁴. XI. yüzyılın ilk yarısında Türkmen boylarının büyük bir kısmı göç ederek Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Bu dönemde Süleyman Şah'ın da aşiretiyle birlikte gelip Ahlat ve havalisine yerleştiği bilinmektedir. Kayıların Ahlat ve havalisinde Moğol istilasına kadar kaldığı görülmektedir⁶⁵. Ancak Selçuklu Devleti'nin karşılaştığı Moğol istilasında Türkmen boyları yeniden göç edip daha batıya gitmişlerdir.

Bu dönemde Ertuğrul Bey'de aşiretiyle beraber Ahlat ve Erzurum yörelerinden batıya göç etmiştir⁶⁶. Selçuklu sultanları tarafından kendisine Anadolu'da toprak verilerek iskân edilmeleri sağlanmıştır. Söğüt ile Domaniç⁶⁷

⁶⁴ Kayı'lar da Anadolu'ya göçlerle gelen 24 Oğuz boyundan biridir. Bununla ilgili tartışmalar yaşanmışsa da neticede kaynaklarla sabit olduğu anlaşılmıştır. Reşidüddin Camiü't-Tevârih, Yazıcızâde Ali de Tevârih-i Âl-i Selçuk isimli eserlerinde sağ ve sol kol olarak ayrılan Oğuz Han'ın 6 oğlundan gelen 24 Oğuz boyu arasında Kayıları en başta zikretmektedir. Raşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, (Terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014; Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yay, İstanbul, 2017; Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile alakalı detaylar için bkz. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. (4. Baskı), TTK, Ankara, 1991, 67-73.

⁶⁵ Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 165-167.

⁶⁶ Ertuğrul Bey ile ilgili bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, (Haz. Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1996, I, 12.

⁶⁷ Aşıkpaşazâde, Neşri ve Ruhi gibi Osmanlı tarihçileri Ertuğrul'un babasının Süleyman Şah olduğunu ve Süleyman Şah vefat ettikten sonra oğullarından Sungur Tekin, ve Gündoğdu'nun Orta Asya'ya geri döndüklerini, Ertuğrul ve kardeşi Dündar'ında Anadolu'nun batı kısmında Selçuklu Sultanları tarafından kendilerine Söğüt'ün kışlak ve Domaniç'in yaylak olarak verildiğini aktarmaktadırlar. Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman (Osmanoğullarının Tarihi)*, (5. Baskı), (Haz. M. A. Yekya Saraç-Kemal Yavuz), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2018, 71-73; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, (Haz. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), TTK, Ankara, 1949, I, 65; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, (2. Baskı), (Haz. İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1979, I, 35-36; Ruhi Çelebi ise durumu: *Taife-i Oğuz'dan ba'zısı ki begleri Kayı Hân neline idi gelüp Ahlat şehrinevâhisinde temekkün itdiler. Çün kefare Hücûmı ziyâde oldu andan dahı göçüp Rûm diyarına geldiler. Mukademleri Ertuğrul idi* şeklinde aktarmaktadır. Ruhi Çelebi, *Ruhi Tarihi (Oxford Nüshası)*, (Haz. Yaşar Yücel-Halil Erdoğan Cengiz), Belgeler, XIV, 18, TTK, Ankara, 1992, 375; Ancak bu yörelerin Ertuğrul Bey ve aşiretine hangi tarihlerde verildiğine dair elimizde net bir bilgi mevcut değildir. Bunun sebebi ise bu dönemde kaynak eserlerin olmaması ve sadece tercümelerin olmasıdır. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, 2.

bölgesinde uç beyliği kuran Ertuğrul Bey vefat ettikten sonra da oğlu Osman Bey beyliğin idaresini eline almıştır⁶⁸.

Osman Bey'le birlikte beylik bölgede Bizans Devleti içerisindeki iç çekişmelerden faydalanarak giderek büyük bir devlet hüviyetini almıştır. Bizans Devleti'nin uç sınırlarında kurulan devletin hızla yayılarak bir dünya gücü olmasının önemli nedenlerinin olduğu muhtemeldir⁶⁹. Bunlardan bazıları, stratejik konumu, Anadolu'daki diğer Türkmen beylikleriyle mümkün mertebe mücadeleye girmemesi ve iskân siyaseti beli başlı etmenlerdir⁷⁰. Devletin hızla büyümesinde yeni fethedilen toprakların Türkleştirilmesi kadar, boş olan bölgelerin hareketlendirilerek ekonomik canlılığın sağlanması, köy ve kasabaların kurulmasına yardımcı olan konar-göçer aşiretlerin de ehemmiyeti büyüktür⁷¹. Devletin kurulmasıyla beraber bu nüfus, Anadolu'da Türk birliğini sağlayan etkin bir unsur olmuştur. Bu aslî unsur köy, kasaba ve kentlerde yaşayan ahali ile yaşam tarzlarından dolayı konar-göçer şeklinde isimlendirilen yarı göçebe aşiretlerdir⁷².

Kuruluş devrinde fetih amacıyla Rumeli'ye geçen Türk kuvvetleri, Rumeli'deki fetihlerle beraber Hristiyan ahalinin terk ettiği topraklara konar-göçer olan göçebe Türkmen aşiretleri iskân edilmiştir. Böylece yeni fethedilen bölgelerde hem kalıcılık sağlamış ve hem de İslâm toprakları hâline getirilmeye gayret edilmiştir. Bu dönemdeki idareciler fetih ve iskân politikasını sadece kılıçla değil, aynı zamanda *İstimâlet* denilen barışçıl bir siyaset izleyerek gerçekleştirmişlerdir⁷³. *İstimâlet* metoduyla gayrimüslim tebâ daha kolay şekilde itaat altına alınarak devletin tabiiyetini kabul etmiştir. Keza sulh yoluyla alınan topraklardaki halktan

⁶⁸ Hoca Sadeddin, *a.g.e.* I, 27; Osman Bey ile ilgili bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, 34.

⁶⁹ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 67-73.

⁷⁰ Anadolu'da bu beylikler hakkında geniş malumat için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1969; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (Çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), Oğuz Yayınları, İstanbul, 1980, 260-330.

⁷¹ Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk Aşiretlerinin Rolü", (Çev. Ercüment Kuran), *Tarih Dergisi*, 17-18, İstanbul, 1963, 257-268.

⁷² Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, IV, 581.

⁷³ *İstimâlet*: Hoşgörülü davranarak gönülleri kazanma anlamına gelmektedir. Yerli gayrimüslim halkı belirli vaatlerle yumuşak davranarak kazanmak ve böylece Osmanlı hâkimiyet sahasını genişletmek manasında bir tabirdir. Halil İnalcık, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", *GAMER*, I (1), (2012), 1-10; Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, XXIII, İstanbul, 2001, 362-363; Kaynaklar bu metotla kuruluş ve yükselme dönemlerinde fetihlerin daha kolay olduğunu vurgular. Bunlardan Aşıkpaşazâde durumu aktarırken *Bu "N'olaydı evvelde de bunlar bize hâkim olarlardı." dirler-idi. Ve niçe köyler bu türk halkını gördiler. Müsülmân oldılar* şeklinde aktarmaktadır. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 312.

belirli bir ölçüde vergi vermeleri karşılığında yerlerinde bırakılması fetihleri kolaylaştıran etmenlerden biridir.

Anadolu'ya gelen göçer dervişler ve abdallar da iskân ve fetihlerde etkili olmuştur. Ahî Evren (d.1171-ö.1261)⁷⁴ ve beraberinde Anadolu'da teşkilatlanan Ahîlik⁷⁵ müessesesi de devletin büyümesine ve adalet içinde kalkınmasına büyük yararlılıklar sağlamıştır. Yine Babaî dervişleri iskân ve şenlendirmede önemli rol oynamıştır⁷⁶. Anadolu coğrafyasında uç beylikleri, huzurlu bir yaşamın kaynağı olan Türk ve İslâm dünyasının her bölgesinden gelmiş farklı gruptan ve meslekten insanlar mevcuttur. Mısır ve İran medreselerinden yetişmiş hocalar, Selçuklu ve İlhanlı devletlerinin bürokrasisinde tecrübe mensubu şahsiyetler, muhtelif tarikatların temsilcileri olarak görülen dervişler aracılığıyla da fetih ve iskânlarda kolaylıklar görülmekteydi⁷⁷. Osmanlı Devleti yaptığı iskân faaliyetleri neticesinde, adı zikredilen bu zümrelerin de yardımıyla, diğer beylikler arasından sıyrılarak kısa zamanda büyük devlet hâline gelmiştir.

Orhan Bey (1324-1362) zamanında Karesi Beyliği'nin alınmasıyla sınırlar Çanakkale Boğazı'na kadar genişlemiştir⁷⁸. 1356'da Gelibolu'ya geçilip sahildeki Çimpi Kalesi barış yoluyla alınarak Rumeli'deki fetihler için üs olarak kullanmıştır. Güneyden göç ederek gelen dağınık durumdaki *göçer arap evleri* bu dönemde Rumeli'deki topraklara iskân edilmiştir⁷⁹.

⁷⁴ *Ahî Evren*: Felsefe ve tasavvuf alanlarında eser veren âlim bir şahsiyettir. Çeşit esnafın piri sayılır. Bunun için bkz. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, (Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki 901 ve 920 No.lu nüshalara göre), (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül- İbrahim Hakkı Çuhadar), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, 103-106; İlhan Şahin, "Ahî Evren", *DİA*, I, İstanbul, 1988, 529-530

⁷⁵ Ahîlik için bkz. Ziya Kazıcı, "Ahîlik", *DİA*, I, İstanbul, 1988, 540-542.

⁷⁶ Ruhi Çelebi, *a.g.e.* 89-110; Göç eden bu Babaî dervişleri ve halkı, Göynük'te iki mahalle (XVI yüzyılda altmış üç hane) kurdular. Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İsam Yayınları, Ankara, 2018, 84; Ramazan-zâde Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, Konya Yusufpaşa Kütüphanesi Nüshası, nr. 474, 80,82.

⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, II (5), (Aralık 2015), 11.

⁷⁸ Karesi Beyliği alınca Süleyman Paşa buradaki halkla konuşarak endişelerini bertaraf etmiştir. Orhan Gazi dahi: *Bu il vilâyet bilmiş olun emn-ü aman-ılan şimdi girü Orhan Gazi'nündür*. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 313; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, (Haz. Kayhan Atik), Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 2001, 158.

⁷⁹ Süleyman Paşa, *bu tarafta atası Orhan Gâzi'ye habar göndürdi kim: "Devletlü hanumun himmetinde ve hak ta'âlânun 'inâyetinde ve Muhammed mu'cizâtında Rumili feth olunmaklığınla sebep olındı. İmdi şöyle ma'lûm olına kim hazretünüze bu tarafta feth olunan hisârlara komag-ıçun ve vilâyetlerine ma'mur olmağa ehl-i İslâm'dan hayli adam gerek. Bu feth olunan hisârlara koyavuz ve dahi yarar gâzi yoldaşlardan dahi göndüresiz dedi*. Aşıkpaşazâde'nin aktardığına göre bu

c.b. Tahrir Yöntemi ve Timar Sistemi

Fetih hareketlerinin sistemli bir şekilde kalıcılık sağlaması adına devlet farklı metotlar geliştirmiştir. Bunların en önemlisi tahrir işlemi ve timar sistemidir. Osmanlı Devleti bir bölgeyi fethettiğinde akabinde hemen tahrir işlemini gerçekleştirirdi. Tahrir sisteminde temel gaye vergi ve asker ihtiyacını belirli bir düzene kavuşturmadır⁸⁰. Bu şekilde gerekli idarî, hukukî ve iktisadî durumlar tespit edilmiş ve ait olduğu bölgede düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan tahrir işleri; tahrir defterleri denilen defterlere kaydedilerek muhafaza edilmiştir.

Tahrirlerin kaç yılda bir yapıldığı ile ilgili kaynaklarda farklı görüşler mevcut olsa da, araştırmalar sonunda tahrirlerin sadece fethedilen topraklarda değil, III. Murad dönemi'ne kadar hemen her sultan döneminde birçok kez yapıldığı ortaya çıkmıştır⁸¹. Tahrir işlemi bittikten sonra Osmanlı toprak rejiminin temelini teşkil eden timar sistemi devreye girmektedir. Timar sistemi, devlet için sadece askerî ve idarî teşkilatlanmasının temeli değil, aynı zamanda mirî toprak sisteminin temelini oluşturmaktaydı. Sistem sayesinde re'âyânın durumları ve ödeyecekleri verginin miktarı belirlenmiştir. Timar sistemi devletin klasik çağında tarım ekonomisinin yönetiminde asıl belirleyici unsur olmuştur⁸². Bu tür uygulamalar daha sonra da

zamandaki hayli göçer arap evleri adı geçen topraklara iskân edilmişlerdir. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 318-319; Neşri, *a.g.e.* I, 177-181; Ayrıntılar için bkz. M. Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Cimbi Kalesi", *Tarih Dergisi*, II, İstanbul, 1950, 283-308; Hayrullah efendi tarihinde buranın *ahâlisini veçhen mine'l-vücûh incitmeyüp ahâlinin âdet-i sâbıkasını dahi bozmayup ihtiyarlara hürmet ve mu'teberâna ri'âyet'de bulundular*. Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1273, III, 89-90; Münir Aktepe, "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası*, X, (İstanbul 1953), 299-312; Kemal Paşazade ise *Aydıncık nahiyesinin hayli il ve boy geçüp ol kenarda şehir ve köy edindiler ve yerleştiler*. Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Al-i Osmân*, (Haz. Şerafettin Turan), Ankara, 1983, II. Defter, 156-157; Bitlisi, *a.g.e.* 165.

⁸⁰ Bu defterlerin sayısı 1000 kadardır. Bu defterler sayesinde her karyenin kimin timarı, mülkü veya vakfi olduğunu, o köylerde icra edilen zeriya ve yetiştirilen hayvanların neveleri ve miktarlarını bildiren, öşür ve rüsumların miktarlarını belirten rakamları bulmak mümkündür. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, 174-179.

⁸¹ Osmanlı idaresinde tahrir işleminin ne zaman uygulanmaya başlandığı noktasında net bir bilgi mevcut değil. Ancak ilk dönemlerden tutulduğu tahmin edilmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, 101-102; Arşiv kayıtlarında 1431 tarihli Arvanid Sancağı Tahrir defteridir. Halil İnalcık tarafından hazırlanmıştır. Halil İnalcık, *Hicrî 835 Târihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK, Ankara, 1954; Lütfi Paşa devletin otuz yılda yılda bir tahrir yaptığını kaydetmektedir. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, (Haz. Ahmet Uğur), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, 47; Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri*, 12-13.

⁸² Bu sistem Osmanlı devletinden önce diğer Türk-İslam devletleri tarafından farklı adlarla kullanılmıştır. Timar, Osmanlı Devleti'nde askerî-idarî düzeni sağlamak gayesiyle yapılan ve

devam etmiş ve devlete büyük yararlar sağlamıştır. Osmanlı Devleti bu sistemle topraklarını idare etmenin yanı sıra ziraî üretimi ve toprağın işleyişini sağlamıştır.

Fetih ve iskân faaliyetleri I. Murad (1362-1389) döneminde de devam etmiştir. Kavala, Drama ve Serez çevresinin fethedilmesiyle Saruhan Bölgesi'ndeki yörükler buraya getirilerek iskân edilmiştir. I. Murad, Rumeli topraklarını yaptığı iskânlarla devletin ikinci merkezi hâline getirmiştir. Trakya'da Edirne dâhil birçok kent Osmanlı egemenliğine girmiş ve iskânlar yapılmıştır⁸³. Bu sırada özellikle Anadolu'dan büyük oranda sürgün edilen ya da kendi rızalarıyla gelip yerleşen Yörük taifeleri sayesinde Osmanlı hâkimiyeti sağlamlaşmıştır⁸⁴.

Aynı durum Yıldırım Bayezid (1389-1402) zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde tuz yasağını kabullenmeyen Menemen Ovası'ndaki bazı isyankâr aşiretler Filibe taraflarına göç ettirilerek iskân edilmiştir⁸⁵. Teselya'nın alınmasından sonra buraya da büyük sayıda göçler gerçekleştirilmiştir⁸⁶. Böylece Rumeli toprakları kitleler hâlinde insan nakledilerek iskâna sahne olan bir yer hâlini almıştır. Merkezî idare çoğu durumda sürgün yöntemini kullanarak bu topraklara nüfus naklettirip planlı iskânlar yapmıştır⁸⁷. Rumeli'ye yerleşmeye başlayan göçmenler, müstakil köyler kurmuştur. İskân hareketine yön veren dervişler Rumeli'de kurdukları

tevarüs yoluyla geçmeyen bir düzeni tanımlamaktadır. Halil İnalçık, "Timar", *DİA*, XLI, İstanbul, 2012, 168-173.

⁸³ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 322-323.

⁸⁴ Lala Şahin, Timurtaş Paşa, Evrenoz Bey gibi komutanlar bu esnada Rumeli'de hanlar, zaviyeler ve külliye inşâ ederek Osmanlı kültürünün dayanak noktalarını sağlamlaştırdılar. Bu şekilde Rumeli coğrafyası ikinci vatan haline geldi. Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sul*, 123.

⁸⁵ Neşri, *a.g.e.* I, 339; Aşıkpaşazade, *a.g.e.* 342; Bitlis-î, *a.g.e.* II, 35; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XV (1-2), (Ankara 1976), 270.

⁸⁶ *Andan Lala Şahin vardı Kavala'yi ve Siroz'u ve Derme'yi feth itdi. Andan göçüp Kara Ferye'yi feth itdi. Ve Anatoli'da Saruhan Vilâyetinde konar-göçer evler var idi Anları sürdiler, Siroz tarafına Vardar ovasına getirdiler. Yerleştirdüler. Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri, (Haz. Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Yay, İstanbul, 1992, 48-49; Teselya ile ilgili ayrıntılar için bkz, Yusuf Halaçoğlu, "Teselya Yenişehri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, (İstanbul 1974), 89-100.

⁸⁷ M. Hüdaî Şentürk, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri", *Belleten*, LVII (218), (Ankara 1993), 89; Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi: 1350-1550*, (1. Baskı), Bahçeşehir Üniversitesi Yay, İstanbul, 2008, 1-18.

zaviyelerin çevresinde kurulan köylere kendi adlarını vermiştir⁸⁸. Bu şekilde birçok harap yer Osmanlı idaresiyle tekrar şenlenerek yerleşim yeri hâline gelmiştir⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iskân siyasetinde Anadolu'dan Rumeli'ye gönüllü gazileri ve bazı aşiretleri göç ettirmeye devam ederken, Rumeli'den de Anadolu'ya yönelik bazı grupları sürgün metoduyla getirterek iskân etmiştir⁹⁰. Harap ve sahipsiz olan toprakların yeniden yerleşim alanı hâline gelmesi amacıyla Anadolu'dan Rumeli'ye, Rumeli'den Anadolu'ya gayrimüslim nüfusun nakledilmesi için bu metot kullanılmıştır. Bu şekilde bir kısım Hristiyan ahali Anadolu'ya göç ettirilmiştir. Yani ters istikamette yer değiştirerek iskân metodu sağlanmıştır. Süleyman Çelebi Tırnova'yı fethedince buradaki gayrimüslim ahalinin bir kısmını Anadolu'ya iskân amacıyla naklettirmiştir⁹¹. Yine Evrenoz Bey Mora'nın eski başkenti olan Argos'u fethedince bu havalideki 30.000'den çok olan gayrimüslim halkı Anadolu'ya gönderip iskân ettirmiştir⁹². Yıldırım Bayezid devri'nde Bizans'la yapılan antlaşmanın neticesinde İstanbul'da bir Türk mahallesinin kurulup cami inşa edilerek Göynük ve Taraklı-Yenice halkından 700 hâne sürgün yoluyla iskân edilmiştir⁹³.

⁸⁸ Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iskân siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz. Havva Selçuk, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti 1299-1481*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2002.

⁸⁹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, (5. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul, 2019, 63; Kemal Paşa-zâde; *Karesi Nahiyesinde göçer-konar hayli hayli arap evleri varidi. Anlara âstân-ı âşman-nişândan fermân-ı vâcibu'l-iz'ân varidi, Rûm-ili Nahiyesine geçdiler ve ol kenarlarda olunan hisârlar civarına yerleşdiler* ifadesiyle bu göç ettirilen gruplardan bahsetmektedir. Kemal Paşa-zâde, *a.g.e.* II, 156-157; Ayrıca bkz, Neşri, *a.g.e.* I, 180; Halil İnalçık, "Rumeli", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 232-235.

⁹⁰ Neşri; *Ve Anatoli'den gönü olan yiğitleri, turmayup geçürdi* şeklinde kaydetmektedir. Neşri, *a.g.e.* I, 177; Anadolu'ya Sürgün edilenler "ehl-i zimmet reâyâ" değil, "ortakçı kul" olarak adlandırılan ve savaşlarda esir edilen muharip sınıftır. *Ortakçı Kul*: Savaş esirleri arasında seçilmiş olan azad edilmediği sürece sahibinin tasarrufunda kalan köleye verilen addır. Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler I)*, İstanbul, 1980, 667.

⁹¹ Münecimbaşı Ahmed Dede, *Sahâifu'l-Ahbâr*, (Terc. Nedim Efendi), TTK, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1285, II, 289.

⁹² Joseph Von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, (Çev. Mehmet Ata Bey), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329, I, 296; Bitlis-î, *a.g.e.* II, 337-338.

⁹³ Aşıkpaşazâde; *Vardılar Tarakçı Hisârı ve Göyünik hisârı halkını sürüp İstanbul'a getürdi. Bir tarafında ol mahalleyi itdi ve ol mescid yapdı ve kâdı nasb etdi.* Ancak daha sonra Timur tehlikesi baş gösterince Sultan oradan ayrıldı. Böylece tekfur yeniden bu ahaliyi İstanbul'dan sürdü. Bunların Tekirdağ tarafına geçtiği muhtemeldir. Bu havalide Göynük diye köyler mevcut. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 366; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, 31; Ruhi Çelebi, *a.g.e.* 392-393; Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.* I, 221-228; Bitlis-î, *a.g.e.* II, 101.

c.c. XV. Yüzyılda Göç ve İskân

Ankara Savaşı'na kadar genelde başarılı şekilde devam eden fetih ve iskân metodu savaştan sonra bir duraklama hatta bir gerileme yaşamıştır. Timur ve Yıldırım Bayezid arasındaki üstünlük mücadelesi ve bunun neticesinde ortaya çıkan siyasî buhran, Osmanlı Devleti'ni bir dönem etkilemiştir. Bu dönemde ahalide oluşan psikolojik etki nedeniyle çiftini çubuğunu satan halkın bir kısmı Rumeli'ye göç etmeye başlamıştır. Göç eden ahali uygun topraklara iskân edilmiştir⁹⁴. Ayrıca Timur, Anadolu'da birçok tahribata neden olduktan sonra, hatta seferini bitirip yurduna dönerken, 40.000 kadar çadır halkını da zorla yerlerinden ayırıp Maveraünnehir bölgesinde iskân ettirmiştir⁹⁵.

XV. yüzyılın başlarında meydana gelen bu buhranlar Anadolu'da siyasî birliğin sağlanmasını geciktirmiştir. Moğol baskısı ve Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nde bir iç karışıklık ve fetret dönemi yaşandığı görülmektedir. Ancak taht mücadelesinde kardeşlerini bertaraf eden Çelebi Mehmed'in (1413-1421) başa geçmesiyle Osmanlı Devleti'nde yeniden hızlı bir fetih ve iskân politikasına başlanmıştır. XV. yüzyılın başlarında Karadeniz'de Canik yöresinde rahat durmayan Çepniler, sürülerek Arnavutluk'a iskân edilmiştir.

Yine Tokat ve Amasya civarındaki Tatarların da Meriç Vadisi'ne iskân edildiği görülmektedir. Bu dönemde bazı Tatar aşiretleri Rumeli'ye sürülmüştür. Bunlardan en önemlileri Çelebi Mehmed'in 1418 yılında İskilip civarında tesadüf ettiği ve durumlarını tahkik ederek Rumeli'ye sürülmelerini uygun gördüğü aşiretlerdir⁹⁶. XV. ve XVI. yüzyıllar arasında Anadolu'da göçlerden ötürü Kara

⁹⁴ Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Künhü'l- Ahbâr*, 134-180; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, 48-49; Lütfi Paşa, *Tevârih-i*, 166-170; Ankara savaşı ve Fetret dönemiyle alakalı bkz. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 342-348; Ruhi Çelebi, *a.g.e.* 409-411; Yusuf Halçoğlu, "Ankara Savaşı", *DİA*, III, İstanbul, 1991, 210-211; Fehamettin Başar, "Fetret Devri", *DİA*, XII, İstanbul, 480-482.

⁹⁵ Aşıkpaşazâde'nin aktardıklarına göre Sultan Bayezid Timur'dan yanında getirdiği Kara Tatar ahalisini geri götürmesini rica etmiş, Timur'da Sultanın bu ricasını kabul ederek bu ahaliyi geri götürüp Maveraünnehir ve havalisinde iskân ettirmiştir. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 349.

⁹⁶ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 358; Oruç Bey, *Tarih-i Al-i Osman*, Babinger neşri, Hannover, 1925, 43; Neşri; *Benim seferime dahi gelmezler. Haydi şimdi bunları sürmek gerektir, deyip Mihned Bey'i okudup bunların cümlesini sürdürüp Filibe ve nevahisine geçirdi.* Neşri, *a.g.e.* II, 543; Münecimbaşı, *a.g.e.* II, 332-333; Anlaşıyor ki Çelebi Mehmed zamanında Anadolu'dan Rumeli'ye bir hayli tatar göç ettirilmiştir, bilahare bunların yerleştirilmiş oldukları köyler ise Türklere timar olarak verilmiştir. Mamafih tatarların muhaceretinin daha sonraki seneler esnasında da devam ettiğini görmekteyiz. Bunu da Yanbolu Vilâyetine ait timar kayıtlarını ihtiva eden 1456 tarihli Rumeli tahrir defterinde mevcuttur. *Rumeli Tahrir Defteri*, 226-227-228, aktaran Aktepe, "Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına, 304; Faruk Sümer, "Tatarlar", *DİA*, XL, İstanbul, 2011,

Tatarların pek azı kalmıştır⁹⁷. Aynı şekilde II. Murad (1421-1444 / 1446-1451) devrinde 1431-1432 tarihlerinde tahrir defterlerine kayıtlı olan bazı timar sahiplerinin Canik bölgesi'nden gelerek Edirne çevresindeki köylere iskân edildikleri görülmüştür⁹⁸. II. Murad Selanik şehrini fethederek buraya devlet geleneklerine uygun şekilde göçmenleri iskân ettirmiştir⁹⁹.

Fetihlerin yanında Anadolu'ya, Orta Asya'dan göçler sürekli gelmeye devam etmiştir. Gelenler arasında Moğolların baskısından kaçan ve iki kardeş ulus olan Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenleri de mevcuttur. Bunlardan Ak Koyunlular¹⁰⁰, Fırat ve Dicle'nin yukarı vadilerini, Kara Koyunlular ise Diyarbakır, Azerbaycan ve Harput'u yurt edinmiştir. Bu dönemde Anadolu'da bu Türkmen gruplar ile diğer bazı gruplar arasındaki rekabetler de göçlere neden olmuştur¹⁰¹. Özellikle birbirine kardeş iki millettten Kara Koyunlu ile Ak Koyunlu Türkmenlerinin, birbirleriyle mücadelesinden dolayı şehirler harap olmuş, kasaba ve köyler göçlerle boşalmıştır¹⁰².

Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ile birlikte Osmanlı Devleti kuruluş evresini kesin şekilde tamamlamış ve devlet bu dönemde tamamen farklı bir hüviyete bürünmüştür¹⁰³. İstanbul'un fethedilmesi akabinde hızla inşa ve iskân edilmesi¹⁰⁴ devleti sağlam ve güçlü bir duruma getirmiştir. Fetihden sonra Sultan

168-170; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (1. Baskı), Eren Yayınlar, İstanbul, 2000, I, 68-69; Bitlis-i, a.g.e. II, 270-273.

⁹⁷ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 165; Timur ve Bayezid arasındaki mücadele için bkz. İdris-i Bitlisî, a.g.e. II, 102-125.

⁹⁸ Osmanlı arşivinde mevcut kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Türklerin, kendi arzularıyla yâda devletin isteği üzerine, kişi veya topluluk halinde Rumeli tarafına göç ederek muhtelif bölgelere iskân edildiklerini bize göstermektedir. COA, *Rumeli Tahrir d, (1431-1432 tarihli)*, 40-42-44-46, nakleden; Aktepe, "XIV ve XV Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına", 302.

⁹⁹ Aşıkpaşazâde; *Şehirin evleri boş kaldı. Ama isteği olup kalana evleri mülklüğe verdiler. Vardar Yenicesi'nin halkını buraya sürdüler. Selâniğe getirdiler. Selânik içinde onlar dahi oturdular. Sözü'n hülâsası kâfir memleketini İslâm memleketi ettiler* Aşıkpaşazâde, a.g.e. 386; Neşri tarihinde "Pür küfürken dârül-islâm oldu. Bkz. Neşri, a.g.e. 613; Bitlisî, a.g.e. II, 415; Ruhi Çelebi, a.g.e. 439.

¹⁰⁰ Sümer; *Akkoyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Beğ, kendisinin Selçuklu hanedanı ile akraba olduğunu söylüyordu; baş hanımının adı da Selçuk Hatun idi* şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 167.

¹⁰¹ Mükrimin Halil Yinanç, "Ak Koyunlular", *DİA*, I, İstanbul, 1993, 253-267.

¹⁰² Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, 137; İki grup arasında savaşın olduğu kenti (Erzurum) gören İbn Battûta da durumun ciddiyetini; *Irak hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır, ama iki Türkmen grubu arsında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden her yan harap olmuştur*. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yay, İstanbul, 2004, I, 418.

¹⁰³ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, XXIII, (1959), 575.

¹⁰⁴ Aşıkpaşazâde eserinde, İstanbul'un fethi ve nasıl yeniden inşa edilerek ma'mûr hale geldiğini imaretlerin yapıldığını anlatmaktadır. Aşıkpaşazâde, a.g.e. 411-412; Ruhi Çelebi, a.g.e. 488-449;

İstanbul'un inşası için fermanlar yayınlanmıştır¹⁰⁵. İstanbul'un iskân işi Balkanlardaki göçebe ve problem çıkaran gruplar gibi değil, tamamen farklı olarak Anadolu'da her bölgeden belirli sayıda nüfusun iskânı şeklinde sağlanmış ve kadılara emirnâmeler gönderilip hem fakir hem de zengin nüfusun bir kısmının zorunlu göçe tabi tutulması şeklinde gerçekleştirilmiştir. İstanbul'a göç etmeleri için ticaret erbabına da uygun koşullar sağlanarak kendilerine çarşı ve bezzazistanlar yapılmıştır¹⁰⁶. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'a Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden 5.000 aileyi getirtmiştir¹⁰⁷.

İstanbul'a sadece Müslüman değil gayrimüslim ahali de iskân edilmiştir. Çünkü gayrimüslim ahali bu dönemde kendi idarecilerinin baskısı ve ağır vergilerden bıkmış¹⁰⁸ ve bu baskılardan dolayı Osmanlı Devleti topraklarına göç etmişlerdir¹⁰⁹. Osmanlı Devleti'ne sığınanlar Galata semtinde Arap Cami etrafına iskân edilmiştir¹¹⁰. Yine 1454 yılında Sırbistan'a yapılan sefer akabinde 4.000 Sırp ve Morali esir İstanbul ve civarına iskân edilmiştir. 1459-75 yılları arasında İstanbul'da ekonomik yaşamı canlı tutmak için Balkanlardan Yahudi zenginler İstanbul'a sürgün

Lütfi Paşa, *Tevârih*, 183-186; Halil İncik, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", *19 Mayıs Üniv. Dergisi*, III, (1988), 215.

¹⁰⁵ Tursun bey şöyle aktarmaktadır; *Her kim kendi arzusu ile gelip keferenin boş ev ve arazisine sahip olursa tuttuğu evi ve kendi mülküdür*. Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l Feth*, (Haz. Mertol Tulum), Baha Matbaası, İstanbul, 1977,67; Gelibolulu Mustafa Ali bu dönemde İstanbul'da yapılan saray, imaret ve camileri tafsilatlı kaydetmektedir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, 505-516; Neşri ise tarihinde; *Sultan Mehmed İstanbul'un m'amur olmasını isteyip, cümle Osmanlı vilâyetlerine adamlar gönderip, "istiye gelip İstanbul'da milk tutan tutsun" diye etrâf-ı âlemde çağrıtılar*. Ancak beklenen sayıda İstanbul'a ahali gelip yerleşmeyince bu sefer; *andan Hüinkar buyurdu-ki, her vilâyetin ganisinden ve fakirinden süreler. Kadılara ve subaşılarına hükümler varıp her taraftan adamlar sürüp, getirip, İstanbul'a dolduralar* şeklinde kaydetmektedir. Nitekim daha sonra sürgünle gelen bazı ahalide yeniden göç ederek eski topraklarına dönmüştür. Neşri, *a.g.e.* II, 709.

¹⁰⁶ Ömer Lütfi Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, TTK., İstanbul, 1970, 12-14.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi; *Fetihten sonra Anadolu ve Rumeli'de bütün eyalet sahibi vezirlere fermanlar gönderip vilayet vilayet İstanbul'a insan sürdüler. Önce Rumeli'den Üsküp halkını Üsküplü Mahallesi'ne, Yenişehir halkını Yeni Mahalle'ye, Sofya halkını Ayasofya'ya, Mora Rumlarını Fenerkapısı'na ve Selanik Yahudilerinin elli cemaatini Tekfur Sarayı'na ve Şuhudkapısı tarafına kodular şeklinde yapına iskânları vermektedir*. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (5. Baskı), (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay, İstanbul, 2008, I, 1. Kitap, 75-77; Ziya Kazıcı, "Fatih Sultan Mehmed", *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, XI, 60.

¹⁰⁸ Hatta; *Latin külâhı görmektense Türk sarığı görmek evladır* sözü bunların şiarı olmuştur. Neşri, *a.g.e.* I, 164.

¹⁰⁹ Lütfi Şeyban, *Mudejares Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, 132.

¹¹⁰ Bununla alakalı geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Arap Cami", *DİA*, III, İstanbul, 1991, 326-327.

yöntemiyle uygun semtlere iskân ettirilmiştir. Bu dönemde yine Anadolu'dan bazı Ermeniler de İstanbul'a sevk edilmiştir¹¹¹.

Karaman Beyliği alınınca burada birçok sanatkâr İstanbul'a sürgün ettirilmiştir¹¹². Fatih, Otlukbeli Savaşı'nın akabinde esir olan İran ulema ve sanatkârlarını da İstanbul'a getirterek mülknâmeler verip iskânlarını sağlamıştır. Karaman'dan sürülen Hristiyan ahali ise Yedikule'ye iskân olunmuştur¹¹³. Fetihden önce İstanbul'u anlatan seyyahlar şehrin nüfusunun 40 ila 60 bin arasında değiştiğini kaydetmiş¹¹⁴, ancak Fatih Devri'nde göç ve iskân neticesinde nüfus artarak 80.000 'i bulduğu tahmin edilmektedir¹¹⁵. Yine Amasra fethedilerek hisar tekfurı ahaliyle beraber İstanbul'a göç ettirilerek uygun topraklara iskân ettirilmiş, bunların yerine de İflıgan ilindeki hisar halkı kaldırıp Amasra'ya sürgün yoluyla yerleştirilmiştir¹¹⁶. Amasra'dan sonra Trabzon fethedilmiş, aman dileyenler cizye ve haraca tabi tutularak eski yaşamlarını sürdürmelerine müsaade edilmiştir. Burada bırakılan sipahilere de timarlar verilmiştir¹¹⁷.

Osmanlı Devleti Trabzon çevresindeki şehirlerden (Amasya, Çorum, Tokat, Samsun ve Bafra'dan) birtakım ahaliyi sürgün yöntemiyle Trabzon'a iskân ettirmiştir. Yine Arnavutluk'tan bazı sipahiler sürülerek burada iskân ettirilip timarlar verilmiştir. Tamamen aksi istikamette bir sürgün metoduyla, Trabzon'un yerli ahalisinin bir kısmı ise İstanbul'a sevk edilmiştir. Eski Hristiyan sipahilerinden

¹¹¹ Bu dönemde Yahudi göçleri için bkz, Bernard Lewis-Benjamin Braude, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler", (Christians and Jews in the Ottoman Empire kitabının giriş bölümünden Çev. Halil Erdemir-Hilal Erdemir), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5 (İstanbul 2000), 169-216; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 69.

¹¹² COA, TT.d, nr. 240, 49; Kemal Paşazade, a.g.e. Defter VII, 276.

¹¹³ Gayrimüslimlerin İstanbul'a sürülmesiyle ilgili detaylar için bkz. Rahmi Tekin, *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı 1520-1640*, (1. Baskı), Atıf Yayınları, Ankara, 2014, 47-52.

¹¹⁴ Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, LXII, (1952), 39.

¹¹⁵ Kullanılan metot haneye bağlı nüfus tahminleri ve ortalama hane 5 kişi olarak varsayarak, hane sayısının 5'le çarpılmasında hesaplanmaktadır. Süheyl Ünver, "Fatih Zamanında İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, 124, (1952), 16; İstanbul'da iskân neticesinde 150'den fazla köy kurulduğu tespit edilmiştir. Ömer Lütfi Barkan, "Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, (Ekim 1949 Temmuz 1950), 56-78; Kemal Paşazade, a.g.e. Defter VII, 223.

¹¹⁶ Ruhi Çelebi, a.g.e. 454; Hoca Sadettin Efendi, a.g.e. III, 41; Aşıkpaşazâde ise; *Pâdişâh dahi bu mu'ayyen kâfirleri İstanbul'a göndürdi. Ve mallarını bile virdi ve kâfirlerden hiç birisin esir itmedi. İflıgan ilinin ucunda pâdişâhun bir hisârı var-ıdı. Anun halkını bunda Amasrıya getürdi. Bir 'âli kelise'yi câmi' itdi. Hutbe-i İslâm anda dahi okundu Sultân Muhammed Gâzi adına ve hem bir kâdi nasb itdi* şeklinde aktarır. Aşıkpaşazâde, a.g.e. 424.

¹¹⁷ Aşıkpaşazâde, a.g.e. 430; Ruhi Çelebi, a.g.e. 455-45; Hoca Sadettin Efendi, a.g.e. III, 43-55.

büyük bir kısmını da Rumeli'ye sürülerek orada iskân ettirilmiştir¹¹⁸. Fatih'in vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa, Sinop ve Kastamonu'yu alırken İsfendiyar oğlu İsmail Bey'i ve halkını Filibe bölgesine sürerek iskân etmiştir¹¹⁹. 1475 yılında Kırım fethedilince Ayvazovski'ye göre, yaklaşık olarak 40.000 Ermeni ve Cenovalı İstanbul'a göç ettirilmiştir. Bunlar Balat, Karagümrük ve Kefeliköy civarlarına iskân edilmiştir. Karagümrük'te bulunan Sırp Nigoğayos Kilisesine ait mülklerin yarısı bu Ermeni ahalisine verilmiştir¹²⁰.

Osmanlı Devleti, bir yeri fethettiğinde oranın halkına çok karışmamış, belirli bir vergi karşılığında serbest bırakmış, belirli yöneticiler ve askerî görevliler göndermiştir. Bu durum Fatih döneminde de görülmektedir. 1453-1481 seneleri arasında Midilli, Eğriboz¹²¹, Mora, Kırım, Otranto ve Alaiye gibi yerler fethedilerek ahalilerine çok dokunmadan iskânları sağlanmıştır. Fatih, Mora'yı fethedince burada bulunan Tarsos, Patras ve Korint gibi yerlerden birçok Hristiyan aileyi İstanbul ve çevresine sürgün yoluyla yerleştirmiştir¹²².

Anadolu'da İskenderiye, Tarsus, Sis, Dülkadiye, Karaman ve Uzun Hasan ile mücadelesinden sonra Akkoyunlu topraklarını da Osmanlı topraklarına katmıştır. Bu fetihlerden sonra göçler ve sürgünler dışında genelde yerli ahaliyi yerinde bırakma temel amaç olmuştur¹²³. 1487 senesinde Trabzon bölgesinden Rumeli'ye sürgün edilen Hristiyan halkın yerine Samsun, Tokat, Amasya ve Çorum gibi yerlerden nüfus naklettirilerek iskânlar sağlanmıştır¹²⁴. II. Bayezid döneminde (1481-

¹¹⁸ COA, *Mufasssal d*, nr. 828, H. 827 tarihli, 27; Neşri, *a.g.e.* II, 753.

¹¹⁹ Tursun Bey, *a.g.e.* 107-108; Oruç bin Adil, *a.g.e.* 73; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu, Kara Koyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1988, 25.

¹²⁰ COA, *TT.d*, nr. 240, 49; İstanbul'a yapılan göçler ve iskânlar hakkında geniş bilgi için bkz. Öznur Özdemir, *Fatih Döneminde İstanbul'un İslamlaşma Süreci (İskân, İdare ve İmar Açısından)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.

¹²¹ *Igrıboz Vilâyeti tamam bir sancaklık il oldu. Şehrin keliselerini mescidler itdiler. Vilâyet-i İslâmdan hatırı olan gelen Müsülmânlara kâfirün hâlî kalan evlerini milklige virdiler.* Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 442; Ruhi Çelebi, *a.g.e.* 462-463; Tursun Bey, *a.g.e.* 119, 147.

¹²² Tursun Bey Mora'nın fethi için; *ve mesâcid-i ehl-i islâm oldu. Bakâyây-ı re'âyâsı yirlü yirinde mukarrer konulup, cizye-i şer' rûsum-ı örfî vaz' olunup, sancak beği ve kâdılar ve dizdilar ve subaşilar ve sipâhiler nasb olunup, tamam-ı memleket zabt olundu.* Tursun Bey, *a.g.e.* 102-105; Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 444-446; Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar, I*, İstanbul, 1945.

¹²³ Osmanlı idarecileri genel bir yeri fethettiğinde oranın beylerini ve ileri gelenlerini İstanbul' sürerek burada iskân etmekteydi. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 456; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 54.

¹²⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİFM*, XIII, (Ekim 1953 Temmuz 1954), 217-219; Halaçoğlu, *Kolonizasyon ve Şenlendirme*, 583.

1512), Fatih Dönemi kadar başarılı bir fetih ve iskân siyaseti sağlanamamıştır. Fetih ve iskân siyaseti, Cem Sultan (d.1459 – ö.1495) ile ilgili sorunlardan kaynaklı olarak sönük geçmiştir¹²⁵. Bu devirde yurtlarında barınamayan Yahudilerin, Endülüs'te Gırnata'nın 1492 yılında Hristiyanların eline geçişiyle yaklaşık 100 yıl kadar sürecek zorunlu göçleri başlamıştır¹²⁶.

c.d. XVI. Yüzyılda Göç ve İskân

XVI. yüzyılın başlarında I. Selim (1512-1520) kardeşleriyle mücadelesinden başarıyla çıkarak düzeni tekrar sağlamıştır. Bu minvalde I. Selim özellikle sıkıntıların olduğu doğu ve güneydoğu bölgesinde faaliyetlerde bulunmuştur¹²⁷. Tebriz'den 2.000 kişi, Kahire'den 500 kadar zanaatkâr aile zorunlu şekilde İstanbul'a getirilerek iskân ettirilmiştir¹²⁸. Ayrıca doğu ve güneydoğuda uygulanan politikanın akabinde pek çok Akkoyunlu âlim ve İran'daki bazı Sünnî âlimler Anadolu'ya göç ederek Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir¹²⁹.

Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'nun göçebe aşiretlerini iki grup hâlinde ayırıp Türkmenleri Boz-ulus'ta, Kürtleri ise Kara-ulus'ta toplamıştı. Bu iki milletten sanatkârlar ve âlimler aynı şekilde İstanbul'a göç ettirilerek iskân edilmiştir¹³⁰. 1514'de İran Seferi'ne çıkmadan önce Şah İsmail'in safına geçen ve isyanlarda bulunan bazı aşiretlerin cezalandırılmasıyla Şii grupların bir kısmı yerini terk edip İran'a göç etmiştir. Bundan ötürü Doğu Anadolu Bölgesi, Osmanlı Devleti idaresine geçtiği zaman şehirlerin çoğu harabeye dönmüştür. Ancak bu bölge fethedilince yeniden şenlendirme ve imar çalışmaları hızlandırılarak iskânlar yapılmıştır¹³¹.

¹²⁵ Cem Sultan ve bu dönem için bkz. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 493; Ruhi Çelebi, *a.g.e.* 469-470; Lütü Paşa, *Tevârih*, 189-196; Hoca Sadettin, *a.g.e.* III, 209-216.

¹²⁶ Yahudilerin Osmanlı toprakları için bkz. Lütü Şeyban, 132-133; Tekin, *İstanbul'da Gayrimüslimlerin*, 49-52.

¹²⁷ Hoca Sadettin, *a.g.e.* IV, 7-35.

¹²⁸ Kemal Paşazade, *a.g.e.* Defter 7, 165-166.

¹²⁹ M. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerâsı", *Türkiyat Mecmuası*, IX, (1951), 35-46.

¹³⁰ Münecimbaş, *a.g.e.* III, 469; Ayrıca 998 numaralı tahrir defterinde Bozulus'a ait ilk kayıtlar mevcuttur. COA, *TT.d*, nr. 998, 201; Ayrıntılar için bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640, (1. Baskı), Bilge Yayınları Ankara, 1997.*

¹³¹ Hamit Livasına ait bu dönemdeki tahrir defterlerinde köyler ilgili şu şekilde birçok kayıt mevcuttur. *Karye-i mezkure halkı sürh-ser (Kızılbaş) olup, oniki çiftlik yerleri mahlul olıycak ahardan kimesnelere tapuya verilüb ziraat iderler, resm-i zemin kayd olundu. COA, Hamid Livası Mufassal Tahrir d*, nr. 121, (H.929), 42a-48a-48b; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve*

I. Selim'den güçlü bir devlet ve sağlam bir hazine devralan I. Süleyman (1520-1566), başa geçince hiçbir problemle karşılaşmadan fetih hareketlerine devam etmiştir. Devrinde Belgrad, Boğdan, Budin, Erdel ve orta Macaristan'da birçok toprak fethedilmiştir¹³². Viyana önlerine kadar gidilerek şehir kuşatılmış, ancak kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Doğu'da Irakeyn Seferi ile Bağdat'a kadar gelen sultan, Bağdat'ı fethetmiştir¹³³. Fethedilen topraklar aynı şekilde iskân edilerek ma'mûr hâle getirilmeye, gönüllü veya zorunlu göçlerle iskân edilmeye çalışılmıştır. Rodos Adası fethedilince Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden adaya göçler ve sürgünler yapılmıştır¹³⁴. Osmanlı Devleti'nde görülen farklı bir iskân ve göç durumu da kıyıların korsanlardan korunması amacıyla yapılan göç ve iskânlardır. Bu şekilde göç etmiş olan Ayasoluk halkı belirli bir süre vergiden muaf tutularak uygun topraklara iskân edilmiştir¹³⁵.

XVI. yüzyılın ilk yarısına ait arşiv kayıtlarında Gelibolu civarında bazı karye ahalisinin Macaristan'daki Sirem Sancağı'ndan getirildiği görülmektedir¹³⁶. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren büyük kentlere yoğun göçler başlamıştır. İstanbul'a su getirilmesi ve bununla şehrin daha cazip hale gelmesi göç faaliyetlerini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti bunun önüne geçmek için 1567'den başlayarak İstanbul'a göç etmeyi men etmiş, bu durumla ilgili ferman ve hükümleri Anadolu'nun muhtelif yerlerine göndermiştir¹³⁷. Merkezî idare, göçleri önleyerek yer değiştirmelerden kaynaklı üretimin ve vergi gelirlerinin azalmasını engellemeyi amaçlamaktaydı. Göçler neticesinde gelir dengesi bozulmaya başlamıştı¹³⁸.

XVI. yüzyılın sonlarında artık fetih ve cihat endeksli devlet imajı zedelenmiş ve son askerî başarı olarak Kıbrıs Adası fethedilip adanın iskânı

Ak Koyunlu, 257; Bununla alakalı olarak Sultan Selim'in Doğu'da özellikle İdris-i Bitlis'iyi görevlendirdiğini dönemin kaynaklarından görüyoruz. Hoca Sadettin, *a.g.e.* IV, 246.

¹³² Bunlardan özellikle Budin alınca gayrimüslim re'âyâ ve Yahudiler arasında gönüllü olanlar binlerce ev ahalisi ve çoluk çocukları gemilere bindirilerek islâm memleketlerine göç ettiler. Bunların birçoğu Yedikule çevresine yerleştirildi. Yahudiler ise bir kısmı Selanik'e, bir kısmı da başka topraklara iskân edildi. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, Universty of Toronto, Number 890697, Toronto, 1364, I, 411-420.

¹³³ Sultan Süleyman zamanında yapılan fetihler için bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih*, 253-305.

¹³⁴ Feridun Emecen, "Süleyman I", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, 62-74.

¹³⁵ Hüseyin Arslan, *16. yy'da Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân Göç ve Sürgün*, (1. Baskı), Kaktüs Yay, İstanbul, 2001, 190.

¹³⁶ COA, *Gelibolu Mufasssal d*, nr. 424, 33-38.

¹³⁷ COA, *A.DVN.MHM.d*, nr. 7, hk. 46, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayını, Ankara, 1998.

¹³⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (11. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, 237.

gerçekleştirilmiştir¹³⁹. Kıbrıs'ın fethinden sonra buraya muhtelif bölgelerden gönüllü göçler ve sürgünler yapılmıştır. Orta Anadolu'dan sürgün olarak 20.000 den fazla Türk göçmen kitlesi buradaki boş arazilere iskân ettirilmiştir¹⁴⁰. Adaya sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de gönderilip iskân edilmiştir. Yine Filistin civarından zengin 500 Yahudi'nin de sürgün olarak Kıbrıs'a gönderilmesi için bölgenin idarecilerine emirler verilmiştir¹⁴¹.

XVI. yüzyılda devletin nüfusuna bakıldığında Zülkadriye ve Güneydoğu, Suriye ve Filistin de Osmanlı topraklarına katılınca devletin nüfusunda ciddi bir artış olmuştur. 1520-1530 arasında Rumeli bölgesinin -İstanbul dâhil- toplam nüfusu 5.602.000 olarak tespit edilmiştir. Aynı dönemde Anadolu'nun toplam nüfusu ise 5.755.080 kişidir. Osmanlı devletinin tamamındaki nüfus 12 veya 12,5 milyondur. Bu rakam 1580'lere gelindiğinde 18 milyon civarındadır. 1600 yılında ise 30-35 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun % 60'ı Müslüman, %40'ı ise Hristiyan'dır¹⁴². XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra devletin toplam nüfusunda

¹³⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK, Ankara, 1999, I, 77; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* 23-25.

¹⁴⁰ Bununla ilgili pek çok ferman sureti mevcuttur. Kıbrıs fethedildikten sonra tahriri yapıp Avlonya Sancakbeyi Muzaffer Paşa Beylerbeyi yapıldı. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra Tarsus, İçel ve Alaiye sancakları Kıbrıs'a bağlandı. Ayrıca Kayseri, Niğde, Karaman ve Konya havalisinde göçebe nakledildi. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 16, hk. 346; Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri* (1569-1570), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, 110; Ada, savaşta harap olup ekonomik olarak kötü duruma gelmesinden ötürü buradaki halk bir süre tekâliflerden muaf tutulmuştur. Ayrıca Türk nüfusunu arttırmak için Niğde, Karaman, Konya Antalya, Kayseri, Manavgat, Bozok, Alâiye ve İçel gibi yerlerden nüfus nakletmişlerdir. Sonradan yine Kıbrıs adasına Sis, Adana ve Tarsus'tan göçmen nakledilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 23, hk. 273; H. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002, 247-248; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 12, hk. 641, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayını, Ankara, 1996; COA, *Mevkufat d*, nr. 2551; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)", *Milletler Arası Birinci Kıbrıs Tedkikleri Kongresi*, 91-97; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1988, III, 34.

¹⁴¹ Halil İnalçık, "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", *Kıbrıs ve Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 1964, 27-59; Ayrıca Antalya Kadısına gönderilen 13 Ağustos 1573 tarihli hükümde Kıbrıs'a sürülmesi uygun görülenlerin hemen sürgün edilmesi istenmiştir. Mühimme defterlerine bakıldığında İstanbul, Kıbrıs ve Rodos'a yapılan sürgünler XVI. yüzyıl boyunca devam etmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 22, hk. 257-503; nr. 23, 319; nr. 24, hk. 183; Süleyman Nacak, *34 Numaralı Mühimme Defteri (H.986/1578) Transkripti ve Değerlendirmesi (164-326 Sayfalar Arası)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2011, 196; COA, A.DVN.MHM. d, nr. 43, hk. 16-29.

¹⁴² Bu rakamlar Braudel'ın yaptığı araştırmalar neticesinde çıkmıştır. Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (1. Baskı), İmge Yayınları, Ankara, 1993, I, 494; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 64-65. Barkan XVI yy sonu için tahmini otuz-otuz beş milyon gibi yüksek bir rakamdır. Barkan hesaplamaları yaparken Avrupa ve Güneyde alınan bölgeleri de katmıştır. Ancak %60 bir büyüme olsa bile yine de bu rakam abartılı olacaktır.

% 40 civarında artış görülmüştür. Nüfusun artışı tarım arazisinin genişlemesini, otlakların tarım arazisine dönüşmesini sağlarken özellikle Orta Anadolu'da geçim sıkıntısına sebep olmuştur. Coğrafi keşiflerle beraber ticaret yollarının yön değiştirmesi de bu durumu etkilemiştir. Devlet bu şekilde ticaret güzergâhlarından gelen geliri kaybetmiş ve kaybı telafi etmek amacıyla toplanan mevcut vergileri artırmaya başlamıştır¹⁴³.

Bu dönemde Anadolu coğrafyasının farklı yerlerinde suhte ayaklanmaları, şehzade mücadeleleri ve Celâlî isyanları gibi etmenler devletin sosyal ve iktisadî temelini sarsmıştır. Nüfus ile ziraî üretim arasındaki eşitsizlik, artan nüfusun şehirlere göç etmesine, paralı askerlik, eşkiyalık ve Celâlî İsyanları'nın başlamasına sebep olmuştur. Bu isyanlar sonucunda köylü işlediği toprağını terk ederek göç etmeye başlamıştır. Geçim sıkıntısında kalıp göç edemeyenler ise eşkiyalığa başlamıştır. Geçim sıkıntısı bu dönemde medrese öğrencileri dâhil bütün topluma yansımıştır.

Celâlî İsyanları olarak adlandırılan bu ayaklanmalar, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Anadolu'da siyasî, sosyal, toplumsal ve iktisadî yapının bozulmasına sebep oluşturmıştır. Celâlî isyanlarının ismi, bu kapsamdaki ayaklanmaların lideri olan Yozgatlı Şeyh Celal'den gelmektedir¹⁴⁴. İsyanlar neticesinde konan ağır vergilerden toprağını terk eden çiftçilerin toprakları mültezimlerin veya yerel yöneticilerin eline geçmiş ve Osmanlı ziraî işinin temeli olan timar sistemi bu şekilde bozulmaya başlamıştır¹⁴⁵. Böylece büyük göç hareketleri ortaya çıkmış ve özellikle şehirlere yoğun göçler başlamıştır. Göçler neticesinde tarımsal üretim gerilemiştir. Bu durum kıtlığa ve tarım ürünleri fiyatlarının artmasına yol açmıştır.

¹⁴³ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, (61. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul, 2018, I, 167.

¹⁴⁴ Bozok'lu Celal, Mehdi olduğunu ileri sürerek 1519'da devlete isyan etti. Orta Anadolu'da başlayan isyan, Alevi Türkmenler ve hayat süren diğer boylar arasında taraftar buldu ve devletin uyguladığı ağır vergi yükü altında ezilen birçok çiftçinin de katılmasıyla hareket hızla yayılma imkânı buldu. Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanlar (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

¹⁴⁵ Mustafa Akdağ, "Timar Rejimini Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, III (4), (1945), 419-431.

1. XVII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇ

1.1.Göç Kavramı

Tarih boyunca toplumların göç durumu ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bu durum tabi olarak konuyla ilgili çalışma yapan uzmanların da dikkatini çekmektedir. İnsanlık tarihinin bu serüvenini anlatmak isteyen uzmanlar göçün farklı tanımlarına değinerek bu süreci açıklamayı amaç edinmişlerdir. Göç, kavram olarak kişi veya toplumların siyasî, iktisadî, dinî ve benzeri mecburiyetler neticesinde bir mekândan başka bir mekâna doğru yer değiştirme hareketi şeklinde tanımlanabilir¹⁴⁶. Bu doğrultuda göçün tanımı içinde zaman, mesafe, yer, hareket ve kalıcılık durumu gibi unsurlar vardır. Göç, tarihî süreçte pek çok farklı şekilde tanımlanmış ve tek bir tanımla sınırlandırılmamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de¹⁴⁷ göç kavramı *hicret* ile ifade edilmektedir. Hicret ise sözlükte bir yerden başka bir yere gitme, uzaklaşma, terk etme¹⁴⁸, anlamlarına gelir. Kavram Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye olan göçünü (hicret) ifade etmektedir¹⁴⁹. Yine dinî kaynaklarda Hz. Havva ve Hz. Âdem'in cennetten çıkarılarak¹⁵⁰ yeryüzüne gönderilip yeni bir hayata başlamalarına yer verilmiş olması, aslında insanlığın yaşam serüveninin teolojik açıdan da göç olgusuyla başladığını göstermektedir. Sosyal araştırmacılar göç hareketlerini; meydana geliş

¹⁴⁶ Taylan Akkaya, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, 23; Ayrıca göç ile alakalı geniş bilgi için bkz. Osman Gümüşçü, "İnternal Migrationin Sixteenth Century Anatolia", *Jurnal of Historical Geography*, II (30), (2004), 231-248; Abdurrahman Yılmaz, "Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri", *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IX (2) (2014), 1685; Yusuf Adıgüzel, *Göç sosyolojisi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2016; David Bartram-Maritsa V. Poros-Pierre Monforte, *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, (Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay), Hece Yayınları, Ankara, 2017; İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, 18-142-146; *Göç Araştırmaları Dergisi*, T.C İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, (Editör: Filiz Kartal), 2015, 1-6; *Geçmişten Günümüze Göç*, I-II-III, (Edt. Osman Köse), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017; Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2015.

¹⁴⁷ Kur'an-ı Kerim, 8/72, *Gerçekten de iman edip hicret eden, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad veren, onları barındırıp yardım edenler, işte bunlar birbirlerinin dostlarıdır. İman ettiği halde henüz hicret etmemiş olanlar, hicret edinceye kadar onlar üzerinde herhangi bir velayet hakkınız yoktur. Bununla beraber dinde sizden yardım isterlerse, sizinle arasında antlaşma bulunanlar aleyhine bir durum olmadıkça, onlara yardım etmeniz de üzerinize borçtur. Allah bütün yaptıklarınızı görüp duruyor.*

¹⁴⁸ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, *Lisanü'l – Arab*, II, 4616-4617, İnternet Erişim: www.literatur.gen.tr. // 24.07.2020, 12: 50.

¹⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih. Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, I, 12-13; Ahmet Önkol, "Hicret", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, 458-462.

¹⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, 2/36.

durumlarına bağılı olarak göçlerin sebepleri, göç eden insanların sayısı ve göç esnasında takip edilen güzergâhları dikkate alarak sınıflandırma yapmışlardır.

1.1.1. Göç Çeşitleri

1.1.1.1. İç Göçler

İç göç; yeni bir ikamete sahip olmak gayesiyle ve yeni bir ikametle sonuçlanacak biçimde kişi veya grupların göç ettiği durumlardır. İç göç hadisesi ülke içinde köy, kasaba, şehir ve bölge gibi yerlerin birinden bir diğerine yerleşmek gayesiyle meydana gelen nüfus hareketi şeklinde de tanımlanabilir¹⁵¹. Meydana gelen göç hareketlerinin kişi veya gruplara göre oluşum nedenleri farklılık arz etmektedir. Bu göç etme durumu geçici veya daimi olabilmektedir. Ülke içindeki göç durumundan ötürü ülkenin genel nüfus miktarında bir değişme söz konusu olmaz. Ancak iç göçler akabinde bölgelerin veya şehirlerin nüfus miktarında değişmeler meydana gelebilmektedir.

İç göçler bazen devletin iç politika ve uygulamalarından kaynaklı olabilmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, kuruluşun XVI. yüzyıla kadar nereyi fethetmişse genelde orayı ma'mûr hale getirmek amacıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden bazı Türkmen gruplarını sevk ederek iskân ettirmiştir. Aynı şekilde fethedilen yerden de başka yerlere sevkler gerçekleşmiştir. Devletin buradaki amacı ise fethedilen toprakların bir kısmına Türkleri iskân ederek kalıcılığı sağlamaktır. Devletin bu politikası XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemde asayiş problemlerinden dolayı devletin iskân politikasının dışında da yoğun iç göç hareketleri başlamıştır. Ekonomik buhranlar, suhte ayaklanmaları, Celâli çetelerinin zuhuru ve tarım düzeninin bozulması gibi durumlar XVII. yüzyılın genelinde bir iç göç durumunun yaşanmasına sebep oluşturmuştur. Devletin otoritesinin sarsıldığı bu dönemde özellikle kırsal alandaki köylü halk son çare olarak göçü tercih etmek zorunda kalmıştır.

¹⁵¹ Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü*, (Editör: Richard Perruchoud), Uluslararası Göç Örgütü Yayınları, Cenevre, 2009, 27; Ruşen Keleş, *Kent Bilim Terimleri Sözlüğü*, (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 1998, 40-63.

1.1.1.2. Dış Göç

Dış göç; etnik çatışmalar, savaşlar, ekonomik sebepler ve doğal afetler gibi nedenlerden bir ülkeden farklı bir ülkeye olan göç hareketleridir¹⁵². Bu göçler isteğe bağlı meydana gelebileceği gibi, bazen zorunlu şekilde de olabilmektedir. Dış göç durumu da aynı şekilde geçici veya daimi olabilmektedir. Dış göçler neticesinde ülkenin mevcut nüfus durumu değişmektedir. Çünkü göçün yönüne göre nüfusta artma ya da azalma görülebilmektedir.

Göçler, göç edenlerin sayısına göre bireysel, kitle veya grup göçleri şeklinde de sınıflandırılabilir. Göç hareketleri sadece birey veya grupların istekleri doğrultusunda değil bazen zorunlu nedenlerden ötürü devletler tarafından da tehcir ya da sürgün şeklinde meydana gelebilmektedir. Bu durumda göçler gönüllü ya da zorunlu göçler şeklinde sınıflandırılabilir. Yer değiştirme zamanına göre kalıcı veya geçici göçler gibi pek çok sınıflandırma yapılabilmektedir.

1.1.2. Göç Terminolojisi

Osmanlı Devleti'nin kuruluş hikâyesinde göçlerin önemine daha önce de vurgu yapılmıştı. Devletin göçler ve göç kavramlarıyla ilgili terminolojisi çeşitlilik arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nde yaylaklar ve kışlaklar arasında mevsimsel şekilde vuku bulan göçler *konar-göçer* olarak tanımlanmaktadır¹⁵³. Konar-göçerlik besin ihtiyaçlarını temin etmek gayesiyle hayvan sürülerine uygun durumda otlaklar bulmak için belli bir coğrafi bölgede kalıcı olmaksızın yer değiştirme durumudur. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde konar-göçerlerin bazılarının yerleşik düzene geçtiği ve yeni köyler kurdukları gözlemlenmektedir. Konar-göçer yaşam, göçebelik ve yerleşik düzen arasında bir hayat tarzıdır da denilebilir.

¹⁵² Zeliha Gürler, *2000 Yılı Sonrası Türkiye'ye Gelen Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Özellikleri*, (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, 2017, 7.

¹⁵³ Yörüklerle ilgili olarak bkz. Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 5-8; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, 12-26; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, (4. Baskı), TTK, Ankara, 2006, 10-27; Tufan Gündüz, "Konargöçer", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, 161-163; M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2008.

Arşiv kayıtlarında konar-göçer tabirinin dışında *göçer taifesi*, *Türkmen taifesi*, *yörük* veya *yörükân* şeklinde tabirler de kullanılmıştır¹⁵⁴. Yörük tabiri ise *göçebe*, *göçer*, *göçer-ev* anlamında kullanılmıştır. Yörük, genel manada bakıldığında Anadolu ve Rumeli’de hayat süren Türkmen gruplarının ortak adıdır¹⁵⁵. Yörük tabirinin özellikle XIV. yüzyıldan itibaren yaygın şekilde telaffuz edildiği görülmektedir.

XVII. yüzyılda iç göçlerin temelini oluşturan hadise ise *kaçgunluk* olarak nitelenen durumdur. Osmanlı Devletinde tarımla uğraşan ahali Celâlî çeteleri ve devletin uyguladığı ağır vergi politikalarından ötürü toprağını terk ederek daha engeli, yüksek ve kimsenin kendilerine ulaşamayacakları yerlere göç etmeye başlamıştır¹⁵⁶.

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen büyük yangınlar akabinde evsiz kalarak göç edenler belgelerde göç sebeplerine istinaden *harîkzâde* tabiriyle tanımlanmaktaydı¹⁵⁷. Bu şekilde göçler kuruluştan XVII. yüzyıla kadar sıklıkla meydana gelmiştir. XVII. yüzyılda, özellikle IV. Murad (1623-1640) döneminde, İstanbul’da meydana gelen büyük yangınlar ve akabinde evsiz barksız kalanlar ya göç etmiş veya göç ettirilmişlerdir. Bunlar için kayıtlarda yine bu tabir kullanılmıştır. Bir diğer tabir ise Osmanlı terminolojisinde sürekli var olan ve günümüzde de kullanılmakta olan *mülteci* kavramıdır¹⁵⁸. Irkı, dinî, belirli siyasî veya sosyal bir gruba mensubiyeti nedeniyle, haklı bir baskı korkusundan ferdi olduğu devletten çıkmak zorunda kalan ve söz konusu korku nedeniyle, başka bir devletin korumasından yararlanmak isteyen kişiye *mülteci* denilmektedir¹⁵⁹.

Zorunlu ya da devleti yönetenlerin politikası neticesinde oluşan göç hareketlerini tanımlamak için farklı kavramlar kullanılmıştır. Kayıtlarda genellikle

¹⁵⁴ Cahit Gelenekçi, “Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları”, *Türkiyat Araştırmaları*, 1, (Güz 2004), 9-18. Gündüz, “Konar-göçer”, 163; Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri"*, 38; Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü Yay, Ankara, 1941, 4.

¹⁵⁵ Faruk Sümer, “Yörükler”, *DİA.*, XLIII, İstanbul, 2013, 570-573.

¹⁵⁶ Mustafa Akdağ, “Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk” *AÜDTCFD*, II (2-3), (Ankara 1994), 1-151.

¹⁵⁷ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (26. Baskı), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, 381.

¹⁵⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 76, hk. 562.

¹⁵⁹ *Göç Terimleri Sözlüğü*, 43.

*sürgün, te'dip, tenkil, tagrip ve tard*¹⁶⁰ gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir. En çok kullanılan tabir ise *sürgü* tabiridir. Bu şekilde meydana gelen göçlerin geneli cezalandırmak maksadıyla yapılan göçlerdir.

1.2.Göçlerin Temel Sebepleri

1.2.1. Yönetici Sınıfın Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde toplum iki ana grup şeklinde ele alınabilir. Bunların ilki askerîye-ilmîye zümreleri olup yaptıkları iş gereği alınan vergilerden muaf tutulanlardır. İkinci zümre ise konar-göçerler, şehirliler ve köylülerin oluşturduğu ve raiyyet olarak adlandırılan vergi vermekle mükellef olan halk kesimidir. Toplumdaki bu sınıflama, görev gereği olup tüm kanun ve nizam, grupların hukukî durumlarına uygun bir şekilde ele alınmıştır¹⁶¹. Osmanlı toplumunun ana karakteri, tarım toplumu olarak teşekkül etmesiydi. Bundan ötürü nüfusun büyük kesimi çiftçilik yapan köylülerden meydana gelmekteydi. Devletin merkezi noktalarında köylü re'âyânın büyük kesimi timar sistemine tabiydi.

Osmanlı Devleti'nde, askerî ve re'âyâ sınıflandırması, timar¹⁶² metodunun ekonomik ve siyasî temellerine dayanmaktadır. Bu sistemde yer alan timarlı sipahi ve re'âyâ devlete karşı sorumluluk sahibidir. Köylü, devlet tarafından kendisine

¹⁶⁰ *Sürgün*: kısaca mecburi muhacerat şeklinde tanımlanabilir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, III, 299; *Te'dip*; terbiye kesb etmedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 370; *Tenkil*; uzaklaştırmak, def etmek anlamındadır, örnek olacak bir ceza verme. Şemseddin Sami, a.g.e. 442; *Tagrip*; Birini memleketinden çıkarmak, gurbete yollamak. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e. 418. *Tard*; kovma, sürme, uzaklaştırmak. Develioğlu, a.g.e. 1229; *Sürgün* için ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolanizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XI (1-4), (İstanbul 1951), 524-569: XIII (1-4), (İstanbul, 1953), 56-78; XV(1-4), (İstanbul 1955), 209-237.

¹⁶¹ Halil İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet rûsûmu", *Belleten*, XXIII (92), (1959), 598; Reâyâ hakkında geniş bilgi için bkz. *I. Selim Kânûnnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*, (Haz. Selami Pulaha-Yaşar Yücel), Ankara, 1988, 24; Nicoara Beldiceanu, *XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, (Terc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985.

¹⁶² Fetih sırasında devlete ait arazisinin sipahilerle zaimlere kılıç hakkı olarak verilen arazi yerine kullanılan tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, III, 497. Şemseddin Sami, a.g.e. 436; Ayn Ali Efendi eserinde Timar için şöyle der; *A'da ile cenk etmek mukabelesinde tayin olunmuştur*, Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-ı Âli Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Haz. M. Tayyip Gökbilgin), Enderun Yayınları, İstanbul, 1979, 61; İncalcık, "Timar", *DİA*, XLI, İstanbul, 2012, 168-173; Barkan- Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, 1988; Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (Haz. Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu), Ankara, 1975, 1-32; Halil İncalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, 283-337; M. Tayyip Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları*, XVII, 22.ci sayıdan ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1968; Mehmet Öz, "Osmanlı Toplumu", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007, 532-538.

verilen araziyi işlemek ve vergisini sipahiye teslim etmek mecburiyetindeydi. Keyfi şekilde araziyi boş bırakamaz, çiftini terk ederek göç edemezdi. Bu durumla ilgili Bahâyî Efendiye (1601-1654) ait bir fetvâda; *Sipâhi taifesinden olan zeyd tarlalarını yedi sekiz sene boz ve hâlî bırakub âhar diyara gitdikde, sâhib-i arz ol tarlayı tapu ile istediğine vermeğe kâdir olur mu? El-cevâb: olur* gibisinde terketmesi durumunda tasarrufundaki toprak ile ilgili durum açıklanmıştır¹⁶³.

Seferlere katılmamak bir kişinin elinde bulunan timarın alınmasına sebep oluşturmaktaydı. Beylerbeyi sefer esnasında yoklama yapar ve sefere katılmayanların listesini merkeze bildirirdi. Bu şekilde hangi timarların boş kaldığını tespit etmek önemliydi. Ayrıca timarın kaybedilmesinin bazı gerekçeler şöyledi; adam öldürmek, hırsızlık yapmak veya ahaliye haksız uygulamada bulunma gibi durumlarda timar sahibinin elinden timarı alınırdı. Timarı elinden alınan bir kişi tekrar timar hakkı elde edebilmek için beylerbeyinin komutasında sefere katılmak zorundaydı¹⁶⁴.

Timarın sorumlusu olan timarlı sipahi ise halktan kanunlar çerçevesinde vergi talebinde bulunabilirdi. Ancak ahalden fazladan vergi talep etme hakkına sahip değildi. Bu sistemin teftiş edilmesi ve takibi kadının¹⁶⁵ sorumluluğundaydı. Köylünün sipahi tarafından haksızlığa uğraması durumunda direnme ve karşı koyma hakkı, kanunlar çerçevesinde meşru kabul edilmiştir. Merkezî yönetim, timarlı siphahilerin veya vekil tayin ettikleri kişilerin köylünün elindeki toprağına ya da emeğine ilişkin keyfi uygulamaları noktasında şikâyetleri daima önemsemiştir¹⁶⁶.

Bu şekilde ziraî üretim ve hayvancılıkla uğraşan re‘âyâ sancaklarında belirlenen kanunlar çerçevesinde vergilerini ödemişlerdir. Sultanın nazarında Allah’ın bir emaneti olan re‘âyâyı, *ehl-i örfün*¹⁶⁷ haksız uygulamalarından muhafaza eden temel

¹⁶³ Şeyhülislâm Bahâyî Efendi’ye ait bir fetvadır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hululî Tahlilleri*, OSAV, İstanbul, 1996 IX, 436.

¹⁶⁴ Halil İncalcık, “Timar”, *DİA*, XLI, İstanbul, 2012, 168-173.

¹⁶⁵ Halil İncalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, 98-99; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, (2. Baskı), Kronik Yayıncılık, İstanbul, 2016; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 3, hk. 66, hk. 1644, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını; Halil İncalcık, “Osmanlı İdare ve Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicil ve Terekeleri”, *TTK Belgeler*, XV (19), (1993), 23-169; İlber Ortaylı, “Kadı”, *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, 69-73.

¹⁶⁶ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 112-113.

¹⁶⁷ *Ehl-i Örf*: İdarî görevliler için kullanılır. Bu tanım daha ziyade ihtisap ağası gibi kanundan fazla idarî tedbirlerle iş gören ve ahalinin levazım ve ihtiyacıyla en çok alakadar olanlara verilmekteydi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 510; Halil İncalcık, “Adâletnâmeler”, *TTK Belgeler*, II (3-4), 1967, 49-145; Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *DİA*, X, İstanbul, 1994, 519-520.

mekanizma Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu adalet sistemidir. Bu sistemde sıkıntı durumunda re'âyâ, yerel mahkemeye başvurmaktan çekinmezdi. Yerel kadı mahkemelerinde netice alınamayan bir dava beylerbeyi divanına ve oradan da sonuçsuz kaldığı durumda Divan-ı Hümayûn'a aksederdi. Bizzat padişaha arz edebilmesi durumunun olması sistemin temel özelliğidir.

Mirî arazi ve timarın olduğu yerlerde köylüler *çift-hâne* sistemi çerçevesinde büyük oranda kuru tahıl ekimine dayalı tarımla uğraşmıştır¹⁶⁸. Osmanlı re'âyâsı kendisine ayrılan toprağın büyüklüğüne göre tasnif edilen ve *ra'ıyyet rûsûmu*¹⁶⁹ adı verilen vergiyi vermekle mükellef kılınmıştır. Olağan dışı hallerde ise *avârızı divaniye* ve *tekâlîf-i örfiye*¹⁷⁰, denilen vergilere de tabi tutulmuştur. Bundan başka üretimden öşür ve alım-satımdan belirlenen çeşitli türden vergiler de alınmıştır. Toprakla uğraşan çiftçi halkın bir bölümü, toprağın verim durumuna göre, 60-150 dönüm arasında değişebilen ve bir çift öküz ile bir yılda ziraat yapılan toprak manasına gelen çiftliklere sahiptir. Fakat köylü çiftçilerin elindeki toprakların büyük çoğunluğu yarım *çift* (*nîm-çift*) veya daha azı (*ekinlü-bennâk*) şeklindedir¹⁷¹.

Ekilen araziler mirî olduğundan satılması, *icâre*¹⁷² verilmesi, miras bırakılması ve vakfedilmesi kesinlikle yasaktı. Devlet tarafından verilen arazi nedensiz şekilde köylü ve sipahiden alınamazdı. Fakat daha önce de bahsedildiği gibi sefer durumunda sipahi iştirak etmezse arazisi elinden alınırdı. Böylece sipahinin

¹⁶⁸ Ra'ıyyet rûsûmu denilen şahsi vergilerde Müslümanlar ve Hristiyanlar ayrı esaslara tabidirler. Müslümanlar çift remsi sistmine, Hristiyanlar ise ispenç resmine tabiydiler. Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, XXIII, (1959), 576; Öz, *Osmanlı Toplumunu*, 533-538; Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", 5. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, 21-25 Ağustos 1989, 1-11; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 187-201.

¹⁶⁹ *Ra'ıyyet Rûsûmu*: Raiyyet Osmanlı terminolojisinde teba yerine kullanılan bir tabirdir. Rûsum yine aynı şekilde raiyyetden belirlenmiş oranda alınan vergi anlamındadır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 7. İnalcık, *Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu*, 576.

¹⁷⁰ *Tekâlîf-i Örfiye*: Osmanlı Devleti'nde genelde savaş zamanlarında ihtiyaç hasıl olduğu zaman daha çok hâne, aile, çift, ocak gibi bir kurala bağlı olarak tarhedilen vergileri ifade eder. Bu vergiler, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren savaş cephelerinin sürekli hale gelmesinden ötürü düzenli bir vergi halini almıştır. Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *DİA*, XL, İstanbul, 2011, 336-337.

¹⁷¹ Çift ve nîm-çift ile ilgili Barkanda geçen Aydın Livâsı kanununda ki şu ifadeler miktarı göstermesi bakımından önemli; *Re'âyâdan resmi çift mara alınur. Tamam çiftten otuz ü akçe, nîm-çiftten on altı buçuk akçe alınur. Ve bennâktan on iki akçe alınur* şeklinde tam ve yarım çiftlerin miktarları belirtilmiştir. Ayrıca bu vergilerin genelde mart ayında tahsil edilmeye başlandığı görülmektedir. Barkan, *Kanunlar*, I, 6-7; Öz, *Osmanlı Toplumunu*, 532-538; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 187-201.

¹⁷² *İcâre*: İslâm borçlar kanununda menfaatin para karşılığında temlik olmasını sağlayan, günümüzde kira ve iş akdine denk gelen sözleşmedir. Ali Bardakoğlu, "İcâre", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, 379-388.

güçlenmesi ve toprak aristokrasisi oluşturmaları gibi durumlar bertaraf edilmiştir. Tımarlı sipahinin halktan vergileri toplama ve verilen tımarın oranına göre *cebelü*¹⁷³ denilen askeri yetiştirmek mecburiyeti vardı. Savaş durumunda ise sipahiler cebelülerle savaşa iştirak etmek zorundaydı. Sefere katılmayan sipahilerden dirlikleri geri alınır ve bunlara çeşitli cezalar verilirdi. Ayrıca sancaklarda görevlendirilen sipahiler, sancakbeyine bağılıydılar.

XVII. yüzyılda özellikle taşra idaresinde idareci ve yöneticilerin keyfi bazı durumlarından dolayı devletin temelini teşkil eden tımar sistemi, gevşemeye ve hatta bozulmaya başlamıştır. Merkezî hazinenin gelir kaynağı olan toprak sisteminin sekteye uğraması, iktisadî yapının sarsılmasına ve buhranların başlamasına neden teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfında olanlar zaman zaman toprak dağıtımında adilâne davranmayarak bu yüzyılda rüşvetle tımarları dağıtmaya başlamıştır. Hâl böyle olunca yerel idareciler ahaliye haksız uygulamalar ve te'addîde bulunmaya başlamıştır. Merkezî idare bu duruma bir çözüm üretmediği takdirde yöre ahalişi tımar sahiplerinin fazla vergilerinden ve baskılarından göç etmek zorunda kalmıştır.

Adâletnâmelerde tımarlı sipahinin re'âyâdan kanuna aykırı şekilde aldıkları şeylerin tamamı men edilmiştir. Ancak bu yüzyılda sarsılan otorite birçok yörede tımarlı sipahilerin de haksız uygulamalarda bulunmasına neden teşkil etmiştir¹⁷⁴. XVII. yüzyılda merkezî otoritenin kısmen sarsılmış olması bu hadiseyi daha da tetiklemiştir. Dönemi anlatan arşiv kayıtlarında ve kroniklerde bu tarz vakalara sık rastlanmaktadır¹⁷⁵.

¹⁷³ *Cebelü*: Silah, zırh manasında olan cebelü, aynı zamanda zırhlı, teçhizatlı asker demektir. Cebelü, tımar geliriyle alakalı olup sayısı da bu gelirle orantılı olarak tespit edilmiştir. II. Murad dönemine ait 1431 yılına ait olan *Arvanid Sancağı Defteri*'nde bunun ilk örnekleri yer görülmektedir. *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Haz. Halil İncılık), Ankara, 1954, 1-120; Avni Ömer Efendi, *Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hâkânî*, (Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), *Belleten*, XV (59), (1951 içinde), 390; Feridun Emecen, "Cebelü", *DİA*, VII, İstanbul, 1993, 188-189.

¹⁷⁴ TSMA. d, nr. 398, s.44b-45a, aktaran İncılık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 170-171.

¹⁷⁵ Nitekim Anadolu Beylerbeyi ve Kütahya Mollasına yazılan bir hükümde, Kütahya'nın Kerki, Virancık ve Ermut-ili nahiyelerinde salgın adıyla ahaliden kanunlar dışında vergi ve aşya toplamakta oldukları yazılıydı. Durmuş Kandıra, *84 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)İstanbul, 1995, 38.

1.2.1.1. İlmiye Sınıfının Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde farklı kademelerde görevli idareci ve yöneticilerin bilinçli veya bilinçsiz yaptıkları haksız uygulamalardan bıkkınlık duyan veya bu uygulamalarının önüne geçemeyen re'âyânın son çare olarak toprağını terk ederek daha güvenli bir yere göç etmesi hadisesi her yüzyılda olduğu gibi, XVII. yüzyılda da cereyan etmiştir¹⁷⁶. Bu yüzyılda yönetici sınıfının baskıları ve uygulamalarından kaynaklı pek çok göç meydana gelmiştir. Özellikle taşrada bazı kadıların ve nâiblerin diğer yerel idarecilerle bir olup ahaliden birtakım ekstra vergiler talep ettikleri görülmektedir¹⁷⁷. Osmanlı fetvâ mecmualarında hâkim olup da rüşvet alanların verdikleri hükümlerin tamamı geçersiz sayılmıştır¹⁷⁸.

Kadırlara ve nâiblere ait pek çok yolsuzluğun adâletnâme örneklerinde yasak olduğu vurgulanmıştır¹⁷⁹. 1 Receb 1018 / 30 Eylül 1609'de gönderilen bir adâletnâmede, görevli bazı kadıların yapmaları gereken teftiş görevini kendi menfaatleri için kullandıkları anlaşılmıştır. Hükümde ihtiyaç olmadan devre çıkmaları yasaklamıştır. Yine bir havalide eşkiya gruplarını açığa çıkarmak için bölgenin görevli kadısına umum teftiş hükmü gönderilirdi. Ancak bazı durumlarda kadılar, voyvodalar ile birlikte hareket ederek sözde teftişlerle re'âyâdan çeşitli yollarla haksız uygulamalarla fazladan vergiler almaktaydı. Bu tarz kanun hükümleriyle kadıların haksız uygulamalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Re'âyâ sınıfından askerî sınıfa geçmek için nadir şekilde verilen bir padişah beratı gerekliydi. Bazen savaşlarda gönüllü savaşan kişiye hizmetleri mukabilinde padişah ona askerî bir berat çıkarabilirdi. Ancak vergi veren ve üretici olarak re'âyânın mutlak vazgeçilmezliği sebebiyle, re'âyâyâ sınıfından askerî sınıfa dâhil olmak devletin temel kurallarını çiğnemek sayılırdı. XVII. Yüzyılın başlarında Osmanlı tarih yazarlarına göre, bu kuraldan vazgeçilmesini, devletin başlıca çökme sebebi olarak görürler. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Klâsik Çağ (1300-1600)*, (20. Baskı), (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

¹⁷⁷ 947 tarihli bir adâletnâmede yapılan şikâyetlerin önemli bölümü 1054/1644 tarihli benzer bir vesikada tekrar edilmektedir. Adâletnâmede Adala ahalisi merkeze şikâyetle bulunarak görevli Kadının görev yerinde durmadığını, Nâib, Kethüda ve adamları ile devre çıkıp karye karye dolaştığını ahaliden bedava yiyecek ve yem aldığını, ayrıca vergileri fazladan topladığını ve fazlasını kendine aldığını, yaptığı her işten rüşvet aldığını dile getirerek Padişah'tan bu haksızlıklar için ferman talep bulunmuşlardır. Manisa Kadısı ve Saruhan Mutesellimine yazılan talimatlarda, kadı ve nâiblerin görev mahalinde bulunmaları emredilmiş ve yukarıda sayılan uygulamaların tamamının yasak olduğu vurgulanmıştır. Uluçay, *Saruhandaki Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, 293, vesika 112.

¹⁷⁸ *Rüşvetle hüküm, Şer'a muvâfık olsa dahi nâfiz değildir* şeklinde vurgu yapılmıştır. Pehlul Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya, 2007, 117.

¹⁷⁹ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 107.

¹⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 891-899.

Bazı durumlarda kadı ve nâiblerin rüşvetle göreve geldikleri olmuştur. Koçi Bey (d. ? / ö. 1650) ilmiye sınıfının rüşvetle göreve gelmesi durumunu şu şekilde izah etmektedir; *Rüşvet ulemâ mansıbında gayet şom ve nâ-mübarektir. Zirâ şer‘-i şerîf mansıbı rüşvet ile satılmak el-iyâzü bi‘l-llâh dîn satılmaktır. Bir câhil rüşvet ile seccâde-i şer‘-i Muhammedi‘ye geçüb hâkim olsa veyâhud bir câhil ve bâtil iltizâm ile nâ‘ib olsa ol memleketin hâli nice olur*¹⁸¹. İlim erbabının rüşvetle mevki veya makama gelmesi dinin satılması şeklinde ağır bir benzetme yaparak kesinlikle olmaması gereken bir hadise olarak görmektedir.

Bu yüzyılda ilmiye sınıfından bazı örneklerle değinmek meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Saruhan Beyine ve Marmaracık (Marmara) Kadısı'na 19 Zi'l-kâde 1019 / 30 Ocak 1611'de yazılan bir hükümde, Kadı Hüsam'ın ahaliye baskı uyguladığı ve ahalinin şikâyetleri üzerine kadının görevine son verildiği kaydedilmektedir¹⁸². Bu tarz baskılar neticesinde yöre halkı son çare olarak göç yolunu tutmuştur. Adaletin uygulayıcısı ve temsilcisi olan kadılar bazı durumlarda adaletten uzaklaşabilmişlerdir. Kanunnâmelerde olmadığı hâlde teftişe çıkıp ya da nâiplerini yollayarak ahaliden zorla erzak toplattıkları, karşı çıkanlardan ise *bî-namâz teftişi* adıyla para toplattıkları görülmektedir¹⁸³. Bununla ilgili olarak farklı bir hüküm ise Yerkesiği Kadısı'na 8 Şevval 1022 / 21 Kasım 1613'te gönderilmiştir. Hükümde ahaliye sıkıntı çıkaran ve te‘addide bulunan, mektep ve mescidleri yakıp-yıkan eski Yerkesiği Kadısı olan Halil'in, görevden alınmasına rağmen faaliyetlerinden vazgeçmemesi üzerine Kıbrıs Adası'na sürgün edilmesine karar verildiği ve derhal tatbik edilmesi için kesin emir verildiği görülmektedir¹⁸⁴.

Ergene Kadısı Ahmed'in halktan uygunsuz olarak buğday, arpa ve çeşitli erzaklar tahsil ettiği görülmektedir. Verilen talimatla Ergene sabık Kadısı Ahmed'in zimmetinde olan malına el konularak hak sahiplerine iade edilmesi istenmiştir¹⁸⁵.

¹⁸¹ Koçi Bey, *Risâle*, (4. Baskı), (Haz. Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, 171.

¹⁸² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 454.

¹⁸³ COA, A. DVNS. MHM. d. nr. 85, hk. 387, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

¹⁸⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 444.

¹⁸⁵ Selçuk Demir, *75 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-171)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008, 165.

Geyve Kazası re‘âyâsının arzuhâli üzerine kadı ve nâiblerin *devre çıkması*¹⁸⁶ yasaklandığı hâlde kadıların yine bunu yaptıkları ve re‘âyâdan baskıyla akçe aldıkları ve haksızlık yaptıkları görülmektedir. Nitekim vazifeden azledilmeleri ile malum kadı ve nâibin firar ettiği anlaşılmaktadır. İdarecisine verilen talimatta kadı ve nâibin derhal yakalanmaları ve gerekli cezaya çarptırılmaları yazılmaktadır. Ayrıca yörenin yeni kadısına; *olcânibde muktezây-ı şer‘-i kavîle ‘amel idüb ashâb-ı hukûkun şer‘le müteveccih olan hakların ba‘de’’s-sübût hükm idüb bî-kusûr alıverdikden sonra mezbûr kâdiya tenbîh eyleyesin ki min ba‘d re‘âyânın üzerine dûra çıkub ve hilâf-ı şer‘ akçelerin almayub ve bir vecihle zulm ve te‘addî itmeye ve itdirmeyüb men‘ ve def‘ eyleyesin*¹⁸⁷ talimatıyla kanunnâmelerde belirtildiği şekilde ahaliye muamele edilmesi, teftiş bahanesiyle ahaliye devre çıkmamasını ve haksız uygulamalarda bulunmaması vurgulanmıştır.

Benzer bir hüküm de Edirne’de vezir olan Hüseyin Paşa’ya yazılmıştır. Şumnu’daki kadıların beş on atlı ile devre çıkararak ahaliden bal, yağ, gıda ve hayvan yemi gibi birçok ürünü haksız şekilde aldıkları ve ahaliye baskı uyguladıkları görülmektedir. Vezir Hüseyin Paşa’ya verilen talimatta kadılardan topladıkları ürünlerinin alınması ve teftişlerin hak ve adalet üzere yapılması istenmiştir¹⁸⁸. Zi’l-hicce 1069 / Ağustos-Eylül 1659’da yazılan hükümde Vidin Kadısı olan Hüseyin’in ahaliden çeşitli bahanelerle akçeler topladığı ve ahaliye baskılar uyguladığı görülmektedir. Vidin’de bulunan diğer idarecilere verilen talimatta bölgede gerekli teftişlerin yapılması, halktan zorla alınan akçe ve malların sahiplerine geri verilmesi istenmiştir¹⁸⁹. 1 Muharrem 1075 / 25 Temmuz 1664’te Isparta Kadısı ve Hamid Sancağı Mütesellimine yazılan hükümde yine Ağras Kadısının ahaliden haksız şekilde vergiler topladığı yazılmıştır. Yazılan talimatlarda yöre ahalisinden haksız

¹⁸⁶ Osmanlı Devleti’nde taşrada vazifeli olan yöneticilerin birtakım nedenlerle sorumlu oldukları havalilerde teftiş yapmalarına devre çıkma denmekteydi. Ancak XVII. Yüzyılda bu suistimal edilmeye başlandı ve taşradaki idarecilerin artık ahaliye baskı uygulamasına dönüştü. Feridun Emecen, “Devre Çıkma”, *DİA*, IX, İstanbul, 1994, 250-251.

¹⁸⁷ Murat Ateş, *88 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1637-1638 (H. 1046-1048)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2008, 139.

¹⁸⁸ Ateş, *a.g.e.* 266-267.

¹⁸⁹ Talimatta; *emsâli zulm u te‘addîsinin nihâyeti olmaduğun bildirüp emr-i şerîfîm verilmek recâsına ilhâh eyledikleri eclden mahallinde şer‘le teftiş u tefahhus olunup fukarâdan hilâf-ı şer‘-i şerîf alduğu akça gerü alıverilüp* denilmiştir. Azize Gelir Çelebi, *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, 98.

şekilde toplanan vergilerin sahiplerine iade edilmesi emredilmiştir¹⁹⁰. Çan Kadısı'na yazılan bir emr-i şerifte ise Bayramiç Kadısı'nın himayesindeki her bir karyeden kendisi için fazladan ellışer ve altmışar akçe vergi aldığı; *şer'le görölüp ziyâde alınan akçaları girü kendülere alıvirilmek recâ eylemeleriyle* ¹⁹¹ tarzında alınan akçelerin sahiplerine iade edilmesi ve davanın görülmesi için talimat yazılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yeni bir toprak fethedildiği zaman idareyi temsil etmek gayesiyle sancak beyi veya subaşı, adaleti temsilen kadı veya nâib tayin olması bir gerekliliktir. Nâibler medresede gerekli eğitimi alan ve fikhî mevzularda iyi tahsil görmüş kimselerden seçilirdi. Kadının yardımcısı olan hatta bazen de vekili olan nâibi ise kadı seçerdi¹⁹². Nâibler de bazı durumlarda adaletten uzaklaşarak ahaliye haksız uygulamalarda bulunmuşlardır. Bununla alakalı bir hükümde, Tuna Defterdarı olan Mehmed Paşa'ya yazılmıştır. Hükümde, Ahyolu Nâibi Mahmud'un, Tuna'daki re'âyânın vergilerini vermesine rağmen, buna mani olmaya çalıştığı ve ahalinin vergilerini vermesini engellediği vurgulanmıştır. Verilen talimatlarda devlete âsî şekilde hareket eden Ahyolu Nâibi Mahmud'un görevinden uzaklaştırılıp sürgüne gönderilmesi istenmiştir¹⁹³.

Kengırı Livâsına ait 1578 tarihli kanunnâmede idarecilerin ahaliiden fazladan vergi alma ile ilgili; *Min bâ'd zevâid deyü ziyâde akçe taleb olunmaya ve alınmaya*¹⁹⁴ ifadesiyle kesin şekilde men edilmiştir. Ancak yine idarecilerine yazılan hükümlerde bazı görevlilerin bu kanunlara uymadıkları anlaşılmaktadır. Kengırı (Çankırı) Beyi'ne yazılan bir emr-i şerif ise Ahmed isimli nâibin sahte beratlar düzenleyerek yöre ahalisine haksız uygulamalarda bulunduğu kaydedilmektedir.

¹⁹⁰ Ercan Alan, 95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, 2.

¹⁹¹ Yunus Mercimek, 96 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 1-99), (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2013, 45-46.

¹⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 7, hk. 282; Nâib ile alakalı şu hadise dikkate değer: Balya'da ahalinin nâib'ten memun olmaması ve merkeze şikâyetleri neticesinde Balya Kadısına gönderilen talimatta nâib tayin edilmesinin kadının sorumluluğunda olduğu yazılmıştır. Ancak bir kişi şer'iattan ayrılmıyor ve ahaliye haksız uygulamalarda bulunmuyorsa nâib olabilir. Bir bölgeye nâibatması yapılırken o bölgede olmayan birisi olması gerekmektedir. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 108; Ayrıca nâible ilgili bkz. Mehmed İpşirli, "Nâib", *DİA*; XXXII, İstanbul, 2006, 312-313; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

¹⁹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 418.

¹⁹⁴ *Tapu Kadatsro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, nr. 81, 1, aktaran Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VIII, 161; Barkan, *Kanunlar*, I, 35-36.

Yöre ahalisinin şikâyetleri neticesinde Bekir Oğlu Ahmed'in vazifesinden azledildiğini, ancak yine de uslanmayarak geri dönüp tekrardan bu yörenin ahalisine baskılara devam ettiğini, ayrıca halkın mallarına, erzaklarına zorla el koyarak yine ahaliye baskı ve te'addiye aynen sabit olması üzerine Çankırı Kadısı'na 25 Zi'l-hicce 1023 / 26 Ocak 1615'te verilen talimatta; *mezbûr Kıbrıs'a sürgün olup ol vilâyetden alâkası kat' olunup*¹⁹⁵, malum nâibin Kıbrıs Adası'na sürülmesi yazılmaktaydı.

Taşradaki görevli müftülerin de bazen emr-i şeriflere aykırı hareket ederek ahaliye baskı uyguladığı görülmektedir. Bununla ilgili Kayseri Sancak Beyi ve Nâibi'ne 20 Cemâziye'l-evvel 1109 / 4 Aralık 1697'de yazılan hükümde Kayseri Müftüsü ve yandaşlarının ahaliye vergi ve diğer bazı konularda baskı yaptıkları, kanunlar dışında vergiler toplamaya çalıştıkları, verilen emirde bunun derhal bertaraf edilmesi ve göç eden ahalinin yeniden kadim yerlerine yerleştirilmesi istenmiştir¹⁹⁶. Bu tarz bir hükümde Antalya Nâibi'ne ve Teke Sancağı Mutesellimine 20 Zi'l-hicce 1109 / 29 Haziran 1698'de gönderilmiştir. Hükümde Teke Müftüsü'nün ahaliye baskılar yaptığı, bundan ötürü ahalinin göç etmek istediği ve gerekenin yapılması istenmiştir¹⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde her kaza bölgesi belirli sayıda nahiyelere ayrılmıştı. Kazada adaletin uygulayıcısı konumunda bulunan kadı, her nahiye'ye kendi vekili olarak bir nâib atamaktaydı. Kadı bazı durumlarda gitmediği yerleri naibe mahkeme gelirini peşin alacak şekilde iltizama verirdi. Para karşılığında iltizamı alan nâib, mevcut parayı ödeyemeyince bu sefer köylere sık sık devre çıkardı. Fazladan vergiler toplamak için re'âyâyı sürekli rahatsız ederdi. Bu rahatsızlığı artıran bir durumda nâiblerin on beş veya yirmi kişilik bir mahiyetle köylere inmesi, kendisini, adamlarını ve hayvanlarını köylüye bedava besletmesidir. XVII. yüzyılda bu hadise çok görülmeye başlandı. Kanunnâmelerde nâiblerin, devre çıktıkları zaman bedelsiz ahaliden yiyecek ve yem almamaları emredilmişti¹⁹⁸. Ancak merkezden kadılara verilen bazı yetkiler kötü şekilde kullanılmaya başlandı. Bazı kadılar fazla mal

¹⁹⁵ Hükümde: *Bekir oğlu Ahmed nâm kimesne kendü hâlinde olmayup dâymâ telbîs ü tezvîr emr ü berât yazup gâh nâib ve gâh kâtib olup müslimânların hakkında müzevver sicill ü huccet ve arz [u] mahzar yazmağla fukarâya hılâf-ı şer'-ı şerîf te'addi eylediği istihdâm olunmayup ref' oluna*. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 82, hk. 173, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

¹⁹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 774.

¹⁹⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1995.

¹⁹⁸ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 109.

biriktirme hırsıyla hareket etmeye başlayınca, bu durum önemli boyutta adaletsizliklere neden oluşturdu.

XVII. yüzyılda bu şekilde ilmiye sınıfına mensup idarecilerden müftü, kadı ve nâiblerden kaynaklı baskı veya haksız uygulamalardan ötürü taşrada pek çok göç hareketi vuku bulmuştur. Eskiden beri re'âyânın ağır vergiler ve haksız uygulamalar karşısında en etkili silahı köyünü ve toprağını terkederek göç etmek olmuştur. Bu şekilde dağılan köyler merkezi hazine için kaybolmuş bir gelir kaynağı demektir¹⁹⁹. Nihayetinde devlet denetiminin az ya da zayıf olduğu taşrada en üst düzeyde olan idarecilerin yaptıkları baskılar ve fazladan talep ettikleri vergiler neticesinde yöre ahalisi başka çare kalmayınca toprağını terk etmek durumuyla karşı karşıya kalmaktaydı. Çünkü taşradaki idarecilere ahalinin karşı koyması söz konusu değildir. Osmanlı Devleti her ne kadar tedbirler almaya başlasa da ve idarecilere ahaliye haksızlık yapılmaması yönünde emirnâmeler gönderse de bazı idareciler haksız uygulamalarına devam etmiş ve bu durumun sonucunda ahali göç yolunu tutmuştur.

1.2.1.2. Yönetici ve Askerî Sınıfın Uygulamaları

Askerî sınıf (yönetenler), saray ahalisi ve seyfiye (kapıkulları ve timarlı sipahiler)'den meydana gelmekteydi²⁰⁰. Osmanlı Devleti'nde askerî sınıf görevlileri de bazı durumlarda taşrada ahaliye haksız uygulamalarda bulunarak halkın göç etmesine neden olmuştur. Bu şekilde görevlilerin haksız uygulamalarda bulunmaları eski kanunlarda bile yasaklanan bir yolsuzluk olarak görülmüştür²⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde zaman zaman adâletnâmeler yayınlanmıştır²⁰². Adaletnamelerde re'âyâya zulüm yapmakla ve onları soymakla suçlandırılanlar

¹⁹⁹ İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 120.

²⁰⁰ İncalcık'ın verdiği rakamlara göre saray halkı 1018/1609'da 12.971, ancak 1080/1692'de %50 oranında artarak 19.000 kadar olmuştu. Bu durumda aslında merkezi hazinenin yükünün ne kadar arttığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. İncalcık, "İstanbul", *DİA*. XXIII. İstanbul, 2001, 220-239.

²⁰¹ İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâle*, 101.

²⁰² Adâletnâme, padişahın verdiği emirler olup, fermanlarla aynı niteliğe sahiptir. Ancak yazılan adâletnâme üçüncü şahıslara değil doğrudan idarecilerin tamamına ya da belli bir bölgenin idarecilerine gönderilirdi. Temel amaç idarede yapılan suistimallerin önlenmesiydi. Adâletnâmeler, özellikle devletin zor zamanlarında ahaliyi korumak, görevlilerin yolsuzluklarını, ahaliye haksız uygulamalarda bulunmalarını önlemek için hazırlanmış genel mahiyetteki fermanlardır. Adâlet fermanı, üst düzey idarecilere yazılırdı. Adâletnâmenin konusu genelde yetki sahibi kişilerin yaptıkları haksız uygulamalar ya da başka kişilerin yaptıkları haksızlıkların onlardan sorulmasıdır. Adâletnâmelerde bildirilen hususları yerine getirmeyen idarecilere de sert cezalar verilmekteydi.

genelde kadı, nâib, subaşı, voyvoda ve kethüda gibi görevlilerdi²⁰³. I. Ahmed (1603-1617) devri'ne ait adâletnâmelere göre, beylerbeyi ve sancakbeyleri kendilerine ait olan hasların gelirini voyvodalara iltizama vermektedirler. Yüksek bedelle iltizamı alan voyvodalar bunu karşılamak için taşrada ahaliyi haksızlıkta bulunmakta ve kanunlarda belirtilen orandan fazla talep etmektedir. Yine ahalinin hayvanına ve yiyeceklerine el koymaktadır. Buna karşın adâletnâmede; *her diyara beylerbeyi ve sancak beyi nasb olunub her birine müstakil hâslar tayin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem'-i emvâl eyleyip memleket ve vilâyet virân eylemek değildir*²⁰⁴ ibaresi yazılarak ahali korunmuş ve taşrada yöneticilerin yaptıkları haksızlıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bu yüzyılda yine de bazı yerlerde aynı haksızlıkların devam ettiği görülmektedir. Bununla alakalı olarak Bosna'da Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde, kethüdasının tüfenk-endaz yazmak bahanesiyle İstar Eflak²⁰⁵ re'âyâsına baskı yaparak eziyet ettiği vurgulanmıştır. Hükümde Vezir Mehmed Paşa'nın bu duruma derhal müdahale etmesi ve engel olunması yazılmaktadır²⁰⁶. Trabzon'da vazifeli kadılara yazılan bir hükümde ise Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa'nın re'âyâya haksızlık ve te'addi eylediği haber verilerek mevcut durumun derhal teftiş edilmesi istenmiştir²⁰⁷.

Kasım 1609'da Bender²⁰⁸ Sancak Beyi'ne yazılan hükümde Boğdan Voyvodası Kethüdası Karaman'ın arzı üzerine Gazi Giray Han'ın damadı olan Ahmed Bey'in Bender mutasarrıfı iken Bender ahalisine yaptığı baskılar neticesinde Bender ahalisinin çoğunun Boğdan'a göç ettiği görülmektedir²⁰⁹. Yazılan talimatta bunun telafi edilmesi ve göç eden ahalinin kadim yerlerine yerleştirilmesi

Adâletnâmeler Osmanlı hukuk anlayışını göstermeleri açısından önem arzetmektedirler. İnalçık, "Adâletnâmeler", 49-142.

²⁰³ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, 117.

²⁰⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, 891.

²⁰⁵ *İstar-ı Eflak*: Osmanlı Devleti'nde Bosna Eyaletien bağlı kazadır. *Osmanlıda Yer Adları*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2017, 386.

²⁰⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 538.

²⁰⁷ Demir, a.g.e. 67.

²⁰⁸ Bender; bu dönemde Rumeli eyaletine tabi bir sancak konumundadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 103.

²⁰⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1254; Evliya Çelebi Bender'i anlatırken; *Bu varoş içinde dört adet mescit ve dört adet Müslim mahalleleri var. Yedi mahallesinin tamamı Eflâk ve Boğdan keferesi mahallesidir. Toplamı 1.700 adet alt ve üst katlı kârgir yapısı yok, hepsi tahta avlulu, tahta örtülü, saz ile kaplı ve nice avlularının çevresi çitli evlerdir* şeklinde kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 1. Kitap, 174-175.

istenmektedir. Rum Eyaletindeki kadılara hitaben 4 Zi'l-kâde 1022 / 16 Aralık 1613'te yazılan, Rum Eyaletinde haksız uygulamalar yüzünden perakende ve yerlerini terk ederek göçüp perişan olan re'âyânın tekrardan eski yerlerine iskân edildiğini, ayrıca beylerbeyi ve sancakbeylerinin yaptıkları haksız uygulamaların men edilmesi şeklinde emir yazılması devletin re'âyâyı her durumda koruduğunu gözler önüne sermektedir²¹⁰.

Yeni-il Kadısı'na ve Amid Kadısı'na 23 Zi'l-kâde 1024 / 14 Aralık 1615'de yazılan hükümde, Asesbaşı olan Haydar'ın Müslümanlara baskı yaptığı ve onları rencide ettiği, bundan ötürü re'âyânın göçeceğine dair *südde-i se'adet*'te şikâyetler geldiğinden, bu hususa dikkat etmeleri gerektiği vurgulanmıştır²¹¹. Devamında kanunlara aykırı olarak görevlilerin, re'âyâyı rencide edip baskılara devam etmeleri durumunda vazifelerinden uzaklaştırılacakları kesin bir dille emredilmiştir.

26 Mayıs 1629'da Karaman Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Birot Mustafa'nın, Beyşehir'e tabi Hasun, Bademlü ve Kestivan karyelerini basarak re'âyânın mal ve mülkünü yağmaladığı, paralarını alıp hayvanlarına el koyduğu bildirilmiştir. Hükümün devamında bu duruma son verilmesi, ahaliden alınan malların yeniden iade edilmesi ve bu şekilde olan vazifelilerin cezalandırılması yazılmıştır²¹². 13 Safer 1039 / 2 Ekim 1629'da Karaman Beyi'ne yazılan bir hükümde, Behisni'ye tabi Culur Karyesi kethüdaları Hamza ve Hüseyin'in birtakım eşkiyayla beraber hareket ederek karyeleri basarak 15 kişi öldürdükleri ve halkın eşyalarını yağmaladıkları yazılmıştır. Eşkiyalık faaliyetlerinde olan kethüdaların cezalandırılmaları da istenmiştir²¹³. 7 Aralık 1629'da Kars Beylerbeyi İbrahim Paşa ve mutasarrıf olan Mehmed'e yazılan hükümde ise beylerbeyi ve sancak beyinin re'âyânın erzakları ve hayvanlarını aldıkları belirtilmekte ve *Başınız size gerek ise fukaranun hilaf-ı şeru kanun her nesin almış iseniz bi'ttemam ashabına eda ü teslim eylemeniz* ifadesiyle bunların sahiplerine geri verilmesi istenmekteydi²¹⁴.

²¹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 252.

²¹¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 288; *Asesbaşı*: İslam devletlerinde bekçilik olup, Osmanlı Devleti'nde Fatih döneminde muhtemelen kurulmuş bir müessesedir. Sonraları ağa bölüklerinden birini teşkil etmiştir. Asesbaşı ocaktaki görevinin dışında birde geceleri asayiş ve inzibat vazifesi görürdü. Abdulkadir Özcan, "Asesbaşı", *DİA*, III, İstanbul, 1994, 464.

²¹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 28.

²¹³ Kandira, *a.g.e.* 62.

²¹⁴ Kandira, *a.g.e.* 73-74.

Mihaliçcik Nâibi Veli, Voyvoda Sefer Çavuş ile bir olup otuzdan fazla atlı ile devre çıkıp re'âyâdan bedava yem, yemek, koyun, kuzu vs. aldıklarından başka selamlık adı altında sekiz köyden toplam 89.200 akçe toplamıştır. Akabinde gelen talimatlarla bu şekilde davrananların vazifelerine son verilerek sürgüne gönderilmeleri emredilmiştir²¹⁵. Benzer bir hadise de 21 Rabû'l-evvel 1040 / 28 Ekim 1630'da Keçiborlu yöresinde yaşanmıştır. Keçiborlu'ya tabi Giresin Karyesi re'âyâsı Mirliya Mütesellimi Mehmed ve adamlarının karyelerine gelerek zorla hayvanları için yem ve kendileri için gıda aldıkları ve kendilerine eziyet ettikleri şeklinde şikayette bulunmaları üzerine, adı geçen mütesellimin cezalandırılması için Kiçiborlu Kadısı'na hüküm yazılmıştır.²¹⁶

Bolu Sancakbeyi, birçok köyü serbest olan Mudurnu Kazası ile alâkası olmamasına rağmen her sene kethüdayeri, voyvodası ve subaşlarıyla sancak devrine çıkıp, re'âyânın hiç günahları yokken cerime adı altında akçelerini almaktaydı. Gönderilen hükümde, bu duruma son verilmesi ve gereken cezaya çarptırılması istenmiştir²¹⁷. Yine 1638'de Avlonya Kadısı'na yazılan bir hükümde Avlonya Sancakbeyi İbrahim'in yöre re'âyâsına baskı uygulayarak rencide etmesi neticesinde görevinden azledildiği ve bunun üzerine firar ettiği yazılmaktadır. Hükümde malum kadının yakalanarak cezalandırılması için gerekli talimatlarda bildirilmektedir²¹⁸.

22 Cemâziye'l-âhir 1056 / 5 Ağustos 1646'da Barçınlı Kadısı'na yazılan talimatta vergi toplamakla görevli olanların ahaliden fazladan vergiler talep ettikleri ve derhal bu duruma son verilmesi istemiştir²¹⁹. 1056 / 1646-47'de Meyyefarîkîn Sancağında Pesyan ve Zilan aşiretlerinin pirinç ektikleri yerlerde beylerbeyi tarafından ziraat yapılmasının zorla men edildiği şeklinde üst düzey idarecilerin de bazen ahaliye haksızlık ettiği ve ahalinin göç etmelerine neden olduğu anlaşılmakta-

²¹⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1341.

²¹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 43.

²¹⁷ COA, A. DVNS. MHM. d. nr. 78, hk. 856.

²¹⁸ Ateş, a.g.e. 179.

²¹⁹ Yöre ahalişi nefer başı yüz akçe, güherçile ve koyun başı ise bir akçe olan vergileri tam olarak ödedikleri halde, vergi Muhasılı Ömer ahaliden nefer başına ikiyüz akçe ve koyun başına da altı akçe talep edip vermeyenleri tutup hapsetme ve haksız uygulamalarda bulunması üzerine ahali merkeze şikâyetle bulunmuştur. Gelen talimatta Ömer'e gereken cezanın verilmesi ve *Hilâf-ı defter rencide vü remide olunmayalar* şeklinde mukataa defterine göre ahaliye muamele edilmesi emredilmiştir. Hülya Polat Yılmaz, *Kefe Mukataası Ahkâm Defteri (1643-1707)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018, 101.

dır²²⁰. Aynı durum Bolu Mutasarrıfı Ferhad Paşazâde Ahmed Paşa için geçerliydi. Yörenin re'âyâsı sürekli şikâyet etmekte ve şikâyetlerde kendisinin kanunlar dışında ahaliden fazladan akçeler talep ettiği ve bununla kalmayıp ahaliye haksız uygulamalar yaptığı yazılmıştır. Neticesinde Ahmed Paşa vazifeden azledilmiş ve re'âyâdan baskılarla aldığı akçeler ve tüm malı mîrî hazineye aktarılmıştır²²¹. 25 Zi'l-kâde 1058 / 11 Aralık 1648'de İnegöl Kadısı'na yazılan hükümde, İnegöl Emini olan Bostanî Mehmed'in yöre ahalisinden kanunsuz şekilde vergi talep ettiği yazılmıştır. Kadıya verilen talimatta bu duruma son verilmesi ve kanunlara uygun şekilde hareket edilmesi emredilmiştir²²².

Bu şekilde bir hüküm de Hezargrad Kadısı'na gönderilmiştir. Hezargrad'da bulunan voyvodaların elli altmış kişilik atlılarla yöre re'âyâsına baskı yapıp mallarına ve akçelerine zorla el koydukları yazılmıştır. Gereğinin yapılması için idarecilere talimatlar verilmiştir²²³. Safed, Remle ve Akka kadılarına 7-16 Aralık 1657 senesinde gönderilen hükümde, Beyrut'ta Hüseyin adlı voyvoda zımmi ahaliye türlü baskılar ve sıkıntılar vererek Akka, Safed ve Remle gibi yerlerden firar ve terk-i diyar etmelerine neden olduğu yazılmıştır. Hükmün devamında voyvodaya gerekli cezanın verilmesi ve aynı zamanda göç etmek zorunda kalan zımmilerin de ikna edilerek kadim topraklarında yeniden iskân edilmeleri istenmiştir²²⁴.

Niğbolu Sancağı Beyi'ne hitaben yazılan hükümde cebecilere başbuğ olan Cafer Kethüdanın re'âyâya te'addisi nedeniyle vazifesinden azledilmesi

²²⁰ Yazılan emr-i şerifte; *Diyârbekir Beğlerbeğisine ve Kâdısına hüküm ki: Mefarkın Sancağıbeği Recep arz-ı hâl idüp; "Livâ-i mezbûre re'âyasından Pesyan ve Zilan aşiretlerine bağluckazâ-i mezbûre toprağında pirinç zi'râat olunur madrabları bir-iki seneden berü mîr-i mîrân tarafından cebren zirâ'at olunmağla mâl-ı mîriye gadritmekle". men'i için, COA, A.DVN.MHM.d, nr. 91, hk. 410, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını; Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilâtında en üst idarî birim olan eyaletin idarî ve askerî sorumluya verilen addır. Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul, 1996, 69-74.*

²²¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, (Haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara, 1995, 203.

²²² İnegöl Emini Bostani Mehmed'in Mezal, Çetli, Kınık, Boyalı, Eymir ve Erlice Karyeleri ahalisinden *Siz derbedçilersiniz* diye zorla kişi başına yüzyirmi akçe vergi talep etmesi üzerine yöre ahalisi durumu merkeze şikâyet etmiştir. Merkezden yörenin kadısına yazılan talimatta; *hilâf-ı emr ve defter rencide itdirmemek bâbında emr-i şerifim recâsına arz* ifadeleriyle ahaliden vergi alınmamasını emretmiştir. Yılmaz, a.g.e. 120.

²²³ *Hezargrad: XVII. Yüzyılda Silistre Eyaletine tabi bir kazadır. Osmanlıda Yer Adları*, 161; Ateş, a.g.e. 271-272.

²²⁴ Murat Yıldız, *92 Numaralı ve 1675-1658 Tarihli Mühimme Defteri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005, 155.

yazılmıştır²²⁵. Nitekim 1097/1685-86 senesinde Bolu Sancağı'nda mutasarrıf olan Ferhadzâde Ahmed Paşa'nın kanun dışında hareket ederek haksız uygulamalarda bulunması üzerine yörenin re'âyâsı gelip rikâb-ı hümayûn'a arzuhal etmeleri üzerine, mezbûr paşa Edirne'de sefer-i hümayûn'la memur iken davet edilerek Buçuktepe nam yerde katledilmesi için emir verilmiş; akabinde Ahmet Paşa'nın eşyaları, taraf-ı mirîden kabzettikleri ve re'âyâdan haksız şekilde aldığı akçeler merkezî hazineye aktarılmıştır²²⁶.

4 Zi'l-kâde 1107 / 5 Haziran 1696'da Trablus tarafından halkın göç etmesi üzerine, Trablus Valisine yazılan talimatlarda, Hama ve Humus civarında iskânları istenen Emir Sincanlı Cemaati re'âyâsının Kethüda Selim tarafından fazladan vergi talebiyle rencide edildiği ve bu meseleden ötürü ahalinin göç ettiği yazılıydı. İdarecilere verilen talimatlarda bu durumun derhal halledilmesi ve göç eden ahalinin ikna edilerek topraklarına yerleştirilmesi istenmiştir²²⁷. 29 Zi'l-kâde 1107 / 30 Haziran 1696'da yine Dânişmendli'ye tabi Kestan, İlbeyli ve Yeğenali'li Türkmen cemaatleri sakin oldukları mahallerde *resm-i bennâklarını* ve *adet-i ağnamlarını* verdikleri halde, voyyodaların baskılarla fazla vergi aldıkları kaydedilmiştir²²⁸. Bu tarz durumlarda idarecilere karşı gelemeyen yöre ahalisi sessizce göç yolunu tutmaktaydı.

²²⁵ Demir, *a.g.e.* 127-128.

²²⁶ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, (Haz. Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, I, 283.

²²⁷ COA, AE.SMST II, Dos. 78, Göm. 8292.

²²⁸ COA, C.ML, Dos. 225, Göm. 9362; *Resm-i bennâk*: Toprakla uğraşan anlamındadır. Osmanlıda araziye ekip işleyebilecek kuvvette evli erkeklerden alınan vergidir. Osmanlı Devleti'nde vergiye esas tabi guruba "Hâne" denirdi. Hâneyi temsil eden kişi evli bulunan aile reisiydi. Aile reisinin elinde arazi çok az veya hiç yoksa bennâk olarak kayda geçer ve belli bir miktarda vergi öderdi. Bennâktan 18'er akçe vergi alınırdı. Ancak bu miktar değişebilmekteydi. XVII. Asırda Dânişmendli Türkmenlerde ki bennâklardan 4'er kuruş vergi alınmıştı. COA, MAD.d, nr. 7574, s. 100; Neşet Çağatay, Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Rüsumları, *AÜDTCFD*, V, (Ankara 1947), 491-493; Feridun Emecen, "Bennâk", *DİA*, V, İstanbul, 1992, 458-459; İnalçık, "Raiyyet Rüsumu", 599; Hâne ile ilgili bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar*, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, I, 21; Nejat Göyünç, "Hâne", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, 552-553; Ayrıca Hane ile ilgili detaylar için bkz. Dipnot 1037; *Adet-i Ağnam*: Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvanlardan alınan vergidir. Miktarı Fatih kanunnamesine göre 3 koyundan 1 akçe alınırken, sonraki dönemlerde ekonomik buhranlar neticesinde 2 koyunda 1 akçe şeklinde kaydedilmiştir. Bu verginin oranı bölgeye göre de değişebiliyordu. *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, (1. Baskı), (Haz. Abdülkadir Özcan), Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, 7; COA, TT.d, nr. 270, 1; Barkan, *Kanunlar*, I, 12, 47, 68; Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA*, I, İstanbul, 1988, 478-479. COA, MAD.d, nr. 3439, 114.

1698 tarihli şikâyet defterinde ise Kaya Sultan'ın kızı Fatma Hanım mutasarrıf olduğu haslar Denizli'de Kethüda Ali ve bazı ortakları ahaliye zulmederek kanunlarda olmayan vergiler talep ettikleri ve ahalinin şikâyeti üzerine yöre kadısına verilen talimatta; *bundan akdem üç def'a arz u mahzar olunup mücebince nefyolmaları için emr-i şerîf ile mübâşir ta'yîn olunup vardıkda mezbûrlar gâh ihfâ gâh firâr idüp ba'de-zamân yine zuhûr idüp cevri eziyetlerinden re'âyâsı tâcîz oldukların bildirüp, mezbûrlar ahz olunup Kıbrıs cezâresine nefy ü iclâ olunmak bâbında* ifadeleriyle bunları yapanların görevden azledilerek Kıbrıs'a sürülmeleri ve kalebend edilmeleri istenmiştir²²⁹.

Bulundukları bölgede söz sahibi olan beylerbeyi, sancakbeyi ve birtakım diğer görevliler bazen adaletten uzaklaşarak ahaliye haksız uygulamalarda bulunmaktaydılar. Bu uygulamalara tüfenk endaz yazmak, halkın hayvanlarına el koymak, sancak devrine çıkmak, fazladan vergi talep etmek, ekili ürünlerine kanunlar dışında el koymak veya selamlık adıyla karyelerden ekstra birtakım hayvansal ürünleri ve gıdaları zorla almak gibi nedenlerle ahaliyi türlü sıkıntılarla başbaşa bırakmaktaydılar. Yapılan baskılara yöre ahali karşı gelememekteydi. Ancak gereken yerlere şikâyet için başvurmakta, bir sonuç alınmadığı takdirde ise toprağını terk ederek göç etmek zorunda kalmaktaydı.

Merkezî idare dönem dönem hükümler yayınlayarak bu tarz haksız uygulamaları önlemeye çalışmıştır. Ancak yine de yöneticiler tarafından ahaliye yapılan haksız uygulamalar bitmemiştir. Beylerbeyi ve sancak beyleri özellikle devre çıktıklarında *cerime* bahanesiyle ahaliyi soymaktaydılar. Bir karyede bir şahıs kazara ölmüş olsa, buna cinayet diyerek bütün karyeyi sorumlu tutmaktaydılar. Karye ahalisine türlü cezalar kesmekteydiler. Ayrıca o karyede mahiyetleriyle birlikte günlerce konaklayarak bütün masraflarını karye ahalisine ödetmekteydiler. Re'âyâyı bir yandan onlar diğer yandan da eşkiya grupları soymaktaydı.

Beylerbeyi ve sancak beyleri kendilerine ait olan haslarının gelirlerini voyvodalara iltizama vermemekteydi. Yüksek rakamlarla iltizam alan voyvodalar yine iltizamdan zarar etmemek için envaî yolsuzluklara sapmakta ve re'âyâyı haksız uygulamalarda bulunmaktaydılar. 1 Receb 1018 / 30 Eylül 1609 tarihli adâletnâmede

²²⁹ Seniha Şen, *30 Numaralı Atık Şikâyet Defteri (1110/1698)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018, 8711.

her diyara beylerbeyi ve sancak beyi nasb olunub her birine müstakil haslar tayin olunmakta murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem‘-i emvâl eyleyip memleket ve vilâyeti virân eylemek için değildir gibisinde cerime yolsuzuklarına dair dikkate değer bir hüküm bulunmaktadır²³⁰. Bu tarz adâlet kükümleri yayınlanmasına rağmen beylerbeyi ve sancak beylerinin haksız uygulamaları bitmiş değildir.

Timar sahipleri kendilerine bağlı olan karyelere on beş atlıyla giderek günlerce kalmakta ve masraflarını ahaliye ödetmekteydiler. Ancak Zi‘l-hicce 1058 / Aralık 1648’de Anadolu beylerbeyi ve kadılarına yazılan bir hükümde timar sahiplerinin kendi dirliklerine dâhil karyelerde on veya on beş atlı ile gidip üç günden fazla kalmaları yasaklanmıştır²³¹. Adâletnâmelerde merkezî idare zulüm yapan ve zor kullanan görevli sınıfının sıfatını kullanmakta ve onlara karşı ahalinin direnç göstermesine izin vermekteydi. Hatta adaletnamede *eğer bir sipahi buyruk olmadan ulak istese ya davar boğazlasa, anı dövseler suçlu olmaya*, ifadesiyle yapılan bazı haksızlıklara karşı gelme yetkisi ahaliye verilmiştir²³².

Devlette bu şekilde Anadolu’nun muhtelif yerlerinde ve Rumeli tarafında bulunan uzak bölgelerde idareciler, ileri gelen devlet adamları veya yörede ortaya çıkan eşkiyaların yaptıkları baskı ve tahribatlar; ahalinin başka diyarlara veya sınır bölgelerine göç etmelerine sebep teşkil etmiştir²³³.

1.2.1.3. Aşiret Reisleri ve Voyvodaların Kanunsuz Uygulamaları

Ahaliye baskı uygulayarak zulmeden ya da fazladan vergiler talep ederek göç etmelerine neden olan bazı yöneticilerin dışında, taşrada yerel güç konumunda olan birtakım aşiret reislerinin de bu şekilde ahalinin çiftini çubuğunu terk ederek göç etmelerine sebep olduğu anlaşılmaktadır. Aşiretleri idarî noktada merkeze tabi yapan yönetim stratejisi ise Osmanlı sisteminin en önemli yapısı olan vergilendirme sistemi dir. Vergi sistemi devletin ve aşiretin karşılıklı şekilde birbirlerinin meşruiyetini tanımlarını sağlamaktadır. Aşiret, üzerine düşen vergi payını vererek devletin himayesine girmekte böylece mevcudiyetini güvenle devam ettirebilmektedir. Bu

²³⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 891-899.

²³¹ TSMA. d, nr. 398/31b-33a.

²³² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 74, hk. 562.

²³³ Carter Vaughn Findley, “Siyasi Kültür ve Büyük Haneler”, *Türkiye Tarihi (1603-1839)*, Geç Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Fethi Aytuna), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, III, 89-104.

vergileendirme sisteminde *Türkmen ağası* ya da *voyvodası* aracı olmaktadır²³⁴. Osmanlı Devleti'nde aşiretleri idare etmekle görevli kişiye *aşiret beyi* ya da *kethüda* denildiği malumdur. Bey ve kethüdadan sonra yetkili durumda olan Türkmen Voyvodası, aşiretleri kontrol ve idare etmede oldukça etkili olmuştur²³⁵.

Merkezî idare yerel yerlerde aşiret reislerini muhatap almış, hatta bazı vazifeler bile vermiştir. 1540 tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunnâmesi'ndeki bir maddede; *Aşiret beyleri sefer-i hümayûn vâki oldukça her kimi cebelü eyleyüb ol cebelü eylediği kimesnenin nihayet ol yıl çifti hâsılın almayub, sefer olmaduğu vakitte hukuk ve rûsum alınmaz diyü aşiret beyleri yazdırmışlardır*²³⁶. Maddeden anlaşılacağı üzere cebelü almak gibi birtakım yetkiler de vermiştir. Hâl böyle olunca aşiret beyleri yerelde bir otorite konumundaydı.

XVII. yüzyıla ait arşiv kayıtları tarandığında bunun birçok örnekleri mevcuttur. Yeni-il Türkmenlerine tabi Ağça Koyunlu ve Neccarlı taifelerinin yaptıkları şikâyetlerde voyvodaların Türkmenlerin hayvanlarına izinsiz el koydukları ve *hıdmet akçesi* adıyla ekstra vergiler talep ettikleri kaydedilmiştir. Hatta obaları dolaşarak ahaliyi rahatsızlık verdikleri, şikâyetlerden dolayı da voyvodaların *çift* ve *bennâk* vergilerini keyfi olarak arttırdıkları ve ziraatla uğraşan ahaliden kanunlarda olmayan vergiler talep ettikleri görülmüştür²³⁷. 1603 tarihinde yine Kangal'da Türkmen ahali kadiya müracaat edip karye ahalisinin *perişân ve perâkende* olduğunu ve voyvodaların kanunlarda olmayan vergileri ahaliden talep ettiğini şikâyet etmiştir²³⁸. 1 Receb 1018 / 30 Eylül 1609 tarihli bir adâletnâmede beylerbeyi ve sancak beyinin hâsırlarını iltizama alan voyvodaların zorla her köyden salma

²³⁴ Onur Usta, "Celâlîliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *Kebikeç*, XXXIII, (2012), 50; Ayrıca Onur Usta, *Türkmen Voyvodası, Tribesmen and Ottoman State (1590-1690)/Türkmen Voyvodası, Aşiretler ve Osmanlı Devleti (1590-1690)*, (Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2011; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 356-357.

²³⁵ Türkmen voyvodalığı tahminen 1548'de Yeni-il Türkmen kazasının kurulmasıyla beraber ortaya çıkmıştır. Aşiretlerin voyvodaları ile alakalı şikâyetlerinden de anlaşıldığı kadarıyla arşiv belgelerinde *Yeni-il voyvodası* şeklinde karşılaşılan kişi Türkmen voyvodasından başkası değildi. XVII. yüzyılda Atçeken, Boz-ulus, Danişmen ve Kara-ulus gibi aşiretlerden elde edilen gelir Türkmen voyvodası ya da ağası olarak bilinen şahıslara iltizam verilmekteydi. Bu kişiler deruhde ettikleri aşiretlerin adlarına ve durumlarına göre Boz-ulus Türkmen voyvodası, Danişmendli voyvodası, Yeni-il ve Haleb Türkmen voyvodası olarak zikredilmekteydiler. Usta, "Celâlîliğin Türkmen Cephesi", 51.

²³⁶ Barkan, *Kanunlar*, I, 136.

²³⁷ TSMA, d, nr. 1328, 44.

²³⁸ COA, İE.ŞKRT, Dos. 2, Göm. 110.

topladıkları görülmüştür. Bu durum üzerine adâletlâmede beylerbeyi ya da sancak beyinin hâslarını iltizama vermelerini, voyvodaların veya adamlarının salgun almalarını yasaklamıştır²³⁹.

Hizan Kadısı'na hitaben 19 Ramazan 1024 / 12 Ekim 1615'te yazılan bir hükümde; *Mîr Abdal ateşe urup yakup ve Derenkavil nâm karyeden Hüseyin ve Abdal nâm aşîretlerin katl idüp ve cümle emvâl ve erzâkın gâret ve hasâret ve ziyâde zulm ve te'addî eylediğin bildirüp icrâ-yı hakk olunmak için emr-i şerîfim ricâ eylediği*²⁴⁰ yazılmaktadır. Hükümden de anlaşılacağı şekilde Mir Abdal'ın, Derenkavil Karyesinde Hüseyin ve Abdal aşîretlerine haksız uygulamalarda bulunarak, mallarını gaspettiği anlaşılmaktadır. Son bölümde ise; *mîr-i mûmâ ileyhın vech-i meşrûh üzre zulm ve te'addîsi mukarrer ise ba'de's-sübût gâret olunan hakların hükm idüp bî-kusûr alıverdikden sonra mîr-i mûmâ ileyhın üzerine sâbit olan mevâddın sûret-i sicilleriyle yazup serdâr-ı nusret-âsârıma arz eylesin ki sonradan hakkında emrim ne vechile sâdır olur ise mûcebiyle amel oluna*²⁴¹ talimatı bildirilmiştir. Yazılan hükmün geneline bakıldığında Mir Abdal'ın Karan Aşîreti'nden Sarar Köyünü tamamen yakarak ahalisinin göç etmesine neden olduğu yazılmaktadır. Ayrıca bunlarla da kalmayıp başka bir köyde de yağmada bulunarak adam katlettiği ve buradan da ahalinin göç ettiği anlaşılmaktadır. Yörenin idarecilerine verilen talimatta, *gâret olunan hakların hükm idüp bî-kusûr alıverdikden sonra*²⁴² ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, sancak beyinin yaptığı haksız uygulamaların bertaraf edilmesi ve alınan malların sahiplerine idae edilmesi istenmiştir.

10 Cemâziye'l-evvel 1025 / 26 Mayıs 1616'da Payas Kadısı'na yazılan bir hükümde; *Kör Kasım nâm şakînin peyki olan Kara Ali nâm Arap Adana ve Tarsus ve Sis câniblerinde olan Arapların mîr-i aşîretliğin olmağla yanına otuz kırk nefer eşkiyâ cem' idüp vilâyet-i memleket üzerine çıkup nice kimesneleri hilâf-ı şer'-i şerîf tutup habs idüp ve nicelerin emvâl ve erzâkın nehb ve gâret idüp*²⁴³, Adana, Tarsus ve Sis taraflarında yaşamakta olan Arapların aşîret beyi olan Kara Ali'nin yanına

²³⁹ COA, A.DVN.MHM.d, 78, 891-899, aktaran İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk Adalet*, 101.

²⁴⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 313.

²⁴¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 313.

²⁴² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 313.

²⁴³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 152; Payas bu dönemde Adana'ya tabi olan bir nahiyedir. *Osmanlıda Yer Adları*, 229.

topladığı otuz kırk kişilik eşkiya grubuyla yöredeki ahaliye baskıda bulunduğu ve bunun neticesinde birtakım ahalinin göç ettiği görülmektedir. Payas Kadısına verilen talimatta, Kara Ali'nin halka zulm ettiği ve eşkiyalık yaptığı için aşiretten kovulması istenmiştir. Ayrıca şimdiye kadar aldığı malları sahiplerine iade etmesi emredilmiştir.²⁴⁴ Kara Ali, Miri Aşiretinin beylerinden veya ileri gelenlerinden biri olması muhtemeldir. Ayrıca Adana, Tarsus, Sis ve havalisinde bu eşkiya grubunun neden olduğu tahribatın giderilmesi ve ahalden alınan malların yeniden sahiplerine teslim edilmesi istenmiştir. Göç eden ahalinin yeniden eski topraklarında sabit olmaları da belirtilmiştir.

Vidin Sancağında da benzer hadiseler olmuştur. Sancaktaki kadılara hitaben 25 Zi'l-hicce 1023 / 3 Ocak 1617'de yazılan hükümlerde, zuhur eden eşkiya yüzünden yerlerini terk eden re'âyânın tekrardan iskân edildiği ifade edilmektedir. Ancak Temeşvar Muhafızı Vezir Mustafa Paşa'nın arpalığı olan Vidin Sancağın'daki re'âyâyâ voyvoda ve subaşlıların yine baskı yapmaya devam ettiklerini, derhal önlemin alınması ve buradaki halkın yeniden göç etmesinin engellenmesi şeklinde emir yazılmıştır²⁴⁵. Aynı şekilde 12 Rabîu'l-evvel 1039 / 30 Ekim 1629'da Boz-ulus yürüklerinin aşiret reisi olan Behlül ile kethüdası Osman'nın haksız uygulamalarından ve baskılarından ahalinin şikâyetçi olduğu görülmektedir. Yöre ahali vergilerini tam vermelerine rağmen, aşiret reisi Behlül ve kethüda Osman ahalinin üzerine 200 atlı ile vararak, 608 adet dişi koyun, 300 adet kuzu ve 400 adet koçu ahalden zorla toplayarak, ahalinin evini ve barkını yağmalayarak göç etmelerine neden oldukları görülmektedir²⁴⁶.

Türkmen voyvodası ya da ağası, özellikle XVII. yüzyılda, taşrada aşiretler ve diğer taifeler üzerinde oldukça önemli bir pozisyona sahiptir. Eşkiyalık faaliyetlerinin artmasıyla birlikte bunlarda mevcut otoritelerini kanunsuz hareket

²⁴⁴ Payas Kadısına; *bu bâbda sâdır olan emrim üzre amel idüp dahi mezbûr Kara Ali re'âyâ ve fukarâyâ zulm ve te'addî eylediği ecilden mîr-i aşiretliğinden ref' olunup min ba'd ol vechile dahl etdirmeyüp bir ferde zulm ve cebr etdirmeyesin ve şimdiye değin hilâf-ı şer'-i şerîf nesnesi dahi almış ise ba'de's-sübût ashâbına hükm idüp bî-küsûr alıveresin şer'-i şerîfe muhâlif bir dahi zulm ve cebr etdirmekden ihtirâz eylesin inâd üzre olanları ism ü resmleriyle yazup arz eylesin.* COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 152.

²⁴⁵ COA, A.DVN. MHM.d, nr. 80, hk. 897.

²⁴⁶ Kandıra, a.g.e. 68-69; *Kethüdâ*: Osmanlı devlet ve esnaf teşkilâtlarındaki bazı görevlilere verilen addır. Mehmet Canatar, "Kethüdâ", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, 332-334; Bozulus Türkmenleriye alakalı olarak geniş bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, (1. Baskı), Bilge Yayınları, Ankara, 1997.

etmekle kullanmaya başlamıştır. Nitekim 1645'te Manisa havalisindeki bazı karyeler ahalisi kadıya şikâyetlerde bulunarak voyvoda olan Kazzaz Ahmed'in emrindeki adamlarla köylere gelerek ahaliyi rahatsız edip kadınlarını eğlence sofralarına zorla götürdüklerini şikâyet etmiştir²⁴⁷.

Bu yüzyılda memleketin hemen her tarafından benzer şikâyetler gelmeye devam etmiştir. Bu şekilde taşrada yerel gücü elinde bulunduran aşiret reisleri veya voyvodaların kanunlar dışında yaptıkları uygulamalar ve baskılar bölge halkının çiftini çubuğunu bırakıp göç etmelerine neden olmuştur. Bu durum XVII. yüzyılda devletin merkezî otoritesinin sarsıldığı dönemlerde daha çok görülmeye başlanmıştır.

Aşiret reisleri ve voyvolar özellikle birtakım idarecilerden görevini suistimal eden kişilere rüşvetler verip bunları da kendi saflarına çekmekteydiler. Voyvodalar beylerbeyi ve sancak beylerinin haslarını yüksek fiyattan iltizam almakta, borcunu ödeyemeyince de ahaliye haksız şekilde vergiler talep etmekteydi. Durum böyle olunca yerel gücü elinde bulunduranlar bağımsız gibi hareket etmeye başlayarak ahaliye baskılarda bulunmaktaydılar. Yöre ahalisi haksız uygulamalara kısmen karşı gelmekte, ancak fazla da direnemeyip toprağını terk ederek göç etmek zorunda kalmaktaydı.

1.2.2. Uzun Süren Savaşlar ve Ağırlaşan Vergi Yüğü

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti pek çok önemli sorunla karşılaşmıştır. XVI. yüzyılın son dönemlerin başlayan savaş cephelerinin hâlen devam ediyor olması, Anadolu'da sürmekte olan isyan hareketleri, XVII. yüzyılda başa geçen padişahların çocuk yaşta ve tecrübesiz olması gibi sebepler devleti bir hayli zor durumda bırakmıştır²⁴⁸. XVI yüzyılın sonlarında İran ile olan savaşlar barış antlaşmalarıyla

²⁴⁷ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1944, 294.

²⁴⁸ XVII. yüzyılda hânedânın talihsizliği II. Osman dışında kalan padişahların ya yönetim tecrübesine sahip olmamaları veya çocuk yaşta tahta geçmiş olmalarıydı. Bu yüzyılda başa geçen Osmanlı padişahlarının yaşları sırasıyla şu şekildedir: I. Ahmed 14, II. Osman 14, IV. Murad 11, I. İbrahim 25, IV. Mehmed 7 yaşındaydı. Mücteba İlgürel, "Ahmed I", *DİA*, II, İstanbul, 1989, 30-32; Feridun Emecen, "Osman II", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007, 453-456; Ziya Yılmaz, "IV Murad", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, 177-183; Feridun Emecen, "İbrahim", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, 274-281; Abdülkadir Özcan, "IV. Mehmed", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, 414-418.

sonuçlanmasına rağmen, XVII. yüzyılın başlarında yeniden başlayan savaşlar, 1639 yılında Bağdat'ın alınmasına kadar aralıklarla devam etmiştir²⁴⁹.

Bunun yanında batıda da devam eden ayrı bir cephe ve 1593-1606 Habsburg-Osmanlı savaşları neticesinde Zıttorok Barışı Antlaşması imzalanıp XVII. yüzyılda aynı barış şartları birkaç kez tekrar onaylanmıştır²⁵⁰. Bu dönemde devam eden savaş cepheleriyle ilgili Kitâb-ı Müstetâb'da; *Tarih-i mezbûrdan berû bu zamana gelinceye değin her yıl gâhî Acem ve gâhî Rûm-ili'ne seferler olmağla Anadolu memleketlerinde re'âyânın ekseri perâkende ve perişân olduklarından mâ'adâ niceleri dahî eşkıyâ ve celâlî olub kurânın dahî ekseri harâb ve yebâb olmuştur*²⁵¹ ifadeleri kullanılmaktadır. Suavaş cephelerinden ötürü ahalinin durumunun perişan olduğu ve memleketin hâli ortaya konmuştur.

Osmanlı Devleti bu yüzyılın ortalarında Venediklilerin elinde bulunan Girit'i kuşatmayı planlamıştır. Ancak bu kuşatma istenilen şekilde gitmemiş, hem siyasî hem de ekonomik anlamda devlette büyük yıkımlara sebep olmuştur. Bu yüzyılda Köprülü Mehmed Paşa'nın gayretleri ve tedbirleri neticesinde, yeniden bir derlenme toparlanma oluşmaya başlamıştır²⁵². Ancak bu durum çok sürmemiş, devlet 1683 yılından başlayarak XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden savaşlar ve buhranlar sürecine girmiştir²⁵³. 1690 senesinde düşman işgalini anlatan bir Osmanlı kroniği hadiseyi şöyle aktarmaktadır; *İmdâdımıza erişmezsenüz rûz-ı cezâda evlâd-ı ıyâlimizin ve sıbyân-ü nisvânımızın günâhı boynunuza*²⁵⁴. Bu ifadelerden işgal edilen topraklardaki ahalinin perişan bir halde çaresizliği ve devletten yardım elini beklediği anlaşılmaktadır

²⁴⁹ Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîma (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hafîkayn)*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK, Ankara, 2007, I, 240-255.

²⁵⁰ Osmanlılar ile Habsburglar arasında 1606'da yapılan Zıttorok muahedesi için bkz. Sandor Parp, "Zıttorok Antlaşması", *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013, 472-474; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (4. Baskı), TTK, Ankara, 1988, III, 108-112.

²⁵¹ *Kitâb-ı Müstetâb*, 17.

²⁵² Köprülü Mehmed Paşa, sadârette beş yıl kaldı. Siyasî ve askerî disiplinin tesisinde güzel bir dirayet göstererek genel bozuklukların birçoğuna son vererek devlete yeniden bir dirlik getirdi. Sadâret vazifesini bazı maddelerle kabul etmesindeki temel amaç devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmaktı. Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, 258-260; Behcetî, *Târîh-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Ktp, Ahmed Paşa, nr. 212; Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa ile ilgili bkz. Ahmed Refik Altınay, *Köprülüler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁵³ Silahtar Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi*, İstanbul, 1928, II.

²⁵⁴ *Anonim Osmanlı Tarihi 1099-1116/1688-1704*, (Haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara, 2000, 9.

Devlet bu süreçte Avusturya, Rusya, Venedik ve Lehistan'dan oluşan ittifak karşısında geniş bir coğrafyada masraflı muharebelere girmiştir. Böylece Osmanlı hazinesinin mali yükü artmıştır. Bu durum devletin sosyal yapısını bozmuş ve iktisadî düzeninin çökmesine neden olmuştur. Uzun yıllar devam eden harplerin akabinde Osmanlı Devleti'ni ayakta tutan sistem olan timar sistemi de çökmeye başlamıştır²⁵⁵. Bunun yanında kapıkulu ordusunun sayısı, ateşli silah kullanımından ötürü, özellikle tüfeklerle topluca talimler yapmak gerekliliğinden artırılmıştır. Aynı şekilde timarlı sipahi ordusu ise arka plana gerilemiştir. Dirlik gelirleri ise akçenin değer kaybetmesinden dolayı düşmüştür. Sipahiler artık zamanla kendilerinden istenen vergileri ödeyemez hale gelmişlerdir²⁵⁶.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanlarında üç kıtaya yayılırken fethettiği yeni topraklara doğru dışa dönük bir göç hareketi meydana gelmiştir. Fakat XVII. yüzyılda özellikle de son çeyreğinden itibaren toprak kayıplarından ötürü yaşanan göçler artık dışa değil içe yönelik gerçekleşmeye başlamıştır. II. Viyana kuşatması'ndan sonra hangi bölge kaybedilmişse Türk ahali de oradan Osmanlı idaresindeki topraklara göç etmek mecburiyetinde kalmıştır²⁵⁷.

1.2.2.1. Uzun Süren Savaşlar

Osmanlı-Habsburg savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kaybettiği coğrafyalardan göçler gerçekleşmiştir. Nitekim 22 Zi'l-kâde1013 / 11 Nisan 1605'te Vidin Sancağı Beyi'ne ve Kadısı'na yollanan hükümde, göç yoluyla

²⁵⁵ Ayn Ali Efendi, ze'âmet ve timar hususundaki bozulmaları aktarırken; *Lâ cerem zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın ihtilâline sebeb iki maddedir. Evvelkisi, padişâh dirliğine mutasarrıf olan zu'amâve erbâ-ı tîmâr sancağı askeriyle me'mur olmayub âhara kuşandı olduğudur. (Kuşandı olmak; silahlanmak ve cebelü olmak demektir). İkincisi, vâki' olan seferlerin yoklamaları mahfuz olub düsturü'l-amel olmaduğudur. Zirâ padişâh dirliğine mutasarrıf olan Padişaha hizmet etmeyüb âhara kuşandı olması bâis-i ihtilal idüğü cây-ı reyb suâl değildir. Vâki' olan seferlerin yoklaması mazbut olmak mühmattandır. Zira yoklamalar mazbut olmayacak ol tîmârla hizmet eden kimdir malûm olmaz. Ekser tîmârlar şimdiki halde nizâ'lü olmuşdur. Yoklamaya itibâr olunduğu gibi nizâ' ber-taraf olduğundan gayri tîmâr sipahisi yoklamasına ve hizmetinde bulunmak elbette iktizâ eder şeklinde temel sebebin timar sisteminin işleyişinin aksamaması olduğunu kaydetmektedir. Ayn Ali Efendi, *Kavânin-ı Âl-i Osman*, 75-76; Koçi Bey ise; *Ve a'dây-yı dîn üzerine bu kadar seferler olub bî-hesâb mâl-ü hazâ'in telef bulmuşdur. Yine dîn-ü devlete nâfi' bir hîdmet görülmediğine sebeb budur ki menâsib-ı pâdişâhî rüşvet ile nâ-ehline verilir oldu. Ve erbâb-ı mukâtele hakkın olan ze'âmet ve tîmâr sebedlere girüb erbâb-ı pây-mâl oldu* şeklinde timarların rüşvetle dağıtılmaya başlandığını kaydetmektedir. Koçi Bey, a.g.e. 174.*

²⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyılda Sivas'tan Sinop'a Göçler", *Geçmişten Günümüze Göç*, I, 713.

²⁵⁷ Nedim İpek, "Göçmen Köylerine Dair", *Tarih ve Toplum*, 15(150), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, 15-16.

gelenlerin Vidin ve Fethulislam Kalesi arasındaki derbendde bir palanka²⁵⁸ inşa edilerek uygun şekilde yerleştirmeleri istenilmiştir²⁵⁹. Yine 09 Ramazan 1014 / 18 Ocak 1606'da Vidin, Modova ve İrşova sancak beyleri'ne verilen talimatlarda Eflak'tan gelen mültecilerin uygun mahallere yerleştirilmesi ve işlerinin karşılanması şeklinde talimat verilmiştir²⁶⁰.

Osmanlı Devleti XV. ve XVI. yüzyıllarda dünyanın birçok yerinde Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapmadan garipleri koruyuculuk vazifesini üstlenmiştir²⁶¹. II. Bayezid devrinden itibaren İspanya'dan Müslüman göçlerinin geldiği vurgulanmıştı. Çıkarılan hükümler incelendiğinde İspanya'dan gelen göçlerin XVII. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. 5 Şevval 1022 / 18 Kasım 1613'te Selanik Kadısı ve Beylerbeyine hitaben yazılan hükümde, İspanya'dan baskı ve haksız uygulamalar neticesinde göç eden binlerce Müslüman ahalinin Osmanlı Devleti'ne sığındığı ve Selanik'e geldikleri anlaşılmaktadır. Selanik Kadısı ve Beyine verilen talimatta göç yoluyla gelenlerin Ayasinas denilen havalide iskân edilmesi istenmiştir²⁶². Ancak hükmün devamı şöyleydi; *taht-ı kazâna gelüp irâdetleri ile sâkin olup evler ve dükkânlar satın alıp kadîmden ticâret vesâir sanâyi' ile ma'îşet idüp kendü hâllerin kâr u kisblerin olanları min ba'd ol vechile mezbûra ve âhara rencide ve remide etdirmeyüp men' u def' eylesesin ammâ bu bahâne ile bazergân vesâir ehl-i sanâyi'den olmayup kadîmden çiftçi ve zirâ'atci olanları alıkomakdan begâyet ihtiyât ve ihtirâz eyleyüp bu bâbda mukaddemâ vârid olan emr-i hümayûnum mûcebince amel eylesesiz* ²⁶³. Göçle gelenlerden bazıları tarımla değil ticaret ve zanaat erbabı olduklarından ve dolayısıyla kendi mesleklerini icra etmek istemişlerdir. Bunun için Selanik Beyi ve Kadısına verilen talimatta gerçekten zanaat ve ticaret erbabı olan kişilerin kendi mesleklerine devam etmesini, ancak bu meslek

²⁵⁸ *Palanka*; Çevresi hendekle sur şeklinde inşa edilen, ağaç ve topraktan yapılan küçük istihkâm yapılarına verilen addır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 752.

²⁵⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 76, hk. 403.

²⁶⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 562.

²⁶¹ Aşıkpaşazâde'nin deyişiyle; *Bu Osmanlılar garip sevicidirler*. Aşıkpaşazâde, a.g.e. 288.

²⁶² Hükümde; *bâtıl küffâr-ı bî-dîn-i delâlet-âyin ellerinde esir ve giriftârlar iken dîn-i mübîn ve tarîk-i müsliminde sâbit-kadem olduklarına binâen ol gürûh-ı müşrikîn elinden ahsen vechile bi-inâyetillâh halâs olup memâlik-i mahrûsemenden olan Selanik'e gelüp dâhil-i ehl-i İslâm dahi olduklarını sermâye-i devlet bilüp kimi ticâret ve kimi dahi kadîmden işleyügeldikleri sanâ'atlerin işleyüp kanâ'at ile geçinürler iken ekseri re'âyâdan olup zirâ'ate tâlib ve hirasete râgıb olmağla kendülere münâsib olan Ayasinas nâm mahalle varup ihyâ ve abâdân etmek murâdları olduğun* ifadeleriyle aktarılmıştır. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 434; Tekin, *İstanbul'da Gayrimüslimler*, 27-28.

²⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 434.

gruplarından olmayanlara çiftçilik dışında izin verilmemesi emredilmiştir. Yine iskân ve diğer bazı hususlarda göçmenlerin rencide edilmemesi ve haksızlık yapılmaması emredilmiştir.

607 numaralı Maliyeden Müdevver Defterdeki hükümler incelendiğinde yine 24 Cemâziye'l-evvel 1077 / 22 Kasım 1666'da Kırım'dan ayrılan Nogayların, Osmanlı topraklarına göç ettikleri anlaşılmaktadır. Defterin başında; *Türk tabiiyetini kabul eden Taife-i Tatarîn hatt-ı hareketlerine*²⁶⁴ şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Buradan göç ederek gelen ahalinin Çakaovanlık ve Balakovanlık denilen vadilere uygun şekilde iskân edilmeleri istenmektedir.

En yoğun göçler 1683 senesinden sonra görülmeye başlanmıştır. Bu dönemdeki savaşlarla beraber Osmanlı topraklarına gelen göçlerin sayısı artmıştır. 29 Şaban 1103 / 16 Mayıs 1692'de yazılan bir hükümde; *Yenivaroş Kazâsında vâkı' Astar Eflak vesâir tevâbi 'i karyeleri bağçe-i hassaya ocaklık kayd olmağla re'âyâları küffâr istilâsı sebebi ile isyân ve perâkende olup hâss-ı mezbûr bu âna gelinceye kadar hâlî kalmağla*²⁶⁵ zor durumda bulunan ahalinin hali anlatılmıştır. Söz konusu hüküm incelendiğinde Bosna'ya tabi Yenivaroş Kazası'ndaki ahali, küffarın istilası sebebiyle göç ederek dağıldığı anlaşılmaktadır. Hükümün devamında göç ederek civar topraklara dağılan ahalinin zabıt aracılığıyla tespit edilerek yeniden Eflak ve havalisinde bulunan kâdim topraklarına iskân edilmesi istenmiştir²⁶⁶.

20 Cemâziye'l-evvel 1104 / 27 Ocak 1693'de Eflak Voyvodası Kostantin'e gönderilen bir hükümde ise; *Nemçe keferesi Eflak memleketini istilâ eyledikde Eflak re'âyâsından bazıları mezbûrların te'addisinden Nehr-i Tuna'nın karşı yakasında taht-ı kazâlarınızda vâkı' kasabât ve kurâ ve zî-kudret kimesnelerin çiftliklerinde*

²⁶⁴ COA, MAD.d, nr. 607.

²⁶⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 6; Evliya Çelebi Bosna Eyaletini anlatırken Eyalette toplam 73.000 ahalinin olduğu, cizye alınmakta ve 173 kişilik kale muhafızlarına maaşları verilir. Bu şehir kethüdasının defterine göre 104 mahalledir. 10 mahallesi Sırp, Bulgar, Eflâk ve Latin'lilerden teşekkül etmekte. 2 mahallesi Yahudilerdir. Rum, Ermeni ve Firenglere ait mahalle yoktur, mahalleleri yoktur. Bunların dışında geriye kalan mahallelerin tamamı Müslüman mahalleleridir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 2. Kitap, 580-582.

²⁶⁶ Devamında; *bazı kimesneler arz ve mahzar ile gelüp teşekkî etmeleriyle birkaç nefer re'âyâ cem' oldukda zabt ve ta'yîn olunmak üzere fermânım verilmeğle hâss-ı mezbûrun taht-ı kazânında vâkı' defterlü re'âyâları kadîmî yerlerine iskân olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ etmeğin kazâ-i mezbûra küffâr-ı hâksâr istilâsı sebebi ile perâkende olmalarıyla zâbitleri ma'rifetiyle kadîmî karyelerine iskân olunmak için yazılmışdır.* COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 6.

tavattun etmeleriyle²⁶⁷ ifade edilen hükümde Nemçe keferesinin Eflak'ı istilası sırasında Eflak ahalisinin göç ederek Tuna Nehri'nin karşısındaki köy, kasaba ve çiftliklere yerleştiği belirtilmiştir. Hükümün sonunda; *Nemçe keferesi istîlâsından sonra Eflak memleketinde âhar yerlere varup tavattun edenlerin Eflak memleketine nakl ve iskân etdirilmek için yazılmışdır*²⁶⁸. Hükümden anlaşılabacağı üzere göç ederek etrafa dağılan Eflak ahalisinin yeniden eski topraklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Ancak daha sonra Eflak'tan göç yoluyla gelen ahalinin yeniden kadim topraklarında iskân edilmesi için hükümün sonunda talimat verilmişti. 20 Zi'l-hicce 1106 / 1 Ağustos 1695'te Niş Muhafızı Ebusudzâde Mehmed Paşa'ya hitaben yazılan hükümde kefereden kaçarak göç eden İzbek ahalisinin Alacahisar, Öziç ve çeşitli mahallerde iskân edildiği anlaşılmaktadır²⁶⁹. Aynı şekilde Üsküb Sancakbeyi Hüseyine, Niş ve Şehirköy kalelerinin azebân ağalarına da talimat verilmiştir²⁷⁰.

Karlofça Muahedesi imzalandıktan sonra da antlaşma şartları gereği zorunlu göçler meydana gelmiştir. Bununla alakalı olarak 29 Ramazan 1110 / 31 Mart 1699'da Temeşvar Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümde Temeşvar'ın boşaltılarak ahalisinin başka bir yere iskân edilmesi ve içindeki bazı kalelerin yıkılması, hudud tesbiti nizamıyla iskân ve gümrük hususlarının antlaşma şartlarına uygun hâle getirilmesi istenmiştir²⁷¹. Berkofça Kadısı'na yazılan hükümde Temeşvar ve Belgrad taraflarından göç eden ahalinin Resava, İslavik, Medkofça ve Brogovrefçe karyelerine iskân edilmesi talimatı verilmiştir²⁷². Niş civarından göç edenlerin Pazarcık tarafına iskân edilmesi istenmiştir²⁷³. Kamaniçe'den tehcir edilen

²⁶⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 582.

²⁶⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 582.

²⁶⁹ COA, A. DVNS. MHM. d. nr. 106, hk. 796; Evliya Çelebi, Niş'i anlatırken; *Toplam 2060 adet bağlı ve fukara haneleridir* ifadeleriyle kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 2. Kitap, 491.

²⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 797.

²⁷¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2926; Evliya Çelebi, 1659'daki seyahatinde Temeşvar için; *Tamamı 10 mahalle ve 1.500 adet hânedir* şeklinde aktarmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 2. Kitap, 535.

²⁷² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 461.

²⁷³ Süleyman Ağa'ya gönderilen hükümde; *Niş ve etrâfında ehl ve 'iyâlin kaldırub terk-i diyar iden re'âyâ ve sâir 'ibâdullâh her kim olur ise olsun Pazarcık etrâfında iskân ittirilub* ifadesiyle iskân mahali bildirilmiştir. Reşat Çelik, 99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-190), (Bitlis Eren-Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanma Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015, 465.

halkın Kılburun, Bender ve Yanıkhisar kalelerine iskân edilmesi talimatı idarecilere bildirilmiştir²⁷⁴.

Batıda değil doğu topraklarından da savaşlardan ötürü göçler gelmekteydi. Nitekim Kâtip Çelebi (d. 1609 / ö. 1657) Fezleke’de İran Şah’ının söylemlerini aktarırken kendisine tabi olmayan ahalisinin bir nevi sürgün şeklinde göç etmesine neden olduğunu dile getirmiştir. Ahalinin büyük bir kısmı göç ederek Kars ve halisine gelerek Osmanlı tebaası olmayı seçmiştir²⁷⁵.

Bu yüzyılda Osmanlı topraklarında savaş cephelerinin aralıklarla devam etmesi, özellikle Avrupa topraklarında, bazı yerlerin kaybedilmesi yeni göçlerin meydana gelmesini tetiklemiştir. Osmanlı Devleti yüzyılın son çeyreğinden itibaren artık Avrupa’dan gelen göçmenleri uygun bölgelere yerleştirmek için yeni çözümler bulmaya çalışmış ve bu minval üzere gelen göçmen kitlelerini yine Avrupa kıtasında kendi denetiminde olan yerlere yerleştirmeyi planlamıştır. Ancak toprak kayıplarının devam etmesi bu çözümünde neticesiz bırakmıştır.

1683’ten sonra göçler yoğunluk kazanmış ve ardından Karlofça Antlaşması’nın imzalanmasıyla beraber Osmanlı Devleti bazı yerleri muahede şartlarına uyarak boşaltmak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma umumi bir anlaşma olmayıp, devletin hasımlarının her biriyle ayrı ayrı anlaşmasıdır. Dolayısıyla Karlofça anlaşması Osmanlı Devleti’nde bir dönüm noktasıdır. Bundan sonra devlet erkânı arasında mevcut toprakları muhafaza etme endişesi başlamıştır. Anlaşmadaki en önemli kısım ise Avusturya ile imzalanan bölümüdür. Çünkü Osmanlı Devleti, Macaristan topraklarını kaybetmiştir. Macaristanın kaybı aynı zamanda Orta Avrupa’daki Osmanlı hâkimiyetinin son bulması demektir. Ayrıca boşaltılan bölgelerden göç etmek zorunda kalan ahaliyi, devlet uygun bölgelere iskan etmek zorunda kalmıştır. Ancak göçlerin devamlı hale gelmesi ve yoğunluk kazanması devleti zor durumda bırakmıştır. Yıllarca süren savaş devlet bünyesinde mali ve idarî meselelerde kargaşalara neden teşkil etmiştir.

²⁷⁴ COA, İE.AS, Dos. 31, Göm. 2791.

²⁷⁵ Katip Çelebi; *İsteyen benim nûgerim olsun” didi. Gidenleri âdemler ile Hızır Paşa-oğlu Mehmed Paşa’ya koşup, üç dört yüz hâne kadar halkı ehl ü ‘ıyâlleri ile Kars’a gönderdi ve hisâr-ı Revân’ı yıkup hâke berâber eyledi* cümleleriyle kaydetmektedir. Kâtip Çelebi, Fezleke, I, 315.

1.2.2.2. Vergi Yükümlülüğü

Bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlıda da vergi, devletin toplumu kapsayan vazife ve hizmetlerin aksamaya uğramadan devam etmesi için tahsil ettiği aynî veya nakdî bedeldir²⁷⁶. Osmanlı Devleti'nde vergi yükümlülüğü genel itibarıyla üç kurala dayanmaktadır. Birincisi İslâmî çerçevede uygulanan *tekâlif-i şer'iyye* vergisidir. İkincisi örfî kurallarla belirlenen *tekâlif-i örfiye* vergisi, sonuncusu ise *avârı* veya *tekâlif-i divaniye* vergisidir²⁷⁷. Osmanlı Devleti'nde yapılan savaşlar neticesinde devlet hazinesinin malî yükü artmış muharebelerin uzaması ile hâdiselere yenileri eklenmiştir.

Halktan muayyen vergilerin dışında savaşlardan ötürü yeni vergiler de alınmaya başlanmıştır²⁷⁸. Vergilerin pek çoğu hazineye ulaşmadan harcanmıştır. Ayrıca tüccarlara da kanun dışı vergiler uygulanmaya başlanmıştır²⁷⁹. *Avarız-ı divâniyye* denilen vergi ilk önce savaş dönemlerinde alınmış, Fakat XVII. yüzyılda kapıkulu askerlerinin giderlerinin ve sayılarının artması, devamlı hâle gelen İran, Venedik, Lehistan, Avusturya, savaşlarından ötürü kalıcı bir vergiye dönüşmüştür²⁸⁰. Ayrıca, taşradaki görevlilerin masrafları da halkın tekâlif-i örfiye adı verilen sorumluluklarını fazlalaştırmıştır. Bunun için de mevcut olan ve yasal olmayan pek çok yükümlülük yasal olarak görülmeye başlanmıştır²⁸¹. Koçi Bey (d. ? / ö. 1650) bu durumu; *Hâlen ulûfeli kul tâ'îfesi ziyâde olub, kul ziyâde oldukca masraf ziyâde olub, masraf ziyâde oldukca teklîf ziyâde olub, teklîf ziyâde oldukca re'âyâyâ ta'addî*

²⁷⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2005, 11.

²⁷⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, Barış Kitap Basım Yayın, Ankara 1999, I, 406.

²⁷⁸ *Avarız*: Osmanlı Devleti olağanüstü durumlarda ve savaş masraflarını temin için, padişah fermanlarıyla ile halktan vergiler toplamaktaydı. Toplanan her çeşit hizmet, para ve eşyaya tekâlîfe avârız adı verilmektedir. İlk hâne başına 20'şer akçe alınırken daha sonra bu miktar sürekli arttı. Düzensiz gelirler için avarız kullanılır ve fermanlarda genelde bedel-i avarız şeklinde geçmektedir. Avarız vergisi nakit alınırken, nüzul ve sürsat gibi vergiler aynî olarak un, buğday ve yağ gibi ürünlerden toplanırdı. Bruce Mc. Gowan, "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü, 1600-1830", *TTK Bildiriler*, 8 (1981), 1327-1391; Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", VI, 288-311; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 108-109.

²⁷⁹ *Dirhem*: Araplarda para sisteminde gümüş sikke için kullanılmış, ancak sonra da Osmanlı Devleti'ne geçmiş bir tabirdir. Önceleri bir dirhem gümüşten sekiz akçe alınırken, yeni vergilerle on iki akçe kesilmeye başlandı. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyinleri Sözlüğü*, I, 453; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 108-109; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 113.

²⁸⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", *Osmanlı Araştırmaları*, 15, (İstanbul, 1995), 157-180.

²⁸¹ Halil İnalçık, "İslam Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, 1, (1959), 29-46.

*ziyâde olub âlem harâb olmuştur*²⁸² ifadeleriyle kaydetmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla askerin sayısının artması beraberinde yeni masrafların meydana gelmesini tetiklemiştir. Masrafların artması da vergi oranlarının yükselmesi demektir. Malum durumdan etkilenen ise toprakla uğraşan ve üreten halk olmuştur. Çünkü artan masraflarla beraber tekâliflerin miktarında artışlar görülmüş, hatta yeni tekâlifler ahaliden toplanmaya başlanmıştır.

Koçi Bey, çoğalan masraflarla birlikte merkezî idare hazine açığını kapatmak için ahaliden daha fazla vergi talep etmeye başladığını vurgulanmaktadır. Ancak taşrada fazla vergilere karşı ahali tepki gösterince idareciler tarafından baskı ve haksız uygulamalar yapılmaya başlanmıştır. Hatta Koçi Bey; *hânedan alınan vergi miktarı kırk veya elli akçe iken, şimdi her birinden ikiyüz kırk akçe alınmaya başlandı*²⁸³ ifadesini kullanmıştır. Beş katı oranında alınmaya başlanan vergiler ahaliyi bezdirmeye başlamıştır. Taşrada bu durum daha çok suistimal edilmiştir. Beylerbeyi, sancak beyi ve mahiyetindeki diğer görevliler çeşitli sebepler ileri sürerek köylere devre çıkma adıyla kanunlarda olmayan türlü vergiler toplamışlardır. bu hadiseler devletin toplumsal dengesinin bozulmasına neden olmuştur.

Taşrada görevlilerin bazen kanunlara uymadığı ve eşkiya gruplarıyla birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Polonyalı Simeon seyahatnâmesinde 1613 senesinde eşkiya çetelerinin yağma faaliyetlerini aktarırken şehirlerde ahaliye türlü baskılar yaptıklarını ve kanunlar dışında vergiler toplamaya başladıklarını kaydetmiştir²⁸⁴. Hatta bazı durumlarda eşkiyayla birlikte hareket eden vergi görevlilerinin de ahaliye te‘addi ve baskı uyguladığı anlaşılmaktadır²⁸⁵.

Osmanlı Devleti sefer zamanında ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için aynî ve nakdî olarak halktan *imdâdiye-i seferiye*, *îâne-i cihâdiye*, *tekâlif-i imdâdiye* veya *imdâdiye-i hazariye* gibi farklı türden vergiler almıştır. XVII. yüzyılda savaşların süreklilik arz etmeye başlaması bu vergilerinde sürekli hâle gelmesine neden

²⁸² Koçi Bey, *a.g.e.* 171.

²⁸³ Koçi Bey, *a.g.e.* 171.

²⁸⁴ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, (Çev. Hrand Der Andreasyan), Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1964, 91.

²⁸⁵ *1049/1650 tarihli Manisa Şer'iyye Sicili*, nr. 79, 8.

olmuştur. Ağırlaşan vergi yükü göçlere neden olmuştur²⁸⁶. Vergi mükellefi olan re‘âyâ ağır vergileri ödeyemeyince çareyi toprağını bırakarak göç etmekte bulmuştur²⁸⁷.

Osmanlı-İran savaşlarının uzun yıllar devam etmesiyle büyük sıkıntılar yaşayan bazı bölgelerdeki halk göç etmek zorunda kalmıştır. Bununla ilgili Zi‘l-kâde 1052 / Ocak 1643 yılında Cezire ve İmadiye kadıları’na yazılan hükümde yer alan; *Kızılbaş istilasında Eski Musul Sancağında kadîmî defterlü re‘âyası oğullarından ekserî gelüp varup taht-ı kazânuzda tavattûn eyledüklerin bildirüp o makûle re‘âyâ kaldırulup kadîmî yirlerine gönderilüp iskan itdirilmek bâbında emr-i şerîfîm..*²⁸⁸ ifadelerden Kızılbaş istilası esnasında Musul re‘âyâsının çoğunun göç ettiği anlaşılmaktadır. Verilen talimatta göç eden ahalinin kadim yerlerine yeniden yerleştirilmeleri emredilmiştir.

Adana Beylerbeyi Cafer’e 01 Rabîu’l-âhir 1046 / 2 Eylül 1663’te yazılan bir hükümde; *Hâliyâ kızılbâş-i bed-m‘âşdan rû-gerdân olup atabe-i aliyyeme ita‘ât iden Dönük Tâ‘îfesi her kande bulunurlar ise kaldırub cümlesi Adana Eyâletinde vâki‘ Kınık Nâhiyesinde kondurulup iskân itdirilmesi..*²⁸⁹ istenmiştir. Yine Kızılbaş istilasından göç eden aşiretlerin Kınık Nahiyesi ve civarına yerleştirilerek “*üç seneye değin cümlesi tekâlîf-i örfiye ve şâkkalarından mu‘âf ve müsellemler olmak üzre..*”²⁹⁰ vergiden muaf tutulmaları emredilmiştir. Aynı zamanda bu aşiretlere tahsis edilen *Göksun Yaylasından Sis Yaylaklarına ve andan Gedire Yaylağına varınca ve Bulgar Yaylağı ile İçil’de Kesdel Yaylağına değin mezbûrlara yaylak ta‘yîn olunmuşdur.*²⁹¹ Kendilerine tahsis edilen yaylaklara kimsenin müdahalede bulunmaması ve

²⁸⁶ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavaidi*, (Haz. Hakan Özkan), Bedir Yayınevi, Ankara, 1999, 7; Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 198; İncalcık, “Military and Fiscal”, 322-326; Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (Çev. M. Tanju Akad), Homer Kitapevi, İstanbul, 2007.

²⁸⁷ *Çiftbozan*: Osmanlı devletinde taşrada bu şekilde toprağını terk edene çift bozan denilmekteydi ve bunlardan çift bozan vergisi alınmaktaydı. Şayet çiftbozan başka birinin toprağında çalışmakta ise kendi toprağına geri dönmesi emredilir, başka bir meslekte çalışmaya başlamışsa çiftbozan vergisi alınırdı. Barkan, *Kanunlar*, I, 79; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 294; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*, (11. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, 43-44.

²⁸⁸ Eren Bahri Gök, *89 Numaralı Mühimme Defteri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003, 166.

²⁸⁹ Bu dönemde İran’dan kaçarak Osmanlı Devletine sığınan Ağca Koyunlu ve Ekrâd tâyifesinden Hacılar Kürdü cemaatleri Sultan IV. Murad’ın verdiği talimatlarla Adana’ya bağlı Kınık Kazasında iskân edilmişlerdir. Hülya Yüksel, *86 Numaralı Mühimme Defteri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, 136-137.

²⁹⁰ Yüksel, a.g.e. 136-137.

²⁹¹ Yüksel, a.g.e. 137-138.

huzurlarını kaçırmaması emredilmiştir. Devlet iskan edilen ahalinin hayvanlarını rahat beslemeleri için yaylaklar tashis etmiştir. Yine aynı şekilde Amid mollasına, Diyarbekir Mutesellimine, eyalet kadılarına, Van Beylerbeyine, ümera ve kadılara yazılan hükümlerde Kızılbaşan kaçarak gelip Devlet-i Aliyye'ye itaat eden bütün aşiretlerin Adana ve çevresine uygun mahallere yerleştirilmeleri ve üç sene vergilerden muaf tutulmaları emredilmiştir²⁹².

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yine savaşların uzun sürmesi ve ağır vergi yükümlülüğünden ötürü göçler meydana gelmiştir. Göynük Kazası Arabacılar Karyesi'ndeki ahalinin bir kısmı göç diğer kısmı vefat ettiğinden avârız hânelerinin ve tekâlif-i mirîyenin tenzîli hakkında Kadı Mustafa imzalı bir belge düzenlenmiştir²⁹³. İskilib ve civarında benzer durumun olduğu ve 1696 yılında İskilib Kadısı tarafından yazılan vesikada göç ve ölümler neticesinde kalan bazı karyelerin ahalsinin vergileri ödeyemediğinden vergi miktarlarının düşülmesi için merkeze durum bildirilmiştir. İskilib Kadısı yazdığı arzda İskilib civarında Katarsaray Kazası ahalsinin perişan hâlde olduğunu dile getirerek tekâlif-i mirînin tahsilinin mümkün olmadığına kaydetmiştir²⁹⁴.

Anadolu'da değil, Rumeli coğrafyasında ağır vergilerden ötürü *Asitâne-i saadete* şikâyetler gelmiştir. Nitekim 1022 / 1613 senesinde Tunus Beylerbeyi ve Kadısı'na hitaben yazılan bir hükmü şerifte, İspanya'dan göç ile gelen ahaliiden beş seneye kadar vergi talep edilmemesi yazılmıştır. Ancak verilen süre bittikten sonra yöredeki diğer ahaliyle aynı şekilde kanunlarda belirtilen vergilere tabi olunmaktadırlar²⁹⁵.

Dimetoka'daki idarecilere yazılan hükümlerde Megri havalindeki fakir re'âyâdan vergi alınmamasına dair talimat verilmiştir²⁹⁶. 1106 / 1694-1695'te Bosna Eyaletine tabi Hersek Sancağındaki Mostar Kasabası re'âyâsı serhadde olmaları sebebiyle kendilerinde cizye bedeli olarak senede birer altın alınmakta iken, paşaların kendilerinden sebepsiz yere senede birkaç kez cizye talep ettiklerini şikâyet etmişlerdir. İdarecilerin bu kanun dışı uygulamalarından ötürü Mostar re'âyâsı

²⁹² Yüksel, *a.g.e.* 126.

²⁹³ COA, *İE.DH*, Dos. 12, Göm. 1585.

²⁹⁴ COA, *İE.DH*, Dos. 15, Göm. 1377.

²⁹⁵ COA, *A.DVN.MHM.d*, nr. 78, hk. 441.

²⁹⁶ Çelik, *a.g.e.* 53.

Nikoğlu isimli zımminin tebaiyyetine girmiştir. Daha sonra göç ederek Gabela Kalesine bir saat mesafede olan Pojin Kalesi ve civarına iskân edilmişlerdir²⁹⁷.

Kemer-i Edremit²⁹⁸ Kazasındaki idareciler tarafından 13 Zi'l-kâde 1110 / 13 Mayıs 1699'da yazılan bir arzda Kemer-i Edremit Kazası ve çevresindeki ahalinin perişan olup başka diyarlara göç etmesi sonucu geride kalan ahalinin mükellef olduğu hâne-i avârızı ödeyemediğinden Edremit ve ona bağlı tüm köylerin yeniden avârız yazılması istenmiştir²⁹⁹. Adana civarında da kadı imzasıyla 17 Cemâziye'l-âhir 1088 / 17 Ağustos 1677'de yazılan bir arzda göçer taifelerin deştibanî resimlerinin tahsillerinin mümkün olmadığı bu babda ferman irsali isteği aktarılmıştır³⁰⁰.

Rakka Beylerbeyine gönderilen talimatta; *Rakka Eyaletinde vâkı' Nehr-i Belih kenarında Akçakal'a ve Ayn-ı Zîr-i Rakka'ya varınca ol havâlîde vâkı' kurâ ahalisi ol havalileri urbân vesâir eşkiyâ mazarratlarından gereği gibi muhâfaza ve ahalisini ve ebnâ-i sebîli emn ü mutma'in eylemek üzere avârız-ı dîvâniye vesâir rûsûm-ı ra'iyetden mu'af ve müsellemler olmak*³⁰¹ ifadeleriyle Akçakale ve Ayn-ı Zer'den Rakkaya kadar olan bölgede vergi ve kıtlıklardan ötürü yerlerini terk eden aşiretlerin bölgenin korunması şartıyla vergiden muaf tutulmaları ve yeniden bu topraklara iskân edilmeleri istenmiştir³⁰². Devletin boş yerleri ma'mûr hâle getirmek için kısmen vergi almadığı durumlar olmuştur. Diyarbekir Beyi'ne gönderilen

²⁹⁷ Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 461.

²⁹⁸ Kemer-i Edremit: Günümüzde Balıkesir'e bağlı olan Burhaniye ilçesidir. *Osmanlıda Yer Adları*, 449.

²⁹⁹ COA, AE.SMST.II, Dos. 4, Göm. 350.

³⁰⁰ COA, İE.DH, Dos. 3, Göm. 280; *Deşt-bânî Resmi*: Deşt-bân kelimesi Farsça'da "kır bekçisi" demektir. Sahib-i arz adıyla gelirini mahsûlünden temin eden timar sahibinin, masûlüne hayvan salan ya da hayvanını başkasının masûlüne sokan şahıstan zarı karşılamak adına tahsil edilen vergidir. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA.*, IV, İstanbul, 1991, 416-418; Alınan vergi ile alakalı olarak 1570 tarihli Gürcistan Kanunnamesinde; *Cerâyimi hayvânât dahi reayanın atı ve sığırı ve bilcümle çihârpâ cinsi birbilerinin ekinlerine ziyân itse zararları tazmin ettirildikten sonra davar sahibine beş değnek urulup davar başına beş akçe sâhib-i timar cerîmesin ala koruyub tutulan davarlardan zikrolunduğuüzere alınub resm-i deştbanîdiyü her haneden maktu' idüb*" şeklinde bu verginin şekli tanımlanmıştır. Barkan, Kanunlar, I, 198; 1541 tarihli Çemişgezek Livası Kanunnamesinde; "Çemişgezek'te ve Musul'da; resmi deştbanî dahi tarlaya at ve sığır girip ziyan verse her at ve sığır başına beşer akçe cerîme alınıp ve ekin sahibinin ziyanlığı tazmin ettirilir. Ekine davar girip ziyanlık etmezse kiracıdan bir akçe ve bir habbe alınmaz" şeklinde tanımlanmıştır. Barkan, Kanunlar, I, 189. Bu vergi 1540 tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanununda; "Silistre'de; her köyün deştbanlığı sipahinindir" şeklinde sipahiye verilmekteydi. Barkan, Kanunlar, I, 132.

³⁰¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 343.

³⁰² Belih Nehri havalisine toplamda üç bin iki yüz kişi iskân edilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 342.

hükümde Akçakale'nin şenlenmesi için buraya iskân edilecek ahaliden vergi alınmaması istenmiştir³⁰³.

Bazen ahali vergi vermek istemediğinden birtakım durumları bahane göstererek vergi vermekten kaçınmaktaydı. Hatta bu şekilde iskân yerlerini beğenmeyen gruplar yeni yerlerde iskân olunmak üzere göç etmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti bunları ya eski yerlerine tekrardan iskân ettirmiş veya gittikleri yerlerde takip ederek aynı vergiyi görevlilerce tahsil etmeye çalışmıştır. Bu şekilde Sis, Kars-ı Zülkadriye ve Adana sancağı beylerine ve livalarda bulunan kadılara 23 Safer 1018 / 28 Mayıs 1609'da yazılan hükümde Bozdağan Cemaati ve diğer bazı cemaatler İçel, Silifke ve Alaiye'de yerleşik iken vergi vermemek için başka yerlere göç ettiklerinden yeni yerlerinde vergilerinin derhal tahsil edilmesi istenmiştir³⁰⁴. Bazen zor durumda olup vergi veremeyen ahali merkezî idareye başvurunca bu istekleri geri çevrilmemiştir. Bununla ilgili 4 Safer 1036 / 25 Ekim 1626'da Üsküdar Kadısı'na verilen talimatlarda Üsküdar'da vaki olan Valide Sultan Cami-i Şerifi mahalleleri, köyleri ve nahiyelerinde lağımçı ve tüccarların 1037 yılı tekaliflerin tamamından muaf edilmesi istenmiştir³⁰⁵.

Vergi hadisesi devleti ayakta tutan ve mevcut işleyişini devam ettiren en önemli hadise olmuştur. Nitekim devletin fetihlere devam edebilmesi için güçlü bir orduya ihtiyacı vardır. Osmanlı Devleti'de kuruluş dönemlerinden itibaren güçlü bir devlet anlayışı ve sağlam bir orduya sahip olmak adına vergi düzenlemeleri yapılmıştır. Bu vergilerde dönem dönem yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde birçok savaş cephesinin aynı anda devam etmesi merkezî hazinenin mali yükünü iyice artırmıştır. Hâl böyle olunca yüzyılın başından itibaren ahaliden olağanüstü durumlar için alınan vergiler kalıcı olmaya başlamıştır. Bununlada kalmayıp idareciler ahaliden yeni vergilerde talep etmişlerdir.

Bu durumda ağır vergi yükü altında ezilmeye başlayan ahali, bu yüzyılda genelde çıkar yol olarak göçe başvurmuştur. Ancak göç yoluyla toprağını terkeden ahaliyi, merkezî idare yerel idarecilere verdiği talimatlarla gittikleri yerlerde tespit

³⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 623.

³⁰⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1972.

³⁰⁵ Murat Serdaroğlu, *3457 Numaralı Maliye Ahkâm Defterine Göre Osmanlılarda Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2009, 68.

ederek vergi tahsiline devam etmiştir. Her ne kadar devlet vergi tahsili konusunda taviz vermemeye çalışsa da zor durumda olan bazı yöre ahalisinden kısmen vergi almadığı ve kısmen üç-beş yıl süreyle vergilerden muaf tuttuğu görülmektedir. Yine aynı şekilde devlet zorunlu şekilde belirli dönemlerde iskâna tabi tuttuğu ahaliyi de kısmen muhtelif vergilerden muaf tutmuştur. Ancak muafiyet süreleri sona erdiğinde, yöredeki ahaliyle aynı şekilde vergilerden sorumlu olmuşlardır.

1.2.3. Salgın Hastalıklar

Göçlerin meydana gelmesinde önemli bir neden de tarih boyunca problem olan ve insanların neredeyse her çağda karşı karşıya kaldığı çeşitli salgın hastalıklardır. Bu salgın hastalıkların başlıcaları tâûn ve vebadır³⁰⁶. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldaki ilk salgın hastalığın tespit edilebildiği kadarıyla 1610'da meydana geldiği anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı olarak gönderilen hükümlere bakıldığında vaziyet daha iyi anlaşılabacaktır. Larende Kadısına yazılan hükümde Veziriazam Davud Paşa haslarından olan köylerin ahalisinin bir kısmının tâûndan öldüğü ve boş kalan köylerin voyvodalar tarafından zaptedildiği yazılmıştır³⁰⁷.

Livadye'de³⁰⁸ 1626 yılına ait bir arzda, Voyvoda Mehmed Ağa geçmiş senelerde vergilerin eksik ödenmesinin sebepleri; vilâyete tâûn salgını gelmesi ve re'âyânın *on ekserinin* (onda birinden fazlası) ölmüş olması, diğeri Voyvodanın vergi toplarken resmî râyice göre değil, mahalli râyic üzerinden tahsilat yapmış olmasıdır³⁰⁹. Livadye'yi 1667 senesinde ziyaret eden Evliya Çelebi buranın toplam hâne sayısını iki bin olarak göstermektedir. Toplam nüfus'un % 10 'undan fazlasının taundan öldüğü anlaşılmaktadır³¹⁰.

³⁰⁶ Tâbib İbn-i Şerîf, *Yâdigâr (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*, (Haz. Orhan Sakin), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, 451; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tıbbu'n Nebevi*, (Haz. Abdülvehhap Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul, 2013; Geniş bilgi için bkz. Nühket Varlık, "Tâun", *DİA*, XL, İstanbul, 2011, 175-177.

³⁰⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 768.

³⁰⁸ Livadye; bu dönemde Rumeli tarafında bir kasabadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 257.

³⁰⁹ TSMA. d, 1306/63.

³¹⁰ Evliya Çelebi buranın toplam 14 mahalleden ibaret olduğunu ve 8'i Müslüman 6'sını ise kefare mahallesi olduğunu ve toplamda iki bin hâne olduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 2. Kitap, 460-462; Hâne olarak 2000x5=10.000 nüfusa sahip olması muhtemeldir. Hâne ile ilgili detaylar için bkz. Dipnot 1037.

Bursa’da Emir Buharî efkafından Kite Kazasına tabi İşkil-i Kebir Karyesinin cizye vergisine tabi yüzaltmış Hristiyan re‘âyâsından yetmiş üçünün tâûndan öldüğü anlaşılmaktadır. Bursa kadılarınca yazılan hüccetlerde vefat edenlerin cizye defterinden düşülmesi talep edilmiştir³¹¹. 1648-1649 senelerinde yeni bir salgının zuhur ettiği yine arşiv kayıtları incelendiğinde anlaşılmaktadır. İngiliz tüccar olan ve birkaç kez ticaret için İstanbul’a gelen Bargrave veba salgını hakkında önemli notlar kaydetmiştir. Bargrave notlarında; *Sokaklar cesetlerin kokusundan geçilmiyordu*³¹² ifadesini kullanır. Bu durum salgınlar neticesinde yaşanan sıkıntıyı anlatması bakımından önem arz etmektedir. Her ne kadar bir abartı hissedilse de, yine de ciddi bir salgının meydana geldiği ve halkı perişan ettiği yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Erzurum Eyaleti ve köylerinde tâûndan vefat edenlerin defterlerden tenzîl edildikleri belirtilmiştir³¹³. Aynı sene Eskihisar Kadısı Süleyman’ın yazdığı hüccette halkın tâûn salgınından muzdarip olduğu ve sürsat zahiresinden³¹⁴ bir miktar indirim yapılması talep edilmiştir³¹⁵. Kesendire’de tâûndan dolayı ahalinin zor durumda olduğu ve vakfa ödenen aidatları bile ödeyemediği vergilerin düşürülmesine dair Sultan İbrahim tarafından Hatt-ı Hümayûn yazılmıştır³¹⁶.

Salgın hastalıklar baş gösterdiğinde ahalinin genelde salgın yerlerinden göç

³¹¹ TSMA. e, nr. 6841/4-9.

³¹² Robert Bargrave, *The Travel Diary of Robert Bargrave (Levant Mercant 1647-1656)*, (Haz. Michael G. Brennan), The Hakluyt Society, London, 1999.

³¹³ COA, MAD.d, nr. 15633.

³¹⁴ *Sürsat*; Ordu sefere giderken çevre köyler ahalisi ordunun geçeceği güzergâhlara zahire getirip bedeli üzerinden satmakla vazifeli olmaktadır. Daha sonra bu mükellefiyete bedel kendilerinden cüzzi oranda bir vergi alınmakla iktifa olundu. Bu esnada sattıkları zahireye sürsat zahiresi ve verdikleri vergiye de sürsat bedeliyesi denmekteydi. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Kurtuba Kitapları, İstanbul, 2015, 497; Tanzimattan evvel savaş zamanlarında ahaliden tekâlif-i harbiyye şeklinde alınan şeyler için kullanılmaktadır. Alınan maddeler hayvan ve gıda şeklinde alınmaktaydı. Ordugâha güzergâh olan bölgeler mıntıkalara bölünür, alınacak maddeleri tedarik etmek için her mıntıkaya bir vazifeli kişiler sevk edilirdi. Sürsat’ın sıkıntılı olana yönü birçok kez maddelerin ücretinin hemen verilmemesiydi. Bedelin bir bölümün nakit ödenir, kalanı için senet verirdi. Bu sened gecikmelerle ödenirdi. Ancak ödenmediği dönemlerde olurdu. Bu vergi tanzimattan sonra kaldırılmıştır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 300; Bu vergi XVI. yüzyılın sonundan itibaren ordunun bazı gıda ihtiyacını, ücret ödenerek karşılamaya yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Sürsat mükellefiyeti nüzülden ayrı olarak un ve arpadan dışında ot, koyun, odun, yağ, bal, ekmek, saman gibi şeyleri de ihtiva ediyordu. Mükellefler, belli maddeleri merkezi idarenin belirlediği piyasanın altında bir meblağdan satmaya mecbur bırakılırdı. Sürsat, piyasa değerinin altında ürün satımını öngördüğü için ahaliye yeni bir sorumluluk yükliyordu. Sürsat, XVII. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren hem bedelen hem aynen tahsil edilmeye başlandı. Ömer İşbilir, “Nüzül”, *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007, 311-312.

³¹⁵ TSMA. e, nr. 522/15

³¹⁶ TSMA. e, nr. 798/49.

ettiği görülmektedir. Bu şekilde 1660 senesinde vuku bulan salgında, Göynük'ün Boyalıca köyü halkının bir kısmı tâûndan vefat ettiği anlaşılmaktadır. Meydana gelen salgından ötürü ahalinin büyük bir kısmı da korkarak başka mahallere göç etmiştir. Söz konusu köyde vergi mükellefi olarak sadece üç kişi kalmıştır. Göynük'teki idareciler tarafından merkeze azılan arzlarda Boyalıca Köyü'nün vergilerinin tenzil edilmesi talep edilmiştir³¹⁷.

6 Rabîu'l-âhir 1091 / 4 Temmuz 1680'de Biga Sancağı ve Çan Kazasında zuhur eden vebadan ahalinin büyük çoğu vefat ettiği yazılmıştır. Geriye kalan ahali ise belirlenen vergiyi ödeyemeyeceğinden, göç ederek başka yerlere gitmeye başlamıştır. Biga Kadısı, yörede yeniden nüfus tahriri yapılp, vergi düzenlenmesi yapılması için merkeze arz yazmıştır. Bu durum; Söz konusu göçlerin salgın hastalıklardan ötürü meydana geldiğini göstermesi açısından önemlidir³¹⁸. 1694-1695 senelerinde Bolu Sancağında tâûn salgınının zuhur ettiği anlaşılmaktadır. Bu salgından vefat edenler çok olduğundan tekâlîf-i mirîyelerinin tenzil olduğuna dair Bolu Sancağındaki idarecilere fermanlar gönderilmiştir³¹⁹. Aynı tarihte Hotaliç³²⁰ Kazasında tâûndan ahalinin telef olduğuna dair nâib İbrahim tarafından arzlar yazılmıştır³²¹.

XVII. yüzyılın sonlarında zuhur eden salgın hastalık ise yaklaşık üç yıl sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin her tarafından bu salgının durumuyla ilgili yaşanan sıkıntılar yazışmalara yansımıştır. Aydın, Saruhan, Menteşe ve Alaiye havalisinde tâûn zuhur eylediğine ve teferruatına dair arzlar yazılmıştır³²². Keşan Kazasında ahalinin salgından ötürü perişan hâlde olduğu ve hâne-i avârzılarının tenziline dair talepleri Nâib Ali tarafından bildirilmiştir³²³. Aynı durumda Viranşehir Kazasına tabi Arnavutlar Karyesinin yine Nâib Mehmed tarafından yazılan arzda hâne-i avârzının tenzili istenmiştir³²⁴.

³¹⁷ COA, C.SH, Dos. 25, Göm 1204.

³¹⁸ COA, İE.DH, Dos. 3, Göm. 262.

³¹⁹ COA, İE.DH, Dos. 15, Göm. 1385.

³²⁰ Hotaliç; XVII. Yüzyılda Rumeli Eyaletine tabi bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 356.

³²¹ COA, İE.SH, Dos. 2, Göm.120.

³²² COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 122.

³²³ COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 136.

³²⁴ COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 137.

Prevadi Kazasına tabi Hascık Karyesi ahalisinin ekserisi tâûndan vefat ettiğinden hâne-i avâızın tenzîl edilmesi istenmişti³²⁵. Hamid Sancağı Kadısı Abdullah ve Arabgir Kazası Kadısı Mustafa tarafından tâûn zuhurundan ötürü hâne-i avâızların tenzîli için aynı şekilde arzlar düzenlenmişti³²⁶. Konya havalisinde *kaht u gala*, tâûn ve veba istilasıyla ahalinin büyük bir kısmının öldüğü ve göç ettiği, geriye kalanların hâne-i avâızları ödeyemeyeceğinden tenzîl talebinde bulundukları görülmüştür³²⁷. Manastırdan yazılan arzlarda yine durumun aynı olduğu ve ahalinin malum vergileri ödeyemeyeceği bildirilmişti³²⁸.

Salgın hastalıklar her yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da birçok bölgede muhtelif tarihlerde zuhur etmiş ve devleti zor durumda bırakmıştır. Meydana geldiği bölgelerde birçok ölümlere sebebiyet vermiştir. Ölmeyen insanlar da salgın bulaşması korkusuyla genelde salgın bölgesini terk etmişlerdir. Yaşanan ölümler ve göçler neticesinde tahsil edilen vergiler devlet için önemli bir sorun haline gelmiştir. Salgın hastalıklardan ötürü yöre ahali genelde mükellef olduğu vergileri ya eksik ödemiş veya hiç ödeyememiştir. Bununla beraber vergilerini ödeyemeyen ahali göç etmek durumunda kalmıştır. Göç eden ahali gelişigüzel şekilde göç yolunu tutmuş ve kendilerince en uygun gördükleri yerlere gitmişlerdir. Merkezî otorite göçmenlerin yeniden eski topraklarını iskân edilmesi için idarecilere talimatlar vermiş olsa da birçok kez bu mümkün olmamıştır.

Devlet, bazı durumlarda yerel idarecilerin, ahalinin zuhur eden salgınlardan ötürü sorumlu oldukları vergileri ödeyemeyeceklerini bildirmeleri üzerine, belirli bir süre için mevcut yöre ahalisini vergiden muaf tutmaya çalışmıştır. Vergilerde tanınan bu muafiyet süresi bölgeye, salgının boyutuna ve süresine göre değişiklik artmıştır. Bazen üç, bazen de beş yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca bazı durumlarda vergi muafiyeti tanınmamış, ancak salgın bölgesinde yeniden tahrir yapılmasına karar vermiştir. Bu şekilde salgınlar neticesinde ölen ve göç eden ahali düşüldükten sonra yeniden bir vergi düzenlemesi yapılmıştır.

³²⁵ COA, İE.SH, Dos. 1, Göm. 100.

³²⁶ COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 127; COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 119.

³²⁷ COA, İE.DH, Dos. 16, Göm. 1521.

³²⁸ COA, İE.SH, Dos. 2, Göm. 128.

1.2.4. Kıtılıklar

Kıtılık; insanların yaşamında zorunlu olan temel gıda maddelerinin tükenmesi veya ulaşılmasının bir şekilde imkansız bir hâle dönüşmesi olarak tanımlanabilir. Sadece coğrafi sebeplerden dolayı değil; sosyal, askerî ve siyasî sebeplerden ötürü de kıtıllıklar görülebilmektedir. Ancak, en başta gelen etmen çoğunlukla coğrafi etmendir. Bunların yanında yangınlar, depremler, aşırı soğuk ve sıcak havalalar, savaşlar ve isyanlar gibi belirleyici faktörler de kıtlık durumlarının yaşanmasında etkilidir.

Osmanlı Devleti'nde XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar farklı tarihlerde kıtıllıklar görülmüştür. XVII. yüzyılda da bu felaket belirli dönemlerde toplumu etkisi altına almıştır. Yüzyılın başlarında Anadolu'da kıtlığın olduğu kroniklerden anlaşılmaktadır. Nitekim Kitâb-ı Müstetâb'da; *Vilâyet-i Sivas'da bundan akdem bir kaht u galâ olmuş idi ki re'âyâ kedi ve köpek ekl itdiklerinden mâ'adâ âdem etini dahî ekl itdikleri meşhur olmuş idi*³²⁹ cümlesiyle ifade edilmiştir. Sivas ve havalisinde bu dönemde kıtlıktan dolayı ahalinin çoğunun perişan hâlde olduğu ve göç ettiği vurgulanmıştır. Hatta yaşanan kıtlıktan ötürü yöre ahalisinin yiyilemeyecek durumdaki hayvanların etlerini dahi yemesi durumun vehametini göstermesi açısından önemlidir.

1606 senesinde Eflak'ta kıtlığın başgösterdiği ve kıtlıktan dolayı re'âyâyâ iskelelerden zahire verildiği görülmektedir³³⁰. 1610'da Maçka Kadısına yazılan bir hükümde ise, eşkiyalardan ve yaşanan kıtlıktan ötürü yöre ahalisinin göç ettiği yazılmıştır. Bölgenin idarecilerine verilen talimatlarda göç eden ahalinin yeniden iskân edilmesi ve kendilerine zahire yardımı yapılması istenmiştir³³¹.

Malatya Kadısına 28 Zi'l-hicce 1024 / 18 Ocak 1616'da yazılan hükümde ise İzoli Aşireti'nin meydana gelen kıtıllıklardan göç ettiği bildirilmiştir. Civar bölgelere göç eden İzoli Aşiretinin yeniden kadim topraklarına iskan edilmesi istenmiştir³³².

³²⁹ Kitâb-ı Müstetâb, 20.

³³⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 174.

³³¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 883.

³³² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk 263; Evliya Çelebi Malatya'yı anlatırken; *Halkı genellikle Türkler ve Kürtlerdir, ama İzoli Kürdü ve Türkmeni çoktur*. İzoli Aşiretinin Malatya'da bulunduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 23; İzoli Aşireti ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Şahin Duman, *Belgelerle Tarihte İzoli, İzollular ve İzoli Aşireti*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2018.

Yine 1648'de Üsküp'de cizye tahsildarı İbrahim Ağanın kazadaki zımmilerin kıtlıktan perişan oldukları ve bunlardan cizye tahsil edemeyeceğine dair Üsküp Kadısı Mustafa Efendinin arzı görülmektedir³³³. XVII. yüzyılın sonlarında büyük kıtlıklar görülmeye başlanmıştır. 29 Safer 1103 / 21 Kasım 1691'de Rakka Beylerine yazılan hükümlerde, Akçakale ve Ayn-ı- Zer'den Rakka'ya kadar olan bölgede ağır vergiler ve yaşanan kıtlıktan ötürü göç eden aşiretlerin olduğu yazılmıştır. Merkezden gelen talimatlarla; ol *havalileri urbân vesâir eşkiyâ mazarratlarından gereği gibi muhâfaza ve ahalisini ve ebnâ-i sebîli emn ü mutma'in eylemek üzre avârız-ı dîvâniye vesâir rûsûm-ı ra'ıyyetden mu'af ve müsellemler olmakla*³³⁴ bu aşiretler yeniden eski topraklarına iskân edilerek vergilerden muaf tutulması istenmiştir.

1696'da ise İstanbul'da büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. İstanbul'dan Seddülbahir ve Sultan Hisarı kalelerine varıncaya kadar Rumeli ve Anadolu taraflarında deniz kenarında bulunan kazaların kadılarına ve gümrük eminine talimat yazılmıştır. Talimatta İstanbul'da pirinç ve sair zahire kıtlığı yaşandığından Mısır'dan gelen zahirenin bekletilmeden İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir³³⁵. Aynı tarihte Rodoscuk Nâibine ve gümrük eminine pirinç yüklü üç şaykanın, pirinç kıtlığı olan İstanbul'a bekletilmeden gönderilmesi talimatı verilmiştir³³⁶.

Kıtlıkların yaşanmasında birtakım etmenler etkili olmuştur. Bunlar kuraklık, savaşlar, eşkiyalık hareketleri nedeniyle ahalinin ziraî üretim yapamaması beklenmeyen doğal afetler gibi unsurlardır. Kıtlıklar vuku buldukları bölgelerde önemli zararlara sebebiyet vermiştir. Yaşanan kıtlık hadiseleri sadece ahaliyi değil, doğrudan olmasa da dolaylı yoldan devleti etkilemiştir. Nitekim önemli bir afet olan kıtlık, maruz kalan insanlara birçok şeyler yaptırmıştır. Açlıktan ölme korkusuyla insanlar yenilmesi haram olan hayvanların etlerini yemesi ve yenilmeyen bitkileri yemişlerdir. Ancak, bir bölgede kıtlık yaşandığında yöre ahalisi durumun üstesinden gelemeyince gruplar halinde ve düzensiz şekilde göç etmeye başlamışlardır.

Meydana gelen bu göç hadisesi hem toplumsal düzeni bozmuş, hem de devletin temelini teşkil eden ziraî üretim sistemini sekteye uğratmıştır. Çünkü kıtlık

³³³ TSMA. e, nr. 1135/48

³³⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 343.

³³⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 684.

³³⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 372.

durumunun sebep olduğu gıda yetersizliği ve açlık hayatı güçleştiren unsurun, öncelikle köyleri etkisi altına aldığı, bununla kırsalda yaşam süren kentlere ve merkezi yerlere doğru göç etmeye mecbur hale getirmiştir. Ayrıca yaşanan kıtlıkların uzun sürmesi de ülke içerisinde çeşitli huzursuzlukların yaşanmasına sebep olmuştur. göç eden kitleler gittikleri yeni bölgelerde de bazı problemlere sebebiyet vermekteydiler. Merkezî idare kıtlık dolayısıyla meydana gelen durumları bertaraf etmek adına öncelikle kitlelerin göç etmelerini engellemeye çalışmıştır. Ancak bunu başaramayınca göçmenlerin uygun topraklara iskân edilmesi için yeni olanaklar bulma gayreti içinde olmuştur.

1.2.5. Çeşitli İç Karışıklıklar ve İsyanlar

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda yaşanan birçok problemin başlangıç noktası aslında 1580 ve 1590'lar arasında yaşanan malî krizler olarak görülmektedir. Malî buhranın akabinde demografik kriz, siyasî gerileme ve ekonomik sıkıntılar dönemini başlattığı kabul edilmiştir³³⁷. 1580'de Amerika gümüşünün artarak Osmanlı ekonomisine girmesi ülkede enflasyona sebep olmuş ve akçenin değerini düşürmüştür. Bu dönemde çalışan kesimlerin aldıkları maaşlar sabit kalırken fiyatlar artmış ve bu toplum arasında huzursuzlukların baş göstermiştir. Ayrıca ticaret güzergahlarının yön değiştirmesi sonucunda ticaretteki gelirler de azalmıştır³³⁸. Maaş olarak verilen akçeler ayarı düşük olunca isyanlara neden olmuştur. Ekonomik buhranlar neticesinde maaşlarını eksik alan sipahiler ve yeniçeriler isyanlara başlamıştır. Bununla beraber, Osmanlı hazinesinde açıklar artmaya başlamış, bu durum ise vergilerin artırılarak çeşitlenmesine neden teşkil etmiştir.

Kitâb-i Müstetâb bu durumu; *El-hâsıl bir serdâr sefere varub gelinceye değin dirlikler ve mansıblar bu vechile alınmak ve satılmak ile beytü'l-mâl-i müslimîn berbad olub ve re'âyâ olanlaradan Etrâk ve Ekrâd ve Çingâne ve Tât ve A'câm el-hâsıl her isteyen ila'lan varub eğer seferlerde ve eğer Âsitânede akça ile dirliklere geçmek ile Kul tâ'ifesinden bu sebep ile ecnebî karışub hercû merc olmuşlardır*³³⁹ diyerek dirliklerin herkese verilmeye başlandığını ve bu durum da kadim düzenin

³³⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 546.

³³⁸ Fatma Acun, "Celali İsyanları 1590-1611", *Türkler Ansiklopedisi*, IX, 1275-1276.

³³⁹ Anonim, *Kitâb-i Müstetâb (Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler)*, (Haz. Yaşar Yücel), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1988, 4.

bozulmasına neden oluşturduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca böyle bir durumda hazinede bereketin de kalmadığını ve kul taifesine hazine gelirleri yetmeyince de açık vermeye ve içeri girmeye başladığını kaydetmektedir.

Koçi Bey ise bu durumu işe yaramayan kişilere bol bol timar dağıtıldığını, eski Osmanlı kanunlarına aykırı olarak dirliklerin İstanbul'dan dağıtıldığını ve hâl böyle olunca devlet adamlarının boşalan dirliklere akrabalarını veya kendi adamlarına verdiğini ve bununla devletin önemli birimi olan askerin harap olmasına neden olduğunu vurgulamaktadır³⁴⁰. Yine aynı yazar; *Ol dahî mevâcibe kifâyet itmez olub ve nice yıldır Kul tâ'îfesine ulûfeleri kesik para verilmekle ve kânun-i kadîm gözetilmemek ile Celâlîler ve zorbalar ve fitne ve fesâdlar zuhûr idüb ilâ'l-an memleketler ve re'âyâ ahvâlleri muhtel ve müşevveş ve Kul tâ'îfesi dahi üslûb-i sâbıkta çıkub ahvâl-i âlem nice husûs ile ihtilâle varmışdır*³⁴¹. Asıl bozulmaların temelinde kul taifesinin ulûfelerinin kanunlara uygun şekilde ödenmemesini ve neticesinde yine bunların sebep olduğu isyanların ahalinin huzurunu bozduğunu vurgulamaktadır.

Durumun ancak yeniden kanûn-ı kâdime geri dönülmesiyle düzelebileceğini aktarmaktadır. Ayn Ali Efendi ise; *Şimdiki halde yoklamalar mazbut olmağın, tîmâr nizâ'ları husûsunda evvelki hâle nisbet ile tefâvüt-i külliye müşâhede olunmuşdur*³⁴² diyerek timar yoklamalarındaki usulsüzlüğe dikkati çekmiştir. Devlet'te XVI. yüzyılın sonunda görülmeye başlanan bozulmalar, XVII. yüzyılda da artarak devam etmiştir. Meydana gelen isyanların temel nedenini mali sıkıntılar oluşturmuştur.

1.2.5.1. Celâlî İsyanları ve İsyanların Neden Olduğu Göçler

Devlette, XVI. yüzyılın ikinci yarısında birtakım malî sorunlar meydana gelmeye başlamıştır. Buna karşın idareciler de maliyenin sağlamlaştırılması amacıyla re'âyânın vergi yükünü artırmışlardır. Hatta bazen idareci zümreyi temsil edenler vergilerin toplanmasında şiddete bile başvurmaya başlamıştır. Oluşan ekonomik problemler ve ahalinin sorumlu tutulduğu devamlı hâle gelen ağır vergiler

³⁴⁰ Risalede şöyle kaydetmektedir; *Kanûn-ı kadîmin gayri Âsitâne-i Sa'âdet tarafından verimeğe başlayub erkân ve vükelâ düşen mahlûlû tevâbi' ve müte'allikâtına verüb memalik-i İslâmiyyede vâkı' olan bi'l-cümle ze'âmet ve timâr ekâbir me'keli oldu. Bu tagyîrât ve ihlâlât devletin en seçî'ü tiivâna ve şan-ü şevkete sebeb olan askernin harabına bâ'is oldu.* Koçi Bey, a.g.e. 159-160.

³⁴¹ *Kitâb-i Müstetâb*, 4.

³⁴² Ayn Ali Efendi, *Kavânîni Âl-i Osman*, 76-77.

Anadolu’da büyük çaplı eşkiyalık faaliyetlerine sebep olmuştur. Osmanlı terminolojisinde *Celâli İsyanları* olarak adlandırılan bu isyanlar Osmanlı Devleti’nin hemen her tarafında büyük karışıklıklara neden olmuştur. İşsiz kalan yığınlar, savaş zamanlarında orduda paralı asker olarak görev yapmış, ancak savaşlar bitince işsiz kalan levend ve sekbanlar, Celâli guruplarına katılarak olarak devlete karşı isyan faaliyetlerine başlamışlardır³⁴³.

Bu isyan faaliyetleri birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Braudel’e göre, eşkiyalık faaliyetlerinin en önemli nedeni, Akdeniz coğrafyasında meydana gelen toplumsal ve iktisadî birçok buhran ve kargaşanın temelinde anormal nüfus artışıdır³⁴⁴. Akdağ bu dönemdeki toplumsal sarsıntıların sebebini yaşanan iktisadî kriz olduğu üzerinde durmuş³⁴⁵ ve devamında ise bu durumu *Büyük Kaçgunluk* olarak tanımlamıştır³⁴⁶. S. White XVII. yüzyılın başlarında oluşan bu durumu *küçük buzul çağı* olduğunu ve sadece iktisadî yapının değil, iklim hadisesinin de etkili olduğunu, bunun neticesinde kıtlık, isyanlar ve krizler yaşanmaya başladığını vurgulamıştır³⁴⁷. Barkey’e göre Osmanlı Devleti, köylü ve topraksız kimseleri levend olarak paralı orduya alması, savaş olmadığı dönemlerde bunları terhis etmesi ya da serbest bırakması neticesinde bu kişiler yeniden köylerine dönmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla eşkiyalığın bizzat devlet tarafından bilerek ya da bilmeyerek meydana getirildiği şeklinde belirtmiştir³⁴⁸.

³⁴³ Saruca ve Sekban isimleri altında eşkiyalık faaliyetlerine başlayan bu kesimler toplumsal düzenin tamamen bozulmasına neden olmuşlardır. Bu kesimler tüm Anadolu coğrafyasında yayılmışlardır. Tabi oldukları beyleri öldüğünde başlarına buyruk hareket ediyorlardı. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 9; Uluçay, *Saruhan’da Eşkiyalık*, 455; Feridun Emecen, “Osmanlı Siyasi Tarihi, Kuruluşun Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı, Osmanlı Devleti Tarihi*, (Edt: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1999, 46.

³⁴⁴ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990, II, 49; İncelik, *Devlet-i Aliyye* III, 9.

³⁴⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâli İsyanları”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, 248-250.

³⁴⁶ Büyük Kaçgun olayının "Fetret" devresinden ayrışıklığı, levendlerin eşkiyalık faaliyetlerini kasabalara ve büyük şehirlere kadar yaymalarıydı. Bu yüzden Sivas, Ankara, Kayseri vb. önemli merkezler büyük hasar gördüler; dış mahalleler, surlar dışında kalan çarşı ve pazarlar birkaç defa celâlilerce ateşe verildi. Köylülerin çoğunluğu, ziraatı bırakıp, gittikleri ve yerlerini çok ucuza ele geçirenler de rahat ekip biçemedikleri, hayvan beslemeyi tercih ettikleri için, ekimin azalmaya başladığı Anadolu’da kıtlıklar çıkmaya başladı. Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (6), (1996), 209.

³⁴⁷ Sam White, *Osmanlı’da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, 23-24.

³⁴⁸ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1999.

Celâlî isyanlarından sonra, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı temelden sarsılmıştır. Bu isyanların en önemli etkisi köylü halk arasında büyük oranda yaşanan muhaceret, hatta tarihî kaynakların aktarmasıyla kaçgunluk hareketinin başlamasıdır. Taşradaki görevliler merkeze yazdıkları arzlarda *zalemenin zulmünden* şikayetçi olurlarken aynı zamanda bu eşkiyalık hareketlerine son verilmezse *terk-i diyar ve celâ-yi vatan*³⁴⁹ edeceklerini aktarmışlardır. Anadolu köylüsü toprağını bırakıp baskının olmadığı yüksek veya engebeli topraklara eşkiya baskısından ve devletin ağır vergilerinden kurtulmak için göç etmeye başlamıştır. Zamanla göç eden gruplar çoğalınca bu muhaceret *Büyük Kaçgun* olarak adlandırılmıştır³⁵⁰.

Bu isyan ve kargaşa ortamı 1042 / 1632-1633 tarihli Kastamonu icmal defterinin mukaddemesinde *Celâlî eşkiyası istilâsında harab ve ba'zısı temâdî-i eyyâm ile nâyâb olduğu cihetten*³⁵¹ yöre ahalisinin sefer eşmeğe tahamüllerinin olmadığını ekseriyetle zeâmet ve timarlarını bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Anadolu'nun her tarafından merkeze eşkiya faaliyetleriyle ilgili gelen şikayetler yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Dönemi anlatan kroniklerde de aynı şikayetler geçmektedir. Topçular Katibi (d. ? / ö. 1644), Celâlî eşkiyasından bahsederken; *Eyâletlerde Celâlî peydâ olup, memâlikler de 'aduv segbânlar zabtında; mîr-i mîrânlar dahi etmezler. Anadolu Eyâleti ve Karaman ve Sivas ve Mar'aş ve Adana ve Haleb ve Erzurum ve Rakka bi'l-cümle Celâlîler temlik edüp, vilâyet a'yânları terk-i vatan edüp, fukara vü re'âyâ kûhistânlarda hânumânlanndan cüdâ düşüp'avrat u oğlanların bırağup, hîzân oldular. Çift-i sığır kalmadı; 'âlem tehayyürde. Tüfenglere kadir olanlar segbân olduğu mukarrer. Ahvâl görülüp, bir tedârük olmaz ise sonra nedâmet çekilür*³⁵² ifadeleriyle vaziyeti kaydetmektedir

Kâtip Çelebi Fezleke'de; *Anadolu'da erâzil-i re'âyâ memleketi hâlî bulup tarîk-ı yağma vü gârete sâlik ve her su'lûk bu tankla ata dona mâlik olup her fırkaya bir re'îs peydâ olıcak, yat u yarağla âmâde bölük bölük atlu ve piyâde memâlike*

³⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan 74 Numaralı mühimme defterindeki hükümler ağırlıklı Celâlî isyanlarıyla ilgilidir. COA. A. DVNS. MHM. d. nr. 74; Ayrıca bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyânları 1550-1603*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, 251; Mustafa Akdağ, "Celali İsyânlarında Büyük Kaçgunluk", *DTCFD*, II (2-3), (1964), 1-151.

³⁵⁰ Akdağ, *Celali İsyânları*, 252; Onur Tunus, "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Büyük Kaçgun'un Nedeni ve Sonuçları", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, XV (2), (2019), 409-421; Bkz. Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, 34.

³⁵¹ Bkz. Barkan, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, I, 205-206.

³⁵² Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmaz), TTK, Ankara, 2003, I, 344-345.

*dağılup nehb ü gârât ve hetk-i huremât itmişler idi*³⁵³ diyerek Celâlîlerin yaptıkları tahribatları aktarmaktadır. Polonyalı Simeon seyahatnâmesinde Anadolu'daki isyanlardan bahsederken; *Böyle tazyik ve ızdırablar yüzünden Anadolu halkı çok fakir düşmüştür*³⁵⁴ ve isyanlardan ötürü ahalinin yokluk içerisinde olduğundan bahsetmektedir.

Anadolu'da Celâlîlerin ortaya çıkması Karayazıcı ve kardeşi Deli Hasan ayaklanmasıyla patlak vermiştir³⁵⁵. Karayazıcı, Sivas'a bağlı bir sancakta sancak beyinin kaymakamı (vekili) idi³⁵⁶. Merkezden bu sancağın beyliği başkasına tevdi edilince Karayazıcı isyan ederek Sivas, Tokat ve Çorum havalisinde rahat durmayarak Celâlîliğe başlamıştır³⁵⁷. Bu dönemde *Her sakaldan bir kıl diyerek* köylere, kasabalara ve kentlere adamlarını salarak akçe toplamıştır. Osmanlı Devleti Karayazıcı'nın üzerine ordu sevk ederek mağlup etmiş ve Karayazıcı adamlarıyla birlikte Canik dağlarına çekilmek zorunda kalmıştır³⁵⁸. Karayazıcı'nın burada öldüğü haberi duyulunca mahiyetindeki adamları kardeşi Deli Hasan'a intisap etmişlerdir³⁵⁹. Artan eşkiyalıkta merkezî idare bir süre baş edemez duruma gelmiştir. Hâl böyle olunca Anadolu'da birçok bölgede ahali göç etmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'a bu sırada göçler yoğunlaşmış ve padişahın divanı yakınmaya gelenlerle dolup taşmıştır. Celâlî çetelerinden dolayı birçok yerde iç göçler meydana gelmeye başlamıştır³⁶⁰.

Kâtip Çelebi, Fezleke'de Kayseri havalisini anlatırken; *Kayseriyye etrâfında olan karyelerin erbâbı Celâlî istilâsı zemânından perîşân olup, ekseri İstanbul'da*

³⁵³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, (Haz. Zeynep Aycibin), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016, II, 750.

³⁵⁴ Bkz. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 91.

³⁵⁵ Griswold ilk büyük Celâlî isyancısının Karayazıcı olduğunu aktarmaktadır. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, 20.

³⁵⁶ Naima tarihinde Karayazıcı ilk isyanı affedilerek, kendisine Çorum Sancağının verildiğini kaydetmektedir. Hatta yüzyılın başarındaki ilk Celâlî isyancılarının sayısının yirmi bin olduğunu kaydetmektedir. Naima, *a.g.e.* I, 173.

³⁵⁷ Mustafa Nuri, bu ayaklanmalardan bahsederken; *"bunların en belalılarından Karayazıcı (Abdülhalim) adındaki eşkiya, başına beş on bin kadar haşarat toplayıp Urfa havalisini yakıp yıkmakta idi"* şeklinde aktarmaktadır. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ül-Vukuât*, (3. Baskı), (Haz. Neşet Çağatay), TTK, Ankara, 1992, I-II, 183.

³⁵⁸ Sivas Beylerbeyi Ali Paşa'nın, Karayazıcı iyi adamdır diye tanıklık etmesi zerine Karayazıcı affedilerek kendisine Çorum Sancak beyliği verildi. Karayazıcı'nın bu sırada merkezde bazı idarecilere yaklaşık otuz bin altın rüşvet vererek bu sancak beyliği verildiği tartışılmaktadır. Nitekim uslanmayan Karayazıcı, üzerine gönderilen Hasan Paşa'nın kuvvetlerine yenilerek Canik dağlarına çekildi. Daha sonra burada vefat edecektir. Naima, *a.g.e.* I, 206-207. Mustafa Nuri Paşa, I-II, 184.

³⁵⁹ Geride kalan Celâlî çetelerinin başına kardeşi Deli Hasan geçmişti. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, 30.

³⁶⁰ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 241-243.

*tavattun itdikleri Pâdişâh hazretlerinin ma'lûmu olmağın, kırk seneden beri vatanın terk iden re'âyâ yerine iclâ olunmak için Bayram Paşa'ya hükm-i şerif vârid olup*³⁶¹ ifadeleriyle, birkaç ay boyunca İstanbul'da teftişlerin yapıldığını vurgulamış, lakin bu teftişlerin netice vermediğini ifade etmiştir.

Merkezî idare farklı bölgelerde devam eden harplerden ötürü Celâlîlerin üzerine şiddetle gidemeyince bunlarla anlaşma yoluna giderek ileri gelenlerini bertaraf etmek adına çeşitli vazifeler tevdi etmiştir. Deli Hasan'a Bosna Valiliği, ileri gelen adamlarına sancak beylikleri verilerek bir sürede olsa dağıtılmışlardır³⁶². Ancak merkezî idare *Cuhûd imana gelmez merd-i mülhid tövbekâr olmaz*³⁶³ kaidesiyle Deli Hasan'ın katli için Sunullah Efendi'den (d.1553 / ö.1612) fetva alarak Belgrad'a göndermiş ve Deli Hasan Belgrad'da iken katledilmiştir. Ancak Celâlîler her tarafta zuhur etmeye devam etmiştir³⁶⁴. İç ve Batı Anadolu'da ise Kalenderoğlu, Manisa ayan ve eşrafiyla anlaşarak bu yöreye gelmiştir³⁶⁵. Yörenin ahalisi bu dönemde yaşanan baskılar nedeniyle eşkiyanın dolaştığı yerlerde bir çoğu Saruhan sancağına göç etmiştir. Saruhanda eşkiyalık faaliyetleri artınca başka taraflara göç etmeye başlamışlardır³⁶⁶.

Merkezî idare bölgede isyanları sonlandırmak için Kalenderoğlu Mehmed Paşa'ya Ankara Sancak Beyliği'ni vermiştir. Ancak yine rahat durmayan Kalenderoğlu köy ve şehirleri soyarak hayvan sürülerine el koymaya devam etmiştir³⁶⁷. 1016/1607-1608'de Bursa'ya hareket ederek emrimdeki otuz bin adamla kente girmiş ve şehri tahrip etmiştir. Sadece Bursa değil, Bolu ve Geyve taraflarını da yakıp yıkmıştır³⁶⁸. Peçevi (d. 1572 / ö. 1652); *aldıkları ganimetler ve ektikleri*

³⁶¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 750.

³⁶² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 296; Naima, *a.g.e.* I, 269-270; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 351; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 637.

³⁶³ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 217-224; Uslanmayan Hasan Paşa'nın hakkından gelinmesi istenmiştir. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 453; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 355. Naima, *a.g.e.* I, 309.

³⁶⁴ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi; Anadolu eyâletlerinde Celâlî eşkıyalarından vilayetlerde ahalinin kalmadığını, korkudan birçok yerleşim yerinin viran ve boş kaldığını belirtmektedir. Göç eden ahalinin ise genelde İstanbul ve diğer büyük kentlere göç ettiğini yazmakta ve bu isyanlardan Anadolu'nun geldiği durumu anlatmaktadır. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 458.

³⁶⁵ Naima, *a.g.e.* I, 289.

³⁶⁶ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 15-16.

³⁶⁷ Naima, *a.g.e.* II, 338; Topçular tarihinde; "*Celâlî tuğyânı Konya'yı muhâsara edüp, etrâfların tâlân-u yağma edüp, re'âyâ perâkende oldu*" şeklinde Kalenderoğlu'nun iç bölgelerde sebep olduğu tahribatı kaydetmektedir. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 470.

³⁶⁸ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 477; Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 16.

*fesatlar kaleme ve sayıya sığmaz. Ahaliden hali vakti yerinde olanlar çoğu fukara ve aç kaldı. Zenginlerde meteliğe muhtaç hale geldi*³⁶⁹ diyerek Kalenderoğlu'nun eşkiyalık faaliyetlerini kaydetmektedir.

1606'da Murad Paşa'ya (d. 1530 /ö. 1611) Sadrazamlık vazifesinin yanında Celâlîleri tamamen bertaraf etmek için kendisine geniş yetkilerde verilmiştir³⁷⁰. Murad Paşa Haleb'ten döndükten sonra Göksün Yaylası'nda Celâlî kuvvetleriyle karşılaşmıştır³⁷¹. Kalenderoğlu liderliğindeki kuvvetlerle yapılan savaş neticesinde Celâlîlerin birçoğunu bertaraf etmiştir. Bu muharebe neticesinde Kalenderoğlu ve bazı adamları kaçarak İran'a sığınmışlardır³⁷².

Anadolu'nun güney yakasını elinde tutan Canboladoğulları altı yüz kadar adamla Haleb'ten çıkarak isyana etmiştir³⁷³. Murad Paşa bunların üzerine giderek isyanlarını bertaraf etmiş ve akabinde sığınma taleb eden Canboladoğluna Temeşvar Sancakbeyliği'ni vermiştir³⁷⁴. Ancak Canboladoğlu yine rahat durmamıştır. Naima

³⁶⁹ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 162.

³⁷⁰ Murad Paşa'ya görev verildiğine dair Topçular tarihinde şöyle anlatılmaktadır; *Bir ihtiyâr, umûr-dide, şark-u garb seferlerinde ve niçe gazâlarda hizmetlerde bulunmuş vezirimsin. Sana i'timâdım vardır ve hayr du'âm senünledir. İmdi kullarım ile Anadolu memâliklerinde peydâ olan Celâlîler'ün ve eşkiyâların haklarından gelüp, fakîr-ü re'âyâyı istihlâs edüp, memâliklerde olan eşirrâların ve hod-bîn zâliminin ve 'aduvların bi'l-küllîyye haklarından gelüp, ref' edüp, başlarını kat' edüp, memâlikleri âbâdân edüp, şeklinde Anadolu'da başgösteren isyan faaliyetleri için Murad Paşa'yı vazifelendirmiştir. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, a.g.e. I, 484.*

³⁷¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 401-404; Savaş detayları için bkz. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, 155-159.

³⁷² Murad Paşa'dan kasıt Kuyucu Murad Paşa'dır. Celâlîleri dağıttıktan sonra Ramazan 1017/ Ocak 1609'da İstanbul'a geri döndü. Naima, *a.g.e.* II, 346-347; Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 19; Mustafa Nuri Paşa bu savaşlarda yaklaşık yirmi bin kadar eşkiyanın öldürüldüğünü ve iki bin kadarının ise İran'a kaçtığını yazmaktadır. Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* I-II, 204.

³⁷³ Canboladoğlu Hüseyin Paşa Haleb valisiydi. İran seferi esnasında başarısız olunca Vezir-iazam Sianan Paşa tarafından idam edildi. Bunun üzerine yiyenleri Canboladoğlu Ali ve Hızır isyana başladılar ve Haleb civarında büyük bir kuvvet topladılar. Naima, *a.g.e.* II, 338; *Gazâ-nâme-i Târih-i Halîl Paşa*, Es'ad Ef. Ktp. nr. 623, vr.38b-39a; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 504-505; Kâtip Çelebi ise; *Cânpûlâd-oğlu yirmi bin kadar tûfeng-endâz piyâde ve yirmi bin süvâr-ı âmâde ile derbend-i mezbûrun memerrî üzerinde metersler kurup yer yer handekler hafr idüp 'askeri geçirmemek için oturmuşdur. Kâtip Çelebi, Fezleke*, I, 385; nitekim Griswold, emri altındaki kuvvetlerin sayısının 60 bini bulduğunu kaydetmektedir. Bkz. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, 91.

³⁷⁴ Barkey'e göre Canbolatoğlu kendisine mevki verilince emrindeki on altı bin adamını devlet kuvveti olarak verdi. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization 1550-1650*, Cornell Üniversty Press, Newyork (İthaca), 1994, 190; Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*, (2. Baskı), (Çev. Ebru Kılıç), Versus Kitap Yayınları, İstanbul, 2011, 240; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 160; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 516; Hrand Adresyan ise; *Canbolat, Nasuh Paşa ve diğer ricalden şikâyet ederek, onların kendisini celali olmaza sevk etliklerini söyledi. Çünkü, onlar birçok celali askerle memleketime akın ve talan ettikleri için ben de yurdumu kurtarmak üzere onlara karşı büyük bir kuvvet topladım; fakat*

(d. 1655/ ö. 1716); *Canpolad-zade Ali Paşa'ya Temeşvar Beylerbeyiliği verilip serhadde gönderildi, lakin bir sene kadar karardan sonra tıynet-i redi'esi muktezasınca zamirinde kemin olan hasiyet-i kejdümi zuhura gelip re'ayaya zulmü te'addi ve kul ta'ifesine cevri-ü cefa mu'amelesine tesaddi etmekle neferat kendiden rencide olup*³⁷⁵ ifadeleriyle Canboladoğlu'nun Temeşvar'de ahaliye te'addide bulunduğunu ve bunun üzerine katline emir verildiğini kaydetmektedir. Koçi Bey; *Her kanda zâlim var ise cezâsı görölmek gerekdir. Müsâmahe ile âlem elden gider*³⁷⁶ cümleleriyle aslında affedilmelerinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Koçi Bey'in de tespit ettiği şekilde yine de şekavet hareketlerine devam eden Canboladoğlu bir sene sonra katledilmiştir³⁷⁷

Manisa ve Saruhan bölgesinde eşkiyalık faaliyetleri bir süre sonra yeniden zuhur etmiştir. Önemli eşkıya liderleri Yusuf Paşa, Sipahi Şeytanoğlu, İnegöllüoğlu ve Kara Seferdi³⁷⁸. Yusuf Paşa, malum isyanlarda Kalenderoğlu'nu destekleyerek tarafını tutmuştur. Bu durumda Yusuf Paşa 1016/1607'de muhasıllık vazifesinden azledilmiştir. Bunun üzerine Yusuf Paşa, Saruhan Sancağı köyleri ve kasabalarında ahaliyi soymaya ve hayvanlarını çalmaya başlamıştır³⁷⁹. Aydın, Menemen ve Manisa civarındaki ahali bu sebepten göç etmeye başlamıştır. Murad Paşa, kendisine mektup yazarak şayet sığınma talep ederse, affedilerek eski sancağının yeniden kendisine verileceğini bildirmiştir³⁸⁰.

Murad Paşa 1018/1609'da İstanbul'a vazife vermek için davet ettiği Yusuf Paşa'yı affedilse de yine rahat durmayacağı endişesiyle çadırında boğdurmuştur³⁸¹.

askerlerim celali oldular onları itaat ettiremedim diyordu. Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları", *İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIII (17-18), (1963), 41.

³⁷⁵ Naima, *a.g.e.* II, 339-340; Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, 122-123.

³⁷⁶ Koçi Bey, *a.g.e.* 158.

³⁷⁷ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 160; Topçular Kâtibi; *zorbalar ve segbânlar karyeleri virân edüp ve bir yerde re'âyâ kalmayup* şeklinde zorbaların olduğu bölgelerde re'âyânın göç ederek toprağını terk ettiğini vurgulamaktadır. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 465.

³⁷⁸ Uluçay, *Saruhandaki Eşkiyalık*, 14; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, 281.

³⁷⁹ Merkezi idare Yusuf Paşa'ya isyan etmemesi ve yöneticilerin verdiği talimatlara uyması noktasında pek çok hükmü şerif göndermişti. Ancak Yusuf Paşa yine de emrindeki adamlarıyla isyan ederek re'âyâya zulmetmeyi gaye edindi. COA. A. DVNS. MHM. d. nr. 78, hk. 413, 1907, 3084.

³⁸⁰ Murad Paşa, onu İstanbul'a davet ederek Manisa Sancağını tevdi etmişti. Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* I-II, 209.

³⁸¹ Murad Paşa'nın ona yazdığı mektup için bkz. Naima, *a.g.e.* II, 371-372; Topçular Kâtibi vak'ayı; *"Murâd Paşa, mezbûr Celâlî Yûsuf Paşa'yı telhîs etdiler; kati fermân olunur. Yûsuf Paşa ile tevâbi'i ve kethudâsı otak-u bârgâhda saf olup, Vezîr-i a'zam hazretlerinin bârgâhında emr-i Hakk ile kati*

Murad Paşa affedilerek çeşitli vazifeler verilen Celâlîlerin bir kısmını *Cuhûd imana gelmez, tövbekar olmaz*³⁸² diyerek katlettirmiştir. Murad Paşa zamanında Celâlî çetelerinin neredeyse tamamı bertaraf edilmiştir³⁸³. Murad Paşa 1021/1612’de beklenmedik şekilde vefat edene kadar Celâlîler ile olan mücadeleler neticesinde bir nebze de olsa eşkiyalık hareketleri durdurulmuştur³⁸⁴.

Bir diğer Celâlî isyancısı Cennetoğlu; İzmir, Aydın ve Saruhan civarında isyan etmeye ve devleti zor durumda bırakmıştır. Bu isyanlardan da ahali eşkiya korkusuyla mal ve mülkünü bırakarak, daha güvenli bölgelere göç etmeye devam etmiştir. Bölgeye gönderilen mübaşir ve mütesellimlere göç eden ahalinin yeniden kadim topraklarını geri gönderilmesi ve bu esnada ahaliye baskı uygulanmaması için talimatlar gönderilmiştir³⁸⁵.

Önemli bir Celâlî eşkiyası Abaza Hasan Paşa olmuştur. Abaza Hasan Paşa önce 1648’de Türkmen Voyvodalığına³⁸⁶, sonra Diyarbekir Beylerbeyliğine atanarak İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır³⁸⁷. Ancak Abaza Hasan Paşa, Köprülü Mehmed Paşa’nın Erdel Seferi’ne katılmamıştır. Bununla birlikte, Sultan IV. Mehmed’den Köprülü Mehmed Paşa’yı sadâretten azletmesini istemiştir. Sultan IV. Mehmed isteğini yerine getirmeyince, Anadolu’da etrafına topladığı kişilerle isyan etmiştir³⁸⁸.

olunur” şeklinde aktarmıştır. Topçular Kâtibi Aldükkadir Efendi, *a.g.e.* I, 557; Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân*, 167.

³⁸² Canpulâd-oğlu ile muharebe 3 Receb 1016’da vuku bulmuştur. *Ahvâl-i Celâliyân*, Es’ad Ef. Ktp. nr. 2236, vr. 10b-14a; Naimâ, *a.g.e.* II, 15-16; Bu muharebede kırk elli bin nefer katledilmiştir. Bkz. *Gazâ-nâme-i Târîh-i Halîl Paşa*, vr.35a-b; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 160-163; Hrand Andreasyan, Sadrazam Kuyucu Murad Paşa’nın Celaliler hareketinden başarılı şekilde devleti uzun süre kurtardığını aktarmaktadır. Bkz. Hrand Andreasyan, *Bir Ermeni Kaynağına*, 42

³⁸³ Murad Paşa, Osmanlı Devleti’nde birçok vazife yaptı. 10 Şaban 1015/11 Aralık 1606’da sadrazamlık vazifesine getirildi. Nitekim Celâlî Eşkiyası ile yaptığı mücadeleler neticesinde büyük eşkiya elebaşlarının ve kuvvetlerinin dağıtılmasından Murad Paşa’nın zekâ ve yeteneğinin bir neticesiydi. 10 Ramazan 1017/18 Aralık 1608’ de yanında dört yüz kadar celâlî bayrağıyla İstanbul’a geldi. Akabinde İran üzerine yürümesi için Sultan I. Ahmed tarafından görevlendirildi. Nitekim İran’a giden Paşa başarılarla elde etti. 25 Cemâziyelevvel 1020/5 ağustos 1611’de Cülek denilen yerde aniden vefat etti. Bkz. Vâsıtî, *Gazavât-ı Murad Paşa*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 2236, vr. 2; Paşa’nın eceliyle ölmediğini ve aralarında husumet bulunan Nasuh Paşa tarafından zehirlendiğini Peçevi eserinde kaydetmektedir. Kanıt olarak ta Murad Paşa’nın 6,5 milyona yakın nakit akçesine el koyması, kethüdası Ömer ve kapıcıbaşı olan Sarı Hüseyin Ağa katletmesini göstermektedir. Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 339-340.

³⁸⁴ Kâtip Çelebi Fezleke’de Murad Paşa için; *Anadolu vilâyetin Celâlî Eşkiyâsından tathîr etmekle müceddid-i mülk-i ‘Osmânî oldu* ifadesiyle Celalileri bertaraf etmesini anlatmaktadır. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 447; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.* II, 154.

³⁸⁵ Uluçay, *Saruhan’da Eşkiyalık*, (vesika 62), 36.

³⁸⁶ Türkmen Voyvodası için bkz. Dipnot 235.

³⁸⁷ Usta, *Celâlîliğin Türkmen Cephesi*, 60-62.

³⁸⁸ Naima, *a.g.e.* VI, 1622

Nihayetinde Abaza Hasan Paşa'nın isyanı bastırılmış, emrindekilerle beraber Halep yakınlarında katledilmişlerdir. İsyân neticelendikten sonra Anadolu'da eşkiya ve silah denetimi yapılmaya başlanmıştır. Bu denetimler esnasında birçok suçlu yakalandığı gibi yaklaşık 80.000 tüfek de müsadere edilmiştir³⁸⁹.

Bu isyanların sona ermesiyle ilgili olarak araştırmacılar tarafından muhtelif tarihler verilmektedir. Naima; *Canpolad-oğlu Kalender-oğlu ve Tavil eşkiyasından leşkeri ve re'aya ellerinde maktul olan nüfus-ı habise otuz binden ziyade olup zehabu iyabda bölük bölük kırılanların haddi olmayıp, eşkiya rü'esasından kırk sekiz nefer buğat-ı nam-dar ile yirmi beş bin kadar nüfus-ı zayi'ayı katl eylediği ashab-ı vukuf olan sikat defterleriyle mazbut olmuştur ki bunların ekseri üzerlerine bölük göndermekle istisal ve kelleleri otağ-ı serdar önünde gaitan kılınmıştır*³⁹⁰. Celâlî çetelerinin yaptıkları tahribatını, reislerinden kırk sekiz kişinin, emrindeki kuvvetlerin yaklaşık yirmi beş bin kişinin katledildiğini ve son hâllerini kaydetmektedir.

Griswold'a göre isyanlar 1609'a kadar devam etmiştir³⁹¹, ancak Evliyâ Çelebi 1650'deki Anadolu seyahati süresince birçok yörede Celâlî çeteleriyle karşılaştığını aktarmaktadır³⁹². Koçi Bey bu isyanların başlangıcı olarak 1004/1595 tarihini vermekte, ancak sonuçlanmasıyla ilgili olarak herhangi bir tarih vermemektedir. Topçular Kâtibi; *On seneden berü peydâ olan zâlimîn, Müslümânlar ve mesâkin re'âyâlara hânumânların terk etdürüp, evlâdü ezvâcların perîşân edüp*³⁹³ cümleleriyle anlattığı tarih 1609'u göstermektedir.

Mehmed Halife 1650'de Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Celâlîleri bertaraf etmek için vazifelendirildiğini ve bu tarihlerde de Anadolu'da Celâlî eşkiyasının olduğunu aktarmaktadır³⁹⁴. Aynı şekilde

³⁸⁹ İsyân bastırıldıktan sonra merkezi idare alınan karar gereği Anadolu'da eşkiya ve silah denetimi yapıldı. Bu denetim neticesinde pekçok eşkiya ve seksen bine yakın silah müsadere edildi. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, (Haz. Nazire Karaçay Türkal), Marmara Üni. Yay, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, 176-180; Mücteba İlgürel, *Abaza Hasan Paşa İsyanı*, (Doçentlik Tezi) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul, 1976; Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan", *DİA*, I, İstanbul, 1988, 10-11; Uluçay, *Saruhandaki Eşkiyalık*, 53,320-323.

³⁹⁰ Naima, *a.g.e.* II, 356-357.

³⁹¹ William J. Griswold, "Political Unrests and Rebellion in Anatolia 1605-1609", *Unpublished Ph. D. Thesis*, UCLA (Los Angeles), 1966.

³⁹² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*, III, 1. Kitap, 19.

³⁹³ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 503.

³⁹⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gülmanî*, (Haz. Ertuğrul Oral), Marmara Üni. Yay, İstanbul, 2000, 65-66.

yine 1069/1658-59 senesinde Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa (d. 1658 / ö. 1726-27); *İsyân-ı küfrânü'n-ni'me ve tuğyân iden Abaza Hasan Paşa, tûğ-ı nuhûset-intimâsına müctemi' olan bâgîler ile Anadolu cânibinde istîlâ ve memâliki gâret-ü yağma üzredir*³⁹⁵ açıklamalarıyla aslında Celâlî İsyanları'nın halen devam etmekte olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1.2.5.2. İsyanlar Neticesinde Meydana Gelen Tahribat ve Göçler

Bu isyanların Anadolu'da bıraktığı tahribatın boyutu büyük olmuştur. Koçi Bey; *köy ve kasabaları yağma ederek nice memleketlerin harab olmasına sebep olduğunu*³⁹⁶ vurgulayarak Celâlî İsyanları'nın akabinde Anadolu, Sivas, Urfa, Haleb, Diyarbakir, Şam, Musul, Erzurum ve Van eyaletlerinin tahrip edildiğini kaydetmektedir. Akdağ araştırmalarında; *Çorum, Çankırı, Amasya, Tokat, Şarkikarahisar taraflarındaki tahribat daha fazla idi. Köylerin halkı yer yer dağlara veya kasabalarla şehirlerin kalelerine çekilmişler, bu suretle geçimsiz kalan halkın delikanlı olanları gidip mecburen levend kitlelerine karışmışlardı. Maraş ve Erzurum vilâyetlerinde de durum aynı idi. Köyler tamamiyle yok denecek bir ölçüde dağılmış bulunuyorlardı*³⁹⁷ ifadesiyle aktarmaktadır.

Naima, Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) Revan Seferine çıkarken Anadolu'da pek çok yeri harap şekilde gördüğünü aktarmaktadır³⁹⁸. Katip Çelebi yine bu dönemde gezdiği yerleşim yerlerini harap gördüğünü aktarmaktadır³⁹⁹. Yine döneme ait kayıtlarda, yüzyılın başlarından itibaren birçok yerin harap hale geldiği anlaşılmaktadır. 1607 tarihli bir belgede Kilis'ten Haleb'e kadar olan bölgede köylerin büyük çoğunluğu harabe hale geldiği yazılmıştır⁴⁰⁰.

Bu dönemde Ankaran'nın Bacı Kazasından merkeze gönderilen bir listede kazaya bağlı otuz sekiz köyün kayıtlı olduğu yazılmıştır, ancak göç eden köyler tespit edildiğinde sadece beş köyün göç etmediği ve geriye kalan otuz üç köyün göç

³⁹⁵ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 161.

³⁹⁶ Koçi Bey, Anadolu vilâyetlerinde celâlî eşkiyâsı zuhur edince, Anadolu, Karaman, Maraş, Sivas Haleb, Musul, Erzurum, Van, Şam, Urfa ve Diyarbakir gibi bölgelerde ahalinin perişan olduğunu, köy ve kasabaların boşaldığını kaydetmektedir. Hatta bu gölgelerde konar-göçer hayat süren Türmen boylarının dahi itaatten çıktığını, fakir ahaliye zulm ve te'addide bulunduklarını söylemektedir. Koçi Bey, *a.g.e.* 175.

³⁹⁷ Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 228.

³⁹⁸ Naima, *a.g.e.* III, 1085.

³⁹⁹ Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-amel li Islâhi'l-halel*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1280, 127, 129.

⁴⁰⁰ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 44, 45, 46.

ettiği anlaşılmaktadır⁴⁰¹. Aynı durum Haymana için de geçerlidir. Bu dönemde otuz altı köye sahip olan Hayman'a Kazasının bütün köylerinin göçler neticesinde boşaldığı görülmektedir⁴⁰². Develi Kazasında önceden yapılan tahrirlerde altı yüz hâne olarak kaydedilerek tekâlifleri bu sayıya göre alınmıştır. Bölgede 1019/1610'da yerel idarecilerin talepleri doğrultusunda yeniden yapılan tahrirlerde Celâli çetelerinden dolayı meydana gelen firarlar ve göçlerden ötürü bölgenin harap durumda olması neticesinde mevcut tekâlif elli hâne olarak kaydedilmiştir⁴⁰³.

Tokat ve çevresinde Celâli eşkiyasının baskınlarıyla göç eden bazı mahallerdeki ahaliden vergi toplamayla vazifeli olan Ekrem Hasan Paşa, ahalinin göç ettiğinden tahsilat yapamadığını bildirmiştir⁴⁰⁴. Topçular Kâtibi; *Celâlîler havfından ahâlî-i vilâyet ve karye re'âyâları terk-i vatan etmekeydi*⁴⁰⁵ ifadesiyle isyanlar neticesinden korkup göç eden ahalinin vaziyetini bildirmektedir. Göç eden ahali belirli bir yere değil düzensiz şekilde her tarafa dağılmaktaydı.

1019 / 1610'da Teke ve Hamîdabâd sancaklarında yapılan tahrirlerde Teke Sancağında kadimden 5.797 hânesi mevcutken göçlerden sonraki yeni sayımda 1.397 hâne tespit edilmiştir. Teke Sancağında göçlerden sonra yapılan tahrirlerde ise 4.400 hâne vergi mükellefinin kayıtlarda olmadığı görülmüştür. Bu hadise meydana gelen göçlerin boyutunu göstermektedir. Hamîdabâd Sancağı ise kadimden olan hânesi 12.308 iken, yeni tahrirde 1.166 olarak belirlenmiştir. Bu sancakta göç eden ahali yaklaşık olarak 11.139 hâne olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰⁶.

Aynı durum Alaiye için de geçerlidir. Bu dönemde Alaiye bağlı beş kazada tekâlifleri toplayan görevliler mevcut tekâlifleri göçlerden ötürü toplayamadıklarını bildirmişlerdir. Meydana gelen göçlerden ötürü Alaiye Kadısı tarafından yeni bir tahrir yapılması gerektiği merkezî idareye bildirilmiştir⁴⁰⁷. Tosya Kadısı Mehmed Muhiddin ise merkeze yazdığı hükümde, köylerde ahalinin çoğu göç ettiğinden

⁴⁰¹ COA, İE, Dos. 3, Göm. 542.

⁴⁰² Akdağ, *Celali İsyanları*, 250-253.

⁴⁰³ COA, MAD.d, nr. 539, 79-81.

⁴⁰⁴ COA, MAD.d, nr. 15615.

⁴⁰⁵ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 498.

⁴⁰⁶ Bu dönemde Hamid Âbâd Sancağında 10.5 hane bir normal avarız hanesi olarak belirtilmişken, Teke'de 4 normal hane bir avarız hanesi olarak kaydedilmiştir. COA, MAD.d, nr. 2011, 166-168.

⁴⁰⁷ COA, MAD.d, nr. 16596, aktaran Lütfi Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1964, 73.

köylerin nüfusları azalmış olduğunu, kaza genelinde alınacak vergilerin yeniden düzenlenmesi ve tahrir yapılmasını merkeze arz etmiştir⁴⁰⁸.

1019 / 1610 senesinde Kangırı (Çankırı) Sancağı Kadısı, Celâlîlerin baskılarından ahalinin büyük bir kısmının yerlerini terkettiğini ve mevcut tekâlifin yazıldığı haliyle toplanamayacağını merkezi idareye arz etmiştir⁴⁰⁹. Haleb’de ise Rabîu’l-evvel 1017 / Haziran 1608 tarihinde yapılan avâriz hâneleri sayımı neticesinde toplam Haleb avâriz hânesi yekûnu 6.054 olarak hesaplanmıştır⁴¹⁰. Ancak Murad Paşa’nın şark seferi sırasında buranın toplam avâriz hâne sayısı 2.535 hâne olarak belirlenmişti⁴¹¹. İznikmid Kadısının 15 Şaban 1037 / 20 Nisan 1628’de yazdığı arzda Ağın⁴¹² Kazasına tabi Müşneki Karyesi tamamı eşkiyadan ötürü başka diyara göç ettiğinden vergiden düşülmesini talep etmiştir⁴¹³.

Bu isyanlar sadece Anadolu’yu değil Balkan coğrafyasını da etkilemiştir. Atina⁴¹⁴ Kadısı yazdığı arzda Celâlîlerin zulmettiğini, bundan ötürü göç edenlerin olduğunu aktarmıştır⁴¹⁵. 1606’da I. Ahmed’in Validesi Handan Sultan’ın Kütahya ve Karahisar-ı Sahib’deki hasları ve bu haslara tabi karyelerin hasılatlı Celâlî çeteleri tarafından yakılmıştır. Ayrıca köylerin bir çoğu göç etmek zorunda kalmış ve o yıl ürünlerden mahsûl alınamamıştır⁴¹⁶.

Medine-i Münevvere Evkafı’na tabi olan köylerde de yine eşkiya zulmünden ahalinin çoğu göç etmiştir. Göç eden bu kitleler içinde dikkati çeken Halid bin Velid Cemaati olmuştur. 1610’da bölgedeki Celâlî çetelerinin baskı ve haksızlıklarından Arap milletinden Halid bin Velid Cemaati⁴¹⁷ Edirne ve çevresine yerleşmişti. Celâlî isyanları kısmen de olsa bertaraf edildikten sonra bu cemaat yeniden kadim topraklarına geri dönmek arzusunda olmuştur. Bu dönemde merkezî idare bu cemaatin yeniden eski topraklarına gitmesini onaylamış, aynı zamanda topraklarına

⁴⁰⁸ TSMA. e, nr. 509/42.

⁴⁰⁹ COA, MAD.d, nr. 2011, 146.

⁴¹⁰ COA, MAD.d, nr. 539, 36-37.

⁴¹¹ Önceki avâriz hâne durumuyla karşılaştırıldığında ciddi bir eksilmenin olduğu göze çarpmaktadır. Bunun en önemli nedeni yine bölgede mevcut devam eden isyanlar neticesinde meydana gelen göç faaliyetleridir. COA, MAD.d, nr. 3260, 69.

⁴¹² Ağın, bu dönemde diyarbekir eyaletine bağlı bir kazadır. *Osmanlı’da Yer Adları*, 596.

⁴¹³ Serdaroğlu, a.g.e. 31.

⁴¹⁴ Atina, Rumeli eyaletinde bir kasabadır. *Osmanlı’da Yer Adları*, 609.

⁴¹⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 75, hk. 361.

⁴¹⁶ Defterin tamamı Valide Sultan’a ait hasları kapsamaktadır. TSMA. d, nr. 5114.

⁴¹⁷ Mevcut belgelerde Halid bin Velid Cemaati olarak zikredilmektedir. Halid bin Velid Cemaatinden kasıt Halid bin Velid’in soyundan gelenlerin kastedildiği muhtemeldir.

varıncaya kadar güzergah üzerindeki idarecilere; *Celâlî te'addisinden kadîmî yerlerinden kalkup Edirne'ye gelüp sâkin olup hâliyâ girü eski yerlerine gitmek murâd edinmeğle yolda ve îzde kendülere ve emvâl ve esbâb ve davarlarına dahl olunmamağın mahalline varınca emîn ve sâlim birbirinize îsâl eylemeniz emr idüp müzâyaka çekdirmeyesiz*⁴¹⁸ diyerek bu grubun topraklarına güvenli şekilde ulaşmalarını sağlayarak iskânlarına yardımcı olmuştur⁴¹⁹.

Osmanlı Devleti, meydana gelen isyan çetelerini bastırıp, bertaraf ettikten sonra yeni düzenlemeler yapmaya gayret etmiştir. Özellikle isyan bölgelerinde zor durumda bulunduklarından göç eden ahaliyi tespit etmek için görevlilere talimatlar vermiştir. Görevliler verilen talimat gereği göç eden grupları tespit ettikten sonra yeniden eski topraklarına dönmelerini sağlamaya çalışmış ve dönenlere iskân işleminde yardımcı olmuştur. 13 Şevval 1018 / 9 Ocak 1610'da Bozok Kadısı'na gönderilen hükümde; *Bozok Sancağında şenâ'at ve fesâd ve tahrîr-i bilâd üzre olan eşkiyâ sekbân tâifesinin ile'l-ân haklarından gelinmemekle gündün güne fesâd ve şenâ'atleri izdiyâd bulup re'âyâ ve berâyânın emvâl ve erzâk ve davarların ve sığırların sürüp gâret ve hasâret idüp ve âyende ve revendeyi rencide ve remide etmekden hâlî olmayup yerlerine gelen re'âyâ girü mezbûrların şerlerinden perâkende olunmuştur*⁴²⁰. Hükümde sekban eşkiyadan dolayı yöre ahalisinin perişan durumda olduğu ve göç ettiği yazılmıştır. Talimatta ahalinin göç etmesinin engellenmesi ve bölgedeki sekban eşkiyanın da dağıtılması için tedbirlerin alınması istenmiştir.

Bu dönemde her tarafta benzer vakalar meydana gelmekteydi. Yine güneydeki tüm beylerbeyi ve kadılara 4 Muharrem 1020 / 19 Mart 1611'de yazılan hükümlerde; *Eyalet-i Maraş'ın re'âyâ ve fukarâsı bundan akdem zuhûr eden eşkiyâ ve ehl-i fesâd vesâir zaleme zulmünden on yıldan berü kadîmî sâkin oldukları mekânlarından kalkup varup taht-ı hükümetinizde sâkin olmağla karyeleri harâb ve bîtab olup bâkî kalanlar dahi birer ikişer ev kalup ânların dahi tekâlîf hükmüne iktidârları olmadığından*⁴²¹ bölgedeki durum anlatılmıştır. Hükümün devamında bölgedeki idarecilere şu talimat verilmişti; *Eyalet-i Maraş'ın re'âyâsından on yıldan*

⁴¹⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 741.

⁴¹⁹ Eşkiyadan ötürü göç eden ahalinin tamamının isimleri kaydedilmiştir. TSMA. d, nr. 3876.

⁴²⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 211.

⁴²¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1302.

*berü kadîmî mekânlarından kalkup varup taht-ı hükümetinizde sâkin olanları kaldırıp girü kadîmî mekânlarına gönderüp karye ve kasabaları ihyâ ve abâdân etdiresin amma bu bahâne ile on yıldan ziyâde varup sâkin olanları kaldırmakdan ve bu vesîle ile akçe almakdan ihtirâz eylesin husûs-ı mezbûr mühimmât-ı umûrdandır avk u te'hîrden ve on yıldan berü varanları himâyet ile bir ferdi alıkoymakdan begâyet ihtiyât eylesiz*⁴²². Eşkiya korkusundan Maraş ve civarındaki vilayetlere göç etmiş olan ahalinin güvenli şekilde eski yerlerine iskânları istenmiştir. Devlet, bu durumda ahalinin huzurunu bozmamak adına bazı tedbirler almaktaydı. Bu hükümde de anlaşıldığı üzere on yıldan fazla göç eden ahali varsa, yerlerinde kalması ve rahatsız edilmemesi istenmiştir. Ancak on yılı dolmayan göçmenlerin kadim topraklarında iskân edilmesi istenmiştir⁴²³.

1613'te Muş'a kadar gelen Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesinde;*ahalinin çoğunlukta olduğu köy ve kasabalar eşkiyalardan ötürü göç etmişlerdi. Osmanlı tarihinde Celali isyanları olarak anılan bu hadiselerde eşkiyaların ele başıları Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan ve Canbolat bu bölgelerdeki köy ve kasabaları yağma ederlerdi*⁴²⁴. Celâlî çetelerinin durumunu kaydetmekte ve bu isyanlardan kasaba ve köylerin göçlerle boşaldığını vurgulamaktadır. Anadolu'da bu isyanlardan dolayı oluşan mevcut durum bu şekilde yabancı gözlemciler tarafında ifade edilmiştir.

Canik Beyi'ne 29 Cemâziye'l-âhir 1089 / 18 Ağustos 1678'de yazılan hükümde; *Cepni Kalesi'nden Hacılyas nâm karye re'âyâsı hâliyâ varup kasabât ve kurâ ve askerî çiftliklerinde sâkin olmalarıyla hâss-ı mezbûr voyvodası mezbûrlar recâ idüib kadîmî karyelerine gönderüp iskân itdürülmek bâbında emr-i şerîf recâ itmeğin şer' ve kânûn üzre amel olunmak emrim olmuştur*⁴²⁵ ifadesiyle Çepni Kabilesinden Hacılyas Köyü ahalisinin göç ettiği anlaşılmaktadır. Ancak görevlilere verilen talimatlarda göç eden ahalinin yeniden kadim topraklarında iskân edilmesi istenmiştir.

⁴²² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1302.

⁴²³ Aynı hüküm Trablusşam Beyerbeyi ve diğer idarecilerine, Haleb Beyerbeyi ve Kadısına, Adana Hâkimine ve Kadısına, Kayseri Mollası ve Beyine, Zile Kadısına, Aziz ve Sis sancak beylerine gönderilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1302.

⁴²⁴ Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 87.

⁴²⁵ Mercimek, a.g.e. 144.

Evliyâ Çelebi, eşkiyalar yüzünden Amasya ahalisinin, Amasya Kalesi'ne, Silifke ahalisinin Kızılhisar Kalesi'ne, Adanalıların Savranlı Kalesine mal ve eşyalarını sakladıklarını yazmaktadır⁴²⁶. Erzurum Defterdarı Mehmed Paşa ise merkeze gönderdiği bir arzda bölgede göçlerin meydana geldiğini dile getirmiştir. Sivas, Erzurum ve Maraş dolaylarında önemli göç hareketlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Göçler neticesinde her zaman önemli bir sorun vergi meselesidir. Çünkü göçler neticesinde nüfus azaldığından, vergi görevlileri almaları gereken vergilerin toplanamadığını ve bu durumu merkeze bildirdiklerini kaydetmektedir⁴²⁷.

Kuyucu Murad Paşa'nın faaliyetleriyle Celâlî çetelerinin büyük çoğunluğu bertaraf edilmesine rağmen, isyanların meydana geldiği bölgelerdeki güvenlik sorunları bitmemiştir⁴²⁸. 1630'lu yıllarda dahi Kayseri ve havalisinde yaklaşık otuz-kırk bin ahalinin toprağını bırakarak başka yerlere göç etmesi, hala eşkiyalık faaliyetlerinin etkili olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir⁴²⁹.

Celâlî isyanları neticesinde yerleşim yerindeki ahalinin sayısını ortaya çıkarmak imkasız hâle geldiğinden mekezî idare 1620 tarihinden itibaren avâriz hâne sayımını önemsemeye başlamıştır. Bu doğrultuda 1040 / 1634-1635 senesinde özellikle Kayseri ve havalisinde köylülerin toprağını terk ederek İstanbul'a göç ettiği ve kendilerine uygun mahallere yerleştiği görülmektedir. Göç yoluyla gelenlerin

⁴²⁶ Amasyadan bahsederken; *Bu kalenin altı, baştanbaşa mağaralar ile donatılmış olup hayret şekilde mağaraları vardır. Celâlî Karayazıcı ve Kara Said devrinde Amasya'nın ileri gelenleri bütün değerli esvaplarını ve ağırlıklarını bu mağaralara ve bu kaleye saklayıp çocuklarıyla korunmuşlar ve saklanmışlardı*". Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 1. Kitap, 214; *"..Cümle Karaman ve Silifke sancaklarının halkı zikıymet eşyaların bunda pinhanederler hattâ Karayazıcı nam Celâlî bu kal'ayı yedi ay muhasara edüb bir veçhile zafer bulamayub gitti*. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 302.

⁴²⁷ *Vargur vesair serhad kullarına Erzurum hâzinesinden tayin olunan mevacipleri senede kırk dokuz yük akçe olub bu âne gelince ahnub hâliyâ mukataatın re'ayası perâkende olmağla Erzurum gümrük ve ihtisabi ve Gürcistan dahi zikrolunan mevacibe bedel olub kifayet etmemekle ekser mevacipleri hâzinede kalub ve onbeş yıldan mütecavizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum vesair memalikten celâ-yı vatan eyleyen re'aya, Çıldır ve Kars ve Keçevan ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zerefşat ve Göle ve Tekman ve Gürcistan beylerinin eyaletlerine yerleşüp zikrolunan re'ayanın hususunda miriye bir akçe hasıl olmayup ifadesiyle anlatılmıştır. Divan Kayıt d. nr. 148, 5. 118; Nakleden Akdağ, *Celâlî İsyamları*, 253.*

⁴²⁸ Ali Açıklı, "Büyük Celâlî İsyamları Sonrasında Sivas Eyaletinde Görülen Asayiş Problemleri (1610-1660)", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, I, Sivas, 2007, 123-140.

⁴²⁹ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş / Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, (Haz. Mehmet Öz- Fatih Yeşil), Timaş Yayınları, Ankara, 2015, 569.

yeniden tespit edilerek geri kadim topraklarına gönderilmesi için İstanbul'un genelinde bir teftiş ve tahrir işlemi yapılmıştır⁴³⁰.

Celâlî çetelerinin sebep oldukları tahribat aralıklarla otoriter yöneticiler tarafından bertaraf edilse de tahribatın tamamen bitmesi söz konusu değildir. Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa, *yurtluk ve ocaklık üzere* bir çavuşun zimmetinde bulunan zeamet konusunda, Boğazlıyan Kadısı'na 1 Nisan 1608'de yazdığı hükümde; *Celâlî taifesi istilâsında mezbur zeamet re'âyası bilküllîye terk-i vatan edüp harap ve yebap olduğunu yazmıştır*⁴³¹. Lâdik Kasabası ahalisinin, kadı, müderris ve ileri gelenleri, söz konusu kasabanın büyük bir kısmını Gurguroğlu'nun yaktığını vurgulamıştır. Ayrıca bir daha ki baskına karşı bir palanka inşa edilmesi için izin isterken karyelerin harap ve ahalisiz kaldığını merkezî idareye aktarmışlardır⁴³².

1100 / 1688-89 senesinde Anadolu'da özellikle Eskişehir'den Sivas'a kadar olan havalide zuhur eden isyancı taifeden Gedik, Ceridoğlu, Hacı Mustafa ve Hacı Resul adlı şâki bölükbaşılar yanlarında topladıkları dört binden fazla levat ve Türkmen eşkiyasıyla baş kaldırıp halka ve ticaret erbabına sıkıntılar vererek topraklarını terketmelerine neden olmuşlardır. Asitâne-i saadetten Anadolu'ya gönderilen *nefir-i amm*⁴³³ fermânları ve Mirza Mehmed Paşa'ya Sivas Eyaleti tevcih edilerek eşkiyaların tamamını bertaraf etmek üzere ve kendisine yardım etmeleri için muhtelif yerlere emr-i şerifler yollanmıştır⁴³⁴. Yüzyılın başlarında başlayan bu eşkiyalıktan dolayı oluşan göç hareketleri yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Üzerlerine gönderilen kuvvetlerle büyük Celâlî çeteleri dağıtılmış ve ileri gelenerine bazı vazifeler tevdi edilmişse de belli bir zaman sonra yeniden isyanlara karışmışlardır⁴³⁵.

⁴³⁰ Naima, *a.g.e.* III, 787; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde (Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları)*, (8. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2019, 143.

⁴³¹ AEM, *Kayseri Şer'iyye Sicili*, nr. 14,15 Zilhicce 1016 tarihli mektup; Koçi Bey ve Ayn Ali Efendi aynı durumu aktarmışlardır. Koçi Bey, *a.g.e.* 174; Ayn Ali Efendi, *Kavânin-ı Âl-i Osman*, 76-77.

⁴³² COA, *İE.DH.* Dos. 3, Göm. 483.

⁴³³ *Nefir-i Âm*; Harb mıntakasında olan tüm ahalinin cenge sürülmesi için kullanılan bir tanımdır. Arapça nefir'in bir anlamı ise cenge giren gurup demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 672.

⁴³⁴ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 339.

⁴³⁵ Merkezî idare bazı durumlarda eşkiya taifesini bertaraf etmek adına sancak beyliği veya muhtelif vazifeler vermekteydi. Bununla ilgili olarak Râşid tarihinde geçen bir hadise aynen şöyle; *Vilâyet-i Anadolu'da vâki' ref'-i livâyı tuğyan eden türedi eşkiyası üzerlerine ta'yîn olunan Osman Paşazâde*

Anadolu’da Saruca ve Sekban adlı levend taifesi sürekli olarak ahaliye baskı yapmışlardır⁴³⁶. Bu durumu Raşid Efendi (d. 1670 / ö. 1735); *Vilâyeti Anadolu’da Saruca ve Segbân nâmına olan Levend tâifesi daima kat’ı tarîk ve müft-ü meccânen yem ve yiyecek ve akçe talebiyle re’âyâ fukarasını iz’âcu tazyik edüp, tüccâr ve kârban ve sâir ebnâ-i sebilin mâllarını nehbü gâret ve katl-i nüfûs ve envâ-ı fesâdat-ı sâireye cesaret etmek adet-i müstemirreleri iken muâheze olundukların*⁴³⁷, zorbaların kendi mahiyetleri yiyecek ve hayvanları için yem sağlamak bahaneleriyle köylere inerek ahalinin mallarına el koyduklarını belirtmektedir. Ayrıca bununla kalmayıp yağmalama yaptıklarını ve birçok ahaliyi katletmişlerdir. Hatta idareciler tarafından bu taifelerin muhafaza edildiği muhafaza edilme gerekçeleri ise; *bayrağımız neferâtındandır* şeklinde açıklandığını vurgulamıştır.

Osmanlı Devleti, Celâlî çeteleri bertaraf edildikten sonra yerlerine dönenlere kolaylıklar sağlamış hatta göç esnasında mallarını ucuza satanlar tekrar rayiç üzerinden satın alabilmişlerdir⁴³⁸. Celâlî eşkiyası istilas ile köylerinden göç eden ahalinin, devlete borcu varsa üç yıl ertelenmiştir⁴³⁹. Bununla beraber geri dönenlerden vergiler de genelde üç yıl süreyle alınmamıştır. Hatta bununla ilgili yazılan bir hükümde; *teftiş olunan kurâ re’âyâsından bir akçe ve bir habbe almakdan ve aldirmakdan begâyet ihtirâz eyleyüp*⁴⁴⁰ eşkiyadan dolayı göç edip geri gelenlerden kesinlikle vergi alınmaması talimatı verilmiştir.

Vezîr Ahmed Paşa muktezây-ı vaktü hâle göre tâife-i mezbûreyi seferi hümâyûnda hidemat-ı ceng-ü harbde istihdam için rüesalarından her birine birer sancak tevcihi münâsib olduğun arz-ı i’lâm etmekte taraf-ı devletten dahi istihsân olunub Hacı Mustafa’ya Akşehir sancağı ve Hacı Resul’e Eskişehir sancağı ve Gedik Bölükbaşıya Sivas eyâleti ve sair birkaç bölükbaşılara dahi birer sancak tevcih-ü ihsân ve mukâbelesinde sefer-i hümâyûnda mevcud bulunmaları fermân olundu şeklinde devlet bu şekilde hem mevcut olan isyanı bertaraf etmek ve hem de muhtelif yerlerde düşman devletlerle bu dönemde yaşanan harpler için bunlardan faydalanmayı amaçlamaktaydı. Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* 340; Merkezî idare fırsat olduğu dönemlerde ise bu isyancıların katledilmesi yerel idarecilere için emir vermekten çekinmemekteydi. Nitekim Gedik Bölükbaşı ve yanında bazı levend taifesi Erzurum’a tabi bir karyeye geldikleri sırada Erzurum Valisi Dursun Mehmed Paşa tarafından yakalanarak boyunları vuruldu. Râşid Mehmed Efendi, I, 371.

⁴³⁶ Kökenleri köylü olan ve ateşli silah kullanmayı bilen Sekban ve Sarıcalar yani Levendler, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ve XVII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı askeri kuvvetinin mühim bir bölümünü meydana getirmekteydi. Bu gruplar Özellikle Anadolu’da meydana gelen isyanlara öncülük ederek devletin asıl askeri gücü olan yeniçerilerle uzun yıllar rekabete girişmişlerdir. Devletin bu iki askeri gücün rekabeti XVII. yüzyılda toplumsal düzenin sarsılmasına zemin hazırlamıştır. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul, 1965.

⁴³⁷ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 511.

⁴³⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1099.

⁴³⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 666; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 72, 79, 793, 869, 1113.

⁴⁴⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 478.

İsyanlar sırasında bazı gruplar Anadolu'nun kargaşa ortamından kaçarak Rumeli tarafına geçmişti. İsyanlar bastırıldıktan sonra Anadolu'dan Rumeli'ye geçen grupların yeniden eski topraklarına dönmelerine karar verilmişti. Göçleri esnasında görevlilere kanunlarda olmayan vergiler talep edilmemesi için talimatlar verilmişti. Hatta Kırşehir, Ankara, Çankırı ve Edirne ve yol güzergahındaki tüm idareciler bu meseleden dolayı uyarılmıştı⁴⁴¹.

XVI. yüzyılın sonlarında başlayan isyan hareketleri, XVII. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bunlardan dolayı meydana gelen göç hareketleri de aynı şekilde devam etmiştir. Celâlî çeteleri ve büyük kaçgunlar akabinde Anadolu'daki köylerin ahalisi göç ettiğinden vergi sayımları esnasında köylerin sayısında büyük eksilmeler göze çarpmaktadır. XVII. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da mevcut köylerden otuz bir köy, ikinci yarısında ise üç köy eksilmiştir. Konya'da XVII. yüzyılın ilk yarısında doksan köy eksilmiştir. Sivas'ta ise ilk dönemde yetmiş sekiz köy, ikinci dönemde ise altmış dokuz köy yok olmuştur⁴⁴².

Ordu Kazası ile ilgili benzer çalışmalarda 1598'de var olan köy sayısı 577 olarak kayıtlara geçmiştir. Önceki dönemlere göre mevcut olup da görünmeyen köy sayısı sekiz ve yeni kurulan köy ise altmış olarak tespit edilmiştir. Ancak aynı ilde 1613 tarihinde toplamda 577 köy mevcuttur. Kayıp olan köy sayısı dört ve yeni kurulan köy sayısı ise dokuz olarak kaydedilmişti. Büyük kaçgunluk hareketi tesirini yüzyılın ortalarına doğru daha çok hissettirmişti. 1642'de ise Ordu'da yapılan tahrirlerde ise toplam köy sayısı 270 olarak tespit edilmiştir. Eşkiyalık hareketleri ve göçler neticesinde 306 köyün kaybolduğu görülmektedir. Ancak kayıp köylere rağmen, yeni kurulan köyler vardır⁴⁴³. Bu durum göçler sonrasında Anadolu coğrafyasının muhtelif yerlerinde meydana gelen tahribatı ve devamında oluşan göç durumunu daha iyi aktarmaktadır.

Anadolu'nun birçok bölgesinde eksilen köylerle alakalı istatistiksel durum çok da farklı değildir. Göçmenlerin gittikleri yerler çoğunlukla büyük şehirlerdir. Bu

⁴⁴¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1067.

⁴⁴² Alparslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi", *Akademik Bakış*, 11(21), (Kış 2017), 19.

⁴⁴³ COA, TT.d, nr. 716; TKGM, TT.d, nr. 169; Bu iki defter karşılaştırmalı olarak çalışılmıştır. Leyla Aksu, *Ordu'ya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005.

şekilde kentlerde nüfus ve işsizlik oranlarında da artışlar meydana gelmiştir. Sipahinin ve halkın toprağını bırakarak kentlere veya engebeli olan yüksek verimsiz kesimlere göç etmesiyle taşradaki toprağa bağlı üretim de kesintiye uğramıştır⁴⁴⁴. Göçlerden dolayı Anadolu’da XVII. yüzyılın ortalarına kadar birçok eyalette hâne sayılarında %80 oranına kadar düşüş gözlemlenmiştir. Arşiv belgeleri incelendiğinde 1570-1640 yılları arasında özellikle Bozok, Amasya ve Samsun’da mevcut vergi ödeyen ahalinin %80 oranında düşüş kaydettiği anlaşılmaktadır⁴⁴⁵.

Bu yüzyılda köy ve kasabalarda insanlar göç ettikleri halde avarız vergilerinin eski hâne sayıları üzerinden alınması durumu, göç etmeyen ve yerinde kalan ahali için haksız uygulamalara dönüşmüştür. Ancak bu tarz baskıya maruz kalan ahali yörenin kadısına müracaat ederek, vaziyetin merkeze bildirilmesini istemiştir. Bu meseleden ötürü göç edenler hakkında verilen rakamlar büyüktür. Nüfusun üçte ikisinin göç ettiği anlaşılmaktadır. Merkezî idare yeniden nüfusun tahkik edilmesi için emirler vermişti. Kadılar tarafından yapılan incelemeler neticesinde hakikaten nüfusun üçte ikisinin göç etmiş olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine merkezî idare Anadolu’nun tamamında avarız hânelerini üçte bire indirmeye karar vermiştir⁴⁴⁶. Çetelerden ötürü göç eden ahalinin nereye gittikleri ayrı bir sorun olmuştur. Göç eden köylü ahalinin genelde yüksek dağlara çekildiği ve orada sefilâne bir hayat yaşadıkları, erkeklerin ise Celâlî gruplarına katıldıkları belgelerden anlaşılmaktadır⁴⁴⁷. Ancak tamamı dağlara çekilmeyip büyük kentlere göç edenler de olmuştur⁴⁴⁸. Bir kısım ahali de köylerde, kıtlıktan, mevcut vergilerin ağırlığından ve benzer nedenlerden topraklarını terk ederek başka sancaklara göç etmişlerdir⁴⁴⁹.

⁴⁴⁴ Alparslan Demir, *a.g.m.* 19.

⁴⁴⁵ İngiltere elçisi Sir Thomas’ın belirttiğine göre, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde tüm Anadolu coğrafyasında ciddi bir düşüş gözlemlenmiştir. Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar olan köy sayısı 553.000 iken bu tarihlerde 75.000’e kadar düşmüştür. Williams J. Griswold, “Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, (Editör: Heath W. Lowry-Donald Quataert), İsis Yay, İstanbul, 1993; Williams J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; Osmanlı ülkesindeki Nüfusun azalmasını Sam White’ye göre insanlar soğuk havalardan veya soğuğun sebep olduğu hastalıklardan ölmüş olabileceğini belirtmektedir. Bunun yanında kıtlıklar yüz binlerce ve belki de milyonlarca insanın ölmesine neden olma ihtimalinden bahsetmektedir. Sam White, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, 42(4), 549-567.

⁴⁴⁶ *Ankara Şer’yye Sicili*, nr. 10, s. 239.

⁴⁴⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 74, s. 103; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 75, 232.

⁴⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islahi’l-halel*, 128.

⁴⁴⁹ Akdağ, *Celali İsyânları*, 252.

Celâli hadiseleri aynı zamanda köylerde ziraatle uğraşan insanların azalmasına sebep olduğundan, bu dönemde özellikle buğday kıtlığı tehlikeli bir duruma gelmiş ve buğday fiyatı artmaya başlamıştır. İsyanlar neticesinde tarımın durma noktasına gelmesi, beraberinde buğday üretiminin azalması açlığa sebebiyet vermiştir⁴⁵⁰. Çetelerin sebep olduğu bu tahribat büyük toplumsal yıkımlara neden olmuştur. Ayrıca uzun yıllar devam eden Osmanlı tarım düzeninde bozulama ve değişmelerin olmasını tetiklemiştir.

XVII. yüzyılda Anadolu halkının büyük bir çoğunluğu bu göç hareketlerinden nasibini almıştır. Göçlerden sonra birçok yerde yerleşim düzeni tamamen değişmiştir. Akabinde üretim ciddi manada düşmüş ve bununla orantılı olarak devletin almış olduğu vergiler de azalmıştır. Bu minvalde artık XVII. yüzyılda iktisadî büyüme son bulmuş, hatta tam tersine iktisadî durgunluk ve küçülme dönemi başlamıştır. *Celâli fetreti* ve akabinde daha yıkıcı bir dönem olarak *Büyük Kaçgun* ve sonrasında devam eden çalkantılı hâl, Osmanlı toplum hayatını dirlik ve düzen açısından yüzyıllar boyunca onaramayacağı kayıplara uğratmıştır.

1.2.5.3. Suhte İsyanları

Osmanlı Devleti'nin sınırları XVI. yüzyılda çok genişlemiştir. Aynı şekilde ilim ve medeniyeti de bu yüzyılda ilerlemiştir. Devletin her yanında han, cami, mescit, hamam, yol ve köprüler inşa edilmiştir, memleket adeta yeniden imar edilmiştir. Devrin padişahları, paşa ve hayırseverleri yaptırdıkları medrese, imarethâne ve hayır kurumlarına birçok şeyler vakfederek hoca ve talebelerin artmasına yardım etmişlerdir. İmar konusunda İstanbul, Edirne ve Bursa, diğer şehirleri gölgede bırakmıştır. Bu durum XVI. yüzyılın yarısına kadar da devam etmiştir⁴⁵¹. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durum değişmeye başlamıştır. Artık devletin farklı alanlarında görülen bozulmalar medreselere ve medreselilere de yansımaya başlamıştır. Osmanlı terminolojisinde medreseli öğrenciler *Softa* veya *Suhte* adıyla anılmıştır⁴⁵². Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan

⁴⁵⁰ Akdağ, *Celali İsyanları*, 257.

⁴⁵¹ Uluçay, *Saruhan'da Eşiyalık*, 23.

⁴⁵² Osmanlı Devletinde medreseliler için kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 252. XVI; yüzyıldan itibaren Softa kavramının kullanıldığını vesikalardan anlamaktayız. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 3, hk. 17; XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yandan nüfusun artması, diğer yandan savaşlarda başarı sağlanamaması, ayrıca mevcut tekâliflerin giderek ağırlaşmasından, kırsaldan şehirlere ve zengin bölgelere göçler başladı. Bu göçler akabinde kentlerde nüfusun

mektebinden⁴⁵³ mezun olan bir talebe 12-15 yaşlarındayken medreseye dâhil olarak softa olup eğitime başladılar. Softaların eğitim aldıkları medreseler orta dereceli ve Osmanlı Devleti'ndeki en yaygın olan medreselerdir⁴⁵⁴. Softalar, medreselerin fizikî haline bağlı iki veya daha fazla kişinin kalabileceği mekânlarda kalır, yemek ve çeşitli ihtiyaçlarını imareten görürlerdi. Ancak *dânişmend*⁴⁵⁵ olunca kendilerine oda tahsis edilirdi⁴⁵⁶. Mevcut ihtiyaçları giderilir ve bunun beraber medresenin bağlı olduğu vakıftan kendilerine bir miktar da harçlık verilirdi⁴⁵⁷.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) vefatından sonra, Osmanlı Devleti'nde medreselerin tedricî bir bozulmanın içine girdiği anlaşılmaktadır. Birtakım Osmanlı kronikçileri, medreselerin bozulmasının temel sebebini kanunlara aykırı uygulamalar olarak görmüştür. Kroniklere göre medreselerde üst düzeyde bulunan ulemâ çocuklarına haksız bazı ayrıcalıkların verilmesi, ilmiye sınıfında yüксеlebilmeyen rüşvet ve adam kayırmayla mümkün hale gelmesi, tedrisattan aklî ve riyâzî ilimlerin çıkarılması ve mevcudun üzerinde talebenin kabul edilmesi klasik medrese düzenini bozmuştur⁴⁵⁸. Medreselerin bozulmasında sosyo-ekonomik etkenler de etkili olmuştur.

XVI. yüzyılın sonundan itibaren ve XVII. yüzyılda Rumeli ve Anadolu'da başgösteren sosyal gerginlik ve isyanlar medreselere de yansımıştır. Bu dönemde iktisadî yapının sarsılması, genç nüfusta görülen artış bu durumu tetiklemiştir. Taşradaki gençler yatılı ve burslu olan medreselere sığınmak için göç ederek büyük şehirlere gelmiştir. Hâl böyle olunca, medreseler işsiz kalan ve geçim sıkıntısı çeken

eritilebileceği, faydalı duruma getirilebileceği bir alan söz konusu değildi. Çoğunluğun gençlerin meydana getirdiği bu insanlardan medreseli olmak için gelenlere "*suhte*" veya "*levent*" denildiğini vesikalardan anlamaktayız. COA, A.DVN.MHM. d, nr. 3, 132; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 153.

⁴⁵³ *Sıbyan Mektebi*; İlköğrenimi vermek üzere kurulan mekteplere verilen addır. Buralarda sabi denilen beş altı yaşındaki çocuklar okuduğundan bu şekilde adlandırılmıştır. Neredeyse her mahallede bir tane olduğundan bazen mahalle mektebide denilmiştir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 203; Develoğlu. a.g.e, 1107.

⁴⁵⁴ Bkz. Mustafa Alkan, "Softa", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, 342-343.

⁴⁵⁵ *Dânişmend*; Medresede tahsil gören öğrenciler için geçen bir tanımdır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 393.

⁴⁵⁶ *Fâtiḥ Mehmet II. Vakfiyeleri*, I, (Haz. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyat, Ankara, 1938, I, 257, aktaran Alkan, 342.

⁴⁵⁷ Alkan, a.g.m. 342.

⁴⁵⁸ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künḥü'l-aḥbâr*, (Fâtiḥ Sultân Meḥmed Devri: 1451-1481), (Haz. M. Hüdayi Şentürk), TTK, Ankara, 2003, II, 80; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1306, 9-11.

kişilerin geçim yeri haline gelmiştir. Nüfus artınca medreseler fazladan öğrenci almaya başlamıştır. Bu durum ilmin kalitesinin bozulmasına neden olmuştur⁴⁵⁹.

Müderris ve hocalar her sene cerre çıktıkları gibi, softalar da hocalarını taklit ederek cerre çıkmakta ve ahaliden zekât akçesi, cer akçesi gibi teklifler almaktaydılar⁴⁶⁰. Oluşan bu karışık durumdan bazı medreseliler, medrese talebesi olmanın ve medresenin verdiği bir birliktelik ruhu ile on'lu, yirmi'li gruplar şeklinde köyleri ve mahalleleri basmaya, sadece bununla da kalmayıp envaî ahlâksızlığı yapmaya, halkı soymaya başlamıştır⁴⁶¹. Hatta bütün ihtiyaçlarını ahaliden karşılamaya ve bazı hallerde köylülerin kız ve oğlanlarını gece meclislerine getirerek alemler yapmaya başlamışlardır⁴⁶². Bu isyanlar, kadı ve müderris gibi bazı ulema tarafından da zaman zaman destek görmüştür. Bununla ilgili bir hadise de Bolu Sancağında yaşanmıştır. Bolu Sancağı kadısına gönderilen bir hükümde kadıların kaçan suhte gruplarını koruduklarını, kadılardan sakladıkları suhte gruplarını teslim etmeleri istendiğinde ise suhteleri teslim etmedikleri hükümde anlaşılmaktadır. Kadıların bu şekilde hareket etmesi suhtelerin işledikleri suçlar ve nüfusları artmıştır⁴⁶³.

Osmanlı Devleti'nde medreseli öğrencilerin XVI. yüzyılın son dönemlerinden itibaren eşkiyalık faaliyetlerine başladıkları görülmektedir. Medreseli öğrenciler mezuniyetten sonra işsiz kalma korkusuyla çoğunlukla Celâlî çetelerine katılmışlardır⁴⁶⁴. Hırzû'l-Mülûk bu durumu; *Bir çok câhil şehirli veya râiyyet oldukları halde sırf vergi ve hizmetten kurtulalım diye sahtekarlık edip başlarına sarık sarıp gzmeye başladı*⁴⁶⁵ ifadeleriyle kaydetmektedir

1571'de Alaiyye ve Manavgat'ta bulunan suhte grupları birleşerek Karahisar'a tabi bulunan Karatay Karyesini basarak ahalisinden çoğunu katletmiştir.

⁴⁵⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 12, hk. 925, 1190.

⁴⁶⁰ *Cerre Çıkmak*; Medrese öğrencisinin mübarek sayılan üç aylarda devletin birçok bölgesine dağılmalarını anlatan bir tâbirdir. Medreseliler gittikleri bölgelerde Kuran okumak ve va'zu nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete karşılık ahaliden para, yiyecek ve giyecek alırlar; bayramertesi, medreselerine dönerek, topladıkları bu şeylerle ertesi seneye kadar geçinirlerdi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*. I, 283; Mehmet İpşirli, "Cer", *DİA*, VII, İstanbul, 1993, 388-389; Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 24; *Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref (Zanaâtkarlar Kanunu)*, (Haz. Abdullah Uysal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, 94.

⁴⁶¹ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 156.

⁴⁶² Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 25.

⁴⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 5, hk. 262.

⁴⁶⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 6, 120.

⁴⁶⁵ Anonim, *Hırzû'l-Mülûk*, (Haz. Yaşar Yücel), TTK, Ankara, 1988, 157.

Kalan ahali ise göç etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca buradan da Teke'ye geçip oradaki suhtelerle anlaşamayarak savaşmışlardır⁴⁶⁶. 6 Zi'l-hicce 979 / 20 Nisan 1572'de ise Karesi Sancağı ve Germiyan Sancağı'ndan da suhteler rahat durmayarak çeşitli suçlara bulaşmışlardır. İşledikleri çeşitli suçlarla ahaliye huzursuzluk vermişlerdir⁴⁶⁷. Huzursuzluklardan yöre ahalisinin bir bölümü toprağını terk ederek göç etmiştir. Suhte gruplarının meydana getirdiği isyanlar sadece halka değil devlete de büyük zararlar vermiştir⁴⁶⁸.

Devlet suhte ayaklanmalarıyla ilgili hükümler yollayarak, isyanlarının bastırılmasını emretmekteydi. Bursa, Biga ve Karesi sancaklarındaki idarecilere yazılan hükm-ü şeriflerde suhte eşkiyalarının haklarından gelinmesi için talimat verilmişti⁴⁶⁹. Niğde Beyi'ne yollanan bir hükümde, Akköprü Boğazı'na tayin olunan derbendciler ve suhte gruplarının birleşerek gelip geçen yolcuların ve hacıların yollarını kestikleri, nicesini katledip mallarına el koydukları bildirilmekteydi. Verilen talimat gereği bu şakilerin ahvallerinin şerle görülerek haklarından gelinmesi emredilmiştir⁴⁷⁰.

Merkezî idare bu softaların eşkiyalıkları için bazı tedbirler almış ve pekçok yere hükümler göndermişti. Hükümlerde verilen talimatlarda genel mahiyette suhte adıyla hareket edenleri yakalamakla mükellef bulunan kadı, sancakbeyi ve beylerbeyi gibi görevlilerin bu kişileri yakalamaları ve cezalarını vermeleri istenmiştir. Ancak suhteler gruplar halinde olduğunda birleşerek hareket etmekte, elindeki silahlarla görevliler ve halk üzerinde etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti'ndeki sosyal düzenin bozulmasına neden olan bu gruplar, yol kesme, hırsızlık, ahalden zorla para toplama, işkence, baskın, görevlilere saldırı, cinayet gibi çoğu suçlara bulaşmışlardır. Suhteler silahlı gruplarla köyleri ve kasabaları gezerek tespit ettikleri zengin kişilerin hânelerine baskın yaparak, değerli eşyalarına el koymuşlardır. Baskınlar neticesinde yaptıkları işkencelerle birçok kişinin yaralanmasına ve katledilmesine sebep olmuşlardır. Ayrıca ahalden zorla zekat adıyla para toplamışlardır.

⁴⁶⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 17, hk. 14.

⁴⁶⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 12, hk. 1190.

⁴⁶⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 12, hk. 1059.

⁴⁶⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr 78, hk. 2086.

⁴⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1298.

Devlet görevlilere gönderdiği hükümlerde suhte çetelerinin etkili olduğu bölgelerde, etkilerini zayıflatmak adına farklı stratejiler uygulamaya gayret etmiştir. Özellikle Edirne, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerde 1022/1613 senesinde okuyan talebelerin softa şeklinde gezmesi men edilmiştir. Hatta eski Anadolu Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa, bu isyanları bertaraf etmek için serdar tayin edilmiştir⁴⁷¹. Nitekim XVII. yüzyılın ilk yarısında softa isyanlarının bir çoğu bastırılmıştı⁴⁷².

1.2.5.4. Abaza Mehmed Paşa İsyanı

Abaza Mehmed Paşa, Haleb Valisi Canbolatoğlu'nun hazinebendiydi. Canbolatoğlu Osmanlı kuvvetlerine yenilince, Abaza Mehmed Paşa Yeniçeri Ağası Halil Ağa'nın çabalarıyla affedilmiştir(1621). Önce Maraş Beylerbeyliği ve Hotin Seferi dönüşünde ise Sultan II. Osman (1618-1622) tarafından, Erzurum Beylerbeyliği tevdi edilmişti. Abaza Mehmed Paşa Sultan II. Osman'a çok muhabbet duymaktaydı. Sultan II. Osman'ın katledilmesinden sonra, yeniçerileri *padişah kâtili* şeklinde görerek, onlarla mücadele etmek için yanında topladığı bazı sekbanlarla Erzurum'u merkez alarak devlete isyan etmiştir⁴⁷³.

Erzurum'da Genç Osman'ın intikamını kendine dava edinerek karışıklık çıkarmıştır. Emrindeki kuvvetlerle ilgili olarak Kâtip Çelebi; *On beş bin kadar 'askeri vardır'*⁴⁷⁴ şeklinde bilgi vermektedir. Topçular Kâtibi aktarırken; *Kân nâm karyelerden asker tâyifesi Erzurum Kal'asın birağup, 'avdet etdüklerinden me'yûs idiler. Re'âyâ perişan, Fukarâ re'âyâ tâyifesi: Ahvâlimiz neye münce olur, 'aduv zâlimler yedlerinden deyü hayf ederlerdi. Serdâr Vezîr-i a'zam Erzurum'dan muşâfakat etdüklerinde, Bârı Te'âlâ hazretlerinden 'arz-ı hâcât ederlerdi: Abaza-i habîs zâlimlerinden fukarâyı halâs eyle'*⁴⁷⁵ ifadeleriyle Abaza'ya haber gönderdiğini kaydetmiştir. Abaza bu isyanlar sırasında civardaki birçok kaleyi ele geçirmişti.

⁴⁷¹ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 28.

⁴⁷² Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşmaya başlayan bu isyanlarla ilgili detaylar için bkz. Özlem Yılmaz Solak, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devletinde Suhte İsyanları 1558-1576*, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2014.

⁴⁷³ Evliya Çelebi, *Seyahânâme*, I, 1. Kitap, 193-165; Mücteba İlgürel, "Abaza Paşa", *DİA*, I, İstanbul, 1988, 11-12.

⁴⁷⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 579.

⁴⁷⁵ 5 Zilhicce 1036 / 17 Ağustos 1627. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* II, 847; Osmanlı Devleti Abaza Mehmed Paşa isyanını bertaraf etmek için 1037 şa'banının evâilinde Kapucular Kethüdası Haşan Ağa aracılığıyla mührü İzmit'te bulunan Hüsrev Paşa'ya göndermişti. Naima, *a.g.e.* II, 553; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 664.

Ancak üzerine gelen Osmanlı kuvvetlerine yenilince elindeki Bayburd Kalesi'ni kaybetmiş⁴⁷⁶, Osmanlı Sadrazamı Hüsrev Paşa'ya haber göndererek Erzurum Kalesi'ni Şah'a vereceğini bildirmiştir. Osmanlı kuvvetlerine daha fazla karşı koyamayan Abaza Mehmed Paşa, devletle yeniden barışarak affedilmiş ve elindeki kaleleri Osmanlı devletine teslim etmiştir⁴⁷⁷.

Abaza Mehmed Paşa, Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'a getirilerek Sultan IV. Murad (1623-1640) tarafından affedilerek yeniden Bosna Beylerbeyliği'ne atanmıştır⁴⁷⁸. Ancak tekrar isyan etmek gibi bir niyeti olduğuna dair dedikodular padişahın kulağına gidince, Safer 1044 / Ağustos 1634'te idam edilmiştir⁴⁷⁹. Abaza isyanından ötürü meydana gelen göçler çok az sayıda olmuştur. Ancak isyan ettiği Erzurum Eyaleti ve civarında ahaliye tehditlerde bulunmuştur. Ahali ya kendisine biat etmek ve desteklemek zorunda kalmış ya da toprağını bırakarak göç etmiştir.

1.2.5.5. Diğer İsyenlar

Osmanlı Devleti'nde bu dönemde sadece Celâli İsyenları değil muhtelif bölgelerde farklı isyan hareketleri de görülmüştür. Meydana gelen düzensizlik, memleketin birçok yerinde küçük çaplı eşkiya hareketlerinin oluşmasına neden olmuştur. 1617 senesinde Cizre, İmadiye, Mardin ve Nusaybin kadıları'na hükümler gönderilmişti. Hükümlerden anlaşıldığına göre bölgede bazı grupların eşkiyalığa başladığı ve yöre ahalisine sıkıntılar verdiği yazılmaktadır. Özellikle Musul ahalisinin; *bundan akdem vâkı' olan eşkiyânın zulm ve te'addilerinden bi'z-zarûrî terk-i diyâr-ı ihtiyâr idüp*⁴⁸⁰ bu eşkiya hareketlerinden ötürü göç ettiği anlaşılmaktadır. Hükümlerde idarecilere; *sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrim üzre amel idüp Musul re'âyâsından iken kalkup gelüp ol câniblerde sâkin olup yirmi yıl ve yirmi yıldan berüde olan re'âyâyı muhkem tenbîh ve te'kid eyleyesin aslâ durmayup*

⁴⁷⁶ Kaleyi Osmanlı kuvvetlerine teslim ettiler. Naima, *a.g.e.* II, 553-54; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 666.

⁴⁷⁷ Abaza, yanındaki adamlar firar etmeye başlayınca barış kararı alır ve 19 Muharrem 1038'de bu maksatla ulemâ ve meşâyih'ten bazı kişileri Sadrazam'a gönderir. 22 muharremde yeniçeriler kaleye girerler. Naima, *a.g.e.* III, 778; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 110; 23 Muharrem 1038 cuma günü Sadrazam Hüsrev Paşa kaleye girip, cuma namazını burada kılar. Mehmed Halife, *a.g.e.* 6.

⁴⁷⁸ IV. Murâd tarafından affedilen Abaza Paşa'nın Bosna valiliğine tayini hakkında bkz. İlgürel, "Abaza Paşa", 11-12; Hrand D. Andreasyan, "Abaza Mehmed Paşa", *Tarih Dergisi*, XVII (22), İstanbul, 1968, 131-142; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküşü*, (1. Baskı), (Çev. Özdemir Çobanoğlu), Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1979, I, 155

⁴⁷⁹ Naima, *a.g.e.* III, 794-795; İlgürel, "Abaza Paşa", 12.

⁴⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 444.

*kalkup varup kadimî karyelerinde sâkin olalar ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemin ma'mûr ve abâdân olması murâd-ı hümayûnumdur hiçbir vechile te'allül ve bahâne etdirmeyüp kaldırup kadimî yerlerine gönderesin ammâ bu bahâne ile yirmi yıldan olanları rencide etmekden ve ahz u celb sebebi ile yirmi yıldan berüde olanları kaldırmayup avk u te'hîr etmekden begâyet ictinâb eylesiz şeklindeydi*⁴⁸¹. Söz konusu talimatta re'âyânın göç etmesinin engellenmesi istenmiştir. Ayrıca önceden göç ederek civar bölgelere dağılan Musul ahalisinin yeniden tespit edilerek kâdim topraklarına iskan edilmesi vurgulanmıştır.

Alaiye Sancağında bulunan kadılara yazılan hükümlerde, Alaiye Sancağında, cebeci, serrâc ve topçu şeklinde geçinerek, yöre ahalisine baskı uygulayıp, zulmeden ve eziyet veren levent gruplarının olduğu bildirilmiştir⁴⁸². Bunlar askerî görevli olmadıkları halde kendilerini asker gibi göstererek bölgede birçok tahribata sebep olmaktaydılar. Talimatlarda Alaiye ve havalisinde teftiş yapılması istenmiştir. Bu şekilde askerî görevli olmadıkları halde görevli gibi giyinerek ahaliye baskı kuran ve göç etmelerine sebep olanların haklarından gelinmesi için gerekli emirler verilmişti⁴⁸³.

Sadece Anadolu'da değil, Rumelide'de bu yüzyılda birçok küçük çaplı eşkiya grupları türemiştir. 29 Cemâziye'l-âhir 1104 / 7 Mart 1693'te Avlonya⁴⁸⁴ ve Delvine⁴⁸⁵ kadıları'na yazılan hükümlerde yörede eşkiya gruplarının olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde; *Delvine Sancağında isyân ve tuğyân üzre olan Bergonadlı eşkiyâsından yüz elli nefer eşkiyânın karye-i mezbûrâna gelüp basup cebren ve tegallüben menzillerinden ihrâc ve emlâklerin ve bağ ve bağçelerin zabt ve Kulverci nâm karyede vâkı' mûmâ ileyh Arslan'ın mutasarrıf olduğu mülk menzillerin hedm ve kimisin gasb ve karye-i merkûmân ahalilerin ve civârında vâkı' çiftlikler ashâbların dâimâ te'addî ve rencide eylediği*⁴⁸⁶ ifadeleriyle durum anlatılmıştır. Eşkiya çetelerinin Delvine ve Avlonya'da bulunan köyleri basarak, ahaliden zorla değerli eşyalarını aldıkları görülmektedir. Ayrıca bununla kalmayarak kendi ihtiyaçları olan ürünleri aldıktan sonra, ahalinin ekinli arazilerini, bağ ve

⁴⁸¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 444.

⁴⁸² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 498.

⁴⁸³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 498.

⁴⁸⁴ Avlonya, bu tarihlerde Rumeli Eyaletinde bir kaza konumundadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 45.

⁴⁸⁵ Delvine, bu dönemde Rumeli Eyaletinde bir sancaktır. *Osmanlı'da Yer Adları*. 206.

⁴⁸⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 771.

bahçelerini yağmalamışlardır. Bu durum karşısında köylerdeki ahali çetelere karşı koyamayınca, toprağını terk ederek göç etmek mecburiyetindeydi. Merkezî hükümet burada bulunan görevlilere verdiği talimatlarda; *kadimî yerlerine iskân ve emlâklerin girü aliverilip zabt etdirilmek bâbında mukaddemâ emr-i şerîfim verilmişiken*⁴⁸⁷ göç eden ahalinin de yeniden kendi topraklarında iskân edilmesini, eşkiyaların hakkından gelinmesini ve ahalinin göçlerinin engellenmesini emretmekteydi.

29 Zi'l-hicce 1100 / 14 Ekim 1689 tarihli bir hükümde ise yine Leskofça'da⁴⁸⁸ çetelerin olduğu ve ahaliye türlü sıkıntılar verdiği yazılmaktaydı. Leskofça'da görevli bulunan idarecilere gönderilen hükümde, Leskofça re'âyâsının harami ve eşkiyadan korunarak güvenli şekilde Kratova Kazasının Kumanova Kasabasına yerleştirilmesi için talimatlar verilmiştir⁴⁸⁹. Aynı sene Filibe'de Eba Eyyubî Ensari Vakfı karyeleri ahalisine yöredeki eşkiya grupları tarafından baskılar yapıldığı ve ahalinin göç ettiği görülmektedir. Bu baskıların derhal bertaraf edilmesi ve göç eden ahalinin topraklarına yerleştirilmesi için talimat verilmiştir⁴⁹⁰.

Osmanlı tabiiyetinde yaşayan gayrimüslimler de bazen çeşitli nedenlerle isyan çıkarmıştır. Bununla alakalı 29 Cemâziye'l-âhir 1058 / 21 Temmuz 1648'de Kırçova⁴⁹¹ Kadısı Abdullah merkeze arz göndererek, İbrahim Ağa'nın, Kırçova Kazası keferesinin cizye ve diğer vergilerinin tahsilinde vazifeli olduğu yazılmıştı. Ancak kazada bulunan bazı zımmilerin, İbrahim Ağa'nın evini basarak kendisine ve adamlarına zarar vermiştir. Sokolofatta ve Pançe adlı kişilerin öncülüğündeki eşkiya çetesi; *tahminen 300 miktarı harabi ve haydut ile nısf leyde kasaba-i kırçovaya gelip gafıl iken sakin olduğu menzilin basıp mezbur İbrahim ağa ve beş adamını katl edip ve on bir âdemini mecruh eylediklerinden gayri cizye ve bedeli nüzul ve kürek malından tahsil olunmuş yanında mevcud bulunan malı miriyi ve cem'an emval ve erzakını mahsup ve ve garet edip ve mazbur İbrahim Ağanın katrına tahmil ve atlarına haramiler binip gitmişlerdir*. Ayrıca devlete ait olan gelirlere el koyarak gasp ettikleri anlaşılmaktadır. Eşkiyanın hakkından gelinmesi gerektiği aksi takdirde

⁴⁸⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 771.

⁴⁸⁸ Leskovça, Rumeli Eyaletinde bir kasabadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 490.

⁴⁸⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 1008.

⁴⁹⁰ TSMA, e, nr. 6850/10.

⁴⁹¹ Kırçova bu dönemde Rumeli Eyaletine tabi bir kasaba konumundadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 460.

yöre ahalisinin başka yerlere göç etmek mecburiyetinde kalacağı şeklinde durum merkeze bildirilmiştir⁴⁹².

20 Cemâziye'l-evvel 1103 / 11 Aralık 1692'da Anadolu Beylerbeyliği payesiyle Anadolu teftişinde görevli olan Gence Mehmed'e yazılan hükümlerde de yerleşik ahalinin tarla, bağ ve bahçesine zarar verip hayvanlarını çalan konar-göçer Türkmen taifelerinin Viranşehir ve Torbalıya yerleştirilmeleri istenilmiştir. Benzer hüküm Kütahya, Aydın ve Denizli kadılarına da gönderilmiştir⁴⁹³. Alaiye Mutasarrıfı Musa ve sancak kadılarına da yazılan talimatlarda yörük taifesinden bazı grupların şekavette bulunduklarından göç ettirilmeleri istenmiştir. Bu taifeler yerleşik ahaliye zarar vermemeleri için göç ettirilerek İçil'de uygun mahallere iskân edilmişlerdir⁴⁹⁴.

Kütahya İzmir ve Konya kadıları'na gönderilen hükümlerde, Yenişehir-i Aydın Kazası ahalisine zarar veren göçebe Türkmen aşiretlerinin uygun mahallere yerleştirilmesi emredilmiştir⁴⁹⁵. 10 Rabîu'l-âhîr 1103 / 31 Aralık 1691'de yazılan bir emr-i şerifte, bazı Kürt ve Türkmen aşiretleri de şekavet hareketlerinde bulundukları görülmüştür. Bunların belirlenen bölgelere iskânlarıyla ilgili merkezî idare tarafından yerel yöneticilere talimat verilmiştir⁴⁹⁶.

10 Receb 1103 / 28 Mart 1692'de Selimiye ve Deyr-i Rahbe Sancak Beyi Hüseyin'e gönderilen emir-nâmelerde konar göçerlerin göçleri esnasında yerli ahaliye zarar vererek şekavette bulunduklarından bunun hemen bertaraf edilmesi

⁴⁹² Hükmün tamamı; Kırçova Kadısı Seyyid Abdullah'ın arzı; *Ve bare-i mah gördün kıyam lazal tavafan kebiti'l- haram turabına arzı da'i ake'l en'am budur ki: Mahruse-i İslambol sakinlerinden olup kaza-i kırçova kerefesinin 1055 senesinde çizyeleri ve 1056 senesinin bedeli nüzulleri ve 1057 senesine mahbus olan bedeli kürek cem'ine me'mur olan İbrahim ağa kulları zikir olunan çizye ve bedeli nüzul ve kürek malın cem'a ede dururken depre kazası tevvabinin selce nam karyeden reisi eşkıya olan sokolofatta since (sence) nam karyeden paçe nam zimmiler çerminka nahiyesinde hevalarına tabi tahminen 300 miktarı harabi ve haydut ile nısf leyde kasaba-i kırçovaya gelip gafil iken sakin olduğu menzilin basıp mezbur İbrahim ağa ve beş adamını katl edip ve on bir âdemini mecruh eylediklerinden gayri çizye ve bedeli nüzul ve kürek malından tahsil olunmuş yanında mevcut bulunan malı miriyi ve cem'an emval ve erzakını mahsup ve ve garet edip ve mazbur İbrahim Ağanın katrına tahmil ve atlarına haramiler binip gitmişlerdir. Mezburun eşkıyaların haklarından gelmezse tekâlif padişah-i tahsil olunmayıp cümle reaya fukarası Perakende ve perişan olmaları akarat (gelir) olmağın öyleki vaki halleri deri devlete. arz olundu. Baki ferman der adile mecrunlar El-abdü'dai Esseyid abdullal el-kadı. TSMA, e, nr. 1135/50.*

⁴⁹³ Bu konar-göçer taifeler Selmanlı-i Kebir ve Sağır, Kaşıkçı, Karakeçili, Çakallı cemaatleridir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 376, 379.

⁴⁹⁴ Bu yörük taifeleri Karahacılı, Patralı, Şamlı, Zekeriyalı, Sofulu, Tekeli, Cerid, Çıplaklı, Lengerli, Yaycılar ve İreğli cemaatleridir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 400.

⁴⁹⁵ Bu dönemde rahat durmayan bu aşiretlerin geneli güneye, özellikle Rakka, Hama ve Humus gibi yerlere yerleştirilmekteydi. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 438.

⁴⁹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 453.

istenmiştir⁴⁹⁷. 1698’de Divriği ve Arapgir sancaklarındaki re‘âyâyâ zulmeden ve göçmelerine neden olan bazı aşiretlerin eski topraklarında iskân edilmesi için merkeze yazılan arzlar mevcuttur⁴⁹⁸.

1691’de Rumeli’de bir isyan hareketi karşımıza çıkmaktadır. Bu isyan Kara Muradoğlu Mustafa tarafından Koniçe Kazasında patlak vermiştir. İsyanla alakalı olarak 29 Safer 1103 / 21 kasım 1691’de Yanya Mutassıfı Ali Paşa’ya, Delvine ve Avlonya sancağındaki kadılara Koniçe Kazasında eşkiya Kara Muradoğlu ve adamlarının şekavetten, ahali rahatsız olmuş ve göç etmeye başlamıştır. Talimatta ahalinin göç etmesine sebep olanların derhal sürgüne tabi tutulmaları istenmiştir⁴⁹⁹.

1693-1694 tarihlerinde güneyde büyük bir isyan hareketi karşımıza çıkmaktadır. Çevresine topladığı işsiz güçsüz urban eşkiyasıyla Basra Bölgesi’ni ele geçiren Arap aşireti şeyhlerinden Şeyh Mâni’nin büyük bir isyan çıkardığı görülmektedir. Râşid tarihinde bu isyanla ilgili olarak; *Mâni mukaddemâ cesaret ettiği mertebe bağıyü şekâvete kânî olmayup başına aşâir-i muhtelifey-i urbândan katı vâfir asker cem‘ ve ol havâlîde kurâ vü kasabatı kâl‘u kam‘ ettiğinden mâ‘ada eyâlet-i mezbûreye memerr-i vûlatü tüccâr olan tarîkı kat‘ eyledi*⁵⁰⁰ diyerek aktarmıştır. Aslında Şeyh Mâni’nin isyan etme cesaretini, Basra havalisinde devlete isyan eden aşiretlerden aldığı ve bölgede ticarete engel olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti tarafından bölgedeki bu isyanın bertaraf edilmesi üzere 20 Cemâziye‘l-evvel 1107 / 27 Aralık 1695’de Rakka Valisi Hüseyin Paşa’ya, Bağdat Valisi Ali Paşa’ya, Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa’ya ve bölgedeki diğer idarecilere ve aşiret reislerine gönderilen hükmü şeriflerde Arap aşiret şeyhlerinden Şeyh Mâni’nin Basra bölgesinde çıkardığı isyanın bastırılması için Bağdat Valisi Ali Paşa’nın başbuğ olması ve tüm kuvvetlerin Ali Paşa’nın emrinde toplanarak bu isyanın bastırılmasını bildirmiştir⁵⁰¹. Bu isyanın bastırılmasında bölgedeki

⁴⁹⁷ Beydilli, Bayındırlı, Musacalı ve Lek cemaatleridir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 681.

⁴⁹⁸ COA, AE. SMST.II, Dos. 41, Göm. 4026.

⁴⁹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 336, 340.

⁵⁰⁰ Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 444-445.

⁵⁰¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1, 2, 4, 32, 34, 43, 118; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 105, hk. 11-33, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını; Zübde-i Vekayiât’ta;”Rakka Valisi Hüseyin Paşa’ya ferman ve kendü dahi mükemmel-ü müretteb kapusu halkı ve tâmmü’s-silah güzîde ve müstevfâ âdemler ve eyalet ‘askeri ve taht-ı hükûmetinde olan ‘urban ve Türkmen ve Ekrad ‘askerleriyle sefer-i mezbûra me’mur olup” şeklinde bu isyanın bastırılması için Rakka valisi ve tüm mahiyetinin görevli olması için emr-i şerif sadır olmuştur. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât, 575.

Osmanlıya tabi aşiret kuvvetlerinden yararlanılarak isyan güçlükle bastırılmıştır⁵⁰². Ayrıca isyancıların tüm mal varlıklarına el konularak merkezî hazineye aktarılmıştır⁵⁰³.

1.2.5.6. Çingeneler

Çingenelerin vatanları Hindistan ülkesi olarak gösterilmektedir⁵⁰⁴. Hint coğrafyasında muhtemelen Miladi V. yüzyıldan itibaren göç ederek bir kısmı İran üzerinden Mısır'a yerleşmiştir. Bunlar *kıpti* olarak adlandırılmıştır. Diğer kısım ise Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara, Avrupa'ya ve çoğunlukla da Romanya bölgesine yerleştiklerinden *Rom* adı verilmiştir⁵⁰⁵. Göçler neticesinde Avrupa topraklarına gelen taifeler, tek bir yere yerleşmemiş, neredeyse tüm Avrupa topraklarına dağılmışlardır. Osmanlı Devleti'ne ise muhtemelen Balkanlardan gelmişlerdir. Osmanlı egemenliğinde hayat süren Çingene taifelerinin çoğunlukla Trakya taraflarında olması bu düşüncüyü destekler mahiyettedir⁵⁰⁶.

Genelde kabile şeklinde göçebe ve çadır hayatı süren Çingeneler, içinde bulundukları toplumun dil, din ve geleneklerine rahat uyum sağlasalar da kendilerine has bazı durumları muhafaza etmişlerdir⁵⁰⁷. Osmanlı toplum yapısında Çingeneler diğer milletlerle aynı kanunî haklara sahip olamamışlardır⁵⁰⁸. Rumeli coğrafyasında hayat süren Çingenelerin bazı haklarını düzenlemek maksadıyla merkezi Kırklareli olan Hayrabolu, Pınarhisar, Eski-Hisar-ı Sağra, Dimetoka, Malkara, Gümölcine,

⁵⁰² Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, (Haz. Mehmed Topal), (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, 131-134.

⁵⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 105, hk. 40.

⁵⁰⁴ Taberi, bunların vatanlarının Hind ve Sind coğrafyası olduğunu ve soy olarak Hz. Nuh (a.s.) oğlu Yafes'in soyundan geldiğini belirtmektedir. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, (Çev. Zakir Kadir Ugan-Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, 266-272.

⁵⁰⁵ M. Enver Şerifgil, "XVI. Yüzyılda Rumeli Eyaleti'ndeki Çingeneler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 15, İstanbul, 1981, 117-144, 128.

⁵⁰⁶ İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", *Türkler Ansiklopedisi*, X, 773-796, 774. İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, TTK, Ankara, 2013.

⁵⁰⁷ Altınöz, a.g.m., 777; Göç eden Çingene taifeleri bir çok farklı dinlere girmişlerdir. Hatta Evliya Çelebiye göre "Çingeneler Müslümanlar ile kurban bayramı, kâfirler ile kızıl yumurta ve Yahudiler ile kamış bayramlarını kutladıklarını söylemektedir". Altınöz, a.g.m., 777

⁵⁰⁸ Osmanlı Devletinde XVI. yüzyıla kadar, çingeneler vergi olarak cizye ve ispenç ödemekle yükümlüydü. Çingeneler Müslüman ve zimmi olarak ikiye ayrılmışlardı. Çingene Sancağı kurulduktan sonra, Müslüman olanlarından hanenin tamamı için yıllık yirmi iki akçe vergi alınmaktaydı. Hanede ikamet eden ve evli olmayan erkekte aynen yirmi iki akçe ödemekteydi. Zimmi olanlardan ise yirmi beş akçe vergi alınmaktaydı. İsmail, Altınöz, "Çingeneler", *DİA*, ek-1, İstanbul, 2016, 291-294; COA, ML.VRD.CMH.d, nr. 42, *Varna Kazası Kıptileri Cizye Defteri*, 8; aktaran Altınöz, a.g.m., 780; Çingene taifelerinden de haraç alınmaktaydı. *Kanunnâme-i Sultanı ber Müceb-i örf-i Osmanî*, (Haz. Robert Anhegger- Halil İnalcık), TTK, Ankara, 1956, 39-40.

İpsala, Yanbolu, Döğence-Eli, Pravadi, ve Keşan gibi bölgeler Çingene Sancağı (Livâ-i Çingene) olarak belirlenmiştir⁵⁰⁹.

Rumeli topraklarında ve merkezde bulunan Çingene taifelerinin tamamı bu sancağa bağlanmıştır⁵¹⁰. Osmanlı Devleti bu taifeyi muhtelif işlerde de kullanmaya çalışmıştır. İlk dönemlerde genelde orduda geri hizmetlerde işler vermiştir⁵¹¹. Daha sonraki süreçlerde demir madeninin eritilmesi ve özellikle gemilerin yapılmasında bu taifeden yararlanılmıştır⁵¹². Çingeneler hangi bölgede hayat sürmüşlerse vergilerini oraya vermekle mükellef tutulmuşlardır. Bu durum 1569 tarihli Silistre Livası Kanununda geçen; *ve cingâne taifesi kimin timarında oturub yer tutarsa toprağa müte'allik öşür ve rüsumı sahibi arza vermeleri*⁵¹³ maddesiyle verlgileriyle ilgili durum tespit edilmiştir.

Osmanlı toplumunda hayat süren Çingene taifeleri ahali ile bir birliktelik kuramamış genelde ayrı bir topluluk halinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nde bu taife resmî yazışmalarda genelde *Çingeniyân taifesi* veya *Gurbet taifesi* şeklinde adlandırılmıştır⁵¹⁴. Göçebe hayat süren çingeneler, insanları satın aldıkları, güzel cariyeler satın alarak sermaye şeklinde kullandıkları ve çalgılı eğlenceler düzenleyerek para kazandıkları, özellikle büyük kentlerde kurdukları çadırlarda zengin bekâr erkeklerini bu eğlencelere çekerek para kazanmaktaydılar⁵¹⁵. Çingene taifeleriyle alakalı olarak yazılan hükümlerde herhangi bir şekavetleri durumunda sürülmeleri istenmiştir⁵¹⁶.

⁵⁰⁹ Çingene Sancağı muhtemelen, Çingene gruplarından alınacak vergilerin düzenli şekilde toplanmasını sağlamak ve onları belirli bir alan içerisinde kontrol altında tutmak amacıyla kurulmuştu. İsmail Altınöz, "Çingeneler", *DİA*, ek-I, İstanbul, 2016, 293-296; Barkan, *Kanunlar*, I, 243-244.

⁵¹⁰ COA, *TT.d*, nr. 170, 1; COA, *TT.d*, nr. 206, 2; COA, *TT.d*, nr. 299, 1; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 2. Kitap, 590; Altınöz, *a.g.m*, 786.

⁵¹¹ Çingenelere ait kanunname de mevcuttu. Barkan, *Kanunlar*, I, *Kanun-ı Ser'askeri Livâ-i Çingâne*, 243-244. Osmanlı Devleti'nde geri hizmette çalıştırılmaları ve yaptıkları işlerle alakalı olarak geniş bilgi için bkz. Emine Dingç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler", *Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler dergisi*, Sayı 20, Aralık 2009, 33-46.

⁵¹² Altınöz, *a.g.m*, 781.

⁵¹³ Barkan, *Kanunlar*, I, 279.

⁵¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975, 107.

⁵¹⁵ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik*, 107.

⁵¹⁶ Kanuni Sultan Süleyman'dan sonrası döneme ait olan bri vesikada; *Kiptiyân tâifesinden kasbat ve kurâda mütemekkin ve kendü halinde rencberlikte olmayub âlât-ı harble ata binüüb kurâ ve nevâhîde gezüüb re'âyâya ta'addi ve tecâvüz üzere olanları, kadimden yeni geyenler deyü ta'bir olanı gelüüb ol makule ehl-i fesadı ilden sürüüp çıkarmak kanun-ı kadîm olmağın tâife-i mezbûre dahi iden sürülmek fermân olunmuştur* ifadeleriyle rahat durmamaları halinde sürgün edilmelerinin uygun

20 Muharrem 1103 / 13 Ekim 1691’de Karıştırın ustası Ali Usta’ya yazılan hükümde İstanbul ve Edirne arasında bulunan havalide serhad çingenelerinin hırsızlık yaptıkları ve eşkiyalık faaliyetlerinde bulunarak re‘âyânın huzurunu bozdukları yazılmıştır. Talimatta Çingenelerin bu havalie kesinlikle yerleştirilmemeleri istenmiştir⁵¹⁷. Rabîu’l-evvel 1110 / Eylül-Ekim 1698’de Silistre’ye bağlı Karalı, Ormanköy, Ak Nâzimler karyeleri ahâlisinin şikâyeti üzerine, bölgedeki Kıpti taifesinin hırsızlık yapmaları ve karyelerine zarar vermeleri nedeniyle, bu taifenin bir daha karyelerine gelmemelerini istemişlerdir⁵¹⁸.

Osmanlı Devleti, Çingeneler için belirlediği toprakların dışına çıkmalarına müsaade etmemeye çalışmıştır. Çingeneler dağınık ve düzensiz yaşam tarzlarından olsa gerek gittikleri yörelerdeki ahâlinin huzurunu kaçırap göç etmelerine sebep teşkil etmişlerdir. Bu yüzden bunlar devlet tarafından kendilerine belirlenen sancaklarda iskân edilmeye çalışılmıştır. Ancak Çingene grupları göçebe hayat şartlarından bir yerde sabit ikamet etmemişler ve devlet içerisinde sürekli hareket halinde olmuşlardır. Çingenelerin konar-göçer gibi hareket etmeleri, özellikle Rumeli tarafındaki ahaliye rahatsızlık vermiştir. Çingenelerle alakalı merkeze sürekli şikâyetler gelmeye devam etmiştir.

1.3. XVII. Yüzyılda Meydana Gelen Göçler

1.3.1. Aşiretler, Konar-Göçerler ve Yörüklerin İctimaî Yapıları

Osmanlı toplumunu oluşturan önemli gruplardan birisi konar-göçer olarak adlandırılan aynı zamanda yarı göçebe bir yaşam süren aşiretlerdi. Aşiret, Arapça bir kelime olup kabile manasına gelmektedir. Ancak kelime kableden küçük bir grubu ifade etmek amacıyla da kullanılmıştır. Türkçede ise genel anlamda göçebe zümreler için telafuz edilmiştir. Osmanlı terminolojisinde boydan küçük ve cemaatten daha büyük topluluklar için kullanılmıştır⁵¹⁹.

olacağını vurgulanmıştır. Sürgün mahali belirtilmeyen Çingene grupları, muhtemelen Çingene Sancağına sürülmüşlerdir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 501.

⁵¹⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 231.

⁵¹⁸ Silistre Kadısına yazılan hükümde; *Kıptiler karyelerine gelüp her-bâr bir kaç gün oturup gicelerde ba’zı hayvanât ve bârgîrlerin sırka etmekle, inbâsından âciz olmalarıyla mezbûrlar sârik olmağla, minba’d karyelerine gelmeyüp konmamak bâbında hükm-i hümayûnum* şeklinde artık karyelere gelmelerinin engellenmesi istenmiştir. Şen, *a.g.e.* 156.

⁵¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 9; Develioğlu, *a.g.e.*, 52.

Osmanlı Devleti'ne ait arşiv kayıtlarında ve bazı kanunnâmelerde *konar göçer* ya da *yörük* şeklinde telaffuz edilmişlerdir. Üstten alta doğru sırasıyla boy (taife ya da kabile), aşiret, cemaat, oymak ve oba şeklinde kısımlara ayrıldığı görülmektedir⁵²⁰. Boyların idarî görevleri boy beyleri tarafında yürütülmüştür. Aşiretlerde ise bu görevi aşiret beyi veya kethüda ikame etmiştir. Bu gruplar göçebe yaşamın bir tezahürü olarak genel anlamda hayvancılık ile uğraşmışlardır. Bundan dolayı meslek icabı yeni otlaklar bulma zorunluluğundan yaylak ve kışlakları arasında göçebe olarak yaşamışlardır⁵²¹. Osmanlı Devleti'nde kuruluş ve yükseliş zamanlarında aşiretler, konar-göçerler ve yörükler fethedilen toprakların Türkleştirilmesinde ve İslâmlaşmasında bir iskân unsuru olarak kullanılmıştır⁵²².

Bazı dönemlerde yapılan bu tarz zorunlu göçler özellikle I. Bayezid (1389-1402) devrinde ciddi sayıya ulaşmış ve Timur istilasından Türkmen aşiretlerin birçoğu Rumeli taraflarına geçerek buralarda iskân edilmişlerdir. Bazı aşiretler, konar-göçerler ve yörükler ise Osmanlı Devleti tarafında cezaî amaçla sürülmüştür. Bununla alakalı olarak Argos⁵²³ fethedildiğinde Anadolu'daki Türkmenlerden yaklaşık olarak otuz bin kişinin getirilerek Üsküb ve Teselyaya iskân edildiği görülmektedir. İskânlarda ahalinin neredeyse tamamı aşiret ve yörüklerden teşekkül etmiştir⁵²⁴.

Osmanlı idaresinde konar-göçerler, Türkmenler ve aşiretler, yerleşik ahali gibi iktisadî ve idarî bir organizasyon içindeydiler⁵²⁵. Bu organizasyon içerisindeki büyük gruplar, Boz-ulus Türkmenleri⁵²⁶, Yeni-il Türkmenleri, Halep Türkmenleri⁵²⁷,

⁵²⁰ Halaçoğlu, *Aşiret*, 9.

⁵²¹ Kanunnâmelerde; *Yörük veya konar-göçer şeklinde geçmektedirler*, Osmanlı Kanunnâmeleri, *Millî Tettebular Mecmuası*, I, 1, 307; Selahaddin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfının Hukukî Statüleri", *DTCFD*, II, 1, Ankara, 1943, 114.

⁵²² Bu gruplarla ilgili konumuz dışında kaldığı için detaylı bilgiler vermeden sadece XVII. yüzyılda göçlerinden bahsederek geçmeye çalışacağız. Osmanlı Devletinde, Aşiretler, Konar-göçerler ve Yörük tabirleri aslında benzer gurupları tanımlamak için kullanılmışlardır. Özellikle göçebe olan gruplar bu şekilde belirtilmiştir. Faruk Sümer, "Yörükler", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, 570-573.

⁵²³ Argos; Yunanistan sınırları içerisinde olan bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 46.

⁵²⁴ Bununla ilgili olarak bkz. Neşri, *a.g.e.*, 339; Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, 79; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 270; Halaçoğlu, "Teselya Yenişehir ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma", 89-100; Hammer, *a.g.e.*, 296; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Giese neşri, 31; Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, I, 221-228.

⁵²⁵ İlhan Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları", *Türk Kültürü*, XX, 227, 1982, 285-294; İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, 1987, 195-208.

⁵²⁶ Boz-ulus'u meydana getiren aşiretler ile ilgili bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, (1. Baskı), Bilge Yayınları, Ankara, 1997.

Şam Türkmenleri, Dulkadirli Türkmenleri⁵²⁸, Danişmendli Türkmenleri, Esb-Keşan (At-Çeken) Türkmenleri, Kara-ulus, Ulu Yürük, Ankara Yürükleri ve Bolu Yürükleri şeklinde hususî isimlerle bilinmekteydiler⁵²⁹. Bunlardan Yeni-il Türkmenleri Üsküdar'daki Atık Vâlde Sultan evkafının ahalisi olup Sivas ve civarını yurt edinmişlerdi. Haleb Türkmenleri de Yeni-il Türkmenleri içinde yer almışlardır. Bu taifeler yaz mevsiminde Bozok, Arapgir, Sivas, Amasya, Canik, Divriği ve Çorum sancaklarında yaylayıp, Şam ve Antakya havalisini ise kışlak olarak kullanmışlardır⁵³⁰. Dulkadirli Türkmenleri Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Maraş, Kozan, Elbistan, Sivas ve Bozok havalilerinde içine alan geniş bir bölgede bulunmuşlardır⁵³¹.

Üç-ok koluna tabi Ramazanlı Türkmenleri ise Alâiye ve İskenderun arasındaki havalide yurt edinmişlerdir⁵³². Bozok Sancağı ve havalisinde Mamalu Türkmenleri mevcuttu⁵³³. Ulu Yörük olarak bilinen yörük grubu ise yine Sivas'ın kuzey havalisinde bulunmakta; hatta Samsun ve Ankara'ya kadar da uzanmaktaydılar⁵³⁴. Boz-ulus Türkmenleri ise Diyarbakır havalisinde hayat sürmekte, Deyr-i Zor'a kadar olan bölgede kışlamakta, Erzurum ve Diyarbakır civarlarını ise yaylak olarak kullanmışlardır. Ancak Boz-ulus Türkmenleri XVII.

⁵²⁷ Halep Türkmenleri; Beğdili, Bayad, Beğliklü, Harbendeli, İnallu, Kösecelü, Gündüzlü Avşarı, Şah Melekli, Oyrantlı ve Osmanlı cemaat ve taifelerinden müteşekkildi. Nüfusları ile alakalı bilgi veren ve tahmini 50 bin ile 60 bin arasında bir sayıya sahip olduğunu belirtmektedir. Orhan Kılıç, *1597 Tarihli Mufasssal Yörük Defterine Göre Haleb Türkmenleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, CV, Aralık 1996, 59-76, 63, 78.

⁵²⁸ Dulkadirli Türkmenlerini oluşturan cemaat ve taifeler şunlardı; Ağça Koyunlu, Anamuslu-Karacalu, Araban, Avşar, Bertiz, Bostancıyan, Cerid, Çağıranlı, Çimeli, Demrek, Beşanlı, Döngelli, Elçi, Eşinciyan, Evci, Eymürlü, Gündeşlü, Değşirlü, Kara Yuvalı, Kavurgalı, Kızıllı, Ali Beyli, Koyuncuyan, Küreciyan, Küşne, Osmanlı, Peçenek, Tacirlü, Müteferrik. Detaylar için bkz. İbrahim Solak, XVI. Yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XII, 2002, 110-154.

⁵²⁹ Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", 403.

⁵³⁰ Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, 25; Ahmet Refik Altınay'da aynı durumu 124 no'lu vesikada aktarmaktadır; "Türkmanı Haleb ve Yeni İl hasarına tâbi olan Türkman taifesinden cemaati Mamalı ve cemaati Karakoyunlu ve Çeldiklü ve Sırıklı ve Bozlu ve cemaati Şam piyadeleri ve Abalı ve Karakocalar ve Avşar ve Kızık ve Cirid(lü) Urcan ve Musacalı cemaatleri yazın vilâyeti Rum'da yaylayub ve kışın Şamı Şerif etraflarında konub göçüb yaylayub ve kışlayagelmışler". Geniş bilgi için bkz. Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Vesika nr. 124, 67; Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 91.

⁵³¹ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 94; Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, 66; 1695'te İfraz-ı Zülkadriye mukataası olan taife Ümmi Sultan hasarına tayin olunmuştu. COA, MAD.d, nr. 8458, 44; Hatta Haleb, Antakya, Diyarbakır, Şam, Mardin ve Malatya'da da dağınık şekilde hayat sürmekteydiler. COA, TT.d, nr. 402, 351-360.

⁵³² Faruk Sümer, "Boz-ulus Hakkında", *AÜDTCFD*, VII, 2, Ankara, 1949, 29-60, 39-43; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 17.

⁵³³ COA, MAD.d, nr. 16077, 65.

⁵³⁴ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 17.

yüzyıldan itibaren dağılarak Anadolu'da Aydın'a kadar pek çok bölgeyi yaylak ve kışlak olarak kullanmaya başlamışlardır⁵³⁵.

Trablus-şam ve Irak havalisinde ise Salur (Selluriyye) grubu bölgedeki dağları yaylak olarak ve Tedmür Vahasını ise kışlık olarak tutmuşlardır⁵³⁶. Çorum ve Tokat havalisinde yine Hoca hasları mukataasına bağlı Çepni, Çunkar ve İl-beyli grupları hayat sürmüştür⁵³⁷. At-Çeken Türkmenleri de Konya Ovasını yurt edinmişlerdir. Ancak bunlar Kayseri ve Afyon bölgelerine kadar da uzanmaktaydılar⁵³⁸. Badıllu Aşireti Ergani'yi yurt edinmişti. Diğer aşiretlerle birlikte Bitlis'i yaylak ve diğer havalileri ise kışlak olarak kullanmışlardır.

XVI. yüzyılda Kara-ulus, Boz-ulus hasları mukataasına bağlanmışır⁵³⁹. Kilis yöresinde İzzeddinlü taifesine bağlı guruplar yer almaktaydı. Bunlar buradaki Vâlîde Sultan hasları mukaatasına tabiydiler. Aynı zamanda Rışvan Aşiretine bağlı boylarda bu hassa bağlıydı. Rışvan Aşireti ise Malatya Sancağı ve havalisini yurt edinip, Suriye çöllerine kışlamak için göç etmekteydiler⁵⁴⁰. Lekvanik Çorum Sancağı ve civarını tutmuş olup bu bölgenin has re'âyâsı idi⁵⁴¹. Ayrıca Anadolu'da batı ve güney bölgesinde bulunan yörük grupları ve Rumeli'de sakin yörükler kısmen birbirlerinden farklıydılar. Rumeli yörükleri İstanbul'dan başlayarak bugünkü Bulgaristan, Yugoslavya ve Tuna sınır boyu olmak kaydıyla sekiz grup halinde geniş bir bölgede sakin olmuşlardır. Merkezî idare tarafından kendilerine bazı vazifeler tevdi edilmiştir⁵⁴².

⁵³⁵ COA, MAD.d, nr. 8458, 62; Boz-ulus'a tabi olan 13 oymak mevcuttu. COA, MAD.d, nr. 3472, 16; Ayrıca Boz-ulus Türkmenlerine ait defter mevcuttu. COA, KK, nr. 2311.

⁵³⁶ Bunların cemaat sayısı yirmi beş idi. Faruk Sümer, "Boz-oklu Oğuz Boylarına Dair", *AÜDTCFD*, Ankara, 1953, XI, 76; Faruk Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üç-oklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İÜİFM*, XI, 1-4, 437-508, 488-491.

⁵³⁷ COA, MAD.d, nr. 2931, 100.

⁵³⁸ Bunların bazıları İçel yörüklerinden, bazıları Ramazanlu ulusuna tabi ve bir kısmı ise Moğol kökenli idi. Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, XI, 1-4, İstanbul, 1949-1950, 509-522, 515.

⁵³⁹ COA, MAD.d, nr. 6565, 108.

⁵⁴⁰ COA, MAD.d, nr. 3472, 24.

⁵⁴¹ COA, MAD.d, nr. 3472, 17, 37; bunlara tabi olan bazı gruplar ise Rumeli'de bulunan Malkara ve Kavak havalisinde idiler. COA, MAD.d, nr. 3439, 58.

⁵⁴² Bunlara verilen bazı görevler şunlardı; 1. Gemi yapımı, 2. Yol muhafazası, derbendçilik ve köprü hizmeti, 3. Maden hizmeti, 4. Nakliye, 5. Kale inşası ve tamiri gibi vazifelerdi. Rumeli'de bulunan yörük grupları ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2008. Selahattin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", *AÜDTCFD*, II, 1, Ankara, 1943, 109-116, 106-107.

Anadolu’da bulunan yörük grupları için aşiret tabiri de kullanılmaktaydı. Yörük grupları iktisadî yapılarına ve bulundukları yöreye göre adlar almışlardır⁵⁴³. Güneyde ise Sis, Tarsus, Maraş, Adana ve İçel’de yörük grupları bulunmaktaydı⁵⁴⁴. Anadolu ve Rumeli’de hemen her yerde yörük⁵⁴⁵ ya da adı zikredilen aşiretler ve gruplar olduğundan göçler yaylak ve kışlak şeklinde vuku bulmuştur. Bu durum toplumsal düzenin bazı dönemlerde sarsılmasına neden olmuştur.

Kanunnâmelerde bunlarda ilgili pek çok madde bulunmaktadır. 1540 tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunnâmesi’nde; *Aşiret taifesinin küllisi raiyyet gibi beşde bir yazılmayub ri’ayet olunub ba’zı altıda bir ve ba’zı yedide bir kaydolunub yerlû yerinde işaret olunmuşdır ve ırgadiyeden dahi dahi mu’af kaydolunmuşlardır*⁵⁴⁶ ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla aşiretlerden vergi normal raiyyetden daha az oranda alınmıştır. Aynı durum yörük cemaatleri içinde geçerlidir.

Kanunnâmelerde yörüklerle alakalı mevzulara değinilmiş, hatta yörüklere has kanunlar yazılmıştır. 1584 tarihli Yörükân kanununda; *sefer vâki oldukça yürükler yamaklarından ellişer akçe alurlar, ammâ sefer olmayıcak almazlar*..⁵⁴⁷ maddesinden anlaşılabacağı şekilde sefer zamanında vergi ödemekte, sefer olmadığı zamanlarda yörük cemaatleri bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Kanunnâmenin başka maddesinde ise; *ve yürüğe toprak olmaz her kande olursa gezer gezende olmağla kanunlarından hariç nesne alınmaya*⁵⁴⁸ tabiriyle aslında yörük cemaatlerin yaylak ve kışlakları arasında göçlerine kanunâmelere uyulması şartıyla müsaade edilmiş, ancak taşkınlık ya da yerli raiyyete zarar verme gibi durumlarda müdahale edilmiş ve bazen sürgün edilmişlerdir.

1.3.2. Aşiretler, Konar-Göçerler ve Yörüklerin Göçleri

Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyılda bazı aşiretler ve konar-göçer gruplar bulundukları bölgelerden meydana gelen eşkiyalık, bazı yerel idarecilerin fazladan

⁵⁴³ Sümer, “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’ta Yaşayan Türk Aşiretleri,” 515.

⁵⁴⁴ COA, MAD.d, nr. 2565, 4-9; Bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 18-19.

⁵⁴⁵ Yörükler, Rumeli Eyaleti içinde oturdıkları bölgelere göre ya da hususi adlarıyla anılmaktadırlar. Bu ayrıma göre Kocacık Yörükleri 168 ocak; Yanbolu Yörükleri 320 ocak; Na’ldöken Yörükleri 314 ocak; Vize Yörükleri 170 ocak; Ofcabolu Yörükleri 323 ocak; Tanrıdağı Yörükleri 320 ocak idiler. Yörüklerin tamamı Rumelde bulunan Yörük Sancağı Beyine tabiydiler. Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, XIII, 535-547.

⁵⁴⁶ Barkan, *Kanunlar*, I, 135-136.

⁵⁴⁷ Barkan, *Kanunlar*, I, 260-264.

⁵⁴⁸ Barkan, *Kanunlar*, I, 260-264.

vergi talepleri ve çeşitli nedenlerden ötürü topraklarını terk ederek göç etmişlerdir. Bu taifeler göçebe bir yaşama alışkın olduklarından yerli ahaliye göre daha rahat şekilde göç edebilmektedirler. 4 Muharrem 1020 / 19 Mart 1611'de Amid Kadısı'na yazılan bir hükümde; *Hazro Hâkimi Han Budak dâme uluvvuhu tezkire gönderüp kendünün hükümetine tâbi' aşîretinden bazıları zaleme zulmünden kalkup Amed'e gelüp sâkin olanlardan*⁵⁴⁹, Hazro'da⁵⁵⁰ bazı aşîretlerin göç ettiği vurgulanmıştır. Bu aşîretlerin göç nedenleri yine *zaleme zulmünden kalkup Amid'e gelüp* ifadesiyle eşkiya çetelerinin baskılarıdır. Ancak göç yolunu tutan aşîretler, yine Amid'e yerleşmiştir. Amid Kadısına verilen talimatta; *sâkin olanlardan on yıldan berü gelenler eski mekânlarına varmaları fermânım olup ve on yıldan ziyâde gelenler dahi üzerlerine lâzım olan hukûk ve rüsûmun kadîmden veregeldikleri üzre hâkim-i mûmâ ileyhe edâ eylemeleri emrim olmağla* Amid'e göç edip burada yerleşen aşîretlerin on yılı geçmeyenlerin yeniden eski topraklarına geri dönmeleri, ancak on yıldan fazla göç edenlerin rahatsız edilmemesi istenmiştir. Aşîretler tekâliflerini; *Amed'e geleli on yıldan ziyâde sâkin olanların üzerlerine lâzım gelen hukûk ve rüsûmun mûmâ ileyhe edâ eylediklerinden*⁵⁵¹ Amid'de bulunan Hazro Hâkimi Han Budak'a vermeleri istenmiştir.

3 Zi'l-kade 1023 / 5 Aralık 1614'te Haleb Kadısına ve voyvodasına gönderilen hükümde; *Bozulus tâifesinden Danişmendlü ve Şeyhlü ve Avşar ve Avcı ve Harbendeli ve İnallu ve Köçeklü ve Kürd Mihmadlu ve İzzetlü ve Tacirlü ve Beyat ve Çağıranganlu ve İlbasanlu ve bazı cemâ'atlerin rüsûmları Diyarbekir kalemine dâhil iken Türkman-ı Haleb ve Eski Üsküdar cemâ'atlerin arasına varup sâkin olup kadîmî yaylak ve kışlaklarına varmamağla mâl-ı mîrîye küllî zarar ve gadr olduğu*⁵⁵² ifadeleriyle Diyarbakır kalemine dahil olan Boz-ulusa tabi bazı cemaatlerin göç ederek topraklarını terk ettikleri ve kendilerine verilen yaylak ve kışlaklarda durmadıkları belirtilmiştir. Hükmün devamında; *tâife-i mezbûreden ne mikdâr kimesne var ise kadîmü'l-eyyâmdan yaylayup ve kışlayup ma'ber-i kadîmelerine gönderüp âdet-i kadîme üzre üzerlerine lâzım gelen rüsûmları zabt ve kabza me'mûr olanlara edâ etdirüp şer' ve kânûna ve kadîmden olagelene ve emr-i hümayûnuma*

⁵⁴⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1303.

⁵⁵⁰ Hazro, bu yüzyılda Diyarbakır eyaletine tabi bir nahiye konumundadır. Osmanlı'da Yer Adları, 343.

⁵⁵¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1303.

⁵⁵² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 1023.

*muhâlif kimesneye muhâlefet etdirmeyesin*⁵⁵³ yer almaktadır. İdarecilere verilen talimatta göç eden cemaatlerin eski yaylak ve kışlaklarına geri gönderilmeleri ve emirlere muhalefet ettirilmemesi, vermeleri gereken tekaliflerin aynı şekilde tahsil edilmesi emredilmiştir.

Diyarbakır Kadısı'na 28 Zi'l-kade 1024 / 19 Aralık 1615'te yazılan talimatta: *Diyarbakır'e tâbi 'Havâss-ı hümayûnum aşâyirlerinden Şikaki ve Usturga nâm tâyife bazı zalemenin zulmlerinden perâkende ve perişân olup yirmi otuz seneden berü Diyarbakır'e uğramadıkları*⁵⁵⁴ padişah haslarından olan bazı cemaatlerin haksız uygulamalar neticesinde uzun süredir göç ettiği anlaşılmaktadır. Daha sonra bölgede bulunan eşkiyalar bertaraf edilip sükûnet sağlanınca, yeniden kadim topraklarına dönmek isteyen aşiretlerle ilgili idarecilere verilen talimata selamlık ve diğer adlarla bu cemaatlerden vergi talep edilmemesi istenmiştir. Ayrıca kanunlarda olmayan vergiler talep edilerek ahalinin rencide edilmemesi, söz konusu cemaatlerin eşkiyadan muhafaza edilip kanuna uygun davranılması emredilmiştir. Bununla ilgili hüküm Diyarbakır ve havalisinde bulunan yaylak ve kışlağa kadar güzergâh üzerindeki tüm beylerbeyi, sancak beyi ve kadılara gönderilmiştir⁵⁵⁵.

29 Rabîu'l-âhir 1102 / 30 Ocak 1691'de Erzurum ve Diyarbakır valilerine, Adana ve Çıldır beylerbeyine gönderilen hükümlerde; *Rakka Eyâletinde nehr-i Belih kenârında vâki 'nevâhîde mukîm olup zirâ'at ve hırâset ve arâzî-i mezbûreyi 'imâret idüp ol havâlî-i eşkiyânun şekâvet ve fesâdlarından hıfz u hırâset eylemek üzere ..*⁵⁵⁶.

⁵⁵³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 1023.

⁵⁵⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 260.

⁵⁵⁵ Yeniden kâdim topraklarına dönmek isteyen aşiretlerle ilgili idarecilere verilen talimat; *emrim üzre amel idüp dahi tâife-i mezbûre kadîmü'l-eyyâmdan varup çıkageldikleri yaylak ve kışlaklarına mürûr ve ubûr idüp her kangınızın taht-ı hükûmetine dâhil olurlarsa selâmiye nâmına ve gayrı tarikle ve madem ki üzerlerine nesne sâbit olmaya min ba'd şer'-i şerîfe muhâlif bir akçe ve bir habbelerin aldırmaıp men' u def' eylesesin selâmiye nâmına ve hilâf-ı şer' bir akçeleri alındığına ve bir ferde rızâ-yı hümayûnuma muhâlif dahl ve rencide olunduğına kat'â rızâ-yı şerîfim yokdur zikr olunan tâife havâss-ı hümayûnumdan olmağla her biriniz himâyet ve sıyânet idüp şer'-i şerîfe ve emr-i hümayûnuma muhâlif nesnelerin aldırmaıp bir vechile dahl ve rencide etdirmeyesiz.* COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 260.

⁵⁵⁶ Erzurum ve Diyâr-ı Bekr vâlilerine ve Adana ve Çıldır beğlerbeğilerine hüküm ki: *Rakka eyâletinde nehr-i Belih kenârında vâki 'nevâhîde mukîm olup zirâ'at ve hırâset ve arâzî-i mezbûreyi 'imâret idüp ol havâlî-i eşkiyânun şekâvet ve fesâdlarından hıfz u hırâset eylemek üzere mahsûllerinin mukaddemâ fermân-ı celilü'l-kadrından tasrîh ve 222 tafsîl olunduğı üzere mutasarrıf-ı arâzîlerin cânib-i mîrîye edâ eyledükde bi'l-cümle rusûmı ra'îyyet ve sâir tekâlif-i gayr-ı meşrû' üzerlerinden ref' olunup mu'af ve müsellemler olmaları fermân olunan Boz-ulus mândesi 'aşâiri ile Ulaşlı ve Baraklar cemâ'atlerinden ba'zıları Erzurum ve Diyâr-ı Bekr ve Çıldır ve Adana câniblerinde perâkende ve müteferrik olmalarıyla 'aşâir-i merkûm kethudâları ma'rîfetiyle ikâmetleri için ta'yîn olunan mevâzî'a rızâlarıyla gelüp vech-i meşrûh üzere sâkin olup zirâ'at ve*

ifadeleriyle Rakka Eyaleti'nde Belih Nehri civarında ziraatle uğraşan ahalinin yöredeki eşkiyadan ötürü göç etmemeleri istenmekteydi. Çünkü burada iskan edilen Boz-ulus'a tabi Ulaşlı ve Baraklar cemaatleri ahalisi, Rakka çevresini eşkiya ve şaki arap aşiretlerinden korumak maksadıyla yerleştirilmişti. Ancak bölgedeki eşkiyalardan kaçan bu gruplar göç ederek Erzurum, Adana ve Diyarbakır havalisine dağılmışlardır. Hükümlerde verilen talimatta; *aşâir-i merkûm kethudâları ma'rifetiyle ikâmetleri için ta'yîn olunan mevâzı'a rızâlarıyla gelüp vech-i meşrûh üzere sâkin olup zirâ'at ve hırâset ve arâzisini 'imâret eylemeğe râgıb olanlara kimesne mâni' olmamak bâbında*⁵⁵⁷ göç eden aşiret ve grupların kethüdaları aracılığıyla yeniden kadim topraklarına yerleştirilmeleri ve bunun kendi rızalarıyla olması emredilmiştir. Ayrıca yeniden zirâatle uğraşıp yörenin imârı için gayret etmeleri istenmiştir.

29 Safer 1103 / 6 Kasım 1691'de Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya hüküm gönderilmiştir. Gönderilen hükümde, Rakka'da iskan edilen ahalinin bir bölümünün eşkiyadan ötürü yeniden Anadolu'nun çeşitli bölgelerine göç ettiği ifade edilmiştir. Hüseyin Paşa'ya verilen emirde; Rakka'da iskân edilen ahalinin tanzimi ve ahvallarinde kendisinin sorumlu olduğu bildirilmiştir. Talimatta göç bu cemaatlerin, gittikleri bölgelerde tespit edilip, ikna edilerek yeniden kadim topraklarına iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca ehli fesad üzere olup eşkiyalık yapanların kalelerde hapsedilmesi emredilmiştir. Halkın ikamet ettikleri yerlerde iskân ve emirlere nizam verilmesi, ahaliye baskı ve haksız uygulamalarda bulunulmaması için uyarılar yapılmıştır. İskân mahallerine nizam verilmesi için şekavvete bulunan gruplarında hakkında gelinmesi emredilmiştir⁵⁵⁸.

Şam Beylerbeyine yazılan hükümde; *Türkman ahalisinden bazıları sâdir olan fermân-ı şerîfe mugâyir arazi-i merkûmede sâkin olmayup inâd ve muhâlefet üzere oldukları*⁵⁵⁹ ifadesiyle Hama, Humus ve o havalide bulunan ahalinin göç ettiği

hırâset ve arâzisini 'imâret eylemeğe râgıb olanlara kimesne mâni' olmamak... Muzaffer Fehmi Şakar, 1101/1102 (1690-1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s.1-145), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, 222.

⁵⁵⁷ Şakar, a.g.e. 222.

⁵⁵⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 342.

⁵⁵⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 358; Türkmen aşiretleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Doktor Fraylıç-Mühendis Ravling, *Türkmen Aşiretleri*, (Almanca'dan Çev. Çiğdem Önal), Aşina Kitapları, Ankara, 2008; Gündüz, *Türkmen Aşiretleri*, 1997.

belirtildi. Bu iş için Şam Beylerbeyi görevlendirilmiştir. Hükümde çeşitli sebeplerle göç eden Türkmen aşiretlerinin yeniden Hama ve Humus'ta kendilerine ait olan topraklarda iskân edilmeleri istenmiştir⁵⁶⁰.

Osmanlı Devleti, konar-göçer cemaatleri denetimden uzak tutmamış, hatta vergi mükellefi ahaliden saymıştır. Konar-göçer cemaatlerin vergi mükellefiyetleri, kendilerine tahsis edilen kışlak ve yaylaklarına hareketleri sırasında takip edecekleri yollar belirtilmiştir. Ancak XVII. yüzyılda dönem dönem oluşan otorite boşluğu ve beraberinde meydana gelen eşkiyalık faaliyetleri konar göçerlerin kanunlara uymamasına ve sürekli hareket halinde olmalarına neden olmuştur⁵⁶¹.

Konar-göçerlerin göçleriyle ilgili Anadolu'daki idarecilere hükümler gönderilmiştir. Anadolu Valisi'ne 30 Rabîu'l-evvel 1103 / 21 Aralık 1691'de gönderilen hükümde, yaklaşık 500 hâne konar-göçer ahalinin göç ederek gelip Bergama'ya yerleştikleri kaydedilmiştir. Bu cemaatlerin dağınık şekilde yaşamaları her gittikleri yerde yerleşik ahaliyi rahatsız etmiştir. Bergama'ya göç eden konar-göçerler de aynı şekilde buradaki yerli halka sıkıntılar vermiştir. Konar-göçerlerin göçebe yaşamları ve yöre ahalisinin arazilerine zarar vermeleri sürekli şikayetlere neden olmuştur. Bergama ahalisinin şikayetleri üzerine yazılan hükümlerde Bergama'ya yerleşen konar-göçer cemaatleri eski yerlerine gönderilmiştir⁵⁶².

XVII. yüzyılda göçebe aşiretler ve cemaatler ile ilgili sıkıntılar ve şikayetler merkeze iletilmiştir. Aynı sıkıntılardan dolayı göçe maruz kalan bir diğer yöre ise Alaiye olmuştur. Alaiye ahalisinin divan'a başvurusu üzerine, yörükân taifesinden eşkiyalık ve yolsuzluk yapanların cezalandırılması talep edilmiştir. Devlet bu göçer taifeleri yeniden Alaiye'de tahsis ettiği yerlerde ikamete zorlamıştır⁵⁶³. 29 Şaban 1110 / 2 Mart 1699'da Akşehir, Kayseri ve İçil sancakları mutasarrıflarına hitaben hüküm yazılmıştı. Hükümde Abdallu Cemaati'nin bölgede rahat durmayarak çeşitli şakavet hareketlerinde bulunduğu, sürekli yer değiştirerek, bölge ahalisinin huzurunu

⁵⁶⁰ *Sen ki mîrimîrân-ı mûmâ ileyhsin mahall-i merkûm senin memerrinde vâkı' olmağla sen bu emr-i mühimm için müceddeden me'mûr olmuştundur imdi inşâallâhu te'âlâ mahall-i merkûma vardıkda bundan akdem arazi-i mezkûrede iskânı ferman olunan kabâil ve aşâir halkını bi eyyi hâl getirdüp vech-i meşrûh üzre arazi-i merkûmede iskân ve îvâ ve emirlerine nîzâm virüp keyfiyet-i ahvâllerin sıhhati üzre rikâb-ı hümayûnuma arz ve i'lâm eyleyüp. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 358.*

⁵⁶¹ Orhan Kılıç, "1597 Tarihli Mufasssal Yörük Defterine Göre Haleb Türkmenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (15), Aralık, 1996, 59-75, 61.

⁵⁶² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 419.

⁵⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2363.

kaçırarak göç etmelerine neden oldukları söylenmiştir. Ayrıca yerleşik ahalinin ekinli arazi ve bağlarına zarar verdikleri belirtilmektedir. Bu meselede bölgedeki idareciler uyarılmıştı. Merkez tarafından verilen talimatlarda Abdallu Cemaatinin eşkiyalığına son verilmesi ve kendilerine tahsis edilen arazilerde kalıcı iskân edilmesi emredilmişti⁵⁶⁴.

Aşiretler, konar-göçer cemaatler ve yörüklerin sürekli hareket halinde olmaları, çok rahat şekilde göç etmeleri ve dağınık halde hayat sürmeleri devlete sıkıntılar vermiştir. Bu göçebe unsurlar arasında mekan hareketliliğinin olması özellikle vergi konusunda birçok soruna neden olmuştur. Vergi görevlileri, bu unsurların göçleri nedeniyle tam tahsilat yapamamaktaydı. Bu durumdan ötürü mültezimler belirlenen oranlarda vergi toplayamayınca zarar etmekteydi. Ancak mevcut zararını kapatma için gidemeyip yerinde kalan ahalden fazladan vergi talebinde bulunmaktaydılar. Bu durum vergi görevlileri ve ahali arasında önemli sorunlara neden olmaktaydı.

Yeni-il'e tabi Kangal'da bazı göçebe unsurlar yörenin kadısına giderek, karyelerinin göçler nedeniyle perâkende ve perişan olduğunu aktarmışlar ve görevlilerin kanunlarda olmayan vergileri kendilerinden talep ettiklerini şikayet etmişlerdi⁵⁶⁵. Vergi görevlilerinin bu tarz baskıları, bu unsurların göç etmelerinde önemli bir nedendi. Devlet bölgedeki idarecilere sürekli adaletle hükmedilmesini, hem yerli ahalden hem de göçebe unsurlardan kanunlar çerçevesinde davranılmasını emretmekteydi.

Göçebelerin geçim kaynakları hayvancılık olduğundan, en önemli sebep hayvanlarına otlak alanları bulmaktır. Bu unsurlar yılın her döneminde hayvanlarını daha iyi besleyebilecekleri makul yerlerde yaşamak zorundaydılar. Bu yüzden sürekli geniş otlak ve meralara ihtiyaç duymuşlardır. Bazen aşiret, konar-göçer ve yörük cemaatleri görevliler tarafından kendilerine ayrılan yaylak ve kışlakları beğenmeyerek göç etmiştir. Kısmen de mükellef oldukları vergileri ödememek için göç etmişlerdir. Sebep her ne olursa olsun bu unsurlar gelenek haline gelen yaşam

⁵⁶⁴ Bu cemaat Sultan II. Mustafa'nın kız kardeşi Ümmi Sultan'ın İfraz-ı Zülkadriye hassına bağlıydılar. Bu haslara bağlı bir diğer cemaat ise Fakıllu Cemaatıydı. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110. hk. 2816, 2818.

⁵⁶⁵ COA, İE.ŞKRT, Dos. 2, Göm. 110.

şekillerinden vazgeçemediklerinden, sürekli hareket halinde olmalarını ve düzenli bir yaşamı benimseyememelerini tetiklemiştir.

1.3.2.1. Aşiretler ve Konar-Göçerlerin Devlete Sağladıkları Yararlar

Osmanlı Devleti bazı durumlarda aşiret ve konar-göçer taifelerden yararlanmıştır. Aşiretler ve konar-göçerlerin önemli yararlarından biri bazen sınırlara tampon bölgelere iskân edilmişlerdir. Temel amaç iskân edildikleri bölgelerde sınır güvenliğini sağlamak olmuştur. Osmanlı Devleti 10 Rabû'l-âhir 1103 / 31 Aralık 1691'den başlayarak yüzyılın sonuna kadar güney eyaletlerindeki idareci ve ileri gelenlerine yazılan hükümlerde, Arap aşiretlerine karşı güvenli bir tampon bölge oluşturmaya çalışmıştır. Anadolu coğrafyasının muhtelif yerlerinde eşkiyalık yapan ve yerli ahaliye zarar veren aşiret ve konar-göçerleri buraya yönlendirmiştir⁵⁶⁶. Aşiretler ve konar-göçer taifelerin bu şekilde bir çok durumda devlete yarar sağladıkları dikkate değer bir hadise olarak görülmektedir.

Devlet, sefer kararı aldığı zaman karşılaştığı en önemli sorun, giderlerin karşılanmasıydı. Sefer için gelir temini, askerin iâşesi ve ordunun yükünü taşıyacak yük hayvanları için yem hazırlanması tedariki için bu kesimden faydalanılmıştır. Bir bölgeye sefer düzenleneceği zaman öncesinde bölgenin ileri gelen idarecilerine, aşiret reislerine ve konar-göçer taifelerin beylerine hükümler yazılmıştır. Böylece bütün aşiretler ve cemaatler seferler esnasında asker ve ordunun gıda ihtiyacı için zahire göndermekle mükellef olmuştur⁵⁶⁷. Yine aşiretler ve göçebe unsurlar ordunun et ihtiyacını karşılamaktaydılar.

1635'te Bağdat seferi için yapılacak hazırlıklarda Boz-ulus beyleri ve voyvodalarına gönderilen bir hükümde, Boz-ulus Türkmenlerinden on beş bin koyun satın alması ve bunların sefer zamanına kadar iyi şekilde beslenmesi istenmişti⁵⁶⁸. Mamalu Aşiretinden on bin koyun ve on iki deve toplanarak güzergâhlardaki

⁵⁶⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 441; Bu konuyla ilgili olarak Cengiz Orhonlu'nun çalışmasına bkz. Cengiz Orhonlu, *Aşiretlerin İskân*, 102-112; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunu Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK, Ankara, 1996.

⁵⁶⁷ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1996.

⁵⁶⁸ Alınacak bu hayvanlar için sahiplerine koyun başı 1,5 kuruş ödenmesi, ayrıca alınacak koyunların üç dört yaşından olması, hasta olmaması ve besili olması bildirilmişti. Bu durum için aşiret ileri gelenleri de görevlilere yardımcı olacaklardı. COA, MAD.d, nr. 7275, 3.

karargâhlara teslim etmiştir⁵⁶⁹. Sefer öncesinde hükümler sefer yapılacak yerlerdeki güzergâhlara gönderilmekteydi. Bölgedeki idareciler sefer için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra toplanan tüm ürünleri ve hayvanları belirlenen noktalara teslim etmekle mükelleftiler.

Diğer önemli bir fayda da asker tedarikidir. Osmanlı Devleti 1683'ten sonra başlayıp uzun yıllar devam eden Kutsal İttifak savaşlarında birçok bölgeye ordunun asker ihtiyacı için talimatlar yollamıştır⁵⁷⁰. 10 Şaban 1101 / 29 Mayıs 1690'da Yeni-il Haleb Türkmenleri, Kilis, Rışvan, Zülkadriye, Danişmendli, Hamalı, Hacı Ahmed Türkmeni, Bozulus Türkmenleri, Rakka, Maraş, Adana, Kars-ı Zülkadriye, Payas cemaatleri, Mardin aşiretleri, Badıllı ve diğer aşiretlere hitaben yazılan hükümde bütün aşiret ve cemaatlerin belirlenen sayıdaki askerî kuvveti göndererek Edirne'de Ordu-yı Hümayûn'a katılmaları istenmiştir⁵⁷¹. Başka bir hüküm askerlerin geciktirilmeden gönderilmesi için yörenin idarecilerine ve kadılarına gönderilmiştir⁵⁷².

Bazı durumlarda belirli bir bölgede ortaya çıkan şekavetin bertaraf edilmesinde onlardan toplanan askeri güçlerin yardımı olmuştur. Bununla alakalı olarak 1696'da Hamid Sancağında bulunan kadılara ve mütesellimlere hitaben yazılan hükümde Anadolu'da zuhur eden eşkiya gruplarının Konya, Ereğli, Eskişehir, İznik ve Geyve havalisinde yol kesip ahalinin mal ve eşyasını gasp ettikleri, eşkiyanın yakalanması için Bolvadin Beyi Şatır Mehmed'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Şatır Mehmed'e verilen talimatta, yöredeki Türkmen, Ekrad ve yörük taifelerinin askerî kuvvetle beraber eşkiyayı bertaraf

⁵⁶⁹ COA, MAD.d, nr. 7392, 1.

⁵⁷⁰ *Kutsal İttifak*; Osmanlı Devleti'ni Avrupa'daki topraklardan tamamen atmak düşüncesiyle bir araya gelen devletlerin kurduğu birliğe Kutsal İttifak adı verilmektedir. Bu devletler; Rusya, Lehistan, Avusturya, Venedik ve Malta vardı. Osmanlı kuvvetleri dört cephede bu güçlerle uzun yıllar savaştı. Avusturya, Erdel ve Macaristan'a; Lehistan Podolya'ya; Venedik ise Dalmaçya ve Mora kıyılarına saldırdı. 1683'te başlayan savaş cepheleri 1699'a kadar sürdü. Bkz. Raşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 146-297. İnalçık, *Devlet-i Aliye*, III, 181-275.

⁵⁷¹ *İ'lâ-i kelime-i dîn ve ifâ-yı sünnet-i seniyye-i fahrü'l-mürselîn için bu sene-i mübârekede musammem olan gazve-i hümayûnum için me'mûr olan Türkmen ve Ekrâd dilâverleri evvel baharda Edirne sahrâsında livâ-i hadrâ-i Resûlullâh'un tahtında mevcûd bulunmak üzere vakt-i hareket karîb olup inşâ'a'llâhü te'âlâ bir gün ve bir sâ'at mukaddem gelüp hidemât-ı dîn-i mübîninde bulunmanız ehemmiyetli mühimmât-ı dîniyyeden olmağla ifadeleriyle anlatılmaktadır. Şakar, a.g.e. 16-17.*

⁵⁷² Şakar, a.g.e. 80-81.

etmesi istenmiştir⁵⁷³. Ayrıca o havalide bulunan diğer idarecilere; *taht-ı kazânız ahalisinin bi'l-cümle ata ve dana ve darb u harbe kâdir olanlarını ve tavâif-i Türkmân ve Ekrâd ve Yörükândan taht-ı kazânızda sâkin olup yazlayup kışlayanları umûmen ihrâc ve mütesellim-i mezkûr ile ma'an mîr-i mûmâ ileyhın yanına irsâl eyleyüp inşâallâhu te'âlâ eşkiyâ ele getirilüp haklarından gelinüp şerr ve mazarratları ibâdullâh üzerinden def' ü ref' olunmakda her biriniz kemâyenbağı tekayyüd ve ihtimâm idüp tekâsül ve taksîrden begâyet ihtirâz eyleyesiz*⁵⁷⁴. Şatır Mehmed'e bölgelerindeki eşkiya gruplarının bertaraf edilmesi hususunda askerî destek sağlamaları ve zahire yardımında bulunmaları istenmiştir.

Benzer isyanlar Anadolu'da zuhur edince aynı şekilde aşiret ve cemaat kuvvetlerinden faydalanılma yoluna gidilmiştir. Sivas, Bozok, Tokat, Zile, Divriği, Arapgir, Kengiri ve Çorum gibi yerlerde isyan eden ve ahalinin toprağını terk ederek göç etmesine neden olan şekavet hareketlerine karşı yine aşiret ve yörük beylerinden yardım alınmıştır. Hükümlerde Ankara ve Kırşehir topraklarında sakin olan Yörük beylerine, Bozulus Türkmen beylerine gönderilen hükmün bir bölümünde; *mîrîmîrân-ı mûmâ ileyh tarafından haber geldiği gibi fermânım olduğu üzre kabâil ve aşâyirinizin bi'l-cümle ata ve dona ve darb ve harbe kâdir olanlarıyla icâleten mîrmîrân-ı mûmâ ileyhın yanına irişmeyüp tekâsül ve taksîr ile hareketiniz istimâ' olunur ise cümleiniz mu'âkib ve mu'âteb olmanızı mukarrer mülâhaza idüp âna göre cehd ü ikdâm ve inşâallâhu te'âlâ eşkiyâ ele getirilip haklarından gelinüp şerr ve mazarratları ibâdullâh üzerinden def' ü ref' olunmakla*⁵⁷⁵ bölgede bulunan aşiretler ve kabilelerden asker toplanarak buradaki şekavet hareketlerinin bertaraf edilmesi istenmiştir.

Osmanlı Devleti sadece Anadolu'da değil kendisine tabi Arap aşiretlerinden de isyanların bastırılmasında yardım etmeleri için aşiret ve konar-göçerlerin

⁵⁷³ Konya'dan Söğüt'e ve Eskişehir'e gelince ol semtlerden ve Kütahya ve Hamdi ve Karahisar-ı sâhib ve Beğşehir ve Konya ve Ereğli ve Niğde ve İçil sancaklarında ve İznik ve Geyve ve ol etraf ve havalide zuhûr eden kuttâ'u't-tarik eşkiyâsının ele getirilip def'-i şerr ve mazarratları ve mürûr ve ubûr eden ebnâ-i sebîlin emnen ve sâlimen iyâb u zihâblarına tekayyüd ve ihtimâm olunmak ehemmi mühimmâtıdan olmağla husûs-ı merkûm kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm Akşehir ve Sultanönü sancakları beği Bolvadinli Şatır Mehmed dâme izzuhunun zimmet-i ihtimâmına tefvîz ve havâle olunup zikr olunan sancakların mütesellimleri dahi hâzır ve âmâde. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 222, 223.

⁵⁷⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 222, 224, 226, 227, 228.

⁵⁷⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, 140, 142.

idarecilerine hükümler göndermiştir.⁵⁷⁶ Daha önce bahsi geçen Arap aşireti Şeyhi Şeyh Mani'nin Basra havalisinde çıkardığı isyanlar büyük bir kısmı bu aşiret kuvvetlerinin yardımlarıyla bertaraf edilmiştir⁵⁷⁷. Osmanlı Devleti Bağdad Valisi Ali Paşa'yı Şeyh Mâni isyanı için başbuğ tayin ederek havalideki tüm kuvvetlerin komutası altında birleştirilmesini istemiştir⁵⁷⁸.

Aşiretler ve konar-göçerler birçok meselede yardımlarda bulunmuştur. Devlet tarafından kendilerine verilen sorumluluktan kaçmadan kendilerine verilen vazifeyi yerine getirmişlerdir. Özellikle XVII. yüzyılın son çeyreğinde devlet aynı anda birkaç sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Bu unsurların askeri destekleri, askerî güce katkıda bulunmuştur.

1.3.2.2. Aşiretler ve Konar-Göçerlerin Devlete Verdikleri Zararlar

Aşiretler ve konar-göçer guruplar her ne kadar devlete faydaları olsa da bazı durumlarda birçok aşiret ve cemaat devlete sıkıntı vermişlerdir. Osmanlı Devleti Arap topraklarında tampon bir bölge oluşturmak adına yurtsuz grupları bu topraklarda iskân etmek isteyince bazı aşiretler ve gruplar devletin bu yerleştirme planlarına uymayarak isyan edip eşkiyalığa başlamıştır. Merkezî idare bu dönemde yerleşim planlarıyla ilgili fermanlara uyulmasını ve uymayanların cezalandırılacağını vurgulamış olsa da bazı grupların iskân alanlarından kaçarak özellikle Batı Anadolu'ya göç ettiği anlaşılmaktadır⁵⁷⁹.

10 Receb 1103 / 28 Mart 1692'de bir hükümde; *Kütahya ve Aydın ve Saruhan sancaklarında vâkı' olan kâdîlara ve Aydın ve Saruhan muhassılına ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki: Rakka havâlisinde iskânları fermân olunan Türkmân ve Ekrâd tâifesinden bir mikdârı me'mûr oldukları mahallerde ikâmet etmeyip ve taht-ı kazâlarınızda ihtifâ eyledikleri*⁵⁸⁰ ifadeleriyle güneyde iskân edilen cemaatlerin yeniden iskân mahalinden kaçtıkları yazılmıştır. Adı zikredilen idarecilere verilen

⁵⁷⁶ Bununla alakalı olarak Cemaat Şeyhi olan Şeyh Zemhire, Beni Amir Aşireti Şeyhi olan Şeyh Abbas'a Al-i Sarac Şeyhi olan Cebuhe oğlu Şeyh Muhammed'e, Cezair Şeyhleri Mir Mahmud ve Hacı Şahin'e, Mansure Şeyhine, Ben-i Halid Şeyhine, Kaban Şeyhlerine, Kiları ocağında Şeyh Ahmed ve Hatip Muhammed'e hükümler gönderilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292.

⁵⁷⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1, 2, 4, 32, 34, 43, 118.

⁵⁷⁸ Hükümlerde Ali Paşa'nın toplanacak kuvvetlere komuta etmesi istenmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1350.

⁵⁷⁹ Bu aşiretlerden bazıları: Karaşeyhlü, Cerid, Köçekli, Harbendeli, Karacaarap, Tacirli, Berde, Bozkoyunlu, Bayındır ve Abalı aşiretleridir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 124.

⁵⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 744.

talimatta güneyde iskân hususunda Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın sorumlu olduğundan Hüseyin Paşa'ya yardımcı olunması için emir verilmiştir.

Aşiretlerin veya konar-göçerlerin ahaliye baskı uygulayarak mallarını gasp ettiği de olmuştur⁵⁸¹. 30 Ekim 1626'da Diyarbakır Beylerbeyi ve Amid Kadısı'na hitaben yazılan hükm-i şeriflerde, Boz-ulus Cemaati Beyi Behlül ve kethüdası Osman, iki yüz atlı ile ahalinin hayvanlarını alıkoyup ve hânelerini yağmaladıkları bildirilmiştir⁵⁸². Rışvanda yaşayan konar-göçerlerden bazılarının yaptığı eşkiyalık faaliyetlerinin önlenmesi konusunda Cemâziye'l-âhir 1076 / Aralık-Ocak 1665-66'da Rışvan Kadısına yazılan talimata; *kendu hâllerinde olmayub dahî şakî ve ehl-i fesâd olmalarıyla havâss-ı mezbûr re'âyâsın tahrik ve izlâl idub fesâd ve te'addîden hâli olmadıkların havâss-ı mezbûr voyvodası i'lâm itmekle mezbûrlar ele getürülüb*⁵⁸³ ahaliye sıkıntı verenlerin haklarından gelinerek ve gereken cezaların verilmesi istenmiştir. Ancak ikinci bir talimatta ise yakalanan şakilerin merkeze gönderilmesi emredilmiştir.

1688-1689'da Türkmen taifelerinden Bozkoyunlu, Hardallı, Araplu, Murtaza, Dimleklü ve Beğdilli grupları Hısn-ı Mansur ve Elbistan kazasındaki yerli ahalinin ekili arazilerini, köylerini tahrip etmiş ve birçok insanı da katletmişlerdir. Bu bölgede bulunan idarecilere verilen emirlerde, bu nsurların sebep olduğu şekavetin bertaraf edilmesi istenmiş, ayrıca uygun topraklarda iskan edilmeleri ve hareket halinde olmalarına müsaade edilmemesi vurgulanmıştır⁵⁸⁴. Sivas havalisinde Olkaman ve Akkuzulu oymakları, Türkmen ve Levend gruplarının baskılarından etrafa göç ederek köyleri harap ve toprakları boş kalmıştı⁵⁸⁵. 1691'de Malatya Kadısına yazılan hükümde Sivas, Eğin, Kuruçay ve Arapgir ahalisinin Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin bölgede yol kesme, ev basma, kadın kaçırma ve mala verdikleri zararlardan ötürü merkeze birçok şikayetin gelmeye başladığı görülmektedir⁵⁸⁶.

⁵⁸¹ Mehmet Emin Üner, *Aşiret, Eşkîya ve Devlet*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2009, 120.

⁵⁸² Kandira, *a.g.e.* 68-69.

⁵⁸³ Ancak yazılan ikinci bir emirde yakalanan şakilerin merkeze gönderilmesi emredilmiştir. Bkz, Yasemin Tataroğlu, *4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081)Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, 501.

⁵⁸⁴ COA, ŞKRT.d, nr. 11, 286; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, 214.

⁵⁸⁵ COA, İE.DH, Dos. 857.

⁵⁸⁶ Tuba Meryem Karacan, *101 No'lu Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2010, hk. 174-175; Aynı tarihlerde Rışvan Aşireti Reisi Rışvanoğlu Halil'e de benzer sebeplerden

Devlet, bu tarz sorunlar için genelde taşrada görevli idarecilere durumun düzeltilmesi için talimat vermektedir. Sorun devam ederse bu sefer merkezden bir kişiyi görevlendirerek, diğer görevlilerin merkezden gelen görevli kişiye yardımcı olmaları istenmekte ve sorun bu şekilde çözülmektedir

Diğer önemli bir problem, aşiretlerin devletin atayacağı idarecileri beğenmeyerek kendileri atamaya çalışmalarıdır. Bununla alakalı olarak 10 Şaban 1103 / 27 Nisan 1692'de Bitlis Kadısı'na, kale dizdarına, azebân ağasına, ayân-ı vilâyet ve iş erlerine yazılan hüküm yazıldığı belirtilmektedir. Bitlis Hâkimi olan Nuh'un Sultan fermanı ile tayin olunmasına rağmen, civardaki bazı aşiret ve kabilelerin kendi isteklerine göre hâkim tayin ettikleri ve bu hâkimle beraber, kaleleri zapt ederek ihtilal çıkardıkları anlaşılmaktadır. Devlet kendi otoritesi dışında başka hiçbir otoriteye izin vermemiştir. Bitlis Hâkimi olan Nuh'a yardımcı kuvvet göndererek bu hadiseye son vermiştir⁵⁸⁷.

Aynı tarihte Rakka, Aydın ve civardaki kadı ve voyyodalara yazılan hükümlerde Danişmendli Türkmeni taifesinden bazı grupların Yenişehir-i Aydın, Lazkiye-i Denizli, Çarşamba-i Lazkiye ve Ezine-i Lazkiye ve Honaz kazalarında ekili arazilere obalarını kurarak yerli ahalinin ekinlerine zarar verdikleri, ayrıca hırsızlık ve yağmacılığa başladıkları görülmektedir. İdarecilere verilen emirlerde bu taifelerin Balıkesir ve Torbalı taraflarına göç ettirilerek iskân edilmesi istenmiştir⁵⁸⁸. 10 Cemâziye'l-evvel 1107 / 17 Aralık 1695'de ise Akdağ ve civarında haydutluk yapan Mamalu Türkmen Aşiretinin rahat durmamaları üzerine devlet tarafından Rakka'ya göç ettirildiği görülmektedir. Bu aşiret Rakka'da uygun topraklara

ötürü hükümler yazılmıştır. Bkz. Karacan, a.g.e. 61; Ayrıca Rışvan Aşireti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rışvan Aşireti Örneği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

⁵⁸⁷ *Hükmün bir bölümü; Hükümet-i mezbûra tâbi' aşâyir ve kabâilden bazıları kendü hallerinde olmayup cem'iyet memnûn iken cem'iyet idüp ve hükümeti umûruna karışup ve içlerinde bazı beğzâdelerden murâd eyledikleri kimesneyi bilâ fermân-ı hümayûn hâkim nasb iderüz diyü kal'aya getirüp kal'aya teslim etmeleriyle ihtilâli bâ'is olduklarından mâ'adâ hilâf-ı şer' ve bilâ emr-i hümayûn hükümetine müdâhale ve te'addî eylediklerin bildirüp ol makûle aşâyir ve kabâil igvâlarıyla murâd eyledikleri beğzâdeleri kal'aya getirüp teslim etdirilmeyüp mâdem ki devlet-i aliyyem tarafından emr-i şerîfimle bir kimesne hâkim nasb olunmadıkça bilâ emr-i şerîf hükümet-i merkûma ta'arruz ve müdâhale olunmamak bâbında hükm-i hümayûnum ricâ eylediği ecilden vech-i meşrûh üzere amel olunmak için. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 807.*

⁵⁸⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 803.

yerleştirilmiştir. Mamalu Aşiretinin vergilerinin tahsil edilmesi için de idarecilere uyarılarda bulunulmuştur⁵⁸⁹.

Arşiv kayıtları incelendiğinde, XVII. yüzyılın son çeyreğinde aşiretlerin ve cemaatlerin şekavet hareketlerinin iyice arttığı görülmektedir. Sebep oldukları zararlar ve tahribatlar önemli boyuta ulaşmıştır. Özellikle en önemli etkileri ise baskılarına dayanamayan ahaliyi göç etmeye mecbur bırakmak olmuştur. Yerleşik ahalinin göç etmesi de tarım düzeninin sarsılması ve üretimin düşmesine demektir. Bu dönemde Van Kadısı'na da gönderilen hükümde, kasaba ve köyleri basarak yakıp yağma eden ve ahalinin göçmesine sebep olan aşiretlerin cezalandırılması istenmiştir⁵⁹⁰. Baskınlardan bıkan yöre halkı göç ederek daha güvenli yerlere gitmekteydi. Sadece Van'da değil aynı şekilde

10 Cemâziye'l-evvel 1107 / 17 Aralık 1695'te Malatya, Bingöl ve Diyarbakir kadılarına da yazılan benzer hükümler gönderilmiştir. Hükümde; *ekrâd tâîfesinden Kavi aşîretinden Esbanlı ve Hoşkanlı cemâ'ati ademleri bunların karyelerinde mesâlik olmağla aşîret-i mezbûreden Zeynel ve Küçük Ali ve Piri ve Yusuf ve Şah Hüseyin ve Kara Bayezid ve Çavuş nâm şakîler hevâlarına tâbî' iki yüz mikdârı eşkiyâ ile karyelerine gelüp seksen mikdârı evlerin basup emvâl ve erzâkların nehb ü gâret ve evlerin hedm ve ihrâk idüp te'addî ve fesâd etmeleriyle*⁵⁹¹ adı zikredilen Kavi Aşîretinden Esbanlı ve Hoşkanlı cemaatinden bazı şakîlerin yaklaşık iki yüz kişilik eşkiya grubuyla ahaliye haksız uygulamalarda bulunduğu bildirilmektedir. Hükmün son bölümünde bölgede bulunan kadı ve beylere verilen talimatta; *zîkr olunduğu üzre şekâvet ve tecâvüzleri vâkı' ise şer'le ahz ve aldıkları emvâl ve eşyâ red olunduktan sonra cezâ-yı şer'ileri tertîb olunmak*⁵⁹² babında eşkiyalık yaparak ahaliye baskı uygulayan ve göç etmelerine neden olan aşiretlerin yerel idareciler tarafından cezalandırılması istenmiştir.

1697 Rakka Beylerbeyine yazılan bir hükümde; *iskândan tuğyân ve isyân eden Türkmân ve Ekrâd üzerlerine varmak üzre emr-i şerîfimle Taşil kazâsından iki*

⁵⁸⁹ Mamalu Türkmen Aşireti devlete ödemeyi taahhüd ettiği vergileri çeşitli bahanelerle ödemiordu. Bununla ilgili pek çok hüküm mevcuttur. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1383; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 488, 534, 535, 536, 537, 610.

⁵⁹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 468.

⁵⁹¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1371, 1422.

⁵⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1371.

yüz nefer ta'yîn olunmağla kazâ-i mezbûrda Karaçadırlı ve Cihanbeyli aşâyiri ekrâdı kazâ-i mezbûrun yirmi aded karyelerin urup mâlların nehb ve gâret eylediklerinden mâ'adâ bir ademlerin katl ve üç âdemlerin mecrûh idüp bâkî kalan on beş aded kurâ ahalileri bir vechile malların ve ehl ü iyâllerin mezbûrdan halâsa kâdir olmamağla ânlar dahi karyelerinden diyâr-ı ahara nakl ve perakende ve perîşân olmak sadedinde oldukları⁵⁹³, Taşıl Kazasında Cihanbeyli ve Karaçadırlı aşiretlerinin rahat durmayarak eşkiyalık faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. İsyankar aşiretler birçok köye baskınlar yaparak ahalinin mallarına el koyduğu yazılmaktadır. Yaptıkları baskınlar neticesinde Taşıl Kazasına tabi pekçok köyün göçle boşaldığı anlaşılmaktadır. Rakka Beylerbeyine; *sen ki mîrmîrân-ı mûmâ ileyhsin bunların ahvâllerin görüp ahar mahalle nakl ve iskân olunmaları fukarâya enfa' mıdır ve kangı mahalde iskân etdirilmek münâsibdir vukûfi olanlardan suâl ve nizâm virüp sıhhati üzre arz eylesin*⁵⁹⁴ ifadesiyle bu durumun bertaraf edilmesi için görevlendirildiği belirtilmiştir. Ahalinin iskânı için uygun olan mahallerin belirlenip, iskân edilmesi, yeni göç edecek olan ahalinin göçlerinin engellenmesi işi yine Rakka Beylerbeyinin sorumluluğuna verilmiştir.

10 Receb 1107 / 14 Şubat 1696'da gönderilen bir emr-i şerifte Afşar Aşireti'nin bazı cemaatlerin Kars-ı Zülkadriye'ye göç ederek yerli ahalinin hububatlarını, mal ve eşyalarını yağmaladıklarından, ahalinin şikayetleri üzerine bu cemaatlerin şekavetine son verilerek denetim altına alınması emredilmiştir⁵⁹⁵. 9 Receb 1111 / 31 Aralık 1699'da ise Aydın ve Saruhan Muhassılı Nasuh'a gönderilen hükümde yörükân taifesinden Karahacılı, Batralı, Şamlı, Zekeriyalı, Sofular, Tekeli, Cerir, Saçı Karalı, Kitreli, Balcılar ve İrikli cemaatlerinin Alaiye Sancağına göç ederek eşkiyalık yaptıkları bildirilmiştir. Talimatta bunların İçel'e yerleştirilmesi ve yerli ahalinin arazilerine zarar vermelerinin engellenmesi istenmiştir.⁵⁹⁶.

⁵⁹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr.110, hk. 167.

⁵⁹⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr.110, hk. 167.

⁵⁹⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk.465; Bu dönemde verilen fetvalarda da *Bir karye halkının me'ralarına âhar karye halkı hakları yoğiken kona geldik deyû akınub davarların otladub ağaçların kesmeğe kadir olur mu* sualine Ebussuud Efendi *Olmazlar* şeklinde cevap vermiştir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 410.

⁵⁹⁶ Recep Temel, 111 Numaralı Mühimme Defterinin 168-337 Sayfalarının Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, (Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin, 2019, 121-129.

Osmanlı Devleti bu yüzyılda rahat durmayan aşiret ve konar-göçer gruplara şekavetinden çeşitli cezalar vermiştir. Herhangi bir suça karışmayanları ise uygun mahallerde iskân etmiştir⁵⁹⁷. 1699'da Aksaray ve Koçhisar'da iskan edilen Danişmendlü Türkmenlerinden Şeyhli Cemaatinden devlete isyan eden birçok kişi kalebent edilmiştir. Aynı durumda Bozok'un Sorkun Kazasında ikamet eden Cerid, Köçekli ve Afşar cemaatlerinden şekavet hareketlerinde bulunanlar bertaraf edilerek birçoğu yine kalebent edilmiştir⁵⁹⁸. 1700'de Maraş, Kars, Adana ve Kilis havalisindeki kadılara hitaben yazılan hükümlerde, Tacirlü Cemaatinden eşkiyalık yapanların Rakka'daki eşkiyalarla birleşerek ahaliye zarar vermeleri üzerine kalebent edildikleri anlaşılmaktadır⁵⁹⁹.

Devlet, aşiret ve konar-göçer gruplardan faydalandığı gibi, yukarıda ifade edildiği şekilde bu gruplardan çeşitli sıkıntılarda yaşamıştır. Bazen devlete yaptıkları bir hizmet karşılığında vergi vermekten kaçınmaları, bulundukları bölgelerde kendi idarecilerini kendileri belirlemeye çalışmaları, bazen de rahat durmayarak yöre ahalisine haksız uygulamalarda bulunup göç etmelerine neden olmaktadır.

Devlet, bu yüzyılda, özellikle son çeyreğinde yerel idarecilere gönderdiği talimatlarda söz konusu grupların yol açtığı göçlerin engellenmesini ve ahalinin göç etmesine neden olanların derhal göçe tabi tutulmasını emretmiştir. Ancak bu gruplar gittikleri yerlerde de rahat durmamışlardır. Bu durumda devlet bir yandan dışarıda devam eden savaşlarla uğraşırken diğer taraftan da içeriki huzursuzlukları düzeltmek adına gayret safretmiştir.

1.3.3. Diğer Göçler

1.3.3.1. Rumeli Coğrafyasında Meydana Gelen Göçler

Osmanlı Devleti'nde yaşanan göçler birkaç bölgeye yoğunlaşmış olsa da ülkenin neredeyse tamamında çeşitli sebeplerle meydana gelmiştir. Nitekim yaşanan savaşlar ve ahalinin birtakım baskılara maruz kalması üzerine daha Mayıs / Haziran 1597 tarihinde Erdel ve Peç'ten yoğun şekilde göçler başlamıştır. Avrupalı devletlerin çeşitli baskıları neticesinde bu göçleri Mustafa Selaniki; *Memâlik-i İslâmiyye üstüne gelmek için muhkem ahdü misâk ile ittîfak eyledüklerinde re'âyâ*

⁵⁹⁷ Temel, *a.g.e.* 132-137, 173.

⁵⁹⁸ Temel, *a.g.e.* 236-237.

⁵⁹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 1377.

dahi başka başlarına turvin eyleyüp, evlerimiz barklarımız, evlâd-u erzaklarımız gidüp, yerlerimiz yurdlarımızdan cüdâ düşüp, ekserimiz başdan çıktılar. Ölmekten dirlik yeğ diyenlerin bir niçesi evlâd ile tavarları ile biravların gönderüp, bize sığınacak yer gösterüp, düşmenden emin olmağa çâre eylen, niçe bin hâne Peç'den ve Erdel'den hâne göç ile terk-i diyâr ve evtan eyleyüp, varalum memleket-i İslâmiyye'de mekân eyleyelüm diyü taleb-i adl-ü dâd eyledüklerin azr-ı i'lâm idüp, Asitâne-i sa'adet kapucuların göndermişler⁶⁰⁰ ifadesiyle aktarmaktadır. Bu ifadeler halkın şikayetleri üzerine bir nevi merkeze yazılan bir arzuhaldir. Erdel ve Peç Bölgesi'nde ahalinin baskılardan ötürü göç ederek İslâm memleketlerine gelmeye başladığı vurgulanmış ve bu göçmenlerin uygun mahallere iskân edilmesi için merkezî idareye durum bildirilmiştir.

XVII. yüzyılın başından itibaren başlayan göçler, İran ve Avusturya ile meydana gelen harpler, merkezî idaredeki sarsıntılar ve Celâlî çetelerinin aralıklarla ortaya çıkmaları gibi nedenlerden ötürü yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. 20 Muharrem 1013 / 18 Haziran 1604 tarihinde Yusuf Çavuş'un mutasarrıf olduğu timar köylerinin göç ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun için Baba ve Tulca kadılarına hükümler gönderilmiştir⁶⁰¹. Hükümde dikkat çeken hadise ise göçmenlerden on yılı geçmeyenlerin kâdim yerlerine geri gönderilmesi, ancak on yıldan fazla göç edenler varsa tekrar eski yerlerine göç ettirmenin uygun olamacağını vurgulayarak ahaliye sıkıntı verilmediği anlaşılmaktadır.

Özi Valisi Mustafa Paşa'ya yazılan hükm-i şerifte ise; *Bundan akdem Bağdad memleketi re'âyâsından hâlâ Urluk kazağı içinde olan re'âyâ ne mikdâr var ise içlerinden bir ferd girü kalmayub ve nüfus ve emvâl ve ehl ve 'iyâllerine ta'arruz olunacak olan cümlesi kaldırılıub emn ü selâmetle Bağdad toprağına nakl ve ivâları*

⁶⁰⁰ Selânikî Mustafa Efendi, a.g.e. II, 687.

⁶⁰¹ Hükümün tam metni şöyle: *Kudvetü'l-kuzatt ve'l-hükkam Ma'adeni'l kadı ve'l-hükkam Baba ve Tulca Kadılarına ve berkaza-i teffiki reff-i hümayun: Evamiri evveliye ba ma'alum olurlarki dergâhı muallah çavuşlarından Yusuf çavuş ziri vekâlete gelüp şöyle arz eyledikte tahtı kazay-ı güzide beraati hümayunumla mutassarıf olduğu timariye karyelerini defteri cedidde mukayyed atiyeleri kadim yerlerinden kalkıp varıp kimi havassı hümayun ve kimisi gayri karyelerde sakın olmağla mahsülüne gadr ederler imiş. Buyurdum ki hükmü şerifimle vardıkta harekâtı defterde makamdan ihraç olunmuş mührü sahih suret-i defteri cedid-i hakan-i talep edip göresiz. Arz olunduğu gibi ki yazılı reayasından 10 yıldan beride göçüp gidenleri kaldırıp geri kadimi yerlerinden iskân ettiresiniz. 10 yıldan ziyade sakın olanlara kaldırmak olmaz. Ahar aynı kayıt olunmuşlar. Kanun ve defter mucebince oturdukları yerde rüsumu raiyyetlerinde hükmedip, siz hilaf-ı şer'i mazhar ve mugayir kanun ve defteri kimesneye nuzülleri arttırmasın islamiyan yazıp bildirip tekrar şikâyet ettirmeyesiz. Şöyle bilesiz ve nade'l nazar bu hükmü şerifimi altına ibka edüp. TSMA,e, nr. 888/49.*

*Bağdad tarafına nakl ve iskânları mühimm ve muktezî olmağla*⁶⁰², Bağdad re‘âyâsından olan Orlok Kazaklarının Boğdan’a göç ettikleri belirtilerek, bunların yeniden Bağdad’ta uygun topraklara yerleştirilmeleri istenmiştir Bunun için Bağdad Voyvodası görevlendirilip iskânları gerçekleştirmesi ve gerekli düzeni sağlaması emredilmiştir.

1 Şevval 1018 / 28 Aralık 1609’da Selanik Beyi’ne ve Kadısı’na yazılan hükümde; *karye-i mezbûre halkını getirüp kal’a-i mezbûre kurbunda bir münâsib olan mahalde iskân ve bir varoş binâ itdirüp hilâf-ı şer‘-i şerîf kimesneye iş etdirmeyesin*⁶⁰³ denilmektedir. Göç eden Kilisacık ahalisinin Selanik Kalesi civarına uygun topraklara iskân edilmesi talimatı verilmiştir. Yine 09 Rabû‘l-evvel 1019 / 3 Haziran 1609’da Batum ve civarında ahalinin göç ettiği ve Karadeniz kıyı bölgelerinden geçerek Edirne ve havalisine yerleştikleri görülmektedir. Edirne, Filide, Varna ve sair kadılara yazılan hükümlerde, göçle gelen Batum ahalisinin on yılı geçmeyenlerin Batum’a geri gönderilmesi ve kâdim topraklarına yerleştirilmesi istenmiştir⁶⁰⁴.

Tunus Beylerbeyi’i ve Kadısı’na yollanan bir hükümde; *Gayret-i diniye ve İslâmiye muktezasınca İspanya Vilayetinden memâlik-i mahruseme sığınan müdeccir taifesi*⁶⁰⁵, *mekân-ı mukayyedleri olmamağla ekseri ehl-ü iyalden dûr oldukları ecilden cümlesi bir yere gelip birbirine imdad ve ianet ile tedârik-i maişet ve ziraat ve hiraset etmekliğe sebep olmağ için memâlik-i mahrûsemde Adana ve Üzeyir ve Sis ve Trablus ve Kars (Zulkadiriye) Sancaklarında bazı mahaller kendülerine yurt tayin olunup beylerbeyi ve sancakbeyi, voyvodaları ve adamları ve ümerâ ve ummal taifesi ve gayriler min ba’d dahi etmeyüp ve beş seneye değin bi’l-küllîye muâf olup ve resim taleb olunmaması istenmiştir*⁶⁰⁶. Hüküm incelediğinde İspanya’dan gelen ahalinin olduğu anlaşılmaktadır. Merkezî idare bu gelen göçleri Adana, Üzeyir⁶⁰⁷,

⁶⁰² Temel, a.g.e. 211.

⁶⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 930.

⁶⁰⁴ COA, A. DVNS. MHM. d. nr. 79, hk. 680.

⁶⁰⁵ *Müdeccir*; Lugatte “bir yere yerleşip kalmak, alışmak, uyum sağlamak” manasında olan decc kökünden türeyen müdeccen kelimesi “bulunduğu yere yerleşip kalmış, oraya uyum sağlamış” anlamında olup XV. yüzyıldan itibaren İspanyollar’ın geri aldığı Endülüs şehirlerinde antlaşmalar neticesinde Hristiyan hâkimiyetinde yaşamaya devam eden müslümanlar için kullanılan bir kavramdır. Birtakım Arapça kaynaklarla ve Osmanlı arşiv kayıtlarında, müdeccel şeklinde görülür. Mehmet Özdemir, “Müdeccenler”, *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, 465-167.

⁶⁰⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 441.

⁶⁰⁷ *Üzeyir*; Adana Eyaletine tabi bir kaza. *Osmanlı Yer Adları*, 152.

Sis, Trablus ve Kars (Zulkadiriye)'ta uygun topraklarda iskân edilmesi ve göç edenlerin ziraatle uğraşmaları için zikredilen bölgelerin idarecilerine talimatlar vermiştir. Halktan beş seneye kadar vergi meselesinde talepte bulunmamaları ve haksız uygulamalardan kaçınmaları istenmiştir.

29 Zi'l-hicce 1022 / 9 Şubat 1614'de Filibe Kadısına yazılan hüküm; *Çırpan Nâhiyesinde Derelü nâm karyenin re'âyâsı eşkiyâ zulmünden perâkende ve perişân olup karye-i mezbûre harâb olduğu*⁶⁰⁸ ve Çırpan Nahiyesine bağlı köylerde eşkiyanın re'âyâyâ baskı yaparak zulmettiği, bu baskılara karşı koyamayan re'âyânın perişan halde göç ettiği anlaşılmaktadır. Talimatın devamında; *karye-i mezbûre re'âyâsından olup varup ol câniblerde sâkin olan re'âyâyı mu'accelen kaldırıp kadîmî yerlerine gönderüp iskân etdiresin emrime muhâlif kimesneye te'allül ve inâd etdirmeyesin*⁶⁰⁹ denilerek Filibe Kadısına eşkiyanın hakkından gelinmesi istenmiş, ayrıca ahalinin göçüne engel olunmasını ve göç edenlerin eski topraklarına geri getirilmesi bildirmişti. Hatta yirmi yıla kadar da göç etmiş olanların kâdim topraklarına yeniden iskân edilmesi emredilmiştir.

Devlet, bazen seferleri tek bir tarafa yoğunlaştırmaktaydı. Seferlerin tek bir tarafa sürekli yoğunlaşması ise güzergahtaki re'âyânın bu durumdan çok rahatsız olmasına ve göç etmesine sebep olmaktadır. Sultan I. Süleyman zamanında Haslar Kazasına tabi Araplı Vadisi'ne iskân edilen ahalinin Üngürüs seferleri'nin uzaması üzerine 19 Zi'l-hicce 1023 / 20 Ocak 1615'te göç ettikleri anlaşılmaktadır⁶¹⁰. Seferlerden önce güzergahtaki yerlere sefer tadarikleriyle alakalı bazı görevler verilmekteydi. Seferler süreklilik arzettiğinden halk çareyi göç etmekte bulmaktaydı.

1036 / 1626-1627'de Niğbolu ve Silistre sancaklarındaki kadılara ve Akkirman Kadısına yazılan hükümde geçen ifadeler şöyleydi; *zikrolunan evkâf re'âyâsı yirlerinden kaldırılmayup ve kadîmî yirlerin bırağup göçüp gidenler dahi her kande varup mütemekkin olmuşlar ise kaldırılup girü yirlerine getürdülüp iskân ittirülsün*⁶¹¹. Akkirman havalisindeki Sultan Selim Han Evkâfı karyeleri re'âyâsının topraklarını terk ederek göç ettiği yazılmıştır. Vakıf karyelerinin bu göçlerden ötürü

⁶⁰⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 583.

⁶⁰⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 583.

⁶¹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 1037.

⁶¹¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 21, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

harab olduğu ve malum vakfın bu hususta zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Hükümde ayrıca göç eden vakıf ahalisinin eski topraklarına yeniden getirilerek iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca; *evkâf-ı mezbûre re'âyâsından bir ferdi yirlerinden kaldurtmayup anun gibi göçüp gitmek isteyenleri memerr ü ma'berlerde geçid vormeyüp girü avdet itdürüp yirlü yirlerine iskân itdüresiz*⁶¹² ifadeleriyle halkın göç etmelerine mani olmaları emredilmiştir.

Başka bir hüküm de Bender Kadısına yazılmıştır. Hükümde; *Bu sene-i mübârekede Özi'de binâ olunan kal'a mühimmâtı Boğdanlu'ya tevzî'u teklîf olundu* ifadesiyle Özi'de yaptırılan kalenin ihtiyaçlarının tedarik edilmesi hususunda Boğdan re'âyâsının sorumlu tutulduğu belirtilmiştir. Bu durumdan ötürü Boğdan ahalisi bu sorumluluktan kurtulmak için göç etmiştir. Talimatta; *Bender karyelerinde sâkin olan Boğdan re'âyâsın her kande bulunursa kaldurup girü Boğdan'a gönderüp*⁶¹³ göç eden ahalinin incitilmeden eski topraklarına gönderilmesi emredilmiştir. 20 Receb 1072 / 11 Mart 1662'de Hezargrad'ta İbrahim Paşa Evkafına bağlı olan köylerin ahalisinin uzun süren savaşlardan bıkkınlık duyduğu ve bundan ötürü topraklarını terkederek çevredeki kaza ve mahallere göç ettiği görülmektedir. Hezargrad'da görevli bulunan kişilere verilen talimatta aynı şekilde göçlere izin vermemeleri, savaş sona erince göç eden ahalinin yeniden kadim topraklarına yerleştirilmeleri istenmiştir⁶¹⁴.

Devletin özellikle batı topraklarında yaşanan savaşların, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren göçlerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Raşid tarihinde Devlet-i Aliye'ye gelen Nemçe⁶¹⁵ elçisiyle 1071 / 1661'de görüşmedeki bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır; *İki seneden berü niçün ahde muhâlif Pâdişahımızın toprağında yeni kal'a ihdâs ve Erdel Kılâ'ına Nemçe ve Macar askerlerin taslât ile nizâm-ı musâfâta halel-i küllî îrâs eyleyüp iki seneden beri bizim bu kadar palankalarımızı tahrîbü ihrâk ve bu denlu ehl-i İslâm-ı seby-u istirkâk eylediniz*⁶¹⁶ ifadeleriyle malum elçiye azarlamıştır. Ayrıca Nemçe kuvvetlerinin yaptıkları tahribatlar neticesinde ahalinin

⁶¹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 21.

⁶¹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 60.

⁶¹⁴ TSMA, e, nr. 723/36; TSMA, e, nr. 723/43.

⁶¹⁵ Osmanlı Devleti'nde Avusturya toprakları ve ahalisi için genelde Nemçe tabiri kullanılmıştır.

⁶¹⁶ Gelen Nemçe elçisi ile olan görüşmeyi kaydeden Raşid Efendi elçinin kim olduğu ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 25.

esir duruma düştüğü veya toprağını terkederek başka memleketlere göç ettiğini kaydetmiştir.

1662’de Sultan IV. Mehmed (1648-1687) tarafından yazılan fermanlarda, bulundukları yerlerde avâriz hâneleri tespit edilmeyen ahalinin tekrar kendi köylerine döndürölmeleri talimatı Hezargrad, Silistre ve civardaki kadılara gönderilmiştir⁶¹⁷. 1078 / 1667-1668’de Akdeniz sahilinde Midilli Adası karşısında bulunan Çandarlı Kalesi Venedikliler tarafından işgal edilince buradaki halkın büyük bir kısmı göç ederek Osmanlı egemenliğindeki topraklara gelmek durumunda kalmıştır⁶¹⁸.

Radomîr Kadısı, Sofya, Samako ve Şehirköy kazalarında ahalinin perakende ve perişan olup, birçoğunun göç ettiğini merkeze bildirmiş ve mükellef oldukları tekâlifleri ödeyemeyeceklerini aktarmıştır. 1384 hâne cizye mükellefi, bölgede göçlerden sonraki tahrirlerde sadece 170 re’âyânın olduğu anlaşılmıştır. Tahrir işlemi için görevlendirilen Ahmed Paşa’ya verilen talimatta; *üzerinden tahrîr geçmiş re’âyâ kadîmî yerlerinden kaldırılıb iskân itdirilmek emrim olmuştur*⁶¹⁹ denilerek, göç edenlerin tespit edilip eski topraklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Çünkü göçler neticesinde oluşan en önemli problem yörenin mükellef olduğu vergiyi halkın ödeyememesiydi. Vergi görevlileri ise ahali üzerinden tahsil etme gayretinde olmuşlardır. Ancak yöre ahalsi bunu kabul etmemekte ve durumu merkeze bildirmekteydi. Bu durumda yeniden tahrir yapılmakta ve göç edenler vergi defterlerinden düşöldükten sonra genellikle yeni vergiler tahsil edilmekteydi. Ancak devlet genelde yeniden tahrir yaptırmadan, görevlilere talimat vererek göç eden ahalinin gittikleri yerlerde tespit edilerek eski topraklarına geri getirilmelerini emretmekteydi.

Hatun-ili Kazası ahalsi Muharrem 1076 / Temmuz-Ağustos 1665’te arz-ı hâl yazarak bağı karyelerin re’âyâsının çoğunun göç ettiğini ve mükellef oldukları tekâlifleri ödeyemeyeceklerini bildirmişlerdir⁶²⁰. Böyle merkeze yazılan şikâyetlerde de anlaşıldığına göre göçlerin ardı arkası kesilmemiş ve yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Edirne, Aculu Kızıl Ağaç ve Kırk Kilise Kadıları’na verilen

⁶¹⁷ TSMA, e, nr. 723/36; nr 723/43.

⁶¹⁸ Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 89.

⁶¹⁹ Tataroğlu, a.g.e. 295.

⁶²⁰ Bir yörenin ahalsi tarafından yazılan arz-ı hâller genelde ya orduya adam gönderilerek verilir ya da aracılarla merkeze iletilirdi.

talimatlarda göçlerin engellenmesi ve daha önceden göç edenlerin de eski yerlerine getirilmeleri emredilmiştir⁶²¹.

1094 / 1682-1683 senesinde Avrupa'da başlayan savaşlarda topraklar kaybedilmeye başlanınca kaybedilen topraklardaki halk aynı şekilde geriye doğru göç etmeye başlamıştır. Nitekim ilk kaybedilen kalelerden biri olan Ayamavra Kalesi elden çıkınca, kaledeki ahalinin tamamı göç ederek Preveze'ye yerleşmiştir⁶²². Nemçe ile olan muharebelerin ardı arkası kesilmeyince kayıplarda devam etmiştir. Erdel kaybedilince ahalsinin yine çoğu göç yolunu tutmuştur⁶²³.

Osmanlı Devleti 1099 / 1687-1688 senesinde yaşanan harpler neticesinde İston-i Belgrad ve Sigetvar Kalelerini küffâr'a teslim etmesiyle ahalsi; *üftâde-i hûn-u hâk* (fakir ve zelil düşmek) olunca göç etmek zorunda kalmıştır⁶²⁴. Durumu aktaran anonim Osmanlı kroniği; *mevcut ahali Tuna gemilerine ehl-ü iyallerini koyup Vidin'e doğru firâr ve bi'z-zarûrî teslim-i hisâr haber-i muvahhişi zuhûriyle âmmе-i alem bi-huzur oldu*⁶²⁵. İstila neticesinde kale ahalsinin Vidin'e göç ettiğini kaydetmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti Segedin Kalesi'ni de 24 günlük muhasara neticesinde yardım gelmeyince düşman kuvvetlerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Kale halkı göç etmek mecburiyetinde kalmıştır⁶²⁶.

1100/1688-1689 senesinde hâlâ devam eden muharebelerde Nemçe kuvvetleri, Osmanlı Devleti'nde olan Eğri Kalesi'ni kuşatmıştı. Kuşatmadan sonra kaleyi ve çevresini viran etmeleri üzerine buranın idarecileri Eğri Kale'sinin civarındaki ahalinin daha fazla zarar görmemesi için tamamını buradan göç ettirerek yakın mahallerde iskân ettirmiştir⁶²⁷. Bu topraklarda uzun süren mücadeleler

⁶²¹ Tataroğlu, a.g.e. 324.

⁶²² Zübde-i Vekayiât'da; *kal'ayı teslim itmeleriyle, içinde bulunanları cümle karşı Pireveze yakasına geçirüp* şeklinde hadiseyi aktarmaktadır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 166.

⁶²³ Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 316.

⁶²⁴ Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 311.

⁶²⁵ *Anonim Osmanlı Tarihi*, (Haz; Aldülkadir Özcan), 1-2.

⁶²⁶ Zübde-i Vekayiât bu vakayı şöyle aktarmaktadır; *burada bulunan ikiyüz miktârı adem Gürcü Mehmed Paşa ile çıkup ve Ösek-cisri'nden 'ubur ve meştâ-yı Belgırad'a dâhil oldu. fi gurre-i muharrem sene 1098*. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 221.

⁶²⁷ *Nemçe keferesi Eğri kal'asının cevânib-i erba'asında olan karye re'âyâların bi'l-cümle âhar yerlere nakl-ü iskan ve kal'a etrafında olan kurây-ı ma'mureleri viran ittiğinden mâ'ada Mahsûr olan ümmet-i Muhammed, bu hal üzere cevânib-i erbâ'adan muhâsara ile bi-huzur olup, fevç fevç diyâr-ı 'ademe rüçü' itmeye başladılar. şeklinde ahalinin islam topraklarına göç ettiğini kaydetmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 282.*

neticesinde Eğri Kalesi de boşaltılarak düşmana teslim edilmiştir⁶²⁸. 1102 / 1690-1691’de Nemçe kuvvetleri Üsküb’e doğru ilerleyince Üsküb halkının büyük bir kısmı göç yolunu tutmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti derhal Rumeli Beylerbeyi Zurnapa Mehmed Paşa öncülüğünde kuvvet göndererek bu topraklarda tekrar hakimiyet sağlamaya çalışsa da maalesef göç yolunu tutan ahali artık eski topraklarını güven içinde görmediğinden yeniden kâdim yerlerine iskân edilmeyi istememiştir⁶²⁹.

Osmanlı Devleti Sakız Adası’nı 1566’da I. Süleyman zamanında fethetmişti. Sakız Adası, uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Ancak 1106 / 1694-95’te devam eden Kutsal İttifak savaşları ile Venedikliler adayı işgal etmiştir. Bu işgal neticesinde buradaki ahali; *Artık ceng-ü harbe iktidârımız kalmadı ehl-ü ıyâlimiz esîr ve bizi cümle tu ‘me-i şemşîr mi itdirirsiz” deyü, yer yerden feryâd-u figân idüp, ilhâh itmeleriyle cümlelerin ittifâkıyla vireyi ma ‘kûl görüp, üç günden herkes ehl-ü ıyâlin çıkarmak üzre izin alınup teslim-i kal’a kılınarak düşmana karşı daha fazla dayanamadıkları ve göç etmek için müsaade istedikleri anlaşılmaktadır. Akabinde Sakız ahalisi devlete tabi civar topraklara göç etmeye başlamıştır⁶³⁰. Bir sene sonra Osmanlı Devleti, Sakız Adası’na çıkarma yaparak geri almasına rağmen göç eden ahalinin çoğu geri dönmek istememiştir⁶³¹.*

Yüzyılın sonlarında özellikle düşman istilasını neticesinde Rumeli’de kaybedilen topraklardan halkın büyük bir kısmının Eflak’a göç ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, ahalsinin göç etmesini engellemek adına bölgedeki idarecilere hükümler yollamıştır. 29 Rabîu’l-âhir 1103 / 19 Ocak 1692’de Niğbolu ve Silistre kadıları’na yazılan hüküm; *bundan akdem küffâr istîlâsından kazâ-i mezbûrun re ‘âyâsının ekserî perîşân ve varup bazıları taht-ı kazâlarınızda vâkı ‘ karyelerde tavattun ve kazâ-i mezbûre tâbi ‘ Kebrofca Hasköy defterlü re ‘âyâları Eflak cânibine firâr ve ânda tavattun etmeleriyle kasaba-i mezbûrda az kimse kalmağla haydûd eşkiyasından kendülerin hıfz u hirâset edemeyüp gadr olunmağla⁶³², Berkofça ahalsinin büyük kısmının düşman baskıları neticesinde göç ettiği bildirilmiştir.*

⁶²⁸ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 336.

⁶²⁹ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 371.

⁶³⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 1577.

⁶³¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 17-21.

⁶³² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 487.

Devamında ise *kazâ-i mezbûrun perâkende olan re'âyâsı çavuş mübâşeretiyle* eski yerlerine iskân etdirilmesi istenmiştir⁶³³.

10 Zi'l-kâde 1108 / 31 Mayıs 1697 tarihinde Boğdan'dan Eflak'a ailelerini bırakarak göç eden hatmanların⁶³⁴ olduğu anlaşılmaktadır. Devlet, bunların geri dönmeleri için bazı voyyodalar vazifelendirmiştir⁶³⁵. 29 Receb 1109 / 10 Şubat 1698'de Bosna halkı çeşitli bahaneler ileri sürerek göç etmişti. Bosna'da meydana gelen göç hareketlerinin önlenmesi için Bosna Valisi Mustafa Paşa'ya talimatlar verildi. Talimatlarda ahaliyi mümkün mertebe topraklarında tutması, göç edenlere engel olması ve gidenleri de geri getirmesini istenmiştir⁶³⁶. 1697'de Şumnu'ya da dışardan göçler gelmeye başlamıştı⁶³⁷. 20 Zi'l-kâde 1109 / 30 Mayıs 1698'de ise Nogayların göç ettiği yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bölgenin idarecilerine gönderdiği talimatlarda Nogaylardan göç edenlerin Özi'de uygun mahallere yerleştirilmesini emretmiştir⁶³⁸.

Devlet, kuruluş dönemlerinde en yoğun iskânları Rumeli coğrafyasında yapmıştır. Anadolu'da topraksız olan muhtelif kesimleri Rumeli'de yeni fethedilen uygun yerlere iskan etmişti. Bu şekilde bir yerleştirme programı XVI. yüzyıla kadar, kesintiler olsa da devam etmiştir. XVII. yüzyılda yaşanan çeşitli sıkıntılar nedeniyle artık Rumeli topraklarına yapılan iskanlar azalmaya başlamıştır. Fetih hareketleri yoğun olmasa da bu yüzyılda Girit Adası alınarak, buraya yine Anadolu'dan muhtelif bölgelerden zorunlu şekilde göçler gönderilmiştir. Yine bazı kaleler alınarak, uygun şekilde iskânlar yapılmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin dışarda kaybettiği topraklardan sürekli şekilde göçler gelmeye başlamıştır. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde Rumeli tarafında bir çok toprak kaybedilmiş ve bu eksende yoğun göçler gerçekleşmiştir. Devlet gelen göçleri öncelikle yine Rumeli tarafında kendi egemenliğinde olan topraklarda yerleştirme yoluna gitmiştir. Uzun süreli savaş nedeniyle bu da çözüm

⁶³³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 487.

⁶³⁴ *Hatman*: Kazak serdarlarına ve ileri gelenlerine hatman denilmektedir. Pakalın, *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü*, I, 767; Eski Türklerde ve özellikle Lehistan ile Ukrayna Kazakları tarafından kullanılan bir unvandır. Ferhad Nagiyev, "Hatman", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, 484-485.

⁶³⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 127.

⁶³⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1234

⁶³⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1860; *Şumnu*: Silistre Eyaletine tabi bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 161.

⁶³⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr.111, hk. 1388, 1397, 1416.

olmamış ve artık gelen göçler daha güvenli topraklara yani Anadolu topraklarına geçmeye çalışmıştır. Göç eden halk tüm zorlamalara rağmen eski topraklarına geri dönmemiştir. Aryan göçlerle birlikte göçlerin çoğalmasıyla bazı bölgelerde yığılmalar meydana gelmiştir. Bu göç hadiseleri XVII. ve XIX. yüzyılda da devleti uğraştırmıştır. Kuruluştan itibaren sürekli Rumeli tarafına yönlendirilen topraksız kitleler XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır.

1.3.3.2. Anadolu Coğrafyasının Muhtelif Yerlerinde Meydana Gelen Göçler

Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın başında İranlılarla bir barış antlaşması imzalayarak savaş durumuna son vermiştir. Fakat İranlılar barış antlaşmasını tanımayarak Tebriz'e girmişler ve 1013 / 1604-1605'te Revan Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Peçevi bu durumu şöyle aktarmaktadır; *Şah akabinde isteyen benim kulum olsun isteyen Osmanlıya gitsin dedi.*⁶³⁹ İran Şah'ı bu şekilde Revan Kalesi'nden göç etmek ve Osmanlı egemenliğindeki yerlere gitmek isteyenlere müsaade etmiştir. İran kuvvetleri Revan Kalesi'ni aldıktan sonra kaleyi tahrip etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Valisi Hızır Paşa, oğlu Mehmed Paşa ve toplamda dört yüz hâne çoluk-çocukla beraber Kars'a göç etmişlerdir⁶⁴⁰. Kâtip Çelebi; *Mezbûr dahi ricâl-ü nisvândan beş yüz kadar kimesne ile dârü'l-emân olan mahmiyye-i Kars'a geldiğini*⁶⁴¹ aktarmaktadır.

Dışardan gelen göçler dışında, Anadolu coğrafyasında bir yöreden başka bir yöreye göçler sıklıkla meydana gelmiştir 1609-1610 senesinde İpek Kazası re'âyâsı çok sayıda hırsız ve eşkiyanın alışveriş pazarlarını rahatsız ettiklerini ve kendilerinden haraç aldıklarını merkeze şikâyet etmişlerdi. Ayrıca bu tarz hadiselerden ötürü İpek Kazasında Pazar halkının büyük bir kısmının göç ettiği anlaşılmaktadır. İpek Kazası ahalisi merkezden bu pazarın artık kapatılmasını talep

⁶³⁹ Kitâb-ı Müstetâb, Kızılbaşlarla olan muharebelerle alakalı olarak; *Acem memleketlerine ki bunca seferlerde zahmetler ile alınan bunca kılâ' ve eyaletlikler girü şimdiki hâl bi'lkülliyye Kızılbaş-i bed-fi'âl tasarrufundadır ve ol memleketleri düşman-ı bed-gümrâh ümmet-i Muhammedin ellerinden alıncaya değin bunca ehl-i islâmın ehl-u ayâlleri esir ve el-iyâzu bi'llâh nice hıyanet itmişlerdir ve ol melâ'inin elinden hod mukaddema ol vilayetleri alıncaya değin bunca seferler sebebi ile kadimî olan memleketlerimizin ekseri harâb ve re'âyâ ve berâyâ cilâ-i vatan..* ifadesiyle İran ile olan muharebeler neticesinde meydana gelen göçlere şaret etmektedir. *Kitâb-ı Müstetâb*, 11; İbrahim Peçevi Efendi, a.g.e. II, 233-234.

⁶⁴⁰ İbrahim Peçevi Efendi, a.g.e. II, 233-234.

⁶⁴¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 312.

etmişti. Çünkü eşkiyalık faaliyetleri ve yaşanan hırsızlık olayları nedeniyle pazarda güvenliğin sağlanamadığını, Pazar ahalisinin göç ettiğini bildirmişlerdi⁶⁴².

Doğu Karadeniz bölgesinden de batıya doğru göçler meydana gelmiştir. Batıya göçü teşvik eden temel sebeplerin ilki ticaretin canlılığı diğeri ise İran sınırında devam eden harpler ve Anadolu'daki Celâli eşkiyalarının ortaya çıkarttığı kargaşa ortamından kaynaklanmıştır. Özellikle 1018 / 1609-1610'da Trabzon Kadısının gönderdiği arzda Trabzon ve havalisinde on beş bin vergi mükellefinden göçlerden sonra geriye sadece iki bin beş yüz vergi mükellefinin kaldığını bildirilmişti⁶⁴³.

Eşkiyaların ve zorbaların verdiği zararlardan kurtulmanın yollarını arayan ahali, köy ve kasabaları boşaltarak büyük şehirlere göç etmeye gayret etmekteydi. 1608-1619 yılları arasında Polonyalı Simeon eşkiya baskısından dolayı bin hânelik bir köyün nüfusunun göçlerden sonra üç hâneye kadar indiğini kaydetmektedir⁶⁴⁴. Polonyalı Simeon'un tespitleri kısmen abartılı olsa da, yine arşiv kayıtlarında da benzer şekilde eşkiyalardan ötürü yoğun göçlerin meydana geldiği bilinmektedir.

Kütahya Eyaleti dahilinde Hamid Sancağında bulunan Keçi-borlu, Urla, ve Pınarbaşı, Karahisar-ı Sahip Sancağında Sandıklı, Şeyhler, Honaz ve Dazkırı kasabalarına bağlı köylerin birçoğu Anadolu'da yaşanan eşkiyalıktan ötürü göçler neticesinde boşalmıştır. Ayrıca Tokat ve Diyarbekir çevresinde köyler boş kalmıştır⁶⁴⁵. 17 Ramazan 1019 / 3 Aralık 1610'da Sivas, Batum ve Çıldır kadılarına yazılan hükümde; *eyâlet-i mezbûrenin on yıldan berü kalkup varup taht-ı kazânuzda sâkin olan re'âyâ tâifesi rûz-ı Hızır'da kaldırıp kendü kadîmî yerlerine gönderüp iskân etdiresin*⁶⁴⁶ şeklinde Erzurum Eyaletinden civar yerlere göç eden ahalinin olduğu genel kuralın on yılı geçmeyenlerin tekrar eski yerlerine döndürülerek yerleştirilmesi şeklinde olmuştur.

Devletin kuzey sınırlarında bulunan Kazaklar da belirli dönemlerde Kadareniz'e kadar inerek halka zarar vermiş ve topraklarını terk edip göç etmişlerdir.

⁶⁴² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, 65.

⁶⁴³ Devamında göç eden grupların batı bölgelerinden her nerede iseler tespit edilerek yeniden kadim topraklarına gönderilmelerini aksi takdirde belirlenen tekâlifleri ödeyemeyeceklerini yazmaktaydı. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 271.

⁶⁴⁴ Polonyalı Simoenun Seyahatnamesi, 89.

⁶⁴⁵ COA, MAD.d, nr. 8458, 51-52.

⁶⁴⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 945.

Naima tarihinde Receb 1023 / Ağustos-Eylül 1614'teki bu istila ve yağma faaliyetini aktarırken; *Kazak şaykaları Karadeniz'e çıkıp, selefte Tuna ve derya yalılarında olan kurayı garet adetleri idi, bu def'a biladı İslamdan firar eden mürted köleler delaleti ile Karadeniz'e Anadolu kenarında Sinop Kal'ası ki ana Medinetü'l-uşşak derler, gafilen gelip müstevli oldular. Ol köhne hisara girip buldukları Müslimanları kırıp mal ve iyallerin talan ve hasaret-i azime ve şehri ihrak ettiler*''⁶⁴⁷ ifadeleriyle Kazakların Sinop yöresine gelerek buradaki Müslüman ahaliye zulüm ettiği ve halkın mallarını gasbesttiğini kaydetmektedir. Ahalinin çareyi iç bölgelere göç etmekle bulduğunu vurgulamaktadır.

24 Şevval 1019 / 9 Ocak 1611'de Siverek ahalisi çeşitli bahanelerle göç etmiştir. Halep, Ruha ve Ayntab kadılarına, yazılan hükümlerde, Siverek'ten göç eden ahalinin eski topraklarına geri gönderilip iskân edilmesi istenmiştir⁶⁴⁸. 27 Muharrem 1025 / 15 Şubat 1616'de Şam Kadısı'na gönderilen hüküm örneğinde, Sinan Paşa Evkafına bağlı köylerin ahalisinin göç ettiği yazılmıştır. Şam Kadısı'na göç eden ahalinin ikna edilerek tekrardan eski topraklarına döndürülmesi için talimat verilmiştir⁶⁴⁹. 1 Muharrem 1025 / 20 Ocak 1616'da Cizre Hâkimi Mir Şeref, İmadiye Hâkimi Hamza, Mardin ve Nusaybin kadılarına yazılan hükümlerde, Musul Eyaleti re'âyâsının çoğunun göç ettiği anlaşılmaktadır. Hükümde; *re'âyâ ve berâyâyâ vesâir fukarâyâ zulm ve te'addî üzre olan mezkûr şakîyi hakk vechile ele getirüp hakkından gelesin ve ne vechile hakkından geldiğin yazıp bildirsin*⁶⁵⁰ emriyle göçlere neden olanların hakkından gelinmesi, ayrıca hükmün devamında ise Musul re'âyâsının tekrar Musul'a iskân edilmesi talimatı verilmiştir.

Osmanlı kuvvetleri Abaza Mehmed Paşa İsyanı'yla uğraşırken, İran yine doğu topraklarına saldırarak Ahıska Kalesi'ni zapt etmişti. Kale ahalisinin tamamı bu işgal neticesinde göç ederek Ardahan ve Kars'a gelmiştir⁶⁵¹. Göç edemeyenler ise İran askerleri tarafından katledilmiştir⁶⁵². Devletin özellikle doğu topraklarında İran'ın baskılarından ötürü batıya doğru göçler devam etmiştir. Bununla ilgili olarak

⁶⁴⁷ Naima, *a.g.e.* II, 409.

⁶⁴⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1168.

⁶⁴⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 334.

⁶⁵⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 444.

⁶⁵¹ Abaza Mehmed Paşa isyanıyla ilgili bkz. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* II, 38.

⁶⁵² Kâtip Çelebi, Fezleke'de; *Kızılbaşlar Ahıska Kalası'nı yürüyüşle alıp içinde olan halkı katl-i 'âmm itdiler*. Kâtip Çelebi, Fezleke, II, 656.

1540 tarihli Erzincan Vilâyeti kanununda; *ahalisi kızılbaş fitnesinden perâkende olup gitmek ila kurâ ve zevâyâ hâlî ve harab kalub, zikr olan hâlî ve harab yerler ihya ulunması lâbüd ve lazımdır*⁶⁵³ ifadesiyle İran kuvvetlerinin baskılarından yöre ahalisinin göç ettiği bu toprakların yaklaşık kırk yıl kadar boş kaldığı anlaşılmaktadır. Kanunnâme'nin devamında ise bu havalinin yeniden şenlendirilip ma'mûr edilmesi için idarecilere yapılması gerekenler aktarılmıştır.

Dönemin bazı kaynakları hadiseyi aktarırken, Acem vilayetlerinden on beş beylerbeylik ve toplamda otuzdan fazla Osmanlı'ya ait kalenin kaybedildiğini aktarmaktadır. Devamında bu kaleler fethedilene kadar nice hazineler harcandığı, nice şehitler verildiğini vurgulamaktadır. Hatta bu dönemde yapılan harpler ve bu harplerin neticelerini şöyle aktarmaktadır; *ol seferler hasebi ile dahi nice memleketlerimiz ayak altında pâ-y-mâl ve nice re'âyâ perâkende olmağa sebeb olunub düşman-ı bed-kâr bunca memleketlerimizi alub ve nice yıldır ki sefer-i hümayûn vâkî oldukça kat'â bir fâ'ide müşahede olunmadığından mâ'âda bunca memleketlerimiz ayak altında çiğnenüb ve bunca re'âyâ pâ-y-mâl olduklarından gayri nice ve nice beytü'l-mâl-i müslimin sarf ve zâyî ve telef olduğu mesmû-ı hümayûnum olmuşdur*⁶⁵⁴ ifadeleriyle belirtmektedir Osmanlı-İran harplerinden ötürü kaybedilen topraklardaki ahalinin perişan hâlde bölük pörçük olarak dağıldığını ve otuzdan fazla kalenin de kaybedildiğini yazmaktadır⁶⁵⁵. Topçular Kâtibi; *Kızılbaş-ı bed-me'âş cânibinden 1027 de yirmi beş bin kızılbaş ile ba'zı hânları ılgar ile gelüp, Erzurum câniblerine kasd edüp, ba'zı karyeyi tâlân etmeğe başladı*⁶⁵⁶ diyerek, İran kuvvetlerinin Erzurum'a kadar geldiklerini ve bazı karyeleri yağma ettiklerin aktarmaktadır.

Güney eyaletlerinde de göçler olmuştur. 1636'da Maraş kaza ve köylerinden çeşitli sebeplerle re'âyânın çoğu göç etmiştir. Bu dönemde göç eden re'âyânın tespit edilmesi için Sultan IV. Murad (1623-1640) tarafından bölgenin idarecilerine ferman yazılmıştır. Fermanda; *celâ-yı vatan ve tebdîl-i mekân eyleyen re'âyâ ve berâyâ*

⁶⁵³ Barkan, *Kanunlar*, I, 74.

⁶⁵⁴ Bahsi geçen bu eyaletler şunlardır; *Şîrvân, Ereş, Şeki, Timurkapu, Gence, Tiflîs, Gori, Tebrîz, Nahcivân, Nihâvendt. Kitâb-i Müstetâb*, 36-37.

⁶⁵⁵ Kitâb-ı Müstetâb'ta bahsi geçen kaleler ise şunlardır; *kal'a-i Ahi, kal'a-i Calad, kal'a-i Badku, kal'a-i Şibl, kal'a-i Gori, kal'a-i Karabağ, kal'a-i Kelek, kal'a-i Şemkur, kal'a-i Beled, kal'a-i Rumiye, kal'a-i Revan, kal'a-i Ordubad, kal'a-i Bergüşad, Şehrizol kal'ası. Kitâb-ı Müstetâb*, 12.

⁶⁵⁶ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 660.

kullarım hakkında mezîd-i merâhim vücûda getirüp bu sene-i mübârekede yoklanıp yerlû yerlerine gönderilüp ve ayende vü revende konakları muhkem tenbîh ve te'kîd olunup ma'mûr ve âbâdân olunmak bâbında emr-i şerîfîm şeklinde ve devamında her birleri yerlû yerlerine gönderilüp ma'mûr ve âbâdân etdirile⁶⁵⁷ ifadesiyle bölgedeki görevlilerin yapması gerekenler ve iskân hususu detaylarıyla verilmiştir.

Osmanlı Devleti 1639'da İran Seferi'ne çıkmadan evvel, Sultan IV. Murad güzergah üzerindeki ahaliye hiçbir suretle zulmedilmemesine ve âdilâne hareket olunmasına dair yazdığı hatt-ı hümayunlar her tarafa gönderilmiştir⁶⁵⁸. 1052 / 1642-1643'te Kıbrıs ahaliye de göç etmeye başlamıştır. Antalya, Trablusşam, Adana ve Alaiye sancak beyleri ve kadılarına gönderilen hükümlerde ise Kıbrıs Adasından göç ederek Antalya, Adana ve Alaiye havalilerine gelip yerleşen ahalinin yeniden Kıbrıs'a gönderilmesi için Kapıcıbaşı Kenan Bey görevlendirilmiştir. Hükümde; *taht-ı kazanızda sâkin olan re'âyâsı perâkende olup mezbûr yirine getirilüp vilâyeti ihyâ ve âbâdanolması lazım –ü mühimm olmağla imdi o makule cezîre-i mezbû re'âyâsından taht-ı kazalarınızda sâkin olup üzerinden tahriri cedîd gitmeyenleri kaldurup kadîmi yirlerine gönderilüp* ifadesiyle ahalinin yeniden Kıbrıs Adasına gönderilip ma'mûr hâle getirilmesi istenmiştir⁶⁵⁹.

Aynı tarihlerde Van Beylerbeyine ve Hoşap Hâkimine yazılan hükümde,

⁶⁵⁷ Fermanın tamamı şu şekildedir; *Mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'âdinü'l-fezâil ve'l-kelâm Maraş eyâletinde vâkı' olan kâdılar zîde fazluhum tevki'-i refî'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki zikr olunan eyâletde kasaba ve kurâlarda vâkı' vâkıf ve tevliyet ve meşihat ve cibâyet ve selâtîn ve câmi' ve mescid ve medrese ve tekye ve zâviye ve meşrût ve köprü ve derbend ve karbânsarây ve bağçelik ve tekâ'üdlük bu cümleye mutasarrıf olanları ve kavvâs-ı hümayûnum vesâir ze'âmet ve timarımızı zulm sebebiyle celâ-yı vatan ve tebdil-i mekân eyleyen re'âyâ ve berâyâ kullarım hakkında mezîd-i merâhim vücûda getirüp bu sene-i mübârekede yoklanıp yerlû yerlerine gönderilüp ve ayende vü revende konakları muhkem tenbîh ve te'kîd olunup ma'mûr ve âbâdân olunmak bâbında emr-i şerîfîm ricâ etmeğin buyurdum ki (boşluk) vüsûl buldukda emr-i celîlü'l-kadrim üzre zikr olunan kâdîliklarda kasaba ve kurâlarda timara ve cihâta müte'allık yerleri tutup sefer-i hümayûnuma eşmekde alakası olmayanları vesâir re'âyâları vech-i meşrûh üzre yoklatup yerlû yerlerine gönderilüp iskân oluna ve bu kadar zamândır sâkiniz dediklerine amel olunmayıp aslâ zaman olmaya diyü hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûnum fermân olmağın siz ki kâdîlarsız mezbûr kulum husûs-ı mezbûr için her kangınızın taht-ı kazâlarınıza varıp vâsıl oldukda elinde olan emr-i şerîfîm mücebince amel ve istimâ' idüp bâlâda mestûr olduğu üzere muhkem tenbîh ve te'kîd idüp göresiz ki her birleri yerlû yerlerine gönderilüp ma'mûr ve âbâdân etdirile bu bâbda mütemerridi seğidüp muhtâc-ı arz olanları ism ü resmleri ile yazup bildiresiz emr-i şerîf ve kânûn-ı hümayûnuma mugâyir iş etdirmeyüp husûs-ı mezbûr için mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle mukayyed olup bir dahi emrim varmalu eylemeyesiz şöyle bilüp alâmet-i şerîfe i'timâd kulasız tahrîren fi evâhir-i Cemâziye'l-ahir sene hamse ve erba'în ve elf. TSME, e, nr. 722/69.*

⁶⁵⁸ Sultan IV. Murad'ın yayınladığı adalet fermanlarının suretine bkz. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 87, 74-146.

⁶⁵⁹ Gök, a.g.e. 85-86.

İran'ın zülmünden topraklarını terk ederek göç ettiği yazılmıştır. Bölgede idarecilerine verilen talimatta, bu duruma derhal müdahale edilmesini, Van havalisinde göç eden re'âyânın yeniden kadim yerlerine yerleştirilmesi emredilmiştir. Aynı talimatlar civardaki tüm idarecilere de gönderilerek bu meselede Van Beylerbeyi'ne yardım etmeleri istenmiştir⁶⁶⁰. Zî'l-hicce 1075 / Haziran-Temmuz 1665'te Trablusşam Eyaleti re'âyâsından yaklaşık 600 kişinin göç ederek gittiği anlaşılmaktadır. Trablusşam re'âyâsının gittikleri yerlerde tespit edilerek yeniden kâdim topraklarına iskân edilmesi istenmiştir⁶⁶¹.

Osmanlı Devleti bazı dönemlerde göç eden ahaliyi tespit etmek ve geri göndermek için birtakım memurları vazifelendirerek teftişler yaptırmıştır. IV. Murad dönemi'nde bu şekilde yapılan bir teftiş hadisesini aktaran Naima; *Kayseriye vesa'ir Anadolu etrafında olan karyelerin erbabı Celali istilası vaktinde perişan olup padişah Revan seferine gittikte ol yörede hali ve harabe görüp su'al ettikte Celali ta'addisinden perişan olup ekseri varıp İstanbul'da tavattun ettiklerini haber vermeleriyle kırk seneden beri terk-i vatan eden re'aya mekan-ı kadimlerine icl'a olunmak babında Bayram Paşa'ya hükm-i şerif vârid olup paşa-yı mezbur dahi Hüseyin Ağa'yı mübaşir ta'yin edip bir kaç ay İstanbul mahallatını teftiş belasına mübtela oldu. Lakin emr-i asîr olmağm netice vermedi*⁶⁶² ifadesiyle durumu kaydetmiştir.

Sultan IV. Murad'ın emriyle bölgede yapılan teftişlerin neticesiz kaldığını ve yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'a gelen göçmenlerin geri dönmek için her türlü yolu denediğini ve hatta birçoğunun da eski topraklarına geri dönmediğini yazmaktadır. Bunun temel nedeni ise İstanbul'a göç eden ahalinin daha rahat bir yaşama sahip olmasıyla eski yaşantılarına geri dönmek istememesidir. Eşkiya korkusuyla göç ettiklerinden, geri dönmeleri durumunda yeniden eşkiya baskılarına maruz kalma endişesine de sahiptiler. Dolayısıyla bu dönemde eşkiya faaliyetlerinden ötürü İstanbul ve bazı şehirlere göç eden ahalinin neredeyse tamamı bir daha eski topraklarına dönmemiştir. Bu durum sonraki yüzyıllarda İstanbul ve bazı büyük kentlere merkezî idare tarafından göç yasağına zemin oluşturmuştur.

⁶⁶⁰ Gök, *a.g.e.* 189.

⁶⁶¹ Tataroğlu, *a.g.e.* 294.

⁶⁶² Naima, *a.g.e.* III, 808-809.

Kale-i Sultaniye'deki tershaneye ocaklık olarak bazı köyler re'âyâsı görevli olarak tayin edilmiştir. Nitekim bu köyler ahalisi verilen bu vazifeyi yerine getiremediğinden ötürü toprağını terk ederek göç etmiştir. Göç eden ahalinin yeniden kâdim yerlerine döndürülmeleri için idareciler talimatlar verilmiştir⁶⁶³. Bolu'daki ahalinin toprağını terk ederek İzmit ve Üsküdar'a göç ettiği yine hükümlerden anlaşılmaktadır. 20 Şevval 1107 / 23 Mayıs 1696'da İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'ya gönderilen hükümde, Bolu'daki ahalinin göçlerine mücade edilmemesi istenmiş ve gelenlerin topraklarına gönderilmesi emredilmiştir⁶⁶⁴. Bazen yerel idareciler yazdıkları arzlarda göçler ve ölümler nedeniyle nüfuslarının azaldığını vergilerini ödeyemeyeceklerini aktarmışlardır. Bu şekilde Amasya Kadısı tarafından 10 Muharrem 1111 / 8 Temmuz 1699'da yazılan arzda, Amasya Sancağı Zeytun Kazasının re'âyâsının avâriz hânelerinin vefatlar ve meydana gelen göçler nedeniyle yeniden tahrir edilmesi istenmiştir. Talimatta burada yeniden tahrir yapılarak mevcut sayı üzerinden vergiler tahsil edilmiştir⁶⁶⁵.

XVII. yüzyılda genel manada yaşanan sıkıntılar nedeniyle Anadolu'da neredeyse birçok yörede göçlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu göçlerin temeline inildiğinde aslında birçok sebep bulunmaktaydı. Ancak belli başlı sebepler şunlardı; Yüzyılın başında devam eden savaşlarla bazı yörelerde, özellikle sefer güzergahında bulunan ahaliden sürekli isteklerde bulunulması ve ahalinin zor durumda kalması göç etmesini teşvik etmiştir. XVII. yüzyıl boyunca Anadolu'nun tamamını etkisi altına alan celâli çeteleri ve uzantılarının uzun yıllar devam etmesi, ahali üzerinde korkuya neden olmuştur. bir çok bölgede ahali bu korku ve endişe ile göç etmiştir. Ayrıca taşrada adaletten uzaklaşan bazı idarecilerin yaptıkları haksız uygulamalar halkın göç etmesine neden olmuştur. Yüzyılın son çeyreğinde yoğunluk arzeden savaş cephelerinin yaşanması ve beraberinde toprak kayıplarının yaşanması, göçlere sebep olmuştur.

Göç etme nedenleri farklılık arzetsen de sıkıntı yaşayan baskı altında bulunan ahali hemen göç yolunu tutmuştur. Osmanlı Devleti yerel idarecilere verdiği

⁶⁶³ *zıkr olunan karyelerin defterlü re'âyâlarından ba'zıları kalkup varup zıkr olunan kasabalarda ahar yerlerde sâkin olmalarıyla kaldırılıp kadîmî yerlerine iskân itdürülmek bâbında emr-i şerîf.*, Mercimek, a.g.e. 121.

⁶⁶⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1098.

⁶⁶⁵ COA, AE.SMST.II, Dos. 38, Göm. 3748.

talimatlarla göçleri engellemeye yönelik birtakım faaliyetleri devreye koymaya çalışmıştır. Ancak savaş durumları, eşkiyalık faaliyetleri, aşiret baskıları veya adaletten uzak idarecilerden ötürü haksız uygulamalara maruz kalan ahali geri dönmek istememiştir. Devlet özellikle göçlere neden olan grupları Anadolu'dan uzaklaştırarak, uzak bölgelere yerleştirmeye çalışmış, bu durum çözüm getirmemiş ve XVII. yüzyılda devam eden göçler XVIII. yüzyılda daha yoğun hale gelmiştir⁶⁶⁶.

1.3.3.3. Gayrimüslim Göçleri

Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlü olması askerî kuvvetten ziyade tebaasının rahat yaşamasını mümkün kılan idare anlayışıyla açıklanabilir. Bu anlamda çeşitli unsurlar bir arada tutabilmiş, devletin Müslüman olmayan ahalisine zimmî denilmiştir⁶⁶⁷. TGayrimüslimlerin temel haklar yönünden Müslümanlar ile aralarında pek bir fark yok iken, siyasî olarak eşitlik söz konusu olmamış ve bazı mesleklere veya vazifelere (kadılık veya ordu komutanlığı gibi) gayrimüslimler getirilmemiştir⁶⁶⁸. Osmanlı idaresinde dinî ayırım özellikle vergi noktasında cizye vergisi ödemesi olmuştur⁶⁶⁹. Zimmeti kabul etmiş olan gayrimüslimler kendilerine belirlenen kanunlar çerçevesi dışında faaliyette bulunmadıkları müddet boyunca güvence altında yaşayabilmişlerdir⁶⁷⁰.

XVII. yüzyılda özellikle doğudaki Celâlî İsyanları, bölgedeki kentler, nahiyeler ve karyelerin nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden Ermeniler, güvence arama gayesiyle yerlerini terk ederek, güneye ve batıya daha güvenli topraklara göç etmişlerdir. Bu durumda batıdaki kentlerde Ermeni ahali yeni göçlerle artmaya başlamıştır. Ermeni göçleri neticesinde en yoğun artışın olduğu yer ise kuşkusuz İstanbul olmuştur. Göçler öncesinde Ermeni ahali azınlık bir durumdayken, yaşanan

⁶⁶⁶ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İskân Siyaseti*.

⁶⁶⁷ *Zimmî*; Müslümanın ahid ve emanına girmiş ya da İslam devletinin kanunları çerçevesinde tabiiyetini kabul etmiş olan gayr-ı müslim (Müslüman olmayan tebaa, Hristiyan, Yahudi), için kullanılır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 663; Detaylı bilgi için bkz. Tekin, *a.g.e.* 5-19.

⁶⁶⁸ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, III, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987, 255-256.

⁶⁶⁹ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukuku", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Edt; Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin (IRCICA) Yay, İstanbul, 1994, 419; Mehmet Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, Marmara Üni. Yay, İstanbul, 1985, 211; Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 217.

⁶⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, III, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, 426.

göçler sonrasında özellikle Galata ve Üsküdar gibi yerlere yerleşmeleri neticesinde Ermeni nüfusu 40.000 hâneyi geçmiştir⁶⁷¹.

Ermeniler İstanbul'a göç edince Anadolu'daki nüfusları azalmaya başlamıştır. Sivas'ta göçlerden önce 2.000 Ermeni hânese mevcutken, göçler sonrasında 600 hâneye kadar düşmüştür. Tokat'ta Ermeni nüfusu 1.000 hânedan 500 hâneye kadar azalmıştır⁶⁷². Maraş'ta bir Ermeni karyesi olan Zeytun'da 800 hâne Ermeni nüfusu Celâlî İsyanları'ndan sonra 30 hâneye kadar gerilemiştir⁶⁷³. Batıya göç etmek zorunda kalan Ermeniler, sadece İstanbul'a değil Sakarya, Balıkesir ve havalisine yerleşmişlerdir⁶⁷⁴. Rumeli tarafında bulunan Seçov ve Suçova'ya sonradan gelen Ermenilerle beraber Ermenilerin nüfusu 300-400 hâneye kadar çıkmıştır⁶⁷⁵. Doğu'daki bazı şehirlerden Celâlî çetelerinden ötürü göç eden Ermenilerden yaklaşık 200 hânedede, güneyde bulunan Kahire'ye yerleşmiştir⁶⁷⁶.

İngiliz tarihçi Mark David Baer, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda gayrimüslimleri İstanbul'dan göndermek adına birtakım girişimler gerçekleştirdiğini iddia etmiştir. Özellikle 1660 senesinde vuku bulan büyük yangın akabinde, Yahudileri İstanbul'un büyük bir kısmında yaşamalarını yasaklayan ve mülklerini Müslümanlara devretmelerini buyuran bir fermanın yayınladığını kaydetmektedir. Yine aynı yazara göre bazı kilise ve sinagogların yıkıldığını Yahudi saray doktorlarının devlet tarafından zorlanarak dinlerinin değiştirildiğini iddia etmiştir⁶⁷⁷.

Dönemle alakalı Osmanlı arşiv kayıtlarında durumun böyle olmadığını tam tersine devletin Ermenilerin göç teklifiyle dahi olsa rahatsız edilmemesini idarecilere gönderilen hükümlerde anlaşılmaktadır. 17 Muharrem 1018 / 22 Nisan 1609 tarihli bir hükümde İstanbul'a göç eden bir çok Ermeni asıllının bulunduğu ve bunların bezzasistanda sanat icra etmek istediği hükümlerden anlaşılmaktadır. Verilen talimatlarda sanat icra etmek maksadıyla göç yoluyla İstanbul'a gelen Ermenilere

⁶⁷¹ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, 197.

⁶⁷² *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 86-88.

⁶⁷³ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 157-158.

⁶⁷⁴ Aybet, a.g.e. 198; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 18.

⁶⁷⁵ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1-2,24.

⁶⁷⁶ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 106.

⁶⁷⁷ Mark David Baer, "Honoured by the Glory of Islam: The Ottoman State, Non-muslim and Conversion to Islam in the Late Seventeenth Century Istanbul and Rumelia", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi*), Chicago, Haziran 2001.

karışılmaması istenmiştir⁶⁷⁸. Aynı şekilde bu dönemde Divriği Sancağından da Ermenilerin İstanbul'a göç ettiği anlaşılmaktadır. İznikmid Kadısına gönderilen talimatlarda Divriği'den İstanbul'a yerleşen Ermenilerin göç teklifiyle rahatsız edilmemesi istenmiştir⁶⁷⁹.

23 Zi'l-kâde 1019 / 18 Nisan 1610'da Çemişgezek'ten bazı Ermeni ahalisi Yanbolu'ya göç etmiştir. Çemişgezek ve Yanbolu'daki idarecilere gönderilen talimatlarda; *ermeniler eşkiyâ havfından gelüp taht-ı kazânızda sâkin olup rençberlik idüp husûsan mezbûrlar gelüb taht-ı kazânızda sâkin olalı on yıl geçmiş değil ise kaldırıp yerlü yerlerine gönderesin emr-i şerîfime muhâlif te'allül etdirmeyesin*⁶⁸⁰ denilerek göç eden Ermenilerin gittiklerde bölgelere on yıldan fazla oturmamış iseler geri gönderilmeleri ancak on yıldan fazla ikamet edenler varsa ikametlerine devam etmeleri ve göç teklifiyle rahatsız edilmemeleri istenmiştir.

Devlet gayrimüslimlere vergi ve diğer işlerinde düzenlemeleri yapmıştır. Bununla ilgili Tekfurdağı Kasabası'nda sakin Ermenilerin ölümler ve başka yerlere göçleri neticesinde nüfuslarının azalmasından mükellef oldukları vergileri ödemeye takatlerinin olmadığını, bu meselelerin hâllolması için 13 Zi'l-kâde 1107 / 14 Haziran 1696'da merkezî idareye durum bildirilmiştir. Bunun üzerine görevliler tarafından yeni sayımlar yapılarak vergiler düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemelerden vergi mükellefi nüfus tespit edilerek, vergi tahsili ona göre yapılmıştır⁶⁸¹. Yine Revan'ın bazı köylerinden göç eden bir kısım ahali Kars'a yerleşmişti. Kars'a yerleşen bu gayrimüslim hâneler Erzurum'a gönderildikleri görülmektedir. Erzurum'da uygun mahallere iskân edilen zımmilere vergi meselesinde de kolaylıklar sağlanmıştır. Bölgedeki idarecilerden iskânları hususunda gayrimüslimlere yardımcı olunması istenmişti⁶⁸².

XVII. yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı devletlerle devam eden savaşlar neticesinde de gayrimüslim göçleri meydana gelmiştir. Savaşlarda zarar gören Belgrad ve Niş arasındaki gayrimüslim ahali daha güvenli bölgelere göç etmeye

⁶⁷⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 3017.

⁶⁷⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 3026.

⁶⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 459.

⁶⁸¹ COA, AE.SMS.II, Dos. 40, Göm. 3987

⁶⁸² Yüksel, a.g.e. 128.

başlamıştır⁶⁸³. Özellikle Avusturya işgal ettiği bölgelerdeki Sırlara yardımlarda bulunarak göç etmelerine zemin hazırlamıştır. 1692'de Priştine, Üsküb, Trebçe, Prizren, İpek ve Vulçetrin'de zengin olan gayrimüslimler Belgrad'a göç etmeye başlamışlardır⁶⁸⁴. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de gayrimüslim göçlerine rastlanılmaktadır. Bu bölgede cizye mükellefi Hristiyan ahali 1018 / 1609-1610'da çoğu batıya doğru göç etmeye başlamıştır. Trabzon Kadısı merkeze yazdığı arzda göç eden gayrimüslimlerin geri gönderilmesini dile getirmiştir. Aksi takdirde mükellef oldukları vergi miktarını ödeyemeyeceklerini bildirmiştir⁶⁸⁵.

Osmanlı idaresinde hayat süren gayrimüslimler suç teşkil edecek herhangi bir faaliyette bulunmadan ve kanunlarda belirlenen oranlarda vergilerini ödedikleri müddetçe kendilerine haksız uygulamalarda bulunulmamıştır. Merkezî idare yazdığı talimatlarda genellikle büyük bir sıkıntıya sebep olmamışsa göç eden gayrimüslim ahalinin eski yerlerine dönmelerini veya beş yıldan fazla göç etmişlerse göç teklifiyle rahatsız edilmemeleri idarecilerden istemiştir. Ancak devlete karşı isyan etmeye kalkışan ya da vergileri ödemekten kaçınanlar olduğunda devlet duruma müdahil olmuştur. Bu tarz faaliyetler olmadığı müddetçe Osmanlı yönetiminde dinî inançlarını ve geleneklerini muhafaza etmişler ve kendilerine bir baskıda bulunulmamıştır.

1.4. Kontrolsüz Göçleri Engellemeye Yönelik Faaliyetler

Osmanlı Devleti göçleri önlemeye yönelik birtakım kararları göç bölgelerindeki idarecilere göndermiştir. Özellikle stratejik bölgelerden ahalinin göç etmesini engellemeye yönelik kararları derhal göç edilen bölge idarecilerine

⁶⁸³ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 930.

⁶⁸⁴ Yazarlar tarafından bu dönemde Osmanlı egemenliğindeki topraklardan göç eden gayrimüslim ahalinin 40-70 bin arasında olduğu kaydedilmektedir. Göçler sonunda Priştine'de yaklaşık 360 köy boşalmıştı. Ayrıca Niş ve Belgrad arasında bulunan Morava ve Şumadiye havalisindeki bölgelerde göçlerden dolayı boşalmıştı. Giden göçmenler genellikle Ostrogon, Budin ve Saint Andrea'ya iskân edilmişti. Duşan Y. Popoviç, *1690 Büyük Sırp Göçü*, Belgrad, 1954, 20-27, aktaran Orhonlu, *Aşiretlerin İskanı*, 33; Evliya Çelebi 1659'daki seyahati esnasında Belgrad'ı anlatırken; Burada nüfusun tahmini hesaplamalarla 48.000 olduğunu, ayrıca birçok görevlinin bulunduğu büyük bir şehir olduğunu söylemektedir. Toplamda altmış mahalledir. Sava Nehri havalisinde olan üç mahalle Kıptilere aittir. Tuna ıvarındaki üç mahalle Urum keferelerine aittir. Sırp ve Bulgarlara ait üç mahalle vardır. Kale yakınındaki bir mahalle Yahudilere aittir. Ermenilere ait bir mahalle mevcuttur. Geriye kalan kırk dokuz mahallenini ise Müslümanlara ait olduğunu söylemektedir. Hatta şehrin önemli ve güzel yerlerinde genelde Müslüman mahallelerinin olduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 2. Kitap, 508-509.

⁶⁸⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 271.

iletmiştir. Yüzyılın başlarından itibaren başlayan göç hareketlerini engellemek adına göç eden ahaliyi genel itibariyle on yılı geçmeyenlerin ikna edilerek tekrar kâdim yerlerine iskânı şeklinde bir talimat verilmiştir⁶⁸⁶. Bu kararı sadece Anadolu topraklarında değil egemenliğindeki tüm topraklarda uygulamıştır.

Merkezî otorite alınan kararları kanunnâmelere dayandırmaktaydı. 1487 tarihli Hüdavendigâr Livası Kanunnâmesi'nde; *Raiyyet ki yerlû olub müteferrik olsa göçürüp yerine getirmek kanun-ı kadîmdir. Amma onbeş yıl bir yerde mütevattın olan kimesneyi göçürüp getirmek men' olunmuşdur.*⁶⁸⁷ ifadesiyle kanunnâmede on beş yıldan fazla bir yerde ikamet edenlerin göç ettirilmesi men edilmiştir. Ancak on beş yılı doldurmayan ahali ise eski topraklarına yeniden iskân edilmiştir.

I. Ahmed (1603-1617) dönemine ait olan bir fetvâda; *Celây-ı vatan eden ra'ıyyeti on yıldan sonra sipahisi cebren karyesine nakle kadir olur mu?* şeklindeki suale; *Olmaz. On yıldan sonra cebren nakl etmemeğe emr-i âlî görüşmüşdü.*⁶⁸⁸ denilerek açıklığa kavuşturulmuştur. Kanunlarda şayet göçlerinin üzerinde on yıl geçmişse ahalinin rahatsız edilmemesi istenmiştir. Yine bir başka kanun maddesinde; *Ve re'âyâ tائفesi müteferrik olsa göçürüb, gerü yerine getürüb cem' eylemek kanundur. Ammâ on beş yıldan berü bir yerde mütemekkin olsa, göçürüb getürmek memnû'dur.*⁶⁸⁹ ifadesi kullanılmıştır. Kanunnâmeler ve fetvâlarda bazen on yıl bazende on beş yıl olarak belirtilmiştir.

Yörüklerden yaylak ve kışlak için göçleri esnasında ayrı vergiler alınmıştır. Kışlak için 1528 tarihli Aydın Livası Kanunu'nda; *Ve Yörüğün kışlası babında şol yürük ki kışlağa gele kangı timarda kışlarsa üçer akçe alınur*⁶⁹⁰ denilmiştir. I. Ahmed dönemi'ndeki kanunnâmede hayvan vergisi ise; *Ve bir tîmâra haricden gelüb kışlasa, a'lâ sürüden bir koyun alına ve evsat sürüden on akçe alına ve edna sürüden altı akçe alına. Ve resm-i koyun durduğı yere tâbi'dir, yürüdüğü yere göre*

⁶⁸⁶ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalı*, 154.

⁶⁸⁷ Barkan, *Kanunlar*, I, 2.

⁶⁸⁸ Pîr Ahmed Üskübî Efendi, *Zahîr'ül-Kudât (Kavânîn Mecmu'ası)*, aktaran, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 403; Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 506.

⁶⁸⁹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 506.

⁶⁹⁰ Hayvanların otlakları için vergi miktarı 7 akçedir. Barkan, *Kanunlar*, I, *Kanun-ı Liva-ı Aydın*, 12.; I. Ahmed dönemine ait bir kanunnâmede; *Yerlûde ve yörükte iki koyuna bir akçe alınmak kanundur* şeklinde koyun vergisi olarak iki akçe alınmıştır. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 511.

olmaz..⁶⁹¹ konar-göçerlerin hayvan vergi oranları ve bu vergiyi nereye vereceklerine dair madde yazılmıştır.

Osmanlı Devleti tarafından göçleri önlemeye yönelik alınan kararlar Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin göç eden herkesi kapsadığı gönderilen hükümlerden anlaşılmaktadır. 23 Zi'l-kâde 1019 / 6 Şubat 1611'de Şehr-i Zor Beylerbeyine, Erbil ve Kerkük kadılarına yazılan emr-i şeriflerde yerini yurdunu terk ederek göç eden re'âyâdan on yılı geçmeyenlerin kâdim yerlerine geri döndürülmeleri emredilmiştir⁶⁹². 1610'da Karaman Beylerbeyine ve eyaletteki kadılara hitaben yazılan hükümlerde bulundukları mahallerden göç eden re'âyânın on yıl geçmemişse tekrardan kâdim topraklarına yerleştirilmeleri istenmiştir. Birçok bölgeye göç eden ahali ile ilgili benzer talimatlar verilmiştir.

Sultan IV. Murad döneminde kentlere özellikle de İstanbul'a göç yoluyla gelerek yerleşenlerin kendi topraklarına dönmeleri için zor kullanma siyaseti izlenmiştir. Bu önlemler neticesinde İstanbul ve bazı büyük kentlere göç eden Doğu Anadolu ahalisi yeniden eski topraklarına dönmesi için merkezî idare tarafından zorlanmıştır. Ancak göç eden re'âyâdan bir kısmı yerel güç sahipleri tarafından toprakları gasbedildiği için kalanı borçları nedeniyle eski topraklarına geri dönememiştir⁶⁹³. Ramazan 1052 / Kasım 1642'de Vize, Silistre, Kırkkilise, Vidin ve Niğbolu sancaklarında bulunan kadılara gönderilen hükümlerde; *tahrîr olunan kurâ ahalisine muhkem tenbîh-ü te'kid eylesiz ki tahrîr olunduktan sonra kalkup âhar kazaya gitmeyeler*..⁶⁹⁴ ifadesiyle tahrirlerden sonra yöre ahalisinin göç etmesini önlenmesi için idarecilere talimatlar vermiştir.

Osmanlı Devleti yüzyılın son çeyreğinden itibaren aralıksız devam eden savaşlar nedeniyle meydana gelen göçleri önlemek adına bazı bölgelere vergi imtiyazı tanımıştır. Özellikle Temeşvar ve Belgrad havalisinde bulunan ahali, bölgenin sürekli hareketli olmasından ötürü ziraî üretimi gerçekleştirememiştir. Hatta ahalinin bir kısmı Rumeli tarafında daha güvenli yerlere yerleşmişti. Temeşvar ve

⁶⁹¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 513.

⁶⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 306.

⁶⁹³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 569.

⁶⁹⁴ Gök, *a.g.e.* 67.

Belgrad'da ki idarecilere gönderilen hükümde, Temeşvar ve Belgrad havalisinde bulunan ahalinin 1110/1698-99 senesi vergilerinden muaf tutulması istenmişti⁶⁹⁵.

Vidin'de de bir kısım ahali göç ederek Eflak'a yerleşmiş ve kendilerine çiftlikler kurmuştu. 20 Zi'l-hicce 1109 / 30 Mayıs 1698'de Eflak Voyvodası Kostantine hitaben yazılan hükümde Vidin'den göç eden bazı grupların Eflak'ta çiftlikler kurarak yerleştiği yazılmış, Vidin'e gelenlerin alınmaması için emir verilmişti. Önceden yerleşenler varsada kaldırılarak Vidin'deki topraklarına gönderilmesi için talimat verilmişti⁶⁹⁶. Bu göçleri devlet sürekli engellemeye çalışmış ve Avrupa topraklarından gelen ahaliyi yeniden Rumeli tarafındaki uç kısımlara yerleştirmekteydi. Temel amaç sınır bölgelerinin boşalmasını engellemek ve bununla elde kalan mevcut toprakları muhafaza etmekte.

Devlet göçlerin meydana gelmesindeki en önemli sorun olan eşkiyalık hareketlerinden ahali korumaya çalışmıştır. Bu meseleyle ilgili idarecilere muhtelif talimatlar göndermiştir. Kütahya muhafazasında bulunan Vezir Ahmed Paşa'ya gönderilen talimatta; *Vilâyeti Anadolu'da zuhûr iden eşkiyanın mazarratları def'i ve re'âyâ ve berâyanın emvâl ve erzakına zarar-u gezend iriştirmemek*⁶⁹⁷ söylemiyle yörede eşkiyalık yapan taifelerin bulunduğu ve bunların ahaliye baskı uyguladığı yazılmıştı. Zorbaların köylere ve kasabalara mahiyetleriyle inerek ahalinin emval ve erzağına el koyduğu, bağ ve ekinlerine zarar verdikleri, parası olanlardan paralarını aldıkları yazılmıştı. Ahmed Paşa'ya verilen talimatta, sağlam adamlarıyla bu çeteleri bertaraf etmesi ve yakalanalara gerekli zecaları vermesi için yetkiler verilmişti.

Temeşvar Beyi Mahmud Paşa'ya ve Selanik Kadısına, 5 Rabîu'l-evvel 1012 / 13 Ağustos 1603'te benzer şekilde hüküm gönderilmişti. Hükümde silahdâr zümresinden iken dergâh-ı mu'âlla müteferrikalarından⁶⁹⁸ Hızır bin Musa adlı kişinin eşkiyalığa başladığı belirtilmiştir. Ayrıca Üsküb ne Manastır'da birçok ahalinin evini basıp, mal ve erzaklarına el koymuştu. Hızır bin Musa'nın mahiyetinde yaklaşık

⁶⁹⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 678.

⁶⁹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2052.

⁶⁹⁷ Demir, *a.g.e.* 38.

⁶⁹⁸ *Müteferrika*; Hükümdar, sadrazam ve bazı hizmet sahiplerinin mahiyetinde hademe olan kişiler için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı sarayında "Müteferrika başı" denilen hizmet erbabının amirleri vardı. Görevi saraydaki muhtelif hizmetlerin aksamamasını sağlamaktı. Ne zaman kurulduğuna dair kaynaklarda bilgi verilmemektedir. Ancak Fatih kanunnâmesinde; Vezirler, beylerbeyleri ve nişancı çocuklarının müteferrika adıyla Padişah hizmetine alındığı yazılıdır. Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri*, II, 637.

seksen eşkiya bulunmaktaydı. Mahiyetindeki eşkiyadan otuz kişiyi Üsküp ve Manastır'daki köylere göndermişti. Bu eşkiyalar birçok köyü basarak, ahalinin at, koyun, inek ve varsa diğer hayvanlarını toplayarak getirip Musa'ya teslim etmişti. Yine kendisi de yanındaki elli adamıyla beraber atlı gezerek, ahaliye bu vilayet (Selanik) artık bizdedir, istediğimizi yaparız şeklinde söylemlerle tehditler savurmuştu. Karşı çıkan birçok kişiyi ise hunharca katletti. Bu eşkiya gurubunun yaptıklarından ötürü bölgedeki ahalinin bir kısmı göç etmişti. Eşkiya grubu dağıtılsa geri kalan ahalinin de göç edeceği malumdu. Mahmud Paşa'ya verilen talimatta bölgedeki eşkiyaların hakkından gelinmesi ve yakalanarak cezalandırılması istenmiştir. Bu konuda Mahmud Paşa'ya yardımcı olmaları için çevredeki idarecilere de hükümler gönderilmişti⁶⁹⁹.

Bu dönemde yine Rum Beylerbeyi'ne, Sivas ve Havza kadıları'na gönderilen hükümde; *kırk elli atlu ehl-i fesad ile bir bahane ile reaya üzerine çıkup envâ-i zulüm ve teaddî ettiğinden* ve hükmün sonunda ise; *ahvallerin şer'ile teftiş edüp, sonra şer'le hakkından gelesin*⁷⁰⁰ denilerek, ahaliye yapılan haksızlıkların önlenmesi vurgulanmıştır. Ayrıca bu haksızlıkları yaparak ahalinin göç etmelerine neden olan eşkiya gruplarına gereken cezaların verilmesi idarecilerden istenmiştir.

Sicil kayıtlarında da bu şekilde ahaliye yapılan baskıların önüne geçilmesi için kayıtlar mevcuttur. 30 Zi'l-kâde 1007 / 24 haziran 1599'da Ankara'ya ait bir sicil örneğinde; *eyyam-ı saadet encamında re'aya ve berayaya zulüm ve te'addi olunmaktan ziyade hazer eyliyesiz*⁷⁰¹ denilerek yerel idarecilere uyarılarda bulunmuştur. 26 Ramazan 1038 / 19 Mayıs 1629'da Karahisâr-ı Şarkî Kadısı'na yazılan hükümde ise Mutasarrıf Ali ve kethüdasının re'âyâ ve berâyaya zulm ve te'addide bulundukları, nice emvâlü erzaklarını bi-hakkın aldıklarını vurgulayarak fukaraların; *zulmü te'addi üzerimizden def'ü ref' olunmazsa fukaranın ekseri celâ-yı vatan ve terk-i mesken itmek mukarrerdir*..⁷⁰² Hükümde halkın göç etmek zorunda kalacaklarını bildirmiştir. Aynı zamanda bölgenin idarecilerine duruma müdahale etmeleri, re'âyâyâ zulmedenlerin cezalandırılması bildirilmiştir.

XVII. yüzyılda bu şekilde eşkiya grupları birçok bölgede meydana gelmiştir.

⁶⁹⁹ Demir, *a.g.e.* 44.

⁷⁰⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 7, 225.

⁷⁰¹ Ankara Şer'iyye Sicili, nr. 6, 258.

⁷⁰² Kandıra, *a.g.e.* 17, 73-74.

taşrada merkezi otoritenin uzak kaldığı yörelerde eşkiya çeteleri daha çok türemiştir. Çeteler bulundukları yörelerde ahaliye türlü baskılar uygulamakta, çeşitli ürünlerine el koymakta ve ellerindeki hayvanları almaktaydılar. Bununla da kalmayarak karşı çıkan kişiler olduğunda da katletmekten çekinmemektedirler. Bu baskılara maruz kalan re'âyâ mecburi şekilde göç yolunu tutmaktaydı. Devlet, göçleri engellemek adına derhal sorumlu kişilere hükümler göndermekteydi. Bu hükümlerin genelinde temel kaide ise çetelerin derhal dağıtılması yönündeydi. Ayrıca çevredeki diğer idarecilere aynı hükümlerin suretleri gönderilerek çetelerin dağıtılmasında yardımcı olmaları istenmekteydi. Bazende merkezden bazı kişiler eşkiyaları bastırmak için geniş yetkilerle görevlendirilerek, çetelerin olduğubölgeye gönderilmekteydi. Devlet bu şekilde her türlü eşkiyalık veya idarecilerin baskı ve zulmünden ahaliyi korumaya çalışmış ve benzer hükümleri bir çok yöreye göndermiştir. Çetelerden dolayı göç eden ahali varsa tespit edilerek, yeniden kâdim topraklarına iskan edilmesi de sürekli idarecilere emredilmiştir.

1.5. Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti XVII. yüzyılda göç eden ahalisine çeşitli yardımlarda bulunmaya çalışmıştır. Çeşitli nedenlerle çiftini çubuğunu terk ederek göç eden veya devletin talimatları doğrultusunda yine devletin belirlediği yerlere göç etmek zorunda kalan ahaliye yapılan en önemli yardım; Ahalinin vergiden muaf olma süresi duruma göre değişiklik arz etmekle beraber, göç eden ahaliden üç veya beş yıl vergi alınmamasıydı⁷⁰³. Yine eşkiyalık faaliyetleri ve baskılardan ötürü göç etmek zorunda kalan ahali için de yerel idarecilere sürekli talimatlar verilmiştir. Devlet, yerel idarecilere gönderdiği hükümlerde, eşkiyalıklara son verilmesi, topraklarına geri dönen ahaliye yardımlar yapılmasını istemektedir. Hatta toprakları başkaları tarafından satın alınmışsa yeniden kendilerine aynı bedel üzerinden teslim edilmesi için talimat verilmiştir⁷⁰⁴.

Anadolu'da göçlerle boşalan karyelerin yeniden şenlendirilmesi için idarecilere verilen emirlerde toprağına geri dönen ahaliye kolaylıklar sağlanması

⁷⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 6.

⁷⁰⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 569.

istenmiştir⁷⁰⁵. 1026 / 1617-1618'de Bozöyük Kadısı'na gönderilen hükümde; *Celâli eşkıyası te'addisinden zikrolunan değirmenler harâb olmağla sâkin olanlar dahi perâkende olup celâ-yı vatan idüp hâliyâ değirmenler girü ma'mûr olmak üzre olmağla mukaddemâ etrâfında sâkin olanlar girü kadîmî yirlerine gelmek murâd idinüp hâricden dahlolmamak bâbında emr-i şerîfüm*⁷⁰⁶. Hükümde şehid olan Vezîri-azam Mehmed Paşa'ya ait olan topraklara da göç eden ahaliden kâdim yerlerine dönmek isteyenlere müdahale edilmemesi ve vergilerden ötürü rencide edilmemesi emredilmiştir.

Devlet, doğuda İran kuvvetlerinin baskılarından göç ederek egemenliğini seçen gruplara gerekli tüm malzeme ve taşıt yardımının yapılması talimatını idarecilere vermiştir. Yine İran'dan göç ederek gelen gruplara iskân mahali olarak gösterilen topraklarda uygun şekilde yerleştirilmeleri için Adana havalisindeki idarecilerin tamamına hükümler göndermiştir⁷⁰⁷. Ayrıca Osmanlı-İran arasında devam eden harpler nedeniyle Musul etrafında bulunan köylerde re'âyâ te'addi ve zaruretten etrafa göç ederek perâkende ve perişan olmuştur. Musul muhafazasında olan Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde serhadlerin şenlenmesi ve abad olması için topraklarından göç ederek dağınık halde yaşayan Musul civarındaki köylerin ahalisinin üç yıl tüm tekâliflerden muaf tutulmasını istenmişti. Göç edenlerin de yeniden eski topraklarına dönmesi için ikna edilmesi vurgulanmıştı. Ahalinin zirâatle uğraşmaları için gerekli yardımların yapılmasını yine Mehmed Paşa'ya bildirilmişti.⁷⁰⁸

Rumeli coğrafyasında uzun yıllar devam eden muharebeler birçok yörenin harap olmasına neden olmuştur. Hatta Rumeli'de bulunan Hristiyan ahalinin de göç etmelerine sebep olmuştur. Belgrad ve Niş havalisinde bulunan Hristiyan ahali bu şekilde göç etmek zorunda kalmıştır. Devlet, Belgrad ve Niş havalisinden göç eden ahaliye topraklarına dönmek isteyenlere mülklerini iade etmiş ve zirâat yapmaları içinde tohumluk buğday ve öküz yardımında bulunmuştur⁷⁰⁹. Osmanlı Devleti gayrimüslim ahalinin ihtiyaçlarını hal etmek için idarecilere ayrıca emirler vermiştir.

⁷⁰⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 6.

⁷⁰⁶ COA, A.DNV.MHM.d, nr. 82, hk. 315.

⁷⁰⁷ Yüksel, a.g.e. 141-142.

⁷⁰⁸ Yüksel, a.g.e. 233-234.

⁷⁰⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 539.

Bununla ilgili bir şikâyet defterinde mevcut hüküm örneğinde Rabû'l-âhir 1081 / Ağustos-Eylül 1670'te Belgrad'taki Yahudilerin bazı taleplerde bulunması üzerine merkezî idare Belgrad Kadısı'na talimat yazarak mektep ve ibadet yerlerinin bazı yerleri harab olan ve yanan Belgrad'taki Yahudilerin ihtiyaçlarının yerinde tespit edilip gereğinin yapılması için talimat vermiştir⁷¹⁰.

Rabû'l-evvel 1110 / Eylül-Ekim 1698'de Midilli'de Papaslık Karyesi ahalisi, kiliselerinin tamire muhtaç olduğunu merkeze bildirmişti. Midilli Nâibine gönderilen hükümde, kilisenin tamir edilmesi için gereken keşfin yapılması ve kilisenin tamir edilmesi istenmiştir⁷¹¹. Aynı şekilde Dimetoka'ya bağlı Ortaköy'de, eskiden beri zımmilerin ellerinde bulunan kilisenin harap durumda olduğu, eskisine uygun şekilde tamiri için gereken keşfin yapılması emredilmiştir⁷¹². Devlet bu şekilde gayrimüslim tebayı göz ardı etmemiş ve bu tebaya gerekli yardımları yapmıştır. 29 Ramazan 1110 / 31 Mart 1699'da Berkofça⁷¹³ Kadısına yazdığı talimatta, Temeşvar ve Belgrad'tan Niğbolu'ya gelen Erdel ve Macar halkının Çiprofça hassına bağlı Resava İslavik, Medkofça ve Brogovrefçe karyelerine iskân edilmesi ve bu göçmenlere gerekli yardımların yapılması için emir verilmiştir⁷¹⁴. Ayrıca Kamanîçe Kalesi'nden ihraç edilen ahalinin Kılburun, Bender, Akkirman ve Yanıkhisar kalelerine iskan edilmesi ve buğday ihtiyaçlarının tedarik edilmesi istenmiştir⁷¹⁵.

Devletin sağladığı önemli bir yardım ise yine daha önce çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalan, ancak şartlar düzelince kâdim topraklarına dönmek isteyen ahalinin göçleri esnasında eşkiyalardan ötürü güvenliklerinin sağlanmasıydı. Yapılacak göç yolculuğu beraberinde birçok tehlikeyi de barındırmaktaydı. Güzergâhtaki idarecilere verilen talimatlarda göç eden ahalinin topraklarına ulaşınca kadar güvenliklerinin sağlanmasını istemiştir⁷¹⁶.

⁷¹⁰ Tataroğlu, *a.g.e.* 894.

⁷¹¹ Talimatta; *Yedlerinde terkolanun kiliselerinin ba'zı mevzi'i harâba müşrif olup ta'mîre muhtâc olduğunu ve bu bâbda da'vâlarına muvâfık fetvâ-yı şerîfleri olduğunu bildirüp, mücebince şer'le keşfolunmak*, ifadeleriyle talimat bildirilmiştir. Şen, *a.g.e.* 115.

⁷¹² Şen, *a.g.e.* 149.

⁷¹³ *Berkofça*; Bu dönemde Rumeli Eyaletine tabi bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 109.

⁷¹⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 461.

⁷¹⁵ COA, İE.AS, Dos. 31, Göm. 2791.

⁷¹⁶ Arap milletinden Halid bin Velid cemaatinin bir bölümü yüzyılın başında Celâli çetelerinden dolayı Edirne'ye göç etmişti. Ancak devlet tarafından eşkiyalık faaliyetlerine son verilince söz konusu cemaat eski topraklarına yani güneyde Ruha ve civarına göç etmişler. İdarecilere verilen

Osmanlı Devleti böylece taşradaki idarecilere verdiği talimatlarda göç eden ya da etmek zorunda bırakılan ahaliye çeşitli yardımların yapılmasını istemiştir. Yapılan yardımlar göç eden ahalinin durumuna göre değişiklik arz edebilmiştir. Göçmenlere yapılan yardımlar genel manada vergilerden belli süreliğine muaf tutma, birtakım indirimler uygulama veya ertelemek şeklinde olmaktadır. Vergilerden muaf tutulma veya vergilerin ertelenme süresi bölgeye ve göçmenlerin durumuna göre değişiklik arz edebilmekteydi. Bunun yanında diğer önemli bir yardım ise zahire ihtiyaçlarını gidermek şeklinde olmaktadır. Nitekim göç eden ahali olağanüstü durumlarda göç etmek zorunda kaldığından, beraberinde fazla yük götürememekteydi. Göçün uzun ve yorucu olması ise uzun bir süre üretim yapmalarına engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla devletin göçmenlere belli bir miktara kadar buğday ve arpa tarzı ziraî ürünler verdiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca dönem dönem bazı gıda ürünlerinin de verildiği anlaşılmaktadır.

1.6. XVII. Yüzyılda Bazı Kentlerinin Tahmini Nüfusları

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köylerden kentlere göçler artmaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'a su getirilmesi gibi bir takım gelişmeler kentlerin çekiciliğini daha da artırmıştır. Osmanlı Devleti daha bu dönemlerde bu göçleri engellemek adına birtakım yasaklar getirerek İstanbul'a göç etmeyi yasaklamıştır⁷¹⁷. Bu yasağa rağmen yine bu dönemlerde Surayı'a göre; 1600'lerde İstanbul'un tahmini nüfusunu bir milyon civarında açıklamaktadır⁷¹⁸. Bernard Lewis rakamı daha da yükselterek bir buçuk milyon olarak vermektedir⁷¹⁹. Aslında devlet müdahalesi Osmanlı şehirleşmesinde etkili olmuştur. Ahali toprak ekonomisi için göç ettirilecek ve merkezileştirilecek, seyyar bir kaynak gibi görülmüştür. Osmanlı Devleti

talimatta adı geçen cemaatinin topraklarına ulaşınca kadar güvenliklerinin sağlanması yönündeydi. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 741.

⁷¹⁷ Ahmet Refik Altınay, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1935, 139.

⁷¹⁸ Surayıa'nın ulaştığı bu rakamlara kaynak olarak İnalçık'ın çalışmalarını göstermektedir. Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, 1954, 103-129; Ayrıca yine Halil İnalçık, "The Foundation of the Ottoman Economic and Social System in Cities", *La Ville Balkanique XVI-XIX. Siecles, Studia Balcanica Özel Sayısı*, 3, 1970, 17-24; Surayıa Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, 2. Baskı, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, 43-44.

⁷¹⁹ Her ne Kadar bu rakamı verse de bu rakam abartılı bulunmuştur. Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, Norman-Okla, 1963, 102-103.

İstanbul'un nüfusunu artırmak için Anadolu ve Mora'da bu siyaseti fetih sonrasında uygulamıştır. Ancak Lewis tarafından verilen bu rakam yine de abartılı bulunmuştur⁷²⁰. Tekin, İstanbul ile ilgili yaptığı araştırmalarda, XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'un tahmin edilen nüfusunun 605 bin olduğunu, bunun 355 bini Müslüman, 255 bini de gayrimüslim olduğunu kaydetmektedir⁷²¹.

Nüfus kaybı ve Celâlî çetelerinin sebep olduğu yıkıma rağmen, Anadolu'da pek çok kent ve kasaba 1600 dolaylarındaki krize göğüs gerebildiği anlaşılmaktadır. Ancak XVII. yüzyılın ortalarında bazı kent ve kasabalarda yapılan nüfus sayımları çok cesaret kırıcı olmuştur. 1570'ler ile karşılaştırıldığında Amasya ve Kayseri gibi Osmanlı kentleri vergi ödeyen nüfusun neredeyse yarıya yakınıni yitirmiştir. Hatta bu dönemde Samsun'da meydana gelen göçler nedeniyle müstahkem küçük bir yer konumuna gelmiştir⁷²². Ancak bu durum tüm kentler için geçerli olmamıştır. Nitekim bu dönemdeki bunalım ve çalkantılara rağmen gelişen bölgeler de mevcuttur. Özellikle Genç'in yaptığı bazı araştırmaları neticesinde XVI. yüzyılın başlarında 7-8 bin nüfuslu bir kasaba hüviyetinde olan Tokat'ın XVII. yüzyılın ortalarında nüfusu 15 ila 20 bin arasında değişmiştir. İran kervan ticareti dolayısıyla bu kent vergi mükellefiyetinin bir kısmını yitirse de gelişimini devam ettirmiştir. Bu artış sonraki yıllarda da devam etmiştir⁷²³.

İzmir bu dönemde aldığı göçlerle büyük bir gelişme kaydederek önemli bir liman kenti hâline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin son senelerinde 3.000'den az bir nüfusa sahip olan kent XVII. yüzyılın ortalarında 90.000'e yakın bir nüfusa sahip olmuştur⁷²⁴. Braudel'in araştırmaları neticesinde devletin Suriye topraklarındaki durumuna bakıldığında XVI. yüzyıldaki gelişme XVII. yüzyılda

⁷²⁰ Suraiya, *Osmanlı Şehirleri*, 43.

⁷²¹ Tekin, *a.g.e.* 36-37.

⁷²² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 569.

⁷²³ Bu artış ortalama birçok İç Anadolu kenti için aynı şekilde artış gösterdiği tahmin edilmektedir. Bkz. Mehmet Genç, "17-19. yy. larda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Tokat, 1987, 145-169.

⁷²⁴ Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia; Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520—1650*, Cambridge University Press, New York, 1984, 120; Ayrıca bu dönemde İzmir için daha geniş bilgi için bkz. Daniel Goffman, "The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade 1600-1650, *Journal of Turkish Studies*, X, 1986, 155-161; Daniel Goffman, *İzmir and The Levantine 1550-1650*, University of Washington Press, Seattle and London, 1990.

yerini bir gerilemeye bırakmıştır. Fakat 1700'lerden sonra yeniden bir canlanma söz konusu olmuştur⁷²⁵.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti vergi mükellefi olan Müslüman ahaliyle alakalı olarak çok az sayım yapmıştır. Bu dönemde genelde cizye ödeyen Yahudi ve Hristiyan ahali sayılmıştır. Yine de XVII. yüzyılın başına ve ortalarına ait olan mali kayıtlara bakıldığında toplanan vergi miktarında açık bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemin idarecileri durumu köylünün toprağını terk ederek başka bölgelere göç etmesine bağlamışlardır⁷²⁶.

Karadeniz tarafında küçük bir bölge olan Fatsa ile Bafra arasında hayat süren re'âyâ kendirin temin edilmesinde ve üretiminden sorumlu tutulmuştur. Devlet re'âyâdan ham kendiri toplamıştır. Böylece re'âyâ da avâriz vergisini bu şekilde ödemiştir. Ancak XVII. yüzyılda bu bölgede yoğun şekilde göçler yaşandığından büyük bir nüfus kaybı olmuştur. Fatsa ve Bafra havalisinde 1644'te avâriz hâne sayısı 5.612 iken bu rakamlar göçlerden dolayı 1677 senesindeki bir sayımda 5.504'e kadar düşüş kaydetmiştir⁷²⁷.

Tablo: 1 Vergi Yükümlüsü Rakamlara Dayalı Nüfus Tahminleri

Yıl	Şehir	Nüfus
1607	Ankara	23.128
1631-1696	Bursa	19.714-39.225 ⁷²⁸
1631-1699	İzmir	24.100-90.000
1655	Malatya	26.325 ⁷²⁹
1640	Bayburt	3.535
1642	Niğde	2.805
1642	Bor	1.755
1645	Hama	5.855
1645	Trablusşam	2.805

⁷²⁵ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, İstanbul, 1990, 298-325

⁷²⁶ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 572.

⁷²⁷ Hane sayısı 5 ile çarpılması söz konusu olduğundan 1644'te tahmini nüfus 28.060 iken bu rakam 1677 senesinde 27.504'e kadar düşüş kaydetmiştir. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 594; Hâne ile ilgili detaylar için bkz. Dipnot 1037.

⁷²⁸ 1675 yılında ise kentte 40.000 Türk, 12.000 Yahudi ve az sayıda Ermeni ve Rum yaşamaktaydı. Gülgün Aybet, *a.g.e.* 540.

⁷²⁹ Evliya Çelebi Malatya ile ilgili olarak; *Tamamı 5.265 adet altı üstlü kârgir yapı eşrafın, ileri gelenlerin ve diğer halkın evleri vardır. Bunların tamamı bağlı, bahçeli ve baştanbaşa toprak ile örtülü eski evlerdir ki büyük varoşu süslemişti* şeklinde toplam sayı olarak 5.265 hâne olduğunu aktarmaktadır. Hâne'nin 5 katsayısıyla çarpıldığı durumda tahmini nüfusu ortaya çıkmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 11.

1641	Tokat	19.290
1683	Halep	115.000 ⁷³⁰
1689	İstanbul	600.000 ⁷³¹
1660	Kahire	400.000 ⁷³²
1663	Budin	600.000 ⁷³³
1613	Karahisar	5.972
1615	Kocaeli	3.595 ⁷³⁴
1693	Edirne	100.000 ⁷³⁵
1655	Bitlis	25.000 ⁷³⁶

Tablo: 2 Bazı Kazaların Tahmini Nüfusları

Yıl	Kaza	Nüfus
1678	Antakya	31.763 ⁷³⁷
1646	Harput	5.103 ⁷³⁸
1655	Adilcevaz	5.500 ⁷³⁹
1655	Erciş	5.250 ⁷⁴⁰
1655	Malazgirt	10.000 ⁷⁴¹

⁷³⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (11. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, 238; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İzmir, 1984; XVII. yüzyılda Halep'in nüfusu 285.000 olarak aktarmaktadır. Aktaran Gülgün Aybet, *a.g.e.* 593.

⁷³¹ Philip Mansel, *Constantinopolis, Dünyanın Arzuladığı Şehir (1453-1924)*, (Çev. Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, 404-405; Alvise Contarini ise kentin nüfusunu 1640'ta bir milyon olarak açıklamaktadır. Contarini'den nakleden Gülgün Üçel- Aybet, *a.g.e.* 472; Tekin, İstanbul ile ilgili yaptığı araştırmalarda XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'un tahmin edilen nüfusunun 605 bin olduğunu, bunun 355 bini Müslüman, 255 bini de gayrimüslim olduğunu kaydetmektedir. Tekin, *a.g.e.* 36.

⁷³² Raymon, Osmanlı Devleti'nin Kahire'yi fethettiği 1517 senesindeki tahmini nüfusunu 150.000 olarak vermektedir, aktaran İncelik, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 570.

⁷³³ Evliya Çelebi; Eyalette toplamda 600.000 ahalinin bulunduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 2. Kitap, 296.

⁷³⁴ Hâne çarpanı olarak 5 alınırken hânedeki sadece yetişkin erkekler ve evli erkek hesaba katılmıştır. Kocaeli için $3.595 \times 5 = 17.975$ gerçek nüfus olarak alınabilir. İncelik, *Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, 575.

⁷³⁵ 1693'te Gemelli Careri'nin ulaştığı rakamlara göre nüfusu yaklaşık 100.000'dir. Ancak 1600'e kadar da Edirne nüfusunun 50.000 olduğu bilinmektedir. Gemelli'den nakleden Gülgün Aybet, *a.g.e.*, 534.

⁷³⁶ Evliya Çelebi; Bitlis şehrinin toplam hane sayısının 5.000 olduğunu, yukarı kale ve aşağı kale içinde on yedi mahallenin bulunduğunu, şehirde birçok dereninde bulunduğunu aktarmaktadır. Yine 5 ile çarpıldığında 25.000 nüfusa sahip olması muhtemeldir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 134.

⁷³⁷ Çakar bu rakamı haneyi 6 katsayısı ile çarparak tahmini nüfusu hesaplamıştır. Enver Çakar, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)*, Belleten, LXVIII, 252, 2004 Ağustos, 431-461.

⁷³⁸ Harput'un bu dönemki nüfusu ile ilgili ayrıntılar için bkz. Mehmet Ali Ünal, 1056/1546 Tarihli Avârız Defterine Göre 17 Yüzyılın Ortalarında Harput, *Belleten*, LI, 199, 1987 Nisan, 119-129.

⁷³⁹ Evliya Çelebi, Adilcevaz için; *Kible tarafı Van Deryası'dır. Küçük ve büyük sarayları, reaya haneleri ve bağ evleriyle tamamı 1.100 adettir* şeklinde sayı vermektedir. Bu sayı 5 ile çarpıldığında $1.100 \times 5 = 5.500$ Nüfusa tekabül etmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 206.

⁷⁴⁰ Evliya Çelebi; *Bu büyüklükte olan sağlam sur içinde hepsi bağısız ve bahçesiz, tek katlı ve iki katlı pâk toprak ile örtülü 1.050 adet mamur haneler vardır* şeklinde kaydetmektedir. Hâne 5 ile çarpımında 5.250 nüfusa tekabül etmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 21;

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE İSKÂN

2.1. İskân Kavramı ve Çerçevesi

İskân, beşerî bir yerleşmedir denilebilir. Sözlükte insanları bir yere ikâmet ettirme, yurtlandırma, ev bark sahibi yapma veya boş bir araziye meskûn hâle getirmek şeklinde tanımlanır⁷⁴². Geniş anlamda iskân, insanoğlunun coğrafya ile olan ilişkisinin bir safhası olarak toprak üzerine geçici veya kalıcı bir yerleşmeyi ifade etmektedir. İskân durumunun kalıcı ya da geçici olması tamamen beşerî, iktisadî, siyasî, fizikî, iklimsel ve coğrafi nedenlere bağlıdır⁷⁴³. İskân faaliyeti devletlerin iktisadî ve idarî durumlarıyla ilgili olmasının yanında toplumu da alakadar eden bir durumdur. Farklı milletlere mensup gruplardan meydana gelen bir toplumda devletin gücü, uyguladığı iskân metoduyla doğru bir orantıya sahiptir. Nüfusun iktisadî yapıya kaydırılması hadisesi de iskân metodunun uygulanmasıyla alakalıdır.

Devletlerin kurulması ve yıkılması hadiseleri genel itibariyle büyük nüfus kitlelerinin göç ederek yer değiştirmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin de Anadolu'ya olan Türkmen boylarının göçleri neticesinde kurulduğu malumdur. Osmanlı Devleti'nde kuruluş, yükselme, duraklama ve gerileme zamanlarında devletin içtimaî, siyasî ve ekonomik durumuna göre değişik şekillerde iskân siyaseti uygulanmıştır⁷⁴⁴. Kuruluş döneminde genel anlamda yapılan fetihlerin akabinde Anadolu'dan topraksız göçebeleri getirerek yerleştirme şeklinde bir iskân siyaseti izlenmiştir⁷⁴⁵. Bu iskân siyasetiyle ilk dönemlerde yoğunluk batı yönlü olan iskân faaliyetleriyle boş ve sahipsiz topraklara, topraksız olan gruplar iskân edilerek oraları imâr ve iskân edilmesi şeklinde tezahür etmiştir.

Kuruluş dönemlerinde fethedilen topraklara gelerek yerleşen dervişler ve onların kullanım mekânları olan zaviyeler de bir iskân ve kolonizasyon faaliyetini

⁷⁴¹ Evliya Çelebi Malazgirt için; *Şehri da o kadar mamur değildir. Tamamı 2.000 hânedir* ifadeleriye kaydetmektedir. Söz konusu hesaplamalarla tahmini nüfusu 10,000'dir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 1. Kitap, 64.

⁷⁴² Türk Dil Kurumu Sözlüğü, *sözlük.gov.tr*; Develioğlu, *a.g.e.* 518; Aşıkpaşazâde iskân kavramını “*kondurma*” şeklinde tanımlamaktadır. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 54; *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 1988, 718.

⁷⁴³ Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, 1-34,2.

⁷⁴⁴ Halaçoğlu, *Kolonizasyon ve Şenlendirme*, 581

⁷⁴⁵ Topraksız göçebe denilen zümreler Anadolu'da muhtelif yerlerde ikamet eden aşiretler, konar-göçerler ve bazı yörük gruplarıdır. Barkan, “İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, (1949-1950), 544.

temsil etmektedir⁷⁴⁶. Bunlar yerleştikleri topraklarda bir tekke veya zaviye inşa ettikten sonra zamanla çevrelerinde meydana gelen yeni yapılar neticesinde yeni yerleşim alanları meydana getirmişlerdir⁷⁴⁷. Böyle özellikle Balkanlarda dervişlerin adını alarak pek çok yeni yerleşim alanı kurulmuştur⁷⁴⁸.

Devletin iskân faaliyetlerinin ilk olarak Batı Anadolu coğrafyasında başladığı anlaşılmaktadır. Ardından sırasıyla Balkanlar, Anadolu'nun muhtelif yerleri, Kuzey Afrika, Akdeniz Adaları, Orta Doğu, Kafkaslar ve Arap Yarımadası olmak üzere iskân siyaseti fetih hareketlerini takip etmiştir. Kuruluş ve yükselme zamanlarında genel itibariyle aşiretler, konar-göçerler ve yörüklerin iskân edilmeleri şeklinde tezahür eden yerleştirme siyaseti, gerileme ve duraklama dönemlerinde farklılık arz ederek daha çok kaybedilen topraklardan gelen göçmenlerin ve muhacirlerin iskânları şeklinde olmuştur⁷⁴⁹.

Merkezî idarenin sistemli şekilde iskânları uygularken başvurduğu metotlarından biri sürgün şeklinde yapılan iskânlardır. Bu metot kuruluş dönemlerinden yıkılışına kadar pek çok kez kullanılmıştır. Devlet ihtiyaç duyduğu dönemlerde uygun durumda olan grupları icap eden yerlere sürgün metodunu kullanarak iskân amacıyla gönderebilmiştir⁷⁵⁰. Uygulanan iskân siyaseti XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar büyük değişiklikler olmadan devam etmiştir. Ancak XVI. yüzyılın son çeyreğinde ve XVII. yüzyıl boyunca devlet yeni bir iskân metoduna ihtiyaç duymuştur.

XVII. yüzyılda devam eden savaşların sürekli hâle gelmesi ve bunun bir neticesi olarak malî yükün artması ahaliden kanunlar dışında vergilerin alınmasıyla malî açıklar kapatılmaya çalışılmıştır. Merkezî otoritenin sarsılmış olması ve eşkiyalık faaliyetlerinin Anadolu'nun birçok yöresinde görülmeye başlanması

⁷⁴⁶ Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: II. Kolonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, 285.

⁷⁴⁷ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 31.

⁷⁴⁸ Tahrir Defterleri incelendiğinde bu şekilde balkanlarda tarikat mensuplarının desteğiyle kurulan Börkçiler, Ahi Evren, Ahi Denek, Hacı Şemseddin, Karagöz, Timur Baba, Abdal Cüneyt, Yokuşluk, Dolu Dede gibi zaviye isimleri ve Baba Uruz, Abri Fakih, Abdal Cüneyt, Hacı Fakih, Abdal Fakih, Saltuklu, Ahad Baba gibi köy adları olduğu anlaşılmaktadır. COA, TT.d, nr. 20, 145; COA, TT.d, nr. 167, 13-15; COA, TT.d, nr. 370, 30, 48.

⁷⁴⁹ COA, A.MKT.MHM, Göm. 309, Sıra 44.

⁷⁵⁰ Bu gruplar değişkenlik arz edebilmekteydi. Bazen bir aşiret veya cemaat, bazen bir yörenin ahalisinin tamamı, bazen de eşkiyalık yapan zümreler olabilirdi. Barkan, *İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, 544; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 30.

yerleşik bir düzene sahip olan ahalinin göç etmelerine neden oluşturmıştır. Meydana gelen göç hareketleriyle birçok yerleşim yeri boşaltılarak harap duruma gelmiştir. Bu durum iktisadî yapının temeli olan timar sisteminin sekteye uğraması, malî gelirin azalması ya da yok olması anlamlarına gelmektedir.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde eski timar sistemi düzeni olmasa bile tarım politikasını iyileştirmek mecburiyetindeydi. Çünkü devletin önemli gelir kaynağı ziraî ekonomi temeline dayandırılarak inşa edilmişti. Bu meselenin hâllolabilmesi bir *iç iskan* yönteminin oluşmasıyla mümkün olabilirdi⁷⁵¹. Merkezî otorite tarım düzenini yeniden sağlamak amacıyla bu yüzyıldaki iskan siyaseti olarak *Boş ve harap toprakların şenlendirilmesi amacıyla aşiretler, konar-göçerler ve oymakların yerleştirilmesi*⁷⁵² tarzında bir iskan amaçlamıştır. Bu iskan siyasetiyle hem topraksız gruplar yeniden toprak sahibi yapılarak yerleşik hale getirmek hem de boş yerler yeniden ziraate açılarak şenlendirilme amacı içermektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iskan politikası kuruluşun XVII. yüzyılın başlarına gelinceye kadar *dışa dönük bir iskan siyaseti* şeklinde uygulanmışken XVII. yüzyılda bu durum değişiklik arz ederek *içe dönük bir iskan siyaseti* uygulanmaya başlanmıştır⁷⁵³.

2.1.1. İskân Metodunu Tatbik Eden Yönetici Zümre

Osmanlı Devleti'nin, XVII. yüzyılda bazı istisnaî durumlar dışında içe dönük bir iskan siyaseti takip ettiği vurgulanmıştır. Her yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da iskan faaliyetlerinde kalıcılık olması amacıyla iskan programını fiilen yürüten birtakım idareci zümre mevcuttu. İskân görevlileri aracılığıyla devlet iskan faaliyetlerini yerine getirmeye çalışmaktaydı. Merkezî kuvvetin iskan görevlisi olarak seçtiği kişi veya gruplar duruma ve bölgeye göre değişkenlik arz edebilmekteydi. Bazen taşradaki yerel yöneticiler aracılığıyla, bazen merkezden gönderilen görevliler bazen de aşiret veya konar-göçer grupların ileri gelenleri aracılığıyla iskan faaliyetlerini yürütmeye çalışmaktaydı. İskân faaliyetlerini yürüten belli başlı görevliler ise şunlardı;

⁷⁵¹ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 32.

⁷⁵² Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti*, 28

⁷⁵³ İsa Kızılkaya-Oktay Kalaycı, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX, 18, 2012, 361-378, 362.

2.1.1.1.Beylerbeyi

Osmanlı Devleti'nden önce bu kavram büyük askerî sorumluluklara sahip kumandan manasında kullanılırken zamanla yeni fetihler akabine kurulmuş olan eyaletlerin idarî ve askerî amiri için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise eyaletlerdeki en üst görevliye beylerbeyi denilmekteydi⁷⁵⁴. Eyaletler birkaç sancağın bir araya gelmesiyle oluşmakta ve beylerbeyinin sorumluluğu altındaydı. Beylerbeyi bulunduğu eyalette Sultan'ın mutlak vekili durumunda ve söz sahibiydi. Beylerbeyi ilk dönemlerde eyalette sadece askerî işlerden sorumluyken görev alanı zamanla genişleyerek tüm mülkî işlerinde sorumlusu durumuna gelmiştir. Beylerbeyinin kendi sorumluluğunda toplanan ve eyaleti kapsayan meselelerin görüşüldüğü bir *eyalet divanı* mevcuttu⁷⁵⁵. Bu divanda askerî konulardaki problemler, eyalette asayişin sağlanması ve bazı timar tevcihlerinin sağlanması gibi pek çok mesele halledilebilmekteydi⁷⁵⁶.

Kanunnâmelerde beylerbeyinin görev ve sorumlulukları şöyleydi; *Zîrâ beğlerbeğiler mutasarrıf oldukları eyâletlerinde saltanat vekilleridir. Cemî'-i ahkâmı icrâ ile me'murlardır. Rikâb-ı hümayûnda vekîl-i mutlak olan sadr-ı a'zam hazretleri cemî'-i memâlik-i mahrûse üzerine hâkim-i nâfizü'l-emr ise her beğlerbeği dahi kendi eyâletinde anın gibi hâkimdir.*⁷⁵⁷ Kanun maddesinden anlaşılacağı üzere bulunduğu eyalette her türlü işleyişten sorumluydu. Kanunnâme-i Âl-i Osman'da; Ve

⁷⁵⁴ Beylerbeyi haricinde bu görevlilere *Mîr-i mirân*, Vali veya *Emîr'l-Ümerâ* da denilmekteydi. Osmanlı devletindeki beylerbeylik sayıları hakkında bkz. Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeatü's-Selâtin*, II, İstanbul, 1275, 400, 414, 418; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 1. Kitap, 132; Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i âli Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul, 1280, 6-10; Koçibey, *a.g.e.* 40-46; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi Yıllığı 1961*, Erzurum, 1964, 210-225; XVII. asırda Osmanlı topraklarında toplamda 32 adet eyalet mevcuttu. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, 17; Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul, 1992, 69-74.

⁷⁵⁵ Beylerbeyilerin sorumluluklarının en belirgin halde olduğu durum, kendileri öncülüğünde toplanan 'Eyalet Divanı' veya 'Paşa Divanıdır'. Divan'ın toplanma yeri eyaletin merkez sancağı ve beylerbeyi tarafından idare edilen paşa sancağındaki beylerbeyi dairesinde toplamaktaydı Bu Divan devlette ki toplanan Divan-ı Hümayunun adeta küçük bir modeliydi. Mehmet Boztepe, "Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren "Merkeziyetçilik" Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, Nisan 2013, 1-14, 5.

⁷⁵⁶ TSM, e, nr. 1891/120. Eyalet divanlarında pek çok konuda çeşitli defterlerde tutulmaktaydı. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 62, 27,69.

⁷⁵⁷ Beylerbeyinin bu dönemlerde yaptıkları vazife ve sorumluluklarının tamamı için bkz. Abdurrahman Abdî Paşa, *Kanunnâmesi*, (Haz. H. Ahmet Arslantürk), Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 49-50.

*beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdadur ve tahr kadılarına tasaddur iderler*⁷⁵⁸ cümlesiyle konum olarak vezirlerden aşağı oldukları belirtilmiştir. Kitâb-i Müstetâb'da ise; *Kezâlik mîr-i livâ ve mîr-i mîrân olanlar dahî şunlar ki mâliyle ve câniyle Devlet-i Aliyyeye hizmet eyleyüp yararlılıkları ve yoldaşlıkları zuhura gelenlere hizmetlerine göre fevkinde olan mansıb ile ber-murâd ve hizmetinde bulunmıyanları azl eylemeğe dahî me'zunlardır*⁷⁵⁹ ifadesiyle bahsedilmektedir.

İskânın uygulanmasında en üst âmir olması durumundan ötürü beylerbeyi iskânın askerî ve hukukî sorumlusuydu. Merkezden gelen talimatlar doğrultusunda iskânı uygulamakla mükellefti. Osmanlı arşiv belgelerinde beylerbeyine hitaben iskân metoduyla ilgili pek çok hüküm yazılmıştır. 1616'da Temeşvar Beylerbeyi Süleyman Paşa'ya yazılan bazı hükümde Tepedelen Kazasına tabi bazı karyeler re'âyâsının düz arazilerde iskân edilmesi istenmiştir. Bu iskân için Temeşvar Beylerbeyi vazifelendirilmiştir⁷⁶⁰.

Adana Beylerbeyine 1 Safer 1025 / 19 Şubat 1616'da yazılan hükümde Kars'tan (Kars-ı Zülkadriye)⁷⁶¹ haksız uygulamalar dolayısıyla ahalinin göç ettiği belirtilmiştir. Adana Beylerbeyine verilen talimatta göç eden ahalinin Adana havalisinde uygun mahallerde iskân edilmesi istenmiştir⁷⁶². 22 Muharrem 1025 / 10 Şubat 1616'da ise Rakka Beylerbeyine benzer bir hüküm gönderilmiştir. Hükümde Rakka ve Ruha'da ahalinin göç ederek toprağını terk ettiği vurgulanmıştır. Rakka Beylerbeyinin göç eden ahaliyi yeniden kadim yerlerine iskân ettirmesi istenmiştir⁷⁶³. Benzer hükümler Anadolu'da da muhtelif yerlere yazılmıştır. Talimatlarda iskân işleyişinden Hüseyin Paşa'nın sorumlu olduğu, diğer görevlilerin Hüseyin Paşa'ya yardım etmeleri istenmiştir⁷⁶⁴.

Arşiv kayıtlarından da anlaşılacağı üzere aslında merkezden eyaletlere gönderilen yazışmalarda iskân metodunun uygulanmasında birinci derecede sorumlu

⁷⁵⁸ Kanunnâmede beylerbeyinin görev ve sorumlulukları yine belirtilmiştir. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, 7.

⁷⁵⁹ *Kitâb-i Müstetâb*, 3.

⁷⁶⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 791.

⁷⁶¹ Maraş Elayetine tabi kaza konumundadır. *Osmanlı'da Yer Adları*, 40.

⁷⁶² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 2.

⁷⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 26; COA, MAD.d, nr. 534, 10; COA, TT.d, nr. 835, 6; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 342, 422, 441, 561.

⁷⁶⁴ Karacan, a.g.e. 248; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 344; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 151; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 488, 534, 535, 537.

olan görevlinin beylerbeyi olduğu anlaşılmaktadır. Beylerbeyilerin bulundukları yerin en büyük kumandanı ve âmiri konumunda olmaları, onların sorumluluk alanlarını hayli arttırmıştır⁷⁶⁵. Dolayısıyla yazılan hükümler bölgeye göre değişmekle beraber öncekile beylerbeyine hitaben yazılmaktaydı. Beylerbeyi gelen talimatlar doğrultusunda iskân metodunu gerçekleştirmek zorundaydı. Ancak yapılacak iskânlarda beylerbeyi mahiyetinde bulunan diğer görevlilere de danışmak durumundaydı. Ayrıca yörenin kadısı, iskân başı ve bazı diğer görevlilerde iskân konusunda beylerbeyine yardımcı olmak durumundaydılar.

2.1.1.2.Sancak Beyi

Osmanlı idarî yapılanmasında eyaletlerin alt birimi olan sancaklar taşra teşkilatı içerisinde kazaların bir araya gelmesiyle oluşmaktaydı. Sancakların en üst mülkî amiri sancak beyiydi. Sancak beyleri bulundukları sancaklarda tüm askerî, idarî ve asayiş işlerinden sorumluydu⁷⁶⁶. Savaş olduğu sırada yanındaki kuvvetlerle beraber beylerbeyinin mahiyetine girerek verilen talimatlara uymakla mükellefi⁷⁶⁷. Sancak beyleri iskânın işleyişinden ve bulundukları sancaklardaki idarî ve hukukî yetkilere sahip olduğundan iskân işlerinde vazifeli olanlara yardım etmek zorundaydı.

Kanunnâmede; *Sancak beğleri dahi vâlîlerdi. Taraf-ı saltanatdan vekîllerdir. Sancaklarında da 'vâ dinleyib icrâ-yı ahkâm-ı şerî'at ederler*⁷⁶⁸ ifadesiyle beylerbeyi gibi bulundukları sancaklarda tüm idarî işlerden sorumlu oldukları vurgulanmıştır. Sancağındaki ahaliyi, aşiretleri veya konar-göçer grupları en iyi bilen kişi olmasında iskân işlerinde çok önemli bir role sahiptir. Merkezden gelen iskân görevlileri sancaktaki ahalinin durumu ve yöreyi iyi bilmediğinden iskânın sağlıklı olabilmesi için sancak beyi önemli kişi konumundadır

İncelemeye tabi olan dönemde sancak beylerine hitaben yazılan hükümler mevcuttu. 9 Ramazan 1014 / 18 Ocak 1606'da Vidin Sancağı Beyi Osman, Modava

⁷⁶⁵ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul, 1992, 69-74.

⁷⁶⁶ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550- 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, 26. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, 46.

⁷⁶⁷ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXVIII, 152, 1974, 667; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1999, 232.

⁷⁶⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Kanunnâme*, 50.

ve İrşova sancak beyleri Mümin ve Ahmed beylere hitaben yazılan hükümlerde Eflak'tan gelen mültecilerin iskân edilmesi ve iaşelerinin sağlanması istenmiştir. Yazılan hükümde doğrudan hitap edilen kişi Modova ve İrşova sancak beyleriydi⁷⁶⁹.

10 Receb 1103 / 28 Mart 1692'de yazılan bir hüküm, Selimiye ve Deyr-i Rahbe Sancak Beyi Hüseyin Bey'e yazılmıştır. Hüseyin Bey'e verilen talimatta Akçakale'den Rakka'ya kadar olan bölgede bazı cemaatlerin iskân edilmesi istenmişti. Ayrıca Hüseyin Bey'e yardımcı olmaları için diğer görevlilere de talimatlar verilmişti⁷⁷⁰. Özellikle mühimme defterlerinde bu tarz hüküm örnekleri çoktur. Sancağın en üst amiri olmalarından ötürü hükümlerin girizgahında hitaplar doğrudan sancak beylerini muhatap almaktaydı.

Sancak beyi, merkezen kendisine hitaben yazılan hükümlerdeki talimatları yerine getirmekle mükellefti. XVII. yüzyılda sancaklarda yapılacak iskân işlerinde sancak beyleri sorumlu durumdaydı. Mahiyetinde bulunan subaşı, dizdar ve sipahi gibi görevlilerin de amiri olduğundan, bu görevlilerde iskân işlerinde sancak beyine yardımcı olmak durumundaydılar. Sancağında yapılacak iskânların hangi havaliye yapılacağını, kanuna uygun şekilde olmasına ve güvenliğin sağlanmasında sancak beyi sorumluydu. Ancak sancak beylerinin yanında sancak işlerinin yürütülmesinde yardımcı olmaları için alay beyleri denilen görevliler de mevcuttu. İskân işlerinden sancak beyleri gibi alaybeyleri de sorumluluk sahibiydi⁷⁷¹.

2.1.1.3.Kadı

Osmanlı Devleti'nde şer'î ve hukukî işleyişin uygulayıcısı olan kadı, merkezî hükümetin talimatlarını tatbik etmeye çalışan bir makamı. Bölgesinde beledî, adlî, malî, mülkî ve askerî sahaları içine alan geniş bir sorumluluk alanına sahipti. Şerî hukuk kurallarını uygulamakla görevli olması hasebiyle devlet görevlisi olduğu kadar halkında devlet karşısındaki sözcüsü ve temsilcisi konumundaydı. Her türden suçlar *meclis-i şer'* denilen ve kadı'nın bizzat başkanı olduğu mahkemede

⁷⁶⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 562.

⁷⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 681.

⁷⁷¹ Askerî meselelerde sancakbeyinin yardımcısı durumundaydı. Miralayda denilen alaybeyi, serbest timarlara sahipti. Alaybeyleri, genelde zeamet sahibiydi ve her sancakta bir alaybeyi mevcuttu. Sancakbeyinden sonra gelen en yüksek askerî görevliydi. Barkan, *Kanunlar*, I, 287; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara, 1991, 50.

çözölmeye çalışılırdı. Her çeşit borç ve miras meseleleri, arazi problemleri ehl-i örf ve re‘âyâ arasındaki sorunlar kadı tarafından çözüme kavuşturulurdu⁷⁷².

İskân işlerinde vazifeli memurların en önemlilerinden olan kadılar, görev bölgelerindeki yerel yöneticiler ve sancak beyleriyle birlikte hareket ederek iskânın işleyişinin adalet üzere gerçekleşmesini sağlamada sorumluydu. Kadının yardımcısı konumunda olan nâib denilen memurlar da kadı ile beraber işlerin yürütölmesinde sorumluluk sahibiydi. Kadı ve nâib iskân meselesinde görev aldıkları zaman iskân edilecek unsurların durumlarını ve hukukî nizamlarını iyi bilmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan iskânlar adil ve hukukî olmayabilirdi. Dolayısıyla kadılar ve nâibler belirlenen kanunlar çerçevesinde iskânları gerçekleştirir ve yapılan iskânları *İskan Defteri* denilen defterlere kaydederlerdi⁷⁷³.

İskân uygulamalarında yapılan araştırmalarda ve neticelerinden en çok hüküm yazılan görevlilerin kadılar ve nâipler olduğu anlaşılmaktadır. Bazı örnekler vermek gerekirse; Cemâziye‘l-âhir 1102 / Mart 1691’de Ruha Kadısına hitaben yazılan emr-i şerifle; *Türkmen tâifesinden Takâlî ve Kayas ve Umurlu ve Dağı Şanlı ve Günce ve Kazlı ve Hayta ve Hocalı ve Ahçı ve Kalemli nâm sekiz aded cemââtler ahâlîlerinin, Rakka ve Çolab Nehri havâlîlerinde iskânları* hususunda verilen talimatta Türkmen cemaatlerinin Rakka ve Çolap Nehri etrafına iskân edilip zirâatla uğraşmalarının sağlanması istenmiştir⁷⁷⁴. 17 Ramazan 1019 / 3 Aralık 1610’da Sivas, Batum ve Çıldır’da görevli kadılara yazılan hükümde, Erzurum’da ki topraklarını

⁷⁷² Kadı için bkz. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994; Yücel, "Desantralizasyona Dair", 665.; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III, 5- 6, Ankara, 1968, 1-479, 2; M. Tayyib Gökbişgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım Ankara 1948*, Ankara, 1952, 433-444; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984, 83-144; Ebül’ulâ Mardin, "Kadı", *İA*, VI, Eskişehir, 1997, 42-46.

⁷⁷³ İskân defterleri şöyle özetlenebilir; COA, MAD.d, nr. 9484; Hama ve Humus sancaklarında iskân edilen Yeni-il, Türkmen, Koçili aşiretleriyle Hama’da iskân edilen Gıno lu, Çerkes oğulları, Döker, Elçi Ramazan, Atlıhan, Kızalı, Karagözlü ve saire aşiretlerin iskânlarını gösteren defterin 3,41,51. sayfaları, yine aynı defterin Mamalu Türkmen Kabilesinden Bozok Sancağı kuralarında iskân olunan ile ilgili kısmı ise 46-52. sayfalarda geçmektedir. COA, MAD.d, nr. 8458. Bu defter 1102-1134 arası Rakka, Haleb, Adana, Bozok ve diğer yerlerde yapılan iskân faaliyetleri hakkında yazılan (emir, ferman ve hüccet) hükümlerden ibarettir. Toplamda 378 sayfadır; COA, MAD.d, nr. 534. 1102 tarihli bu defter 121 sayfadan ibarettir. Rakka ve Haleb bölgesinde yapılan ve Hüseyin Paşa’ya idaresinde yapılan iskânlar hakkındadır; COA, MAD.d, nr. 7574.1045-1069 yılları kayıtlarını kapsayan defter 132 sayfadır. Danişmendli Türkmenleri hakkındaki iskânları bildirmektedir; COA, MAD.d, nr. 3472. Boz-ulus Türkmenleri hakkındaki kayıtların tutulduğu 113 sayfalık defterdir. Ayrıca Ruha’daki Rışvan re’âyâsına ait bazı hükümler ve Kütahya’da zuhur eden eşkıya taifelerinin de kayıtları tutulmuştur. Tamamını aktaran Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 121-122.

⁷⁷⁴ Karacan, *a.g.e.* 136-137.

terkederek çevre eyaletlere göç eden ahalinin tekrardan eski yerlerine iskân edilmesi ve bunu kadıların sorumluluğunda yapılması için emir verilmiştir⁷⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nde kadı, adlî sahanın yanında, askerî, mülkî, beledî ve malî alanları içine alan geniş bir görev alanına sahip olması göz önüne alındığında, kadı gibi yetkilere sahip olan başka bir memuriyetin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim araştırmalarda merkezden gönderilen hükümlerin büyük çoğunluğunun da kadılara hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum kadıların iskân işleyişinde ne kadar kilit rol oynadıklarını daha iyi yansıtmaktadır. Kadılar adaleti temsil ettiklerinde yapılacak iskânların adil ve kanunnâmelere uygun olmasına gayret etmekteydiler.

Kadılar yapılacak iskân işlerinde yalnız değildi. Kadıların yanında yardımcısı konumunda olan nâib de aynı durumda iskânların uygulanmasında büyük önem arz etmekteydi. Bazı bölgelerde hükümlerin doğrudan nâibe yazıldığı görülmektedir. Gelibolu⁷⁷⁶, Dimetoka⁷⁷⁷, Bandırma⁷⁷⁸, Tokat⁷⁷⁹ ve daha birçok yörenin nâibine iskân işleriyle ilgili hükümler yazılmıştır. Planlanan iskân metodunun uygulanabilmesi için yerel yöneticiler dışında vazifeli birtakım görevlilerde mevcuttu. Araştırmalar neticesinde adı geçen bu görevliler ise şunlardı: iskânbaşı, iskân mübaşiri, iskân kâtibi, iskân kethüdası ve çöl beyliği.

2.1.2. Diğer Görevliler

Osmanlı Devleti'nde bir yörede tasarlanmış olan iskân hareketini fiilen yöneten bazı idareciler mevcuttu. Bunlar bulundukları bölgede birinci derecede iskân mahalinin ait olduğu idarî amirin durumuna göre beylerbeyi, sancak beyi ile hukukî meselelerde kadı ve nâib gibi idareciler olmaktaydı. Ancak bu idareciler dışında yine iskân işlerinin yerinde ve sağlam şekilde yapılmasında önemli pozisyonda olan birtakım görevliler bulunmaktaydı.

Nitekim devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde bu tarz görevlilere pek rastlanmamaktadır. Ancak XVII. Yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra iç iskân meselesinin önem arz etmesiyle beraber bu görevlilere ihtiyaç duyulmuştur. Arşiv

⁷⁷⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 945.

⁷⁷⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr.102, hk. 32;

⁷⁷⁷ Mustafa Kılıç, *107 Numaralı Mühimme Defteri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, 25.

⁷⁷⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2989.

⁷⁷⁹ Karacan, *a.g.e.* 191-192.

kayıtlarında adı geçen bu görevliler iskânbaşı, iskân mübaşiri, iskân kâtibi, iskân kethüdası ve çöl beyliği gibi kişilerdi. Bunlar devlet tarafında bir yörede yapılacak iskân işlerinde bölgenin idarecisinin mahiyetinde iskân işlerini yapmak ve takip etmekle mükellef kimselerdi.

2.1.2.1.İskânbaşı

İskânbaşı, beylerbeyinin arzıyla devlet tarafından tayin edilen ve iskân edilen aşiretler, konar-göçerler, oymaklar veya boyların mevcut durumlarını takip eden kişiydi. Görevlendirilen şahıs genelde aşiretler, boylar veya oymakların içerisinde söz sahibi olan kişilerden seçilirdi. Yönetim tarafından iskân edilecek gruplar veya boylar iskân edilmeden önce iskân başının görüşlerine mutlaka başvurulurdu⁷⁸⁰.

İskânbaşı, genelde iskân yapılacak bölgenin genel durumunu en iyi bilen kişi olmaktadır. Dolayısıyla bir yörede yapılması planlanan iskânların sağlıklı olması adına mutlaka danışılması gereken bir konumdaydı. Aksi takdirde yapılacak iskânlarda sıkıntılar çıkmakta ve iskânlar kalıcı olamamaktaydı. İskânbaşı, ayrıca merkezî yönetimle aşiretler ve konar-göçerler arasında bir köprü vazifesi ifa etmekteydi. Merkezden gelen iskân ile alakalı durumları aşiret ve konar-göçer ileri gelenlerine aktararak, iskânların merkezin talimatları doğrultusunda olmasını sağlamaktaydılar. Devlet, XVII. yüzyılında sonunda, Anadolu'da rahat durmayarak şekavette bulunan bazı cemaatleri Rakka ve havalisine iskân etmeyi planlamasıyla beraber iskânbaşı olan görevli daha önemli bir hal almaya başladı. Sonraki dönemlerde de iskânbaşının, iskândaki ehemmiyeti gittikçe arttı.

2.1.2.2.İskân Mübaşiri

Mübaşir tanzimattan evvel devletçe gördürülmesi lazım gelen bir işin yapılmasına memur edilenler hakkında kullanılan bir tabirdir. Arapça bir işe başlayıcı, başlayan manalarına gelmektedir. Bu görevlilere devlet tarafından herhangi bir yol masrafı yada maaş verilmezdi. Masrafları görevli olarak gittikleri yörenin ahalisi tarafından karşılanırdı⁷⁸¹. En önemli vazifeleri ise iskân işleyişinde merkezî yönetimle iskân bölgeleri arasındaki haberleşmeyi sağlamaktır. Mübaşirler

⁷⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 112, 111; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 126, 43; COA, MAD.d, nr. 534, 15; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 53; detaylı bilgi için bkz. Çelikdemir, *a.g.e.* 84-85.

⁷⁸¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, 592.

dergâhı âlî kapucubaşısı ile aynı rütbeye sahipti. Haberleşmenin yanında bazı durumlarda aşiretlerin iskân işlerinde de vazife almışlardır⁷⁸².

Bazı arşiv kayıtlarında karşımıza iskân mübaşiri çıkmaktadır. 30 Ramazan 1103 / 15 Haziran 1692 tarihli bir hükümde; *Türkmân iskânına mübâşir ta'yîn olunan kapucıbaşı Bayram Ağa 'ya hüküm ki*⁷⁸³ cümlesiyle hitap edilen kişi doğrudan Türkmen iskânına mübaşir olarak tayin olunan Kapıcıbaşı Bayram olmuştur. Gönderilen hükümde; *sen ki mûmâ ileyhsin emr-i şerîfîm sana vardıği gibi mîrmîrân-ı mûmâ ileyhin re'y-i savâb-dîdî üzre hareket ve kemâfî'l-evvel me'mûr olduğun üzre hıdmet-i mezbûrda mecd ü sa'y olup mukaddemâ ve hâlâ sâdır olan evâmir-i şerîfem mûcebince aşâir-i merkûme ahalisini mîrmîrân-ı mûmâ ileyhin re'y-i savâb-dîdî üzre mevâzi'-i mezkûrede iskân eyleyüp bir ferde inâd ve muhâlefet ve özrü bahâne etdirmeyüp gereği gibi tekayyüd ve ihtimâm idüp*⁷⁸⁴ ifadeleriyle iskânları emredilen Türkmen-i Halep ve Yeni-il cemaatlerinden Beydilli ve diğer cemaatlerin Rakka, Belih Nehri kenarı, Hama ve Humus'da iskân edilmesi için Kapıcıbaşı Bayram görevlendirilmiştir.

Hükümde Kapıcıbaşı Bayram'a iskân işleyişinde mübaşir olarak bulunması ve iskân bölgesinde yapılan çalışmalarda merkezi haberdar etmesi istenmekteydi. Ayrıca 29 Şevval 1107 / 1 Haziran 1696'da Amasya ve Kırşehir sancaklarında vazifeli Mutasarrıf Yusuf ve Mübaşir Ahmed'e hitaben yazılan hükümde Bozok Sancağında vaki Mamulu Aşiretinden Sarıklı Cemaati'nin tamamı, Kırk ve Kuzullu cemaati'nin ise eşkiyalık yapanlarının Rakka'ya iskân edilmek üzere gönderilmesi istenmiştir⁷⁸⁵. Yine hüküm incelendiğinde iskân işleyişinde Ahmed'in mübaşir olarak bulunduğu ve iskân ile alakalı durumları takip ederek merkeze bildirdiği anlaşılmaktadır. Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, hükümet bir bölgede iskân yapacağı zaman çeşitli görev taksimatları yapmaktaydı. İskân görevlileri kendi mahiyetinde olan görevleri yerine getirmekle mükelefter. Mübaşir ise iskânlarla alakalı genel durumları merkeze bildirerek, yapılan iskânların usulu dairesinde yapılıp yapılmadığını ya da neticelerini bildirmekteydi.

⁷⁸² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 592; *Maliyeden Müdevver Def.* nr. 8458, 44,45; COA, AE.SAMD.II, Dos. 13583; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 52; Çelikdemir, *a.g.e.* 89,90.

⁷⁸³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 151.

⁷⁸⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 151.

⁷⁸⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1168.

2.1.2.3.İşkân Kâtibi

Kâtip, sözlükte yazı işleriyle ilgilenen kişi, yazıcı, bilgili kişi, muharrir ve noter demektir⁷⁸⁶. Sarayın harem kısmında yazı işlerini halleden kişi için kullanılan bir tabirdir⁷⁸⁷. Aynı zamanda harem bölümünü masraflarını tutar, saraydaki kalfaların maaşlarını ve masraflarını takip ederdi. Yapılan işlere bakıldığında, Osmanlı bürokrasisindeki saray işlerinin sağlıklı yürütülmesinde kâtiplerin rolü önemli olmuştur. Devlete ait çeşitli yazışmaları bunların elinden çıktığı ve dolayısıyla devletin birçok sırrına vâkıf oldukları için kâtiplik görevine büyük ehemmiyet verilmiştir⁷⁸⁸.

Kâtiplik mesleği kuruluştan beri var olan bir görevdi. Ancak iskân kâtibi denilen bir görevli XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar da mevcut değildi. Osmanlı Devleti'nin özellikle 1683'ten sonraki dönemlerde sistemli bir iskân programı takip etmesi ve iskân işine yoğunlaşması İskân katibine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir⁷⁸⁹. Özellikle Rakka havalisine aşiretlerin iskân edilmesi neticesinde tahrir işleminin sağlıklı yapılabilmesi ve iskân evraklarının düzenlenmesi için iskân kâtibi görevlendirilmiştir⁷⁹⁰. Görevlendirilen iskân kâtibi Rakka havalisinde yapılan iskânların tahrir kayıtlarını tutmuştur. Artık bu dönemden sonra iskân ile alakalı yazışmalarda iskân kâtibinin adı sık sık zikredilmektedir. Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyılda yapılan iskân faaliyetlerinde, iskân görevlileri arasında görülmektedir.

2.1.2.4.İşkân Beyleri ve Kethüdaları

Bunların görev alanlarını anlayabilmek için konar-göçer grupların siyasî ve idarî yapılanmalarını bilmek oldukça önemlidir. Çünkü bunlar iskâna tabi tutulan her bir oymağı veya boyu kendilerine tahsis edilmiş topraklara sevkeden boyların içinden seçilen boy beyleri veya kethüdalarından olmaları gerekmektedir. Merkezî yönetim ile aşiretler ve konar-göçer gruplar arasındaki irtibatı sağlamak önemli

⁷⁸⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, 49-52.

⁷⁸⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 214.

⁷⁸⁸ Erhan Afyoncu-Recep Ahışhalı, "Kâtip", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, 53-55.

⁷⁸⁹ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 52.

⁷⁹⁰ 7 Temmuz 1693 yılında günde 15 akçe yevmi Urfa gümrüğü mukataasında verilmek üzere tahrir işlemi için bir kâtip tayin edildi. Bu memuriyet Rakka Eyaletinde mevcut olan iskân işlerinde kullanılmıştır. *COA, MAD.d*, nr. 534, 13.

vazifeleri idi⁷⁹¹. Herhangi bir konu için karar alınacağı zaman iskân başı ile birlikte konar-göçerlerle alakalı durumları iskân görevlilerine aktarırlardı.

İskân beyleri ve kethüdalarına az sayıda da olsa emr-i şerifler yazılmıştır. 20 Şaban 1101 / 29 Mayıs 1690 tarihli bir hükümde; Yeni-il, Haleb Türkmenleri, Kilis, Rişvan, Zülkadriye, Danişmendli, Hamalı, Hacı Ahmed Türkmeni, Boz-ulus, Rakka, Maraş, Adana, Kars, Payas Cemaatleri, Mardin Voyyodalığı aşiretleri, Badıllı Aşireti, diğer boy, oymak ve aşiretlerin boybeylerine ve kethüdalarına hitab edilmiştir. Hükümün başında; *Türkmen ve Ekrâd cemâ'atleri ve 'aşiretlerinin boybeğlerine ve kethudâlarına ve iş erlerine*⁷⁹² giriş cümlesiyle yazılan hitaba bakıldığında muhatap kişilerin içinde adları zikredilmektedir. Hükümün devamında ise bütün aşiret ve cemaatlerin yola düşerek Edirne sahrasında orduy-ı hümayûn'a katılmaları şeklinde talimat verilmiştir. Yazılan hüküm ismi sayılan bütün grupların boy beyleri ve kethüdalarına hitaben yazılmıştır. Hükümün devamında ise; *Siz ki zikr olunan 'aşiret ve cemâ'atlerin boybeğleri ve kethudâları ve iş erlerisiz. Mübâşir-i mûmâ-ileyh esnâ-yı tarîkda her kangınıza mülâkî olup bu bâbda sâdır olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ'umun mazmûn-ı münîfinden sizi habîr ve âgâh ider ise bu vakti sâir evkâta kıyâs eylemeyüp vakt-i temrîn teng olduğın mülâhaza idüp ana göre hareket ve gice gündüz dimeyüp yolına düşüp*⁷⁹³ ifadeleriyle orduya katılacakların oyalanmadan hareket etmelerinin gerekliliği kethüdalara ve iskân beylerine bildirilmiştir. Ayrıca verilen talimatta sefer için kendilerinden istenen sayıdaki askerlerle birlikte Edirne'de bulunan orduya katılmaları emredilmiştir.

2.1.2.5.Çöl Beyliği (Çöl Hâkimi)

Haleb bölgesindeki Arap aşiretlerini kontrol altında tutmak ve buradaki eşkiyalık hareketlerini önlemek için devlet tarafından sorumlu olan kişiydi⁷⁹⁴. Coğrafyanın yapısı itibariyle bu şekilde adlandırılmışlardır. Bunlar idarî olarak Rakka beylerine bağlıydılar, ancak masrafları Haleb mukatasından karşılanmaktaydı⁷⁹⁵. Görev yerleri Haleb'in güneyinde bulunan Selimiyye ve Deyr-i

⁷⁹¹ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*. 53.

⁷⁹² Şakar, *a.g.e.* 16-17, 50-51.

⁷⁹³ Şakar, *a.g.e.* 16,50-51.

⁷⁹⁴ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 53.

⁷⁹⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 120, 74.

Rahbe sancaklarıydı⁷⁹⁶. Şavi ve Simek adlı Arap aşiretlerinin iskân edilmeleri noktasında tek görevli kişi çöl hâkimiydi⁷⁹⁷. Ayrıca aşiretleri kontrol altında tutmak, meydana gelen eşkiyalık yapan ve yol kesen kişileri bertaraf etmekte görevleri arasındaydı.

2.2. XVII. Yüzyıldaki İskânların Temel Sebepleri

2.2.1. Toprak Kayıpları

Osmanlı Devleti kuruluş ve yükselme dönemlerinde fethettiği yeni yerlere Anadolu'dan insan kitlelerini naklederek pek çok yeni yerleşme yerleri kurmuştur. Bu kurulan yeni yerleşim yerlerini Türk kültür ve dinî eserleriyle donatmıştır. Ancak XVI. yüzyılın sonlarında başlayan savaş cepheleri XVII. yüzyılda ara ara kesintiler olsa da devam etmiştir. Bu durum özellikle 1683-1699 seneleri arasındaki savaşlar akabindeki toprak kayıpları önceki yüzyılların aksine içe dönük bir iskân meselesine sebep olmuştur. Savaşlarda kaybedilen topraklardan Müslüman ve Türk ahali iç kesimlere doğru göç etmeye başlamıştır. Özellikle bu yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmaya başlayan göçler XVIII. yüzyıl boyunca devam etmiştir⁷⁹⁸. Savaşlar dolayısıyla meydana gelen göç hareketleri devleti yeni bir iskân sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Daha yüzyılın başlarında 9 Ramazan 1014 / 18 Ocak 1606'da Vidin Sancağı Beyi Osman, Modova ve İrşova Sancak Beyleri Mümin ve Ahmed Bey'e gönderilen hükümlerde Eflak'tan savaşlardan dolayı göç ederek gelen mültecilerin uygun mahallerde iskân edilmesi ve hatta iaşelerinin de sağlanması talimatı verilmiştir⁷⁹⁹.

10 Rabîu'l-âhir 1100 / 1 Şubat 1689'da Mora tarafında serasker bulunan Vezir Halil Paşa'ya ve Eğriboz muhafazasında olan Vezir İbrahim Paşa'ya gönderilen hükümde; *hayli kefare istîlâsından re'âyâsı karşusunda olan Kaloriye Adasına firâr idüp hâlâ vilâyetleri emânet olmağla hass-ı merkûm re'âyâsı kadîmî yerlerine iskân murâd eylediklerinde kendü hâllerinde oldukça dahil ve rencîde olunmamak..* ve son bölümünde *re'âyâ-yı mezbûr iskân etdirilüp kendü hâllerinde oldukça cebeci vesâirleri taraflarından bir vechile dahl ve rencîde olunmamak*

⁷⁹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 115, 568.

⁷⁹⁷ Belgelerde Şavi ve Şimek adlı Arap aşiretlerinin iskân işleriyle Çöl Hâkimi olan Hüseyin Abbas ilgilenmiştir. COA, MAD.d, nr. 8458, 67.

⁷⁹⁸ Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti*, 41.

⁷⁹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 562.

*emrim olmuşdur*⁸⁰⁰ şeklinde Darüssaade Ağası el-Hac Mustafa Ağa'nın Atina ve çevresinde mevcut olan hassı re'âyâsı düşman istilasını nedeniyle göç ettikleri yazılmıştır. Halil Paşa ve İbrahim Paşa'ya gönderilen emirlerde göç eden ahalinin eski iskân mahallerinde yine iskân edilmesi istenmiştir. Ancak iskânları esnasında ahalinin görevliler tarafından rencide edilmemesi ve iskân hususlarına ehemmiyet gösterilmesi için uyarılar yapılmıştır⁸⁰¹.

10 Receb 1100 / 1 Nisan 1689'da Midilli Muhafızı ve Kadısına gönderilen hükümde; *Karinabad Kazâsına tâbi ' Dobral ve Kavacık kazâsına tâbi ' Seb'a ve Şumnu kazâsına tâbi ' Çalıkavak ve Tırnova kazâsına tâbi ' İrve ve etraflarında olan kasabât ve kurâ ve bazı zî-kudret kimesnelerin çiftliklerinde tavattun eylediklerin ol havalide haydûd eşkiyâsının zuhuruna*⁸⁰² ifadeleriyle Karinabad, Dobral, Kavacık, Şumnu ve Tırnova kazalarında göç ederek civar topraklara dağılan ahalinin olduğu anlaşılmaktadır. Midilli Kadısına gönderilen hükümde; *zîkr olunan derbend karyelerinin şenlendirilmesi ehemmi-i mühimmâtdan olmağın kadîmî re'âyâları her kangınızın taht-ı kazâsında bulunur ise bi eyyi hâl kaldırılıp bir vechile özr ve bahâne ve kimesneye dahl ve ta'arruz etdirilmeyüp yanlarına âdemler koşup kadîmî karyelerine gönderüp iskân itdirüp*⁸⁰³ ifadesiyle tamamlanmıştır. Midilli Kalesi'nin ekser Müslümanların köy ve nahiyelerde sakinken, düşman istilaları neticesinde göç etmek durumunda kaldığı ve etrafa dağıldıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu kazaların idarecilerine gönderilen emirlerde kazalarına göç yoluyla gelenler varsa barındırılmaması ve eski topraklarına gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca kâdim topraklarında yeniden iskân edilmeleri hususunda Recep Usta görevlendirilmiştir. Midilli Kalesi ve çevresinin boş bırakılmaması adına daha önce kendilerine ayrılan derbend yerlerinde iskân edilmeye çalışılmışlardır. Midilli Kalesinde ve çevresinde iskânların temel sebebi ise düşman istilasından kaleyi muhafaza etmek olmuştur.

25 Zi'l-hicce 1100 / 10 Ekim 1689'da Pazarcık sakinlerinden Süleyman Ağa'ya hitaben yazılan hükümde; *Niş ve etrâfında ehl ve 'iyâlin kaldırub terk-i diyar iden re'âyâ ve sâir 'ibâdullâh her kim olur ise olsun Pazarcık etrâfında iskân ittirilub beri taraflara geçmekden men' ve def' idub ta'allul ve 'inâd idenlerin şer'le*

⁸⁰⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 291.

⁸⁰¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 291.

⁸⁰² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 628.

⁸⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 628.

*haklarında lâzım geleni icrâ olunmak için isim ve resimleriyle ‘arz ve i‘lâm olına*⁸⁰⁴ ifadesiyle Niş civarında düşman istilası nedeniyle göç etmek zorunda kalan ahalinin Pazarcık ve çevresinde uygun topraklara iskân edilmesi için talimat bildirilmiştir. Talimatta Niş’e yakın konumda bulunan Pazarcık’ta iskân edilmek istenmesinin temel nedeni meydana gelen göçlerle bu havalinin boşalmasını engellemek ve dışarıya karşı bu toprakları elde tutabilmektir. Nitekim düşman baskısıyla göç ederek gelen ahali doğrudan daha iç kesimlere göç etmekteydi. Hükümlerde bu tarz uyarılarla, bu durum önlenmeye çalışılmıştır.

Eylül 1690’da Radovişte⁸⁰⁵ Kadısına yazılan hükümde; *Radovişte Kazâsı ahâlîsi meclis-i şer‘a varub bundan akdem küffâr-ı hâksâr istilâsıyla kazâmuzun müselmânânı firâr idüp re‘âyâ tâifesinden ba‘zıları harbî kefereye karışup ve ba‘zıları yerlî yerinde kalup şimdi harbî kefereye karışan re‘âyâdan yüz nefer mikdârı keferî tüfenk ve silâhları ile gelüp “Biz ‘azametlî ve şevketlî pâdişâhımızun mutî‘ re‘âyâsıyuz” diyü teba‘iyyet idüp ve ra‘iyyeti kabûl ideriz ve tüfenk ve silâhlarımız terk ideriz. Her birimiz yine girü sâkin olduğumuz karyelerimizde sâkin ve isyân-ı mâziyemiz ‘afv buyurılıp mîr-livâ ve mîr-i mîrân ve sâir ehl-i ‘örf taraflarından rencide ve remide olunmamak bâbında emr-i şerîfim virilmek ricasına*⁸⁰⁶ ifadeleriyle düşman istilası sırasında düşman saflarına geçen ahali olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sonra yerlerini terk eden ahaliden tekrardan pişman olup, af dileyip ve Osmanlı Devleti’nin tabiyetini kabul ettikleri görülmektedir. Taleplerinde devlete karşı geldiklerinden af dileyerek, yeniden kâdim topraklarına yerleşmek istemişlerdir. Merkez tarafından idarecilere verilen talimatta bu şekilde pişman olupta af dileyenlerin yeniden yerlerine iskân edilmeleri ve durumlarından ötürü rencide edilmemeleri belirtilmiştir.

Cemâziye‘l-evvel 1101 / Mart 1690’da Eflak Voyvodası olan Kostantin’e hitaben yazılan hükümde; *Mülk-i mevrûsum olan Eflak memleketi üzerine bundan akdem müstevlî olan Nemçe keferesinin te‘addî ve şekâvetlerinden nâşî ra‘âyâ ve berâyânın ba‘zıları perakende ve perişan oldukları mesmû‘-ı hümayûnum olub terfîh-i ahvalleriyle tekayyüd ve ihtimâm ehemmi mühimîmâtından olub Eflak*

⁸⁰⁴ Çelik, a.g.e. 46.

⁸⁰⁵ Radovişte; Bu dönemde Kosova’da bir nahiyedir. *Osmanlı Yer Adları*, 590.

⁸⁰⁶ Şakar, a.g.e. 165-166.

voyvodalığı sana 'inâyet ve ihsânım olaludan beru sadakat ve istikamet üzre zabt ve rabt-ı memleket ve himâyet ve siyânet-i ra'yyet babında küllî hizmetin sebkat itmeğin⁸⁰⁷ cümleleriyle Eflak Voyvodasına hitap edilerek durum bildirilmiştir. Nemçe'nin istilasını sırasında yapılan baskı ve zulümler nedeniyle perişan olan ve göç etmek zorunda kalan Eflak ahalisinin; *vech-i meşrûh üzre re'âyâdan etrafa perakende olmuş var ise yine cümlesini getürdüb yerlerine iskân ve himâyet ve siyanetleriyle mukayyed olub*⁸⁰⁸ ifadesiyle Eflak ahalisinden bu baskınları esnasından perişan halde yerlerinden olan ve göç etmek zorunda kalan ahalinin yeniden tespit edilerek Eflak'ta kendilerine sit topraklarda iskân edilmesi için Kostantin'e talimat verilmiştir.

29 Rabîu'l-evvel 1103 / 20 Aralık 1691'de Niğbolu, Silistre sancaklarındaki kadılara ve Eflak Voyvodası'na hitaben yeni hükümler yazılmıştır. Hükümde Nemçe istilasını sırasında yerlerini yurtlarını terkedip Eflak'a firar eden Gebroçça hassının defterlü re'âyâsının yeniden Gebroçça'ya iskân edilmesi emredilmiştir⁸⁰⁹. 29 Şaban 1103 / 16 Mayıs 1692'de Bosna'ya tabi Yenivaroş Kadısı'na gönderilen hükümde; *Yenivaroş kazâsında vâkı' Astar Eflak vesâir tevâbi'i karyeleri bağçe-i hassaya ocaklık kayd olmağla re'âyâları küffâr istilâsı sebebi ile isyân ve perâkende olup*⁸¹⁰, Yenivaroş Kazasına tabi bazı karyelerin ahalisinin düşman istilasını neticesinde göç ettiği belirtilmektedir. Göç eden İstar ve Tevvabi köyleri ahalisi; *kazâ-i mezbûra küffâr-ı hâksâr istilâsı sebebi ile perâkende olmalarıyla zâbitleri ma'rifetiyle kadîmî karyelerine iskân olunmak*⁸¹¹ ifadeleriyle düşman bertaraf edildikten sonra yeniden eski topraklarına gönderilerek yerleştirilmesi için idarecilere emir verilmiştir.

20 Zi'l-hicce 1106 / 1 Ağustos 1695'te Niş Muhafızı Mehmed Paşa'ya gönderilen emr-i şerifte yine düşman istilasını nedeniyle topraklarını terk ederek kaçan ahalinin Alacahisar, Öziçe, Hasanpaşa palankası ve çeşitli mahallere iskân edilmeleri istenmiştir⁸¹². Aynı tarihte benzer talimat Üsküp Sancak Beyi Hüseyin Bey'e, Niş, Şehirköy, ve Alacahisar Kalelerinin Azaban Ağalarına yolanmıştır. Hükümde Krakofça ve Koznik gibi mahallere yerleşen ahalinin Alacahisar, Öziçe ve Hasanpaşa

⁸⁰⁷ Çelik, a.g.e. 134-135.

⁸⁰⁸ Çelik, a.g.e. 134-135.

⁸⁰⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 487.

⁸¹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 6

⁸¹¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 6

⁸¹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk.796.

palankasına iskân edilmeleri istenmiştir⁸¹³.

6 Haziran 1696'da yazılan belgelerde Rumeli'deki Voynuklar⁸¹⁴ düşman istilasından ötürü yerlerini terk ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bölgenin idarî sorumlularına gönderilen talimatlarda mağdur olan voynukların mağduriyetlerinin giderilmesi, uygun mahallerde iskân edilmeleri ve kendilerine yardımlar yapılması istenmiştir⁸¹⁵. 31 Mart 1699'da Kutsal İttifak savaşları neticesinde imzalanan Karlofça Antlaşması gereği Temeşvar Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümde Temeşvar'ın tamamının boşaltılması istenmiştir. Buradaki ahalinin ise daha iç kesimlerde müsait topraklara iskân edilmesi için talimat gönderilmiştir. Ayrıca Ahmed Paşa'ya verilen emirlerde Temeşvar'ın içindeki kalelerin yıkılması hudud tesbiti nizamıyla iskân ve gümrük meselelerinin antlaşma şartlarına uygun halde olması istenmiştir⁸¹⁶.

29 Ramazan 1110 / 31 Mart 1699'da Berkofça⁸¹⁷ Kadısına Temeşvar ve Belgrad'dan Niğbolu'ya gelen Erdel ve Macar kurslularının Çiprofça hassına bağlı Resava İslavik, Medkofça ve Brogovrefçe karyelerine iskân edilmesi için emir verilmiştir⁸¹⁸. Kamaniçe Kalesi'ni 1669'da Ukrayna'lılar ele geçirmişti. Ancak Osmanlı ordusu 3 Cemâziye'l-evvel 1083 / 27 Ağustos 1672 Lehistan seferine çıkarak, Podolya'nın merkezi olan Kamaniçe'yi dokuz günlük kuşatma neticesinde ele geçirmişti. Devlet, Kamaniçe'de bulunan Katolik katedralini camiye çevirerek, burada ilk cuma namazı kılındı. Ayrıca buraya beylerbeyi ve kadı ataması yapılarak şehir Osmanlı iskân usullerine uygun şekilde dizayn edildi. Kamaniçe'nin alınmasıyla, Boğdan ve Kırım Hanlığı üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti daha da pekişmişti. Bununla ayrıca Kazakların Karadeniz'e saldırıları da kesilecekti⁸¹⁹.

Bu kale 1683'te Viyana kuşatması sonrasında Polonya ve Osmanlı Devleti arasında sürekli savaşlara sebep olmuştu. 1699'daki Karlofça Antlaşması ile birlikte

⁸¹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 797.

⁸¹⁴ Voynuk; Serfer esnasında devlet adamlarının atlarına bakmak ve has ahır çayır işlerinde kullanılmak için gayrimüslimlerden özellikle Bulgarlardan tertip edilen sınıf için kullanılan bir tabirdir. Voynuk sancak beyleri ve çeribaşları Müslüman olmak zorundaydı. Ancak diğer amirleri Hristiyan olurdu. Voynuklar Rumeli'de bilhassa Bulgaristan'da bulunmaktaydılar. *Paklın, Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 596-599.

⁸¹⁵ COA, AE.SMST.II, Dos. 78, Göm. 8288.

⁸¹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2926.

⁸¹⁷ *Berkofça*; Bu dönemde Rumeli Eyaletine tabi bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 109.

⁸¹⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 461.

⁸¹⁹ Dariusz Kolodziejczyk, "Kamaniçe", *DİA*, XXI, İstanbul, 2001, 274-275;

anlaşma şartları gereği Osmanlı Devleti Kamaniçe'yi Polonya'ya bırakmak zorunda kalmıştır⁸²⁰. Dolayısıyla buradaki tebasını da göç ettirmek durumundaydı. Bu dönemde buradan ihraç edilen ahaliyi Kılburun, Bender, Akkirman ve Yanıkhisar kalelerine iskan edilmesi ve buğday ihtiyaçlarının tedarik edilmesi için idarecilere talimatlar vermiştir⁸²¹. Bu şekilde toprak kayıpları neticesinde Rumeli bölgesinde başlayan göçler artarak devam etmiştir. Devlet, gelen göçmenleri öncelikle Rumeli tarafında iskân etmeye çalışmıştır. Temel amaç mevcut topraklarını muhafaza etmek ve göçlerin önünü kesmektir. Ancak devam eden savaşlar ve huzursuzlukların devam etmesi ahaliyi endişeye sevk etmiştir. İskân edilen ahali belli bir süre sonra yeniden göç etmek durumunda kalmıştır. Bu durum XVIII. yüzyılda da artarak devam etmiş ve toprak kayıpları artıkça gelen göçler de yoğunluk kazanmıştır⁸²².

2.2.2. Hazineye Gelir Temin Etmek

Osmanlı Devleti'nde vergi gelirleri merkezî hazinenin en önemli gelirleri arasındaydı. Vergi tahsilinin aksaması hazinenin zayıflaması veya mevcut giderlere cevap verememesi demektir. Vaziyet böyle olunca devlet için vergilerin tahsili özellikle yüzyılın son çeyreğinde hayati önem arz etmekteydi. Vergilerle alakalı olarak bazı aşiretler sıkıntılara sebebiyet vermişlerdir. Bunlarla ilgili hükümlere bakılınca vaziyet daha iyi şekilde tahlil edilecektir. İncelenen dönemde özellikle 1613 yılında devletin vergileri tahsil etme meselesinde genelde sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır.

Boz-ulus Türkmen cemaatleri ağnam vergilerini aksatmaları üzerine Karaman ve Rum Beylerbey'ine, sancak beylerine ve kadılarına 13 Ramazan 1022 / 27 Ekim 1613'te yazılan talimatta; *Bozulus Türkmânlarından Çerkesoğlu cemâ'ati ile ve Topal Osman dahi cemâ'ati ile vesâir bir nice cemâ'at ile kadîmü'l-eyyâmdan yaylayu ve kışlayu geldikleri yerlerden taht-ı kazânızda olan bazı mahallerde yaylayup ve kışladıkları ecilden veregeldikleri rûsûm-ı ağnâmların voyvodalarına vakt ü zamânı ile verilmeyüp mâl-ı mîrî küllî gadr olduğu*⁸²³ Boz-ulus Türkmen cemaatlerinin ağnam vergilerini görevli olan voyvodalara zamanında vermedikleri ve

⁸²⁰ Kamaniçe ile alakalı detaylar için bkz. Mehmet İnbaşı, *Ukraynada Osmanlılar: Kmaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004.

⁸²¹ COA, İE.AS, Dos. 31, Göm. 2791.

⁸²² Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda İskânı Siyaseti*,

⁸²³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 486, 516.

bu durumun sıkıntılara neden olduğu vurgulanmıştır. Verilen emirde; *şimdiye değin veregeldikleri üzre resm-i ganemlerin bî-küsûr müşârun ileyhe alıverdikden sonra mezkûrlara muhkem tenbîh ve te'kîd eyleyesiz ki cemâ'atleriyle kalkup kadîmü'l-eyyâmdan her ne mahallerde yaylayup ve kışlayup gelmişler ise yine varup ânda yaylayup ve kışlayup âhar yerlere varup kimesnenin terekelerine ve çayırlarına zarar ve ziyân etmeyeler ve etdirmeyesin*⁸²⁴ denilerek vergilerini görevlilere eksizsiz ödemeleri ve kadim yerlerinde yaylayıp kışlamaları istenmiştir. Özellikle bu şekilde vergilerin tahsil edilmesi hususunda ehemmiyet gösterilmiştir. Belirlenen vergileri aksatan yada ödemeyen cemaatler görevliler tarafından uyarılmıştı.

5 Zi'l-kâde 1022 / 17 Aralık 1613'te Kengiri (Çankırı) Kadısına gönderilen hükümde; *Türkmân tâifesinden cemâ'at-i Keçelü ve cemâ'at-i Alibeglü tâifesi bundan akdem bin yirmi iki senesinde üzerlerine lâzım gelen mîrî maktû'larını cem'ine me'mûr olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim bi'l-fi'il mîrahurum olan Musli dâme mecduhuya virmemekle..*⁸²⁵ Kengiri Sancağında bulunan Türkmen taifesinden Keçilü ve Alembeylü aşiretlerinin mîrî mukataalarının bedellerini ödemedikleri yazılmıştır. Kengiri Kadısına verilen talimatta söz konusu aşiretlerin mîrî bedellerinin derhal tahsil edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Mardin Kadısına 22 Muharrem 1025 / 10 Şubat 1616'da yazılan hükümde padişah haslarına tabi karyelerin ahalisinin göç edenlerin eski yerlerine iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca belirlenen vergilerin de vaktinde tahsil edilmesi emredilmiştir⁸²⁶. 5 Rabû'l-âhir 1025 / 22 Nisan 1616'da ise Yeni-il, Türkmân-ı Haleb ve Hamaniye kadıları ve voyvodalarına gönderilen hükümlede Zükadiriye Vilayetinde iskân olunan aşiretlerin *bâd-ı hevâ*⁸²⁷ vermedikleri yazılmıştır. Talimatlarda mevcut vergilerin tahsili için idarecilere emirler verilmiştir⁸²⁸.

⁸²⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 486, 516.

⁸²⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 121, 122.

⁸²⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 11.

⁸²⁷ *Bâd-ı Hevâ*; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar zuhurata bağlı olarak alınan vergilerin genel adıdır. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 416-418; Bu vergi ile ilgili 1559 tarihli Malatya Livası Kanununda; *Ve bâdiheva ve cürüm ve cinayet hususlarında kanun-ı Osmaniye müracaat olunub ziyade alınmaya*, miktarının kanunnamelerde belirtildiği şekliyle alınması vurgulanmıştır. Barkan, *Kanunlar*, I, 117, 216.

⁸²⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 168; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 89, hk. 1053.

26 Aralık 1673'te Diyarbekir Hazinesi aklamından olup ispenç⁸²⁹ ve tekâlif-i emiriyeyi vermekten imtina eden Beriyyecik Kazasına bağlı Ribat ve Gören karyeleri ahalisinin kendi karyelerinde iskân edilip tekâliflerinin de derhal tahsili için emir yazılmıştır⁸³⁰. 10 Cemâziye'l-evvel 1107 / 17 Aralık 1695'te Rakka Valisi Hüseyin Paşa'ya gönderilen talimatta Mamalu Türkmen Aşiretinin Rakka'da müsait topraklara iskân edilmesi emredilmiştir. Söz konusu aşiretin burada iskân edilmesinin en önemli gerekçesi ise vergilerini ödemelerinde sorun çıkarmaları ve bazen de ödememeleriydi. Talimatta hali hazırdaki vergileri düzenli şekilde tahsil edilmesi bunun yanında geçmişten kalan ödenmemiş vergilerinde tahsil edilmesi için emir gönderilmiştir⁸³¹.

Mamalu Türkmen Aşiretiyle ilgili farklı bir hüküm de Sivas Valisi Dursun Paşa'ya yazılmıştır. Yine Mamalu Aşireti'nin devlete ödemeleri gereken vergileri ödeyeceklerine dair taahhüd ettikleri hâlde ödemedikleri ve vergilerin acilen tahsil edilmesi için emir verilmiştir⁸³². Ayrıca bu dönemde Bozok Sancağında bulunan Mamulu Aşireti'nden Sarıklı Cemaati'nin tamamının, Kırk ve Kuzullu cemaati'nin ise sadece eşkiyalık faaliyetlerinde bulunanları Rakka havalisinde iskân edilmesi istenmiştir. Geride kalan aşiret mensuplarının ise taş evler bina ederek zirâatle meşgul olmaları için talimat verilmiştir⁸³³. Özellikle güney eyaletlerinde bazı şaki grupları aşiretlerin vergi vermeleri engellemeye çalışmıştır. Haleb Valisi ve Kilis Kadısı'na gönderilen hükümlerde Haleb ve Kilis'te iskân olunan aşiretlerin vergi vermesini engelleyenlerin derhal sürülmeleri ve vergilerin tahsil edilmesi

⁸²⁹ *İспенç*; Bir tür şahsî olan verginin adıdır. Müslüman ahaliden 22, gayr-i müslim ahaliden 25 akçe olmak üzere evli, bekâr, topraklı, topraksız alesseviyye alınmaktaydı. Kanunnâmelerle ve belgelerde “Resm-i ispenç” şeklinde geçmektedir. Umuniyetle Rumeli tarafında uygulama alanı bulmuş, Tanzimat'tan sonra son verilmiştir. Bkz, Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 88; Ayrıca 835 (1432) tarihli Arvanid timar defterine göre evli olan hâne sahibi gayri müslim erkeklerden 25 akçe şeklinde toplanmıştır. Dul olan kadınlar ise 6 akçe ödemişlerdir. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, XXXII-XXXIII.

⁸³⁰ COA, AE.SMMD.IV, Dos. 22, Göm. 2429.

⁸³¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1383.

⁸³² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 488, 534, 535, 536, 537, 610.

⁸³³ COA A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1168; Mamalu Aşireti ayrıca sefer-i hümayûn için yirmi beş katar deve vermekle mükellef tutulmuştu. COA, İE.DH, Dos. 12, Göm. 1117; 1696 senesinde yine Mamalu Türkmenlerinden Saz Cemaati dört sene boyunca maktu vergilerini vermeyerek şekavette bulunmuşlardı. Ancak maktu vergiler tahsil edilerek şekavette bulunan bu cemaat Rakka'ya iskân edilmek üzere emir bildirilmişti. COA, C.DH, Dos. 282, Göm. 14093.

bildirilmiştir⁸³⁴.

Devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı ise cizye vergisiydi. Bu vergi Osmanlı Devleti'ne tabi topraklarda yaşayan gayrimüslim ahaliden belirli oranlarda alınmaktaydı⁸³⁵. Bununla ilgili 27 Zi'l-hicce 1022 / 7 Şubat 1614'te Lofça Kadısına yazılan emr-i şerifte Lofça Kazasında cizyeler tahsil edilirken bazı karyeler ahalisinin Gevher Han Sultan karyeleri has re'âyâsından oldukları ve cizye vergilerini vermekten imtina ettikleri görülmektedir. Adı geçen karyeleri zapteden mütevellî vekilinin Divanı Hümayûn'a sevk olunması istenmiştir⁸³⁶. 14 Safer 1024 / 15 Mart 1615'te ise Bezir Hasan Paşa'nın haslarından olan Lebiçeşra Karyesi dahilinde iskân edilen re'âyâdan öşr ve resm alınması istemiştir⁸³⁷.

Vergi gelirlerinin kaybolmaması için özellikle göç eden grupları gittikleri yerlerde de tespit ederek vergilerini düzenleyip tahsil etmiştir. Bununla alakalı Sultan IV. Murad zamanında yazılan fermana Maraş Kazası ve köylerinden çeşitli sebeplerle göç eden re'âyânın gittikleri yerlerde tespit edilip tekrardan eski mahallerine dönmelerinin sağlanması ve vergilerinin daha önceden belirlenmiş şekliyle tahsil edilmesi emredilmiştir⁸³⁸. Yine Sultan IV. Mehmed, Hezargrad, Silistre ve civardaki kadılara bu konuda fermanlar göndermiştir. Fermanlarda Hezargrad'da İbrahim Paşa Vakfına bağlı bazı köylerin re'âyâsının yerlerini terk ederek civardaki kaza ve köylere yerleştiği belirtilmiştir. Görevlilere verilen talimatlarda avâriz hânelerine kayıtlı olmayan re'âyânın kesin şekilde iskân

⁸³⁴ Adı zikredilen bu aşiretler; Okçu, İzeddinli, Amikli ve Şeyhli aşiretleridir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1143.

⁸³⁵ Cizye; İslâm ülkelerince gayrimüslim ahaliden alınan bir vergi çeşididir. Cizyenin matrahı gayr-i müslim tebaanın erkekleri olduğundan bu vergi şahsi vergi mahiyetindeydi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 297; Fethedilen yerler bir Osmanlı eyaleti durumuna getirildiğinde cizye vermekle mükellef olanların tahriri o bölgenin kadısı tarafından yapılır, hazırlanan defterlere “defter-i cizye-i gebrân” adı verilirdi. Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, 45-48; Kur'an-ı Kerim'de cizye kelime olarak geçmektedir; “Kendilerine kitap verilmiş olanlardan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayanlar ile şahsen inkiyad edip, cizye verinceye kadar harb edin” şeklinde aslında gayrimüslim ahaliden cizye alınmasının doğru olduğunu, ancak Müslüman oldukları takdirde bu vergi alınamazdı. *Kur'an-ı Kerim*, 9/29; bu vergiyi ödeyen ahali devletin güvencesi altında olup ve kamu hizmetinden yararlanan gayr-i müslim erkekler, askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Ancak, cizye mükellefi kişiler belirtilen orandaki vergiyi veremeyecek durumda olursa cizye vergisi kaldırılır. Bu durumdaki kişiye herhangi bir ceza uygulanmazdı. Bu vergi yaşlı, fakir, din adamı, çocuk ve kadın ve akıl hastası olan kişilerden alınmazdı. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler; Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, (1. Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, 252.

⁸³⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 335.

⁸³⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 758.

⁸³⁸ TSMA, e, nr. 5222/22

edilmemesi istenmiştir Böylece göç eden re‘âyâ da tespit edilerek kâdim yerlerinde yeniden iskân edilmiş ve vergi düzeni yeniden sağlanmıştır⁸³⁹. Mayıs 1696’da Sivas Valisi Dursun Paşa’ya, Amasya ve Kırşehir Mutasarrıfı Yusuf’a gönderilen hükümlerde Mamalu Türkmen Aşiretinin Rakka’ya iskân edilmesi ve zimmetlerinde kalan vergilerin tahsil edilmesi emri verilmiştir⁸⁴⁰. 3 Temmuz 1696’da Tatarpazarı Kazasına tabi Kuyucak Karyesi re‘âyâsının Hisarcık Karyesine iskân edilerek harman vakti karyelerine dönmelerinin sağlanması ve tayin edilen piyadegan neferatının mevaciplerinin ödenmesi için emr-i şerif yazılmıştır⁸⁴¹.

Devlet, ilk dönemlerden itibaren vergi meselesinde hassas davranmış ve çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Özellikle kanunnâmelerde kimin ne oranda vergiye tabi olduğu ve vergileri nasıl bir yöntemle kimlere ödeyeceği gibi konular açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde devlet, vergi tahsilinde önemli sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Bunun temel nedenlerine bakıldığında ilkin göze çarpan hadise devletin egemen olduğu topraklarda sürekli savaş cephelerinin olması ve bundan dolayı ahaliden olağanüstü hallerde alınan birtakım vergilerin sürekli hâle gelmeye başlamasıdır.

Celâlî çetelerinin ahaliye yaptığı haksızlıklardan ötürü korkuyla yerlerini terk etmek zorunda kalan ahalinin elinde bir şey kalmayınca vergi ödeyemez duruma gelmesi önemli bir etkidir. Bu durumun özellikle taşrada yüzyılın sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. Baskılardan ötürü ani şekilde toprağını terk etmek durumunda kalan ahali beraberinde pek fazla yük götüremeyince, geriye bazı mallarını bırakmak zorunda kalmaktaydı⁸⁴². Elinde avucunda bir şey kalmayan ahali dolayısıyla mükellef olduğu vergileri ödeyememekteydi.

Bazı durumlarda ise ahali vergi vermek istememiştir. Vergi ödemek istememesinin gerekçesi olarak, bazı yörelerde birtakım idarecilerin eşkiya

⁸³⁹ TSMA, e, nr. 5223/49; TSMA, e, nr. 5223/42.

⁸⁴⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 981, 982.

⁸⁴¹ COA, AE.SMST.II, Dos. 1, Göm. 25.

⁸⁴² Daha 1613’te Kengiri Sancağında bazı aşiretlerin vergileri ödeyemeyecek durumda olduğu görülmektedir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 122; Bazı aşiretler vergi meselesinde devlete sıkıntılar çıkartmışlardır. Özellikle Mamalu aşireti ödemesi gereken vergileri ödemeyinde merkezi idare tarafından Rakka’ya gönderilmiştir. Rakka’da idarecilere verilen talimatlarda bu aşiretin vergilerini tam tahsil edilmesini emretmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1383; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1168

gruplarıyla birlikte hareket ederek ahaliden fazladan vergi talebinde bulunmasıydı⁸⁴³. Nitekim devlet her durumda vergi meselesine önem vermiştir. Çünkü devleti ayakta tutan ve dirliğini sağlayan temel etken uygulanan vergi sitemiydi. Bu vergiler tahsil edilmediği yada yeterli oranda alınmadığı durumda hazine açıkları büyümekte ve işler aksayama başlamaktaydı. Çünkü devletteki müesseselerin sağlıklı şekilde işleyişini sağlayan temel mekanizma vergi gelirlerinin düzenli şekilde tahsil edilmesi idi. Bu gelirlerin aksaması durumunda iktisadî buhranlar yaşanmakta, toplumsal düzende sarsıntılar ve toplumsal huzursuzluklar görülmeye başlanmaktadır.

2.2.3. Harap Yerleri Ma'mûr Hâle Getirmek

Osmanlı Devleti'nde iktisadî, idarî, sosyal ve askerî açıdan stratejik konumda bulunan toprakların iskâna açılması meselesi kuruluştan beri öncelik verilmiş bir durumdur. Bu uygulama aslında harabe yerlerin tekrardan meskûn hale getirilmesi, devletin menfaatlerinin göz önüne alınması ve iktisadî bakımdan merkezî hazineye katkı sağlamak amacıyla iskâna açılmıştır. Ancak XVII. yüzyılda oluşan ekonomik problemler ve buhranlar birçok yöreyi harap bir durumu getirmiştir. Celâlîlerin sebep oldukları çeşitli isyan hareketleri ve onların devamı durumunda olan saruca, sekban ve levend olarak adlandırılan hareketler yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Bu durumda ahali bu şekavet unsurlarından mevcut topraklarını terk ederek kaçmaya başlamıştır⁸⁴⁴.

Bu isyanlar neticesinde Anadolu'nun her tarafında birçok köy boşalmaya başlamıştır⁸⁴⁵. Katip Çelebi bu dönemde Anadolu'da gezdiği ekser yerleri ve köyleri harap bir şekilde gördüğünü aktarmaktadır⁸⁴⁶. Osmanlı Devleti'nin harab ve boşalmış toprakları yeniden ma'mûr hâle getirmek için yaptığı ilk çalışma, göç eden ahalinin yeniden eski topraklarına iskân edilmesi şeklinde olmuştur. Özellikle XVII. yüzyılın

⁸⁴³ Osmanlı Devleti vergi vermek istemeyen ve göç ederek yerlerini terk eden ahaliyle alakalı idarecilere gönderdiği talimatlarda gittikleri yerlerde de tespit edilerek vergilerinin tahsil edilmesini emretmiştir. Özellikle Sultan IV. Murad döneminde Maraş kaza ve köylerinde vergi vermemek için göç eden grupların olduğu anlaşılmaktadır. Sultan, göç eden ahalinin gittikleri yerlerden geri gönderilmeleri ve vergilerini derhal ödemeleri için idarecilere talimat vermiştir. *TsMA*, e, nr. 5222/22; *TsMA*, e, nr. 5223/49.

⁸⁴⁴ Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603*; Akdağ, "Celali Fetreti", *DTCFD*, XVI, 2, 1958, 53-107, 67-74.

⁸⁴⁵ Naima, *a.g.e.* III, 1085; Koçi Bey, *a.g.e.* 78-83; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 44-46.

⁸⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-amel li Islâhi'l-halel*, 127-129.

ilk ve son çeyreklerinde ülkenin hemen her tarafına gönderilen talimatlarda yerlerini terk ederek göç etmek zorunda kalan ahalinin, 10 yılı geçmeyenlerin kâdim yerlerinde yeniden iskân edilmesi istenmiştir. Boşalan köyler bu yöntemle meskun hâle getirilmeye çalışılmıştır.

13 Şevval 1018 / 9 Ocak 1610'da Bozok Sancağı kadılarına, Sis, Kars, Adana Sancağı beyleri ve livalarda bulunan kadılara yazılan hükümlerde; *re'âyâ ve berâyânın emvâl ve erzâk ve davarların ve sığırların sürüp gâret ve hasâret idüp ve âyende ve revendeyi rencîde ve remîde etmekden hâlî olmayup yerlerine gelen re'âyâ girü mezbûrların şerlerinden perâkende olmak üzredir şöyle ki cezâları verilmezse bi'l-küllîye harâb olmak mukarrerdir*⁸⁴⁷ ifadeleriyle yörede eşkiya baskılarından ötürü ahalinin göç ettiği ve topraklarının harap hale geldiği vurgulanmıştır. Nitekim bu toprakların yeniden ma'mûr hale getirilmesi için öncelikle yöredeki eşkiya çetelerinin temizlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Talimatlarda Bozok Sancağında eşkiya grupları bertaraf edildikten sonra göç eden ahalden 10 yılı geçmeyenlerin eski topraklarına gönderilerek yeniden iskân edilmesi istenmiştir.

Şehr-i Zor Beylerbey'i ve Cizre Kadısı'na hitaben 20 Zi'l-hicce 1019 / 5 Mart 1611'de yazılan hükümde; *mîr-i mûmâ ileyhın hükümetine tâbî' olup on yıldan berü varup Cizre hükümetinde sâkin olan tâife-i mezbûreyi kaldırıp ademleriyle kadîmî sâkin oldukları mahallerine gönderüp emrime muhâlif kat'â te'allül eylemeyesin ammâ on yıl geçmiş ise kaldırmak olmaz âna göre mukayyed olup emrime muhâlif vaz' u hareketden ihtirâz eylesin*⁸⁴⁸ talimatı verilmiştir. Hazro Aşiretinden göç ederek Cizre'ye yerleşip, 10 yılı geçmemiş olanlarının kâdim yerlerine gönderilerek iskân edilmesi talimatı verilmiştir. Ayrıca zirâatle uğraşmaları için gerekenlerin sağlanması ve bu şekilde göçlerle boşalan yerlerin yeniden şenlendirilerek ma'mûr hâle getirilmesi emredilmiştir. Fakat göçleri üzerinden on yıldan fazla zaman geçmişse rahatsız edilmemeleri konusunda da idareciler uyarılmıştır. Yine Nusaybin Kadısı'na hitaben 10 Şevval 1022 / 23 Kasım 1613'te yazılan talimatta Aşiti

⁸⁴⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 211, 1972; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 306, 459, 680, 945, 1168, 1302.

⁸⁴⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 277.

Aşireti'nin Nusaybin Sancağında iskân edilerek ziraatla uğraşmalarının sağlanması emredilmiştir⁸⁴⁹.

Malatya Kadısı'na 28 Zi'l-hicce 1024 / 18 Ocak 1616'da gönderilen hükümde; *İzoli Aşîretinin kahtu galâ ve zuhûr eyleyen eşkiânın zulm ve te'addîlerinden perâkende ve perîşân olmağın tâife-i mezbûrenin*⁸⁵⁰ ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla İzoli Aşiretinin, bölgelerinde meydana gelen kıtlıktan ötürü perişan halde olduğu ve göç ettiği belirtilmiştir. Göçlerin sebebi sadece kıtlık değil aynı zamanda eşkiya gruplarının da kıtlıkla beraber yiyecek maddeleri için daha fazla baskı uygulaması bu aşiretin göç etmesine sebep teşkil etmiştir. Malatya Kadısına; *tâife-i mezbûreden perâkende ve perîşân olanları on yıldan berü göçüp gidenleri mübâşir-i mezbûr ma'rifetiyle kaldırıp kadîmî yerlerine gönderüp iskân etdiresiz*⁸⁵¹ denilerek çeşitli nedenlerden yerleri terk eden İzoli Aşireti'nin tamamının kâdim yerlerinde tekrardan iskânının sağlanması ve göç etmelerinin engellenmesi istenmiştir Ancak on yıldan fazla göç etmişlerse göç teklifiyle rahatsız edilmemesi için de uyarılar yapılmıştır.

Benzer hükümler 29 Muharrem 1025 / 17 Şubat 1616'da Nusaybin Sancakbeyi ve Kadısına bildirilmiştir⁸⁵². Göçler nedeniyle Rakka ve havalisindeki birçok yerleşim yeri harap hâle gelmiştir. Osmanlı Devleti bu toprakları ma'mûr hâle getirmek için Boz-ulus Türkmenlerinin tekâlif-i mirîden hiçbir şey talep etmemek, yalnızca ekecekleri arazilerden beşte bir oranında öşür almak kaydıyla Rakka civarındaki meskûn topraklara iskân edilmesi için Sivas, Karaman ve Maraş beylerine hükümler yollamıştır⁸⁵³. Yine Türkmen taifesinden sekiz cemaatin Rakka civarına iskânıyla alakalı Rakka Beylerbeyine ve Kadısı'na emir yazılmıştır⁸⁵⁴. Talimatlar gereği Boz-ulus Türkmenlerinin büyük çoğunluğu güneye gönderilerek iskân edilmişlerdir.

İskân meselesinde sadece Anadolu'da değil Rumeli topraklarında da devlet söz konusu metodu uygulamaya çalışmıştır. Niğbolu, Silistre sancaklarındaki

⁸⁴⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk 183.

⁸⁵⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 263.

⁸⁵¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 263.

⁸⁵² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 317.

⁸⁵³ COA, İE.DH, Dos. 16, Göm. 1491.

⁸⁵⁴ COA, İE.DH, Dos. 18, Göm. 1660.

kadırlara ve Eflak Voyvodasına 29 Rabîu'l-âhir 1103 / 19 Ocak 1692'de gönderilen talimatlarda toprağından çeşitli sebeplerle göç eden halkın 10 yılı geçmemişse tekrardan kâdim yerlerine geri gönderilerek iskân edilmesi istenmiştir⁸⁵⁵. Talimatlarda vurgulandığı şekilde iskânlar yapılmıştır. Trablusşam Beylerbeyi Arslan Paşa'ya 10 Receb 1107 / 14 Şubat 1696'da gönderilen talimatta Hama ve Humus'ta boş topraklara iskân olunmaları ferman olunan Abalu, Eymir, Tokdemirli ve Kılıçlı Türkmen Aşiretlerinin iskân mahallerinde ev ve dam inşa ederek ziraatle meşgul olmaları emredilmiştir⁸⁵⁶.

Özellikle iskânların kalıcı olması için merkezî yönetim talimatlarında iskân edilen ahalinin meskûn yerlerinde topraktan ve taştan evler inşa edip köylerinde mescit yaptırmalarını görevlilere emretmiştir. Bu şekilde yapılan iskânlardaki temel amaç yerleştirilen ahalinin eski toprağına göç etmesini engellemek ve iskân yönteminde kalıcılığı sağlamak olmuştur⁸⁵⁷. Benzer hükümler XVII. yüzyıl boyunca ülkenin hemen her tarafına gönderilmiştir. Çünkü bu yüzyılda Anadolu'nun genelinde Celâlî eşkiyaların sebep olduğu isyanlar, Avrupa topraklarında aralıklarla devam eden savaş cepheleri ve doğuda İran ile savaşların sürmesi devletin genel mahiyetteki iskân programını 10 yılı geçmeyenlerin eski yerlerine yerleştirilmesi şeklinde vuku bulmuştur.

Devlet, böylece ülkenin dört bir yanında boşalmış ve harap durumda olan yerleşim beldelerini bu şekilde iskânlar uygulayarak hem kalıcılığı temin etmek ve hem de merkezî hazine için gerekli olan ziraî üretimin devamını sağlamaya çalışmıştır. Anadolu'da eşkiyalık faaliyetlerinde bulunan birçok taife bu şekilde yerleşik hâle getirilerek düzen sağlanmaya çalışılmıştır.

Yapılan iskan faaliyetleri kısmen de olsa başarı sağlamıştır. Ancak yapılan iskânlarda ahalinin mevcut durumu göz ardı edildiğinden iskân edilen gruplar kısa süre sonra yeniden göç etmişlerdir. Göç eden gruplar ya eski topraklarına ya da daha güvenli ve bereketli topraklara göç etmişlerdir. Bu durum ise devleti yeniden güç durumda bırakmıştır. Dolayısıyla merkez tarafından iskân bölgesindeki idarecilere gönderilen hükümlerde genel kaide ahalinin iskân edildikleri yerlerde kalıcı

⁸⁵⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 487, 495.

⁸⁵⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 318, 433.

⁸⁵⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 1310.

olmalarını sağlamak ve göçlerine engel olmak şeklindeydi. Bu da çözüm olmamış ve iskân mahalini beğenmeyen ahali yeniden göç ederek, yeni toplumsal kargaşaların yaşanmasına sebep olmuşlardır.

2.2.4. Sınır Güvenliğini Sağlamak

Osmanlı Devleti, Selçuklu sınır boylarında bir uç beyliği olarak teşekkül etmiş olduğundan aynı şekilde iskân siyasetini kendisi uygulamaya çalışarak gelen kitleleri sınır bölgelerine iskân etmeyi hedeflemiştir. Devletin takip ettiği bu iskân siyaseti yıkılışına kadar da devam etmiştir. XVII. yüzyılda da idareciler bu tarz bir iskân siyaseti izleyerek çeşitli amaçlar hedeflemiştir. Devlet bu politikayla sınırlarının güvenliğini sağlamakta, topraksız halka toprak vererek yerleşik hâle getirmekte ve ziraî üretimin devamlılığını sağlayarak merkezî hazineye gelir sağlamayı amaçlamıştır. Bununla ilgili olarak özellikle XVII. yüzyılın sonlarında güney bölgelerde bazı Arap aşiretlerinin tacizlerine karşı Osmanlı Devleti bir iskân metodu geliştirmiştir. Bu havalideki sınırların güvenliğinin sağlanmasına yönelik tedbirler alma amaçlı bir iskân programı uygulamaya çalışmıştır.

Yüzyılın başlarında itibaren rahat durmayan kesimleri Rakka ve civarında zorunlu göçe tabi tutarak iskân etmiştir. İskân edilen cemaatler Boz-ulus'a tabi İzzedinli, Göçüklü, Avşar, İnallu, Anterli, Acarlu, Cemolu, Ömerlü ve Beğdili'ye tabi Ulaşlu, Buraklu, Musalu, Beğmişli ve Kara Şeyhlü cemaatleriydi. Ayrıca daha ismi zikredilmeyen birçok cemaat iskân edilmiştir. 29 Safer 1103 / 21 Kasım 1691'de Rakka Beylerbey'ine yazılan hükümde; *zirâ'at ve hırâset eyledikleri arazinin tahammüllerine göre humus veyahud sübu'ların ve bağ ve bostanlarından bi-hasebi'ş-şer' iktizâ eden hukûk-ı arazilerin cânib-i mîrîye edâ idüp ol havalileri urbân vesâir eşkiyâ mazarratlarından gereği gibi muhâfaza ve ahalisini ve ebnâ-i sebîli emn ü mutma'in eylemek üzre avâriz-ı dîvâniye vesâir rûsûm-ı ra'îyyetden mu'af ve müsellemler olmak şartıyla*⁸⁵⁸ Akçakale, Ayn-ı Zer'den Rakka'ya kadar olan topraklarda vergi, eşkiyalık hareketleri ve kıtlıklar neticesinde *terk-i diyar* eden aşiretler ve boyların bölgenin korunması şartıyla muhtelif vergilerden muaf tutularak yeniden iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca Rakka Beylerbey'ine bu meselede yardım etmeleri için Sivas ve Kütahya kadılarına da aynı hükümler gönderilmiştir. Hükümde

⁸⁵⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 342.

Rakka'da iskân olunup toprağını terk eden cemaatlerin güney sınırlarının korunması maksadıyla güneyde iskân edilmeleri ve tüm vergilerden muaf tutulmaları istenmiştir⁸⁵⁹. Bu şekilde iskân edilen taifelere vergi muafiyeti tanımış, ancak bu durum kalıcı değil geçici bir süreliğine (3 veya 5 yıl gibi) olmuştur.

Hama ve Humus için Şam Beylerbey'ine 10 Rabû'l-evvel 1103 / 1 Aralık 1691'de benzer hüküm gönderilmiştir. Hükümde Türkmen aşiretlerinin bölgenin güvenliği için Hama ve Humus'a iskân edilmesi emredilmiştir⁸⁶⁰. Hama ve Humus kadılarına isimleri bildirilen cemaatlerin bu civarda iskân edilmeleri ve tahrirlerinin yapılarak defterlerinin hazırlanması için hüküm yazılmıştır⁸⁶¹. 1693'te yine Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin nehir kenarlarında iskân edilmeleri ve tekâlif-i mirîden muaf olmaları için Rakka Beylerbeyi ve Kadısı'na talimat yollanmıştır⁸⁶².

Aynı tarihlerde Türkmen aşiretlerinin suret-i iskânı hakkında Şam Eyaleti Mutasarrıfına talimat yazılmıştır. Talimatta Anadolu'dan göç ettirilen aşiretler ve konar-göçerlerin uygun topraklara iskân edilmesi ve tekâliften üç yıl muaf olmaları istenmiştir. Talimatlar gereği bu gruplar aynı şekilde iskân edilmişlerdir. Ancak bölgedeki sıcak hava ve iklimin etkisiyle hayvanlarına otlak veya su bulmakta sıkıntı çeken ahali belli bir süre sonra yeniden iklimin elverişli olduğu topraklara göç etmeye başlamıştır⁸⁶³. Boz-ulus Türkmenlerinden de bazı cemaatler güneyde iskân edilerek tahrirleri yapılması için idarecilere talimatlar verilmiştir⁸⁶⁴.

Osmanlı Devleti genelde sınır bölgelerinde rahat durmayan grupları iskân etmeye çalışmıştır. İskân bölgesi olarak genelde güneydeki eyaletler seçilmiştir. Temel sebep bu bölgede rahat durmayan ve sürekli huzursuzluk çıkaran Arap aşiretlerine karşı bir tampon oluşturmaktır. Böylece Anadolu'nun genelinde özellikle de Bozok, Sivas, Tokat, Erzurum ve Kemah gibi iç bölgelerden yaklaşık olarak 80.000 çadır ahalisini bu topraklara göndererek iskân ettirmiştir⁸⁶⁵. Bu iskânlarda

⁸⁵⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 355.

⁸⁶⁰ Türkmen aşiretlerinden özellikle rahat durmayan ve vergi vermekten kaçınan Mamalu Aşiretinin birçok cemaati burada iskân edilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, 358.

⁸⁶¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 521.

⁸⁶² COA, İE.DH, Dos. 10, Göm. 931.

⁸⁶³ COA, İE.DH, Dos. 10, Göm. 1033.

⁸⁶⁴ Bununla ilgili olarak Rakka ve sair mahallerde iskân edilen Boz-ulus Türkmenlerinin tamamının isimleri kaydedilmiştir. COA, TT.d, nr. 835.

⁸⁶⁵ Abdülkadir İnan, "Gaziantep Vilayetinde İlbeyliler", *Halk Bilgisi Haberleri*, IV, İstanbul, 1934, 73-74.

kolaylık olması adına ahaliye belli bir süre vergi muafiyetleri tanımıştır. Ancak bu iskân siyasetinin başarılı olduğu söylenemez. Çünkü iskân edilen aşiret ya da cemaatlerin çoğu yeniden eski topraklarına göç etmeye çalışmıştır. Bu durum XVIII. yüzyılda devlet için önemli bir sorun teşkil etmiştir⁸⁶⁶

2.2.5. Aşiret ve Konar-Göçerlerin Zararlarını Önlemek İçin Yapılan İskânlar

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde aşiretleri ve konar-göçer taifeleri bir iskân unsuru olarak fethettiği yerlerde kalıcılığı sağlamak gayesiyle yoğun şekilde iskân etmiştir. Bununla alakalı ilk kayıtlar 1357 yılında *göçer evler* olarak tabir olunan ve Karesi Beyliği topraklarından bazı gruplar önce Gelibolu'ya daha sonra ise Hayrabolu'ya iskân edilmesidir. Saruhan havalisinde yine bazı konar-göçerler Rumeli'ye sevk edilmiştir. 1400-1401 tarihlerinde I. Bayezid devrinde birçok aşiret Rumeli tarafında fethedilen topraklara iskân edilmiştir. Fatih dönemine ait tahrir defterlerinin incelenmesi Rumeli ve fethedilen birçok havalide aşiretlerin iskân edilerek yeni birçok yerleşim yeri inşa edildiği anlaşılmaktadır⁸⁶⁷.

Devlet iskân yöntemiyle aşiret ve konar-göçerleri bir nizama bağlamış ve onlara özgü kanunnâmeler düzenlemiştir. XVII. yüzyılda iç dengenin bozulması neticesinde birçok köy harab olup ahali göç etmiştir. Mevcut köylerin yeniden şenlendirilmesi amacıyla Anadolu ve Suriye'de halen göçebe hayat yaşayan ve bazen yerli ahaliye çeşitli zararlar veren aşiretlerin ve konar-göçerlerin iskân edilmesi artık zorunlu bir hâl almıştır.

XVII. yüzyılda aşiretleri ve konar-göçerleri genel şekliyle iskân etmeye yönelik bir metod uygulamaya çalışmıştır. Bu sistem özellikle yüzyılın son çeyreğinde geniş şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Aşiretler ve konar-göçer taifeler devlet tarafından kendilerine yaylak ve kışlak olarak tahsis edilen topraklara göçleri esnasında yerli ahaliye sürekli zararlar vermişlerdir. Yerli ahalinin ekili arazilerinin hayvanları tarafından çiğnenmesi, ürünlerin yağmalanması ve evlerin tahrip edilmesine kadar pek çok zararları olmuştur. Merkezî yönetim bu tip zararları önlemek amacıyla XVII. yüzyılın genelinde aşiretlerle alakalı Anadolu'da pek çok yere emirnâmeler yollamıştır. 1613-1615 yılları arasında özellikle Anadolu'da

⁸⁶⁶ Detaylar için bkz. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda İskânı*,

⁸⁶⁷ Aktepe, *a.g.m.* 304-306.

muhtelif yerlere gönderilen emr-i şeriflerde aşiret ve konar-göçer taifelerin göçleri esnasında yerli ahaliye yaşattıkları sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bu şekavetlerin engellenmesine yönelik hükümler yörelerin idarecilerine yazılmıştır.

Rum Beylerbey'i ve Sivas Kadısına 22 Muharrem 1025 / 10 Şubat 1616'da gönderilen hükümlerde; *yörük Türkmân tâifesi Sivas etrafında vâkı' olan yaylaka her sene gelüp ol câniblerde olan kurâ halkının tarlaların davarlarına yedirüp ve çiğnedüp ve harman zamânında terekelerin cebren alup ahali-i vilayete ve bi'l-cümle re'âyâ tâifesine ziyâde te'addî ve tecâvüzleri olmağla bundan akdem Türkmân tâifesi ol etrâf ve eknâfa min ba'd varmayup re'âyâ ve fukarâya zulm ve te'addî etdirilmeyüp men' olunmak*⁸⁶⁸ babında Yörük Türkmen taifesinin civar köylerin ahalisine müdahaleler ve tecavüzlerde bulunarak zararlar verdiği ve ekinlerini yağmaladığı vurgulanmıştır. Bu durumun derhal bertaraf edilmesi için; *bu husûsa evkât vechile mukayyed olup zikr olunan Türkmân tâifesi kadîmü'l-eyyâmdan konagelmedikleri yaylaka aslâ kondurmayup ol etrâfda olan kurâ ahalisine te'addî ve tecâvüz etdirmeyüp re'âyâ taifesin muhkem sıyânet idüp hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf kimesneye iş etdirmeyesin*⁸⁶⁹ ifadeleriyle görevli zümreye bu şekavetleri önlemesi için talimat verilmiştir. Ayrıca yörük taifesine yaylak ve kışlak olarak nere verilmişse orada ikamete mecbur kılmaları istenmiştir.

Aynı defterde farklı hükümde ise yine aynı tarihte Haleb Kadısı ve Voyvodasına hitaben Rakka'da padişah haslarından olan köylerin ahalisine Türkmen taifesinden Kamışlı ve Döğerli cemaatlerinin müdahalelerde bulundukları, bunları iskânlarıyla alakalı olmuştur⁸⁷⁰. Cemâziye'l-evvel 1099 / Mart-Nisan 1688'de Karaman Beylerbeyine ve sancak beylerine, Anadolu Beylerbeyine, Rum Beylerbeyi ve Sancakbeyine, Erzurum Beylerbeyi ve eyaletteki kadılara, Yeni-il Kadısı ve Voyvodasına, Türkmân-i Haleb Kadısı ve Voyvodasına ve Sayda Kadısına gönderilen hükümlerde, konar-göçer Türkmen ve Kürt aşiretlerinin Anadolu Eyaletinde yaylayıp kışlayarak yerli ahalinin ekin ve arazilerini tahrip ettikleri

⁸⁶⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 13.

⁸⁶⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 13.

⁸⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 81, hk. 17.

yazılmıştır. Söz konusu taifelerin göçleri sırasında verdikleri tahribatların engellenmesi ve yerli ahalinin rahatsız edilmemesi emredilmiştir⁸⁷¹.

Devlet, 1689'dan itibaren birçok aşireti ve konar-göçerleri güney bölgesine (Rakka, Hama, Humus, Adana, İçil, Tarsus) iskân etmek istemiştir⁸⁷². Ancak belirlenen coğrafyaların ikliminden ötürü gitmek istemeyen bazı cemaatler gitmemekle kalmayıp bölgelerinde diğer ahaliye zararlar vermeye başlamıştır. Bu tarz zararların önlenmesi için 1689'dan 1699'a kadar Anadolu'daki birçok yerin yöneticisine benzer talimatlar yollanmıştır. Devlet sadece bununla kalmamış, denetim ve teftişler yapmak kaydıyla pek çok kez görevli birtakım memurları bu bölgeye göndermiştir⁸⁷³. 1691'de Gence Mehmed bu bölgede devlet adına teftişler yapmak için geniş yetkilerle görevlendirilmiştir. Gence Mehmed'e yazılan emr-i şeriflerde yerleşik ahalinin tarla, bağ ve bahçelerine zararlar verip hayvanlarını çalan konar-göçer taifelerden Selma-ı Kebir ve Sağır, Kaşıkçı, Karekeçeli ve Çakallı taifelerin Viranşehir'de Torbalı havalisine iskân edilmesi istenmiştir⁸⁷⁴.

Benzer hükümler Kütahya, Aydın, Menteşe sancaklarındaki kadılara, mütesellimlere ve Denizli Voyvodasına da yazılmıştır. Hükümde Ezine-i Lazkiye ahalsinin evlerini basan, tarlalarına sürülerini salan Türkmen taifelerinin aynı şekilde Torbalı'da iskân edilmesi talimatı verilmiştir⁸⁷⁵. 2 Rabîu'l-âhir 1102 / 3 Ocak 1691'de Erzurum ve Kars valilerine, Bitlis Hâkimi'ne gönderilen emirlerde; *Eyâlet-i Erzurum'da vâlî olanlar Devr ve Selâmiye nâmıyla be-her kazâyâ âdemler gönderüp re'âyâ fukarâsının bi-gayr-ı hakkın akçelerin alup ta'addî eyledüklerin* ⁸⁷⁶, ifadelerden anlaşılacağı üzere yörede bazı aşiretlerin şekavette bulunup ahaliden akçe toplattığı belirtilmektedir. Yörenin idarecilerine verilen emirlerde aşiret eşkiyalarının civar ahaliden gasbettikleri eşyaların sahiplerine iade edilmesi

⁸⁷¹ Şikâyet defterlerinde bu meseleden dolayı sürekli şikâyetler gitmekteydi. Merkezî idare yerel idarecilere meselenin tasfiye ve tanzimi için birçok hüküm yollamaktaydı. Rakka beyine ve Antep kadısına hüküm yollanmıştı. Cemâziye'l-evvel 1099 / Mart-Nisan 1688. COA, ŞKRT.d, nr. 11, 68; Yine benzer hükümler Safer 1100 / Kasım-Aralık 1688'de Maraş beylerine yazılmıştı. COA, ŞKRT.d, nr. 12, 96; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265.

⁸⁷² Kanunnâmede; "İçil sancağının re'âyâsı ekser yörük taifesidir" şeklinde vurgulanmaktadır. İçil Sancağı Kanunnâmesi, Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, XIII, 402-409.

⁸⁷³ Gence Mehmed bu dönemde Anadolu Valisidir. 20 Rabîu'l-evvel 1103 / 11 Aralık 1691'de Anadolu Beylerbeyliği payesiyle Anadolu'nun muhtelif yerlerini teftiş etmesi amacıyla Gence Mehmed görevlendirmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 376, 379.

⁸⁷⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 376.

⁸⁷⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 379, 428, 453.

⁸⁷⁶ Şakar, a.g.e. 202.

istenmiştir.

Alaiye Mutasarrıfı Musa'ya da 30 Rabîu'l-evvel 1103 / 21 Aralık 1691'de Yörükân taifesinden Karahacılı, Patralı, Şamlu, Zekeriyalı, Sofulu, Tekeli, Cerid, Çıplaklı, Lengerli, Yaylacılar ve İreğli cemaatleri yerli ahaliyi rencide ederek zarar verdiklerinden İçil Sancağına gönderilerek orada iskân edilmesi emredilmiştir. Talimatlarda belirtildiği şekilde bu gruplar söz konusu yereler iskân edilmişlerdir⁸⁷⁷. 20 Cemâziye'l-evvel 1103 / 8 Şubat 1692'de Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya, Maraş ve Adana kadılarına, Adana, Maraş ve Sis⁸⁷⁸ mütesellimlerine hitaben yazılan hükümlerde; Recepli Avşarı Aşireti Adana'nın Karakışla Nahiyesi ve Sis'in Sarıçam kazalarındaki ahaliye zarar vermeleri üzerine bu aşiretin Hama ve Humus arasında iskân edilmesi ve iskânlarda kanunnâmelere uygun davranılması için emir verilmiştir⁸⁷⁹. 10 Receb 1103 / 28 Mart 1692'de Türkmen taifelerinden göç ederek civar yerlere yerleşip etrafta şekavette bulunan ve yerli ahaliyi usandıran Beydilli, Bayındırlı, Musacalı ve Ekrad taifesinden Lek Cemaatinin uygun topraklarda derhal iskân edilmesi için yörenin idarecilerine emir verilmiştir⁸⁸⁰.

10 Şaban 1103 / 27 Nisan 1692'de Danişmendli Türkmenlerinden bazı cemaatlerin Aydın, Denizli, Çarşamba ve Honaz havalisinde yerli ahalinin ekili arazilerine obalar kurup zarar vermeleri, hırsızlık ve yağmacılıkta bulunmaları üzerine bu cemaatler Balıkesir ve Torbalı'ya gönderilerek orada iskân edilmeleri istenmiş ve idarecilere bu yönde gelen talimatlara uyarak iskânlar yapmışlardır⁸⁸¹. Kütahya kadısına 10 Ramazan 1103 / 26 Mayıs 1692'de gönderilen hükümde yerli ahaliye zülmeden ve mallarını yağmalayan Kaşıkçı, Süleymanlı ve diğer Türkmen taifelerinin şekavetlerine son verilmesi istenmiş ve uygun mahallerde iskân edilmeleri için emir verilmiştir⁸⁸².

30 Receb 1107 / 5 Mart 1696'da yine aşiretler ve konar-göçerlerin yerli ahaliye verdikleri sıkıntılarla ilgili yoğun bir şekilde hükümlerin yazıldığı anlaşılmaktadır. Rakka Beylerbeyine yazılan hükümde Afşar Aşiretinden bazı

⁸⁷⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 400.

⁸⁷⁸ Sis, bu dönemde Adana'ya tabi bir sancaktır. *Osmanlı Yer Adları*, 484.

⁸⁷⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 561.

⁸⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 681.

⁸⁸¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 803.

⁸⁸² COA., A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 109.

cemaatlerin Rakka'da iskân edilmelerine rağmen iskân mahallerini terk ederek Kars-ı Zülkadriye'ye geri döndükleri ve buradaki yerli ahalinin ekili hububatına zarar verdikleri, mal ve eşyalarını yağmaladıkları ahalinin şikayetleri üzerine bu cemaatlerin belirlenen iskân mahallerine gönderilerek denetim altında tutulması için emir verilmiştir⁸⁸³. 15 Zi'l-hicce 1107 / 16 Temmuz 1696'da yazılan emir ve talimat üzerine çevreye zarar veren Kılıçlı Aşireti Elbista'na, Mamalu Aşireti ise Hama'ya iskân ettirilerek bu meselede ihmale meydan verilmemesi bölgenin idarecilerine iletilmiştir⁸⁸⁴.

17 Şaban 1108 / 11 Mart 1697'de Diyarbekir Valisine ve Divriği Kadısı'na yazılan talimatta; *re'âyâ fukarâsının emvâl ve erzâkların nehb ü gâret ve ehl ü iyâllerine tecâvüz etmeleriyle küllî hasâret etdiklerinden mâ'adâ ebnâ-i sebîlin önlerine inüp kat'ı tarîk etmekden hâlî olmayup ve eşkiyâ-i mezbûrenin cevri ü te'addîlerine tahammül ve tâkatleri kalmadığından nâşî bi'l-cümle celâ-yı vatan idüp karyeleri harâb ve bîtâb olup ve bu sene-i mübâreke de dahi tarlalarına kat'â tohum ekmeyüp mevkûf kaldığı i'lâm ve eşkiyâ-i mezbûrenin Rakka veya Hama nâm mahallere nefy ve iskân ve zulm ve te'addîleri üzerlerinden men' u def' olunmak bâbında..*⁸⁸⁵ Divriği ve çevresinde Cihanbeyli, Geleçurlu, Saruha, Alkesli ve daha birçok konar-göçer cemaat, yerli ahaliye musallat olup ve şekavet hareketlerinde bulunmaktaydılar. Öyleki üç dört yıldan beridir bu baskıların devam ettiği ve ahalinin bu sene ekin dahi ekmediği anlaşılmaktadır. Görevlilere verilen emirde; *mezbûrların zulm ve te'addîleri men' u def' ve kadîmî yerlerine iskân etdirilip*⁸⁸⁶ ifadesiyle şekavette bulunan konar-göçer cemaatlerin zulümlerinin men edilmesi ve eski yerlerine iskân edilmesi istenmiştir. Bu taifeler yaylak-kışlakları arasında sürekli hareket halinde olduklarından, gittikleri bölgelerde yerli ahaliye sıkıntılar çıkarmışlardır. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu bu taifeler yine Rakka ve havalisine iskân edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde muhtelif bölgelerde çeşitli madenlerin hizmetinde çalışan birtakım görevli ahali de mevcuttu. Maden hizmetinde bulunan ahaliye bazen yöredeki aşiretlerin baskılar yaptığı ve görevlerini bıraktırıp göç etmelerine neden

⁸⁸³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 465, 938.

⁸⁸⁴ COA, İE.DH, Dos. 16, Göm. 1475.

⁸⁸⁵ COA, C.DH, Dos. 291, Göm. 14517.

⁸⁸⁶ COA, C.DH, Dos. 291, Göm. 14517.

oldukları anlaşılmaktadır. 20 Şevval 1110 / 21 Nisan 1699'da Erzurum ve Diyarbekir valilerine yazılan emr-i şeriflerde maden hizmetlerinde çalışmakta olan ahaliye çöreklenerek mallarını yağma eden ve büyük zararlar veren aşiretlerin iskân edilmesi istenmiştir. Aynı zamanda maden hizmetinde çalışırken göç eden ahalininde yeniden kâdim yerinde iskân edilmesi emredilmiştir⁸⁸⁷. Aynı tarihte Divriği ve Arapgir sancakları re'âyâsına zarar veren Cihanbeyli, Karaçorlu, Şamatlu, Hervili ve Ziveli aşiretlerinin kalıcı olarak uygun topraklarda iskân edilmesi için idarecilere talimatlar verilmiştir⁸⁸⁸.

10 Zi'l-hicce 1110 / 9 Haziran 1699'da Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı Musa Paşa'ya, Alaiye Sancağı Mutasarrıfı Ali Paşa'ya, kadılara ve iş erlerine hitaben yazılan hükümde Alaiye ahalisinin Divan-ı Humayûn'a başvurusu üzerine yörükân taifelerinden eşkiyalık ve yolsuzluklar yaparak ahaliye zarar veren cemaatlerin uygun mahallerde iskân edilmesi emredilmiştir⁸⁸⁹. Maraş'ta bulunan Ekrâd ve Türkmen aşiretleri de rahat durmayarak yöre ahalisine zulmettikleri görülmüştür. Maraş Beylerbey'i İbrahim Paşa'ya ve kadısına yollanan hükümde yerli ahaliye sıkıntılar yaşatan bu aşiretlerin Rakka'ya gönderilerek orada iskân edilmesi istenmiştir. Bu vazife için Adana Beylerbey'i Mehmed Paşa görevlendirilmiştir⁸⁹⁰.

Ocak 1700'de ise Aydın ve Saruhan kadılarına ve muhasıllarına yazılan hükümlerde yörükân taifesinden Kara Hacılı, Batralı, Şamlu, Zekeriyalı, Sofular, Tekeli, Ceriri, Saçı Karalı, Kitreli, Balcılar, İrikli ve diğer cemaatlerin Alaiye Sancağına giderek ahaliye zarar verdiği, hükümlerde bu zararların derhal bertaraf edilmesi ve adı geçen cemaatlerin kesin şekilde İçil Sancağı dahilinde bulunan topraklara iskân edilmesi emredilmiştir. Aynı hükümler İçil ve Alaiye sancaklarına da gönderilmiştir⁸⁹¹.

Aşiretler ve konar-göçerler ilk dönemlerden itibaren devletin iskân işleyişinde önemli bir unsur olmuşlardır. Bu yüzyılda da aynı şekilde iskân unsuru olarak aşiretler ve konar-göçerler kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde aşiretler, konar-göçer taifeler göçebe hayat sürmelerinden ötürü sürekli yaylak ve kışlak olarak yer

⁸⁸⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 3005.

⁸⁸⁸ COA, AE.SMST.II, Dos. 41, Göm. 4026.

⁸⁸⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2336.

⁸⁹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 338, 416.

⁸⁹¹ Temel, a.g.e. 121, 122, 128-131.

değiştirme durmundaydılar. Ancak temel sıkıntı bu göçleri esnasında yerli ahaliye büyük zararlar vermeleri ve yerli ahalinin bu konuda sürekli şikayetlerde bulunmasıydı.

Merkezî idare XVII. yüzyılda dönem dönem bazı aşiret ve konar-göçer gruplarını muhtelif bölgelerde iskân etmiştir. Ancak bu iskânlar plansız şekilde yapıldığından, iskân edilen unsurlar yeniden göç ederek ya eski topraklarına ya da yeni bir bölgeye göç ederek yerli ahaliye zarar vermeye devam etmişlerdir. Yüzyılın son çeyreğin bu problemi çözmek adına yeni bir iskân yöntemiyle göçebe aşiretler ve topluluklardan rahat durmayanların tamamını güney eyaletlerine bir nevi zorunlu şekilde iskân etmeye başlamıştır. Bu şekilde iskân meselesi çözüme kavuşturulması hâlinde hem Anadolu'da yüzyılın başından itibaren sarsılan düzen yeniden temin edilecek hem de göçebe yaşam kalıcı yerleşmeler halinde şekillenecekti. Ayrıca boş araziler ma'mûr hâle getirilerek ziraî üretim artırılacak ve merkezî hazineye yeni gelirler sağlanacaktı. Ancak psikolojik amiller, iklim hadisesi, yeni yaşam alanlarına uyum sorunu gibi, birtakım etmenler bu iskân durumunun başarılı olmasını sekteye uğratmıştır.

2.2.6. Fetihler Neticesinde Oluşan İskânlar

Devlet, fethettiği topraklarda kuruluştan itibaren yapmaya çalıştığı iskan politikasını XVII. yüzyılda aynen yapmaya çalışmıştır. XVII. yüzyılda ve özellikle ikinci yarısında tam bir buhran dönemi yaşanmasına rağmen, yine de bazı fetihler gerçekleştirmiştir. 1645'te başlayarak Girit üzerine seferler düzenlenmiş ve burası fethedilmeye çalışılmıştır. Girit'te ilk olarak Hanya'yı alan Osmanlı Devleti; *Ve ehl-i şehre dahi, Mâl ve 'ıyâl ve hânelerine kimesne 'alâka itmeyüp herkes emlâkinde âsûde-hâl olup, sâ'ir re'âyâ-ı memâlik-i mahrûse gibi geçineler*⁸⁹², ahaliiden kalmak isteyenlerin aynı şekilde hayatlarına devam etmesine müsaade etmiştir. Hatta Sultan IV. Mehmed; *Herkese icâzetdir, emlâkine mutasarrıf olup sâye-i zıll-ı İlâhî'de huzur eylesin*⁸⁹³ ifadesiyle kalan ahaliye kesin olarak teminat vermiştir. Aynı şekilde 1648 senesinde Girit'te bulunan Miranpelo Kalesi fethedilmiştir. Miranpelo Kalesinde

⁸⁹² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 879; Naima, *a.g.e.* III, 1068-1069.

⁸⁹³ Ancak buna rağmen *Ve bin kadar nüfus dahi Cezâyir kolundan hisârdan çıkup Suda (Souda) sevâhiline döküldü* şeklinde göç eden ahalinin olduğunu kaydetmektedir. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 879; Mehmed Halife, *a.g.e.* 16; Naima, *a.g.e.* III, 1069.

kanunnâmeler çerçevesinde iskânlar yapılmıştır⁸⁹⁴. Sadece Hanya ve Miranpelo kaleleri değil, Kandiye Kalesi de alınmıştır⁸⁹⁵. Kale ahalisinden âmân dileyenlere dokunulmamıştır. Burada toplamda altmış karye mevcuttu ve re'âyâ talebi ile yasakçılar, yüz elli nefer yeniçeri ile Aşçı Ali Ağa buranın muhafızlığına tayîn olunmuştur⁸⁹⁶. Silahdar Mehmed Ağa; *muhâfaza için müstakillen birer ağa ve her birine kifâyet mikdârı neferât ta'yîn olup, süvârisine yedişer bin akça tîmâr ve ikişer dönüm tarla ve piyâdesine beşer bin akça tîmâr ve birer dönüm tarla ve kal'a ve su kulesi müstahfızlarına dahi on sekizer akça ulûfe ile birer dönüm tarla ihsân olundu*⁸⁹⁷ ifadeleriyle fetihten sonra kalede yapılan tevcihler ve kalenin iskân durumunu kaydetmektedir.

1069 / 1658-59'da Erdel yakınlarındaki Yanova Kalesi fethedilmiştir. Zeyl-i Fezleke'de; *müceddeden kal'aya dizdâr ve müstahfazîn ta'yîn olup, süvâr-i piyâde asker yazulub, muhâfazası çün dergâh-ı mu'allâ yeniçerileriyle Temeşvar Beğlerbeğisi olan Çengizâde Ali Paşa ve eyâlet askeri ve Budun Beğlerbeğisi Vezîr Ken'ân Paşa ve ümerâ-yı etrâf ta'yîn buyurılıp ve etrâf-u eknâf-ı kal'ada olan re'âyâyâ envâ'-i nevâziş ve istimâletler virilüp, her biri yerlü yerinde karâr eyleyüp, sâye-i zıllu'llâhdaistirâhat u ârâm eylediler*⁸⁹⁸ demektedir ve burası alındıktan sonra gerekli vazifeliler atandığını ve re'âyâ'nın yerinde bırakıldığını kaydetmektedir.

Orta Avrupa'da fetihlere devam eden serdâr-ı ekrem ordu-yu hümâyûn yolu üzerindeki Leve Kalesin'i teslim almak için elçi göndermişti. Yapılan görüşmeler sonucunda Leve Kalesi 1074 / 1663-1664'de Osmanlı Devleti'ne teslim edildi. İdareciler, burada yaşayan yirmi bin kadar re'âyâyâ istimâlet ile muamelede bulunarak âmân dileyenlerin mal ve canlarına karışmamıştır. Akabinde dört yüz kadar neferi bu kalenin muhafazası için iskân ederek, gerekli atamalar yapılmıştır⁸⁹⁹.

⁸⁹⁴ Kâtip Çelebi hadiseyi aktarırken; *Bâkî kefare ra'ıyyetliği kabûl idüp yerlü yerinde iskân olundu. Ve hisâra müstahfızlar konup zabt olundu. Ve re'âyâyâ istimâlet virdi* şeklinde aktarmaktadır. Kâtip Çelebi, Fezleke, II, 949; Mehmed Halife, a.g.e. 85.

⁸⁹⁵ *Ol gün İstendiye adasından küffâr cümle donanmasıyla göçüp, dârü'l-fücûrlarına yıkılıp gitmiş idi* Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke, 546; Kandiye bu dönemde Girit'te bir kazadır. Bkz. *Osmanlı Yer Adları*, 619.

⁸⁹⁶ Kâtip Çelebi, Fezleke, II, 949.

⁸⁹⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke, 549.

⁸⁹⁸ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke, 147.

⁸⁹⁹ Bu kalenin alınışını dönemin kronikçilerinden Raşid Efendi şöyle bahsetmektedir; *Niyâz-u recâ ile kal'ayı taraf-ı Devlet-i Aliye'ye teslim eylediler. Derûnunda olan kefereye mâl-u cânlarıyla emân verilüp kal'a-i mezbûreye tâbi' yirmi bin kadar re'âyâyâ istimâlet ve emân buyruldukları ihsân ve*

Yine Belgrad yakınlarında bir kale ve birde palanka inşa edilerek muhafızlıkla vazifelendirilen ahali buralara da iskân edilmiştir⁹⁰⁰.

Fethedilen bir diğer yer ise Uyvar Kalesi olmuştur. 1074 / 1663-1664'de hatta dönemin kroniklerinde; *cum 'a namâzı kılındı ve kal'a-i mezbûreye yerlû kulu ve fârsân ve cebeci ve topcı ve azabân ve martlûs ve çavuş ve kâtip bi'l-cümle dört bin nefer müstahfazân kul yazılıp*⁹⁰¹, kale alındıktan sonra kannunnâmelere uygun olarak iskânlar yapıldığı vurgulanmıştır. Devletin fethettiği önemli bir yerde Kamanîçe Kalesi olmuştur. Yapılan muharebeler neticesinde Lehler bu kaleyi Osmanlı Devleti'ne bazı maddeler kabul edilmesi şartıyla teslim etmişlerdir. Sunulan beş maddeyi kabul eden Osmanlı kuvvetleri bu strajik konuma sahip kaleyi de zayiâta uğramadan almış ve iskânlar yapmıştır⁹⁰².

8 Ramazan 1100 / 26 Haziran 1689'da Anonim Osmanlı tarihinde; *Şebeş ve Lugoş ve Modava ve Fethülislam ve İrşeve ve Yeni Palanka ve Gorgofça ve İhram ve Güğercinlik ve ol havalide olan re'aya kadim yerlerine iskan etdirilüp cemi' tekalifden mu'af ve üç seneye değin harac dahi alınmamak üzere istimâlet-nâmeler gönderildi*⁹⁰³. Geçen ifadelerden yine iskân edilen ahalinin vergilerden de muaf tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda devlet az sayıda da olsa bazı yerleri

Çatrapatzâde Ali Paşa müceddeden tahrîr olunan dört yüz nefer kal'a kulu ile muhafazasına kıyâm etmek üzere fermân olundu. Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 38.

⁹⁰⁰ Râşid Efendi tarihinde; *birer kal'a ve palanka kışla ta'yin ve bu takrîble ol kışla ta'yin olunan mahallerin ahâlîsi mekr-ümkeyd-i düşmenden hıfz-u te'min olundu* şeklinde aktarmaktadır. Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 41.

⁹⁰¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 313.

⁹⁰² Bu maddelerden talepleri şöyleydi; **Mâdde-i ûlâ:** *Kamanîçe kal'ası ve ana tâbi' olan kılâ'-u palankalarda sâkin olanlardan kal'a-i mezkûrda kalmak murâd idenlerin kendü cânlarına ve evlâd-u ıyâllerine ve emvâl-ü erzâkına ve kal'a içinde ve taşrasında olan emlâklarına kimesne müdâhale eylemeye. Ke'l-evvel zapt-u tasarruflarında ola.*

Mâdde-i sâni: *Zikr olunan Kamanîçe kal'asında kalmak murâd itmeyüp ve gitmek isteyenlerin kendülerine ve ehillerine ve evlâdlarına ve emvâl-ü erzâklarına müdâhale olunmayup, istedikleri yere varınca yanlarına âdemler koşulup emîn-ü sâlim mahallerine ulaşırdılar.*

Mâdde-i sâlis: *Şehr-i mezkûrda kalanlar Frenk ve Ermeni ve Rûm-ilinde olmağla kendülerine kal'a-i mezkûrede mahsûs olan kiliselerinden kifâyet kadar kilise virülüp anlarda âyîn-i bâtulların icrâ eylediklerinde dahl-ü ta'arruz olunmaya ve papaslarına ve âdemlerine müdâhale olunmaya*

Mâdde-i râbi: *Leh beyzâdelerinden ve papaslarından her kim kal'a-i mezkûrede kalur ise, evlerine ve odalarına askerî tâ'îfesinden kimesne konmaya*

Mâdde-i hâmis: *Askerî tâ'îfesinden hâlâ çıkup gidenler ancak kendü silâhlarıyla çıkup gitdiklerinde kendülerine ve ehl ü evlâdlarına ve emvâl ve eşyâlarına müdâhale olunmaya. İşbu memhûr temessük yedlerine teslim olundukda anlar dahi kal'a ve şehrin kapuların asker-i İslâm'a teslim ideler şeklindeydi. Aslında talep edilen duruma bakıldığında Osmanlı Devletinin kabul etmeyeceği ağır bir istek yoktu. Çünkü bir yer fethedildiğinde bu zikredilen maddeler bizzat idareciler tarafından uygulanmaktaydı ve kalmak isteyen ahaliye merkezi idare zaten karışmamaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 625-626.*

⁹⁰³ *Anonim Osmanlı Tarihi*, (Abdülkadir Özcan neşri), 7.

fethederek iskânlar yapmaya çalışmıştır. Özellikle Girit meselesi uzun yıllar devleti uğraştırsa da neticede burası fethedilerek iskânlar yapılmıştır. Ayrıca Rumeli tarafında bazı yerler alınarak korunmaları için uygun durumdaki ahali iskân edilmiştir.

2.3. İskâna Öncülük Yapan Yerler

2.3.1. Kaleler

Stratejik bir öneme sahip olan bir beldeyi, muhtelif bir toprağı veya geçit bölgelerini korumak maksadıyla yapılan askerî öneme sahip bir yapıdır⁹⁰⁴. Osmanlı Devleti idaresinde kaleler özellikle XVII. yüzyılın ilk dönemlerinde eşkiyalardan kaçarak göç eden ahalinin sığınak yerleri durumuna gelmiştir. Nitekim hükümet kaleleri mevcut durum dışında, dönem dönem iskânlar yapmak için de kullanmıştır⁹⁰⁵. Selanik Beyi ve Kadısına gönderilmiş olan 1 Şevvâl 1018 / 28 Aralık 1609 tarihli hükümde; *karye-i mezbûre halkını getirüp kal'a-i mezbûre kurbunda bir münâsib olan mahalde iskân ve bir varoş binâ itdirüp*⁹⁰⁶ civar mahallerden göç etmiş olan ahalinin Selanik Kalesine ve çevresine iskân edilmesi emredilmiştir.

21 Ramazan 1022 / 4 Kısım 1613 tarihinde Yanya Kadısına gönderilen hükümde ise Yanya Kalesi'nin keferesinin kalede iskân edilmemesi istenmiştir. Ancak buradaki keferenin re'âyâyâ bir zararlarının olmadığı anlaşıncıya yöre idarecilerine yazılan ikinci bir talimatta Yanya Kalesi'ndeki gayrimüslim ahalinin kalede iskân için kullanılabileceği belirtilmiştir⁹⁰⁷. Yine Şam Eyaleti Mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya 18 Rabîu'l-evvel 1036 / 7 Aralık 1626'da gönderilen hükümde güneyde Hac yolunun güvenliğini sağlamak adına Şam'da hacıların yol güzergahı olan ve harabe durumda bulunan Tutcular Kalesi'ne gerekli tamiratların yapılması ve

⁹⁰⁴ Kale; Gerek bir memleketi korumak için etrafına ve gerek içine asker konulmak üzere muhtelif yerlerde muhkem ve metîn bir surette yapılan etrafı kalın duvarla çevrili binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 143.

⁹⁰⁵ Kalelerin iç kısımları ve etraflarına iskânlar yapılmaktaydı. Evliya Çelebi, Plevne'yi anlatırken; *Tamamı 2.300 adet tek katlı ve iki katlı eski tarz evlerdir* diyerek, Plevne Kalesinin etrafındaki yapılaşmadan bahsetmiştir. Hal böyle olunca kaleler fethedildikten sonra etraflarına yoğun iskânlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum sadece Plevne Kalesi için değil genelde bu şekilde olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 1. Kitap, 206.

⁹⁰⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 930.

⁹⁰⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 420

30 nefer iskân edilmesi emredilmiştir⁹⁰⁸.

Devlet, kalelerin muhafaza edilmesi ve güvenlik noktaları olması hasebiyle kale içinde iskân edilen ahalinin göç etmesini engellemeye yönelik tedbirler almıştır. Bununla alakalı olarak 10 Rabîu'l-evvel 1047 / 2 Ağustos 1637'de Kars Beylerbey'ine ve Kars'ın sağ, sol ve azep ağalarına hitaben yazılan hükümde; *Kars Beğlerbeğisine ve Kars'ın sağ ve sol azeb ağalarına hüküm ki, Kars Kal'ası intihâ-yı serhadde vaki olup leyl ü nehâr kemâl-i ihtimâmla muhâfazası umûr-ı lâzimedden olup Kars'ın ulûfelü kulu ve müstahfızı olup kal'adan hâric etrâf ve kurâ ve nevâhîde ve âhar sancakda sâkin olmaları min ba'd câ'iz olmamağın her nerede bulunurlar ise evleri ve barkları ve ehlü iyâlleriyle oldukları yerlerden kaldırılıp Kars Kal'ası'nın içinde iskân idilmek*⁹⁰⁹ talimatı verilmiştir. Devamlı kale içinde bulunması gereken kul taifesi, mustahfızlar ve ahalinin kale dışına göçlerin olmamasını ve göç eden olursa dahi kesinlikle bu göçlerden men edilmesini, hatta dışarıda iskân edilmemesi emredilmiştir.

Midilli Muhafızı ve Kadısı'na 10 Receb 1100 / 30 Nisan 1689'da gönderilen talimatta; *küffâr-ı hâksârın hareket-i menhûseleri olup lakin kal'a-i mezbûrenin ekser müslümanları kurâ ve nevâhîde sâkin olmalarıyla işbu sene-i mübârekede rûz-ı Hızır'dan Kasım'a varınca ehl ü iyâlleriyle kalkıp nefsi-i Midillü kal'asında sâkin ve muhâfaza eylemeleri*⁹¹⁰ talimatı verilmiştir. Midilli köyleri ve nahiyelerinde oturan ahalinin düşman istilasına neticesinde Midilli Kalesi'nde iskân edilebileceği talimatı bildirilmişti. Ayrıca bu kalenin muhafaza edilmesi istenmiştir.

Midilli Kalesi ile ilgili olarak farklı bir hükümde yine Midilli Kalesi Mutasarrıfına, Midilli Kadısına ve Molovo nâibine yazılmıştır. Hükümde Midilli ve Molova kalelerinden firar eden re'âyânın gittikleri yerlerden tespit edilip tekrardan getirilerek yeniden kale içinde iskân edilmesi emredilmiştir⁹¹¹. Kalelerden göçlerin olması, düşman istilasına durumunda çabuk keybedilme tehlikesi arz edebilmekteydi. Bu durumdan ötürü kale muhafızlarının ya da ahalsinin kale dışına veya farklı bölgelere göç etmesine müsaade edilmemiştir. Bazı bölgelerde ise kaleler deniz kenarında korsanlık faaliyetlerini bertaraf etmek için inşa edilmiştir. Bunun en iyi

⁹⁰⁸ Serdaroğlu, a.g.e. 14.

⁹⁰⁹ Yüksel, a.g.e. 115-116.

⁹¹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 628.

⁹¹¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 495.

örneği ise İzmir Kalesi olmuştur. İzmir civarında bulunan Çeşme muhafızları nöbet beklemek ve burayı korumak şartıyla İzmir Kalesi'nde iskân edilerek *tekâlif-i örfi* ve *avârız-ı divaniye*'den muaf tutulmuşlardır⁹¹².

Kalelerin dışında önemli bir iskân yeri kalelerden biraz daha küçük ve mütevazi konumda olan palankalar olmuştur⁹¹³. Osmanlı Devleti özellikle Avrupa'daki topraklarını muhafaza edebilmek için Belgrad ile Tuna Nehri arasındaki zahire sefinelerini eşkiyalardan muhafaza etmek amacıyla Dobra'da bir palanka inşa ettirmiştir. Buraya toplamda dört yüz elli nefer muhafız olarak iskân etmiş ve akabinde buranın çevresine de birtakım ahaliyi iskân ettirmiştir. Aynı şekilde İpek denilen mahalde de yine bir palanka inşa ederek buraya da toplamda beş yüz elli nefer yerleştirilmiştir. Daha sonra bu iki palankaya sipahiden beş yüz kişi, silahtardan da beş yüz olmak üzere toplam bin nefer daha yerleştirilmiştir⁹¹⁴.

Sultan I. Süleyman tarafında 936 / 1529-1530 tarihinde Tuna Nehri kenarında bir Palanka yaptırılmıştır. Buraya görevli 50 hâne iskân etmiş ve ayrıca 200 asker yerleştirmiştir⁹¹⁵. Ayrıca Ponteli Palankası'na 300 nefer iskân edilmiştir. Ancak 936 / 1529-1530'daki Osmanlı-Avusturya harpleri esnasında bu palanka tahrip edilmiştir. 1073 / 1663'te Budin Beylerbeyi Ali Paşa tarafından yeniden tamir edilerek, toplamda 100 hâne bu palankaya iskân edilmiştir⁹¹⁶. Devlet, bazen de birtakım yerlerde yeni kalelerin inşa edilmesini ihtiyaç olan bölgelerin yöneticilerine bildirmiştir. 1023 / 1614-1615'te Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya verilen talimatlarda, Aksu Nehri'nin iki yakasına birer kale yapılması istenmiş ve bunun için fermân gönderilmiştir⁹¹⁷.

Kaleler tarih boyunca birçok vazifeyi ifa etmiştir. Özellikle askerî ve idarî pekçok önemli görev üstlenmiştir. Ayrıca bazı kaleler şehirlerle bir arada olmuş ve şehir kaleleri, şehrin güvenliği için oldukça ehemmiyete sahip olmuştur. Nitekim

⁹¹² COA, MAD.d, nr. 8457, 266.

⁹¹³ *Palanka*; Çevresi hendekle sur şeklinde inşa edilen, ağaç ve topraktan yapılan küçük istihkâm yapılarına verilen addır. Develioğlu, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 752.

⁹¹⁴ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 475.

⁹¹⁵ Evliya Çelebi burayı anlatırken içinde manastırdan dönüştürülen bir camii, 50 adet ev, bir ambar ve tophanesi olduğunu ve ayrıca dizdar bulunduğunu, mahiyetinde burayı muhafaza etmek için iki yüz nefer bulunduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1, Kitap, 264.

⁹¹⁶ Evliya Çelebi, Yüz tane tahta örgülü evin bulunduğunu, bir han ve yaklaşık yirmi dükkânın olduğu, havası güzel ve hoş bir yer olduğunu aktarmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 2. Kitap, 267.

⁹¹⁷ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *a.g.e.* I, 633.

devlet kuruluştan itibaren kale yapımına önem vermiş ve ayrıca birçok kale fethetmiştir. Fetihlerden hemen sonra alınan kalelere çeşitli görevliler atanmıştır. Bunun yanında kale içine ve etrafına önemli iskânlar yapmıştır. Yapılan iskânlarla bazen kale çevresinde zamanla yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Bu şekilde kaleler devlet için çeşitli fonksiyonları ifa eden bir yapı olmuştur.

XVII. yüzyılda meydana gelen Celâli isyanları, bu isyancıların baskı ve saldırılarından kaçan ahalinin sığınak yerleri kalelerdi. Bu dönemde eşkiya gruplarından yerlerini terk ederek göç etmek durumunda kalan köylü ve şehirli ahali çeşitli kalelere sığınmışlardır. Ayrıca ahali bazende kendi imkânlarıyla bu çetelerden korunmak için palankalar inşa etmiştir. Kalelerin diğer önemli bir özelliği ise barut, silah ve askerî mühimmat deposu olmuştur. Uzak bölgelere yapılacak fetihlerde devlet önceden güzergâh üzerinde bulunan yerlerin idarecilerine talimatlar göndererek yapılacak sefer için mühimmat hazırlığının yapılmasını emretmekteydi. Dolayısıyla bu tarz hazırlıklar kalelerde yapılmaktaydı. Kaleler sadece askerî mühimmat için değil ordu için tahıl deposu olarakta kullanılmıştır. Dolayısıyla kaleler her ne için kullanılırsa kullanılsın, devlet için her zaman önem arz etmiştir.

2.3.2. Derbend, Han, Köprü ve Kervansaray

Derbend kelimesinin Osmanlı arşiv kaynaklarında XV. yüzyıldan itibaren telaffuz edildiği anlaşılmaktadır. Farsça bir kelime olup der (geçit) ve bend (tutma) şeklinde iki kelimenin birleşiminden oluşan derbend geçit, set, boğaz ve yüksek dağlar arasından zorlukla geçilebilen yerlere ve istihkâm yerleri için kullanılmıştır⁹¹⁸. Genelde çevresi surlarla çevrili ve bir kale görünümünde olup civarında cami, han ve ticarethaneler gibi çeşitli yapılar bulunmuştur. Derbend müessesesi yolların güvenliğini icra etmenin yanında ıssız toprakların yeniden iskâna açılarak şenlendirilmesinde de önemli bir etken olmuştur. Derbend vazifesi olanlar iskân olundukları mahallerde emniyeti sağlamak, güzergahtan geçen yolculara rehberlik etmekle mükellef olmuşlardır⁹¹⁹. Mahiyetlerine göre büyük vakıf durumunda olan derbendler, kaleler şeklinde olan (Missis Kalesi gibi derbend özelliğine sahip

⁹¹⁸ Şemseddin Sami, *a.g.e.* 604; Hüseyin Kazım, *Büyük Türk Lugatı*, II, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, 719; Yusuf Halaçoğlu, “Derbend”, *DİA*, İstanbul, 1994, 162-164; Ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

⁹¹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 615; Derbendçilerin muhtelif vazifeleri için bkz. Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, 65.

kaleler), kervansaraylar, hanlar ve köprülerin olduğu topraklarda bulunan derbendler şeklinde sınıflandırmak mümkündür⁹²⁰.

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın başlarında eşkiyalık hareketleri neticesinde derbend, köprü, han ve kervansaraylarda görevli ahalinin göç etmemesi veya göç edenlerin derhal geri getirilerek kâdim yerlerine iskân edilmesi için muhtelif yerlere talimatlar yollamıştır. Verilen talimatlarda genel mahiyette bu kurumlarda vazifeli ahalinin yerlerinden ayrılmaması istenmiştir. Ayrıca zarar verilen kurumların yeniden tamir edilmesi ve iskân edilen vazifelilerden hiçbir durumda *tekelif-i mirî* talep edilmemesini idarecilere bildirmiştir. Bununla ilgili 1569 tarihli Silistre Livası Kanunu'nda; *ve adeti derbendî üzere bağlanan derbend köylerinin müzevveç olanları tayin olunan buğday ve arpayı kendü kadılıkları kilesiyle vireler ve muhafazat-ı derbend idenler defterde kayd olunduğı üzere vireler tebdil olunmayub avarız-ı divâniyeden mu'af ve müsellemler olalar*⁹²¹ denilerek derbend görevlilerinin verecekleri verginin mahiyeti ve ne kadarından muaf oldukları belirtilmiştir.

1 Muharrem 1019 / 26 Mart 1610'da Yarhisar, İnegöl ve Yenişehir kadılarına gönderilen talimatlarda evvelden yol güvenliği için iskân edilmişken muhtelif nedenlerle yerlerinden ayrılan derbent ahalisinin geri getirilerek derbentlerine tekrardan iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca yeniden göç etmelerinin önlenmesi için de talimat bildirilmiştir⁹²². Aynı durumda 29 Zi'l-kade 1047 / 14 Nisan 1638 tarihli bir belgede derbend vazifelilerinin bir takım vergilerden muaf tutulduğu belirtilmiştir⁹²³.

Tarsus Sancağında Çakırsuyu civarında Sadrazam ve Serdar Behram Paşa'nın (Çakıd Han'ı) hanı çevresine iskân edilen taşra re'âyâ taifesinden, Haliloğlu Mehmed ve sair derbendçilerin her türlü tekâliften muafiyetleri için defter-i mahsusa kayıt tutulmuştur⁹²⁴. Mart 1638'de Kara İsalı Cemaati'nden 68 hâne ve toplamda ise 99 hâne bu hana iskân edilmiştir⁹²⁵.

⁹²⁰ Halaçoğlu, "Derbend," 162-164.

⁹²¹ Barkan, *Kanunlar*, I, 281.

⁹²² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 175.

⁹²³ Aktaran, Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, 52-53.

⁹²⁴ COA, C.ML, Dos. 543, Göm. 22327; Sadrazam Bayram Paşa 1637'de inşa ettirdiğinden onun ismiyle anılmaktaydı. Naima, *a.g.e.* III, 340; Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, "Bayram Paşa Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, 10, Ankara, 1973, 199-201.

⁹²⁵ COA, *Adana Mufasssal d*, nr. 114, 126; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 58.

Güneyde Missis Köprüsü ile derbendi hac ve ticaret yollarının güzergahı olmasından ötürü önem arz etmiştir. Buradaki köprünün zarar görmesi neticesinde 1658-59'da yeniden tamir edilerek eski hüvviyetine kavuşturulmuştur⁹²⁶. Missis Nahiyesi'nden 74 hâne derbendçi olarak iskân edilmiş ve mevcut vergilerden muaf tutulmuşlardır⁹²⁷. XVII. yüzyılın sonlarında aşiretlerin ve konar-göçerlerin iskân edilmesi hadisesi üzerine güvenlik önlemlerinin artırılması adına Missis ve civarında yeniden bazı cemaatler derbendçi olarak iskân edilmiştir⁹²⁸. Bu dönemde 20 oymağa mensup ahaliden 640'ı sipahi, 1.303 hâne olmak üzere hac ve ticaret güzergahının emniyetini sağlamak için Demir Kapı'dan Missis Köprüsü'ne kadar olan havaliye derbendçi olarak iskân edilmiştir⁹²⁹.

Çukurova'nın kapısı durumunda olan ve Ayas ile Berendi arasında bulunan Kurd-kulağı ise geçit konumunda olan bir köy olmuştur⁹³⁰. Bu köye bir kervansaray ve bir cami Haydar Ağa tarafından 1601'de yaptırılarak buraya iskânlar yapılmıştır⁹³¹. Çeşitli şekavetler sonunda buradaki derbend ahalisi göç ederek yerini terketmiştir. Yazılan talimatlar neticesinde göç eden derbend ahalisi tespit edilerek yeniden iskân mahaline sevk edilmiştir. Ayrıca ek olarak da bir takım cemaatlerden 7 Rabû'l-evvel 1073 / 20 Ekim 1662'de 192 nefer derbendçi atanmış ve bunlar *tekâlif-i mirîden* muaf tutulmuştur⁹³².

Rumeli topraklarında da aynı şekilde bazı kale ve derbendler yapılarak güvenlik amaçlı iskânlar yapılmıştır Temenos Nâhiyesi'nde *Kalime* nâm derbendin muhâfaza edilmesi için Habîb Ağa öncülüğünde 75 nefer gönderilerek iskân

⁹²⁶ Osmanlı Devletinde köprü üzerinde inşa edilmiş derbendlerde vazifeli olan kişiler hem köprücülük ve hem de derbendcilik vazifesini ifa ederlerdi. Hatta bazı durumlarda menzilcilik vazifesin bile yerine getirmektedirler. COA, MAD.d, nr. 9956, 259.

⁹²⁷ COA, TT.d, nr. 254, 111; Naci Kum, "İslam ve Osmanlı Türkleri Devrinde Misis Anıtlar, Kitabeler", *Anadolu Araştırmaları*, I, 1, Ankara, 1955, 97-108, 99.

⁹²⁸ Adı geçen bu cemaatlerin tamamı değil bir kısmı iskân edilmiştir. Derbendçi olarak Danişmendlü'ye tabi Köseli, Sarıklı ve Avşarı oymakları iskân edildi. COA, MAD.d, nr. 7574, 70; Missis Köprüsü ve hanıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005, 358-365.

⁹²⁹ Daha önce 7 Safer 1053'te Cerid, Seyyidler ve Keçelü cemaatleri vazifelendirilmişti. Gök, a.g.e. 130; Derbendçi olan bu cemaatler; Musa Fakılı, Kerevetli, Hınzır Tüccarlusu, Ceridli, Demircili, Kara Süleymanlı cemaatleriydi. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 78.

⁹³⁰ Evliya Çelebi seyahati esnasında budara misafir kaldığını belirtmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 60.

⁹³¹ Kurd-kulağı Köyü Missi'e sadece 6 saatlik bir mesafedeydi. Abdurrahman Hibrî Efendi, *Menâsık-ı Mesâlik*, (Haz. Sevim İlğürel), İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Sayı 6'dan ayrı basım), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1975, 111-128, 117; Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, 105.

⁹³² COA, KK, Dos. 2931, Göm. 383, 3, hk. 5.

edilmiştir⁹³³. İskân edilen veya vazifelendirilen derbendciler Müslüman ve Hristiyan olmalarında bir mahzur görülmemiştir. Hatta her iki dine tabi olup aynı yerde hayat süren kişiler dahi olmuştur. İnceleme konusu olan dönemde bu durumun birçok örneği mevcuttur⁹³⁴. Sofya’da bulunan Deli Davud Derbendine Deli Davud Karyesindeki Müslüman ve Hristiyanlar birlikte derbendçi olarak vazifelendirilmiştir. Ayrıca Tarsus sınırlarında olan Kozoluk Derbendinin sâkinlerinin çoğunluğunu gayrimüslim ahali oluşturmuştur⁹³⁵.

Bazı derbend bölgeleri ehemmiyetlerinden dolayı, mal varlığı olan kişilerce müstahkem bir hâle getirilmiştir. Güneyde önemli geçit yerlerinden biri olan Payas Derbendi hac mevsimlerinde ayrı bir ehemmiyete sahip olmuştur. Sokullu Mehmed Paşa’nın gayretleriyle burası adeta bir küçük kent haline getirilmiş ve buraya derbendçi olarak 732 hâne iskân edilmiştir⁹³⁶. Ancak 1607’de meydana gelen taundan derbendçilerin bir kısmı vefat etmiş ve bir kısım ahali de hastalıktan başka topraklara göç etmek zorunda kalınca geriye derbend ahalisi olarak sadece 307 hâne kalmıştır⁹³⁷. Evliya Çelebi, Payas Derbendinin daha sonra yeniden sağlamlaştırılması için 850 hâne iskân edildiğini ve Payas Kasabası’nın ahalisinin tamamının derbend vazifesini ifa etmeye başladığını kaydetmektedir⁹³⁸.

Şahıslar tarafından yaptırılan büyük vakıf şeklinde olan derbend tesisleri de mevcuttur. 1639 senesinde Sadrazam Mustafa Paşa Sivas civarında bulunan Mehmed Paşa Hanı’nda bir cami ve iki han daha inşa ederek buraya ahaliyi iskân ederek mamur hale getirmiştir⁹³⁹. Yine bir başka devlet adamı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’da 1670 senesinde hac kafileleri ve tüccarların güzergahları olan İncesu

⁹³³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 934.

⁹³⁴ Sofya’da bulunan Deli Davud Derbendine Deli Davud Karyesindeki Müslüman ve Hristiyanlar birlikte vazifelendirilmişti. *COA, MAD.d*, nr. 8485, 142.

⁹³⁵ Yapılan vazifeden ötürü ispenç, avarız ve diğer vergilerden muaf tutulmuşlardı. *AŞŞ*, nr. 19, 83, hk. 142.

⁹³⁶ Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, 27; Hâne kavramı genelde evli erkekleri ifade ettiğinden çarpım olarak 5 alınmaktaydı. 732x50=3660 kişi iskân edilmişti.

⁹³⁷ *COA, TT.d*, nr. 2010, 7-10.

⁹³⁸ Evliya Çelebi, Payas’ın toplamda sekiz bin nüfusunun olduğunu ayrıca belirtmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 63-64; 1673 senesinde yapılan bir tahrirde Payas’ta ahali, 69 kişi Payas Kalesinin muhafazasın da vazifeli, 41 kişi Payas’ta vaki olan camii mürtezika ile vazifeli, 36 kişi imar işleriyle vazifeli, Kara Halil Cemaatine tabi 89 kişi ise derbendcilik vazifesini ifa etmekteydi. Ancak bunlarla beraber 9 oymak ve 2’de zımmi cemaat olmak üzere 381 derbençi ve 86 zımmi mevcuttu. *COA, KK*, nr. 3367.

⁹³⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, II, 2, Ankara, 1942, 279-387, 358.

Derbend'ine birtakım eklemeler yaparak yeni han, cami ve imaretler yaptırmıştır. İncesu civarında bulunan köyler bu eklemelerden önce Celâlî hadiselerinden dolayı harap bir vaziyette olmuştur⁹⁴⁰.

Nisan 1689'da Edirne Kadısı'na gönderilen talimatta; *Karinabad kazâsına tâbi* ' Dobral ve Kavacık kazâsına tâbi ' Seb 'a ve Şumnu kazâsına tâbi ' Çalıkavak ve Tırnova kazâsına tâbi ' İrve ve etraflarında olan kasabât ve kurâ ve bazı zî-kudret kimesnelerin çiftliklerinde tavattun eylediklerin ol havalide haydûd eşkiyâsının zuhuruna⁹⁴¹ ifadeleriyle haydud eşkiyasının zuhur ettiği Karinabad, Şumnu ve Tırnova kazalarındaki ahalinin durumu aktarılmıştır. İdarecilere verilen emir; *zıkr olunan karyelerin kadîmî re'âyâların kemâ fi'l-evvel yerlerinde iskân ve derbend karyelerin şen ve abâdân eyleyesiz*⁹⁴² olmuştur. Söz konusu bazı derbend köylerinin şenlendirilmesi için, eşkiyadan ötürü göç eden ahalisinin tespit edilerek kâdim yerlerinde iskân edilmesi istenmiştir.

Devlet göç yoluyla gelen bir takım ahaliyi de bu müesseselere iskân etmiştir. Bununla alakalı olarak 13 Rabîu'l-evvel 1108 / 10 Ekim 1696'da göç eden Arvanudların Belgrad ve Niş arasında bulunan Hasan Paşa Menziline iskân edildiği anlaşılmaktadır⁹⁴³. Urfa civarında Çâr-melik önemli bir derbend olmuştur⁹⁴⁴. Harap hâlde bulunan derbendin luzum üzerine tamiri yapılmıştır. Akabinde Tacirli Cemaati buranın muhafızlığı ile ilgilenmek şartıyla Mülkveren, Tuzluca, Kireçtaş ve Melkiş gibi civar köylerine iskân edilmişlerdir⁹⁴⁵. Böylece bu iskân bölgesinin emniyeti sağlanmıştır.

Derbendçi olanların vazifeyi ifa etmeye muktedir olmadığı tehlikeli ve sıkıntılı bölgelerde ahalinin isteği veya ricası üzerine derbendlerin yakına han ve kervansaray gibi yapılarda inşa edilmiştir. Vezir Sinan Paşa Belgrad güzergahında

⁹⁴⁰ 50 kişilik bir grup derbend vazifelisi olarak iskân edildi. Bu köyler arazisi daha sonra Kara Mustafa Paşa'ya harap toprakların çoğu ona temlik edildi. Kara Mustafa Paşa burada pek çok yeni yapı, dükkân ve mektep inşa ederek İncesu ve civarını mamur hale getirmişti. *Evkaf-ı Kara Mustafa Paşa, Kuyud-ı Kadime*, nr. 2143/2239, 18.

⁹⁴¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 626.

⁹⁴² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 626.

⁹⁴³ COA, AE.SMST.II, Dos. 38, Göm. 3705.

⁹⁴⁴ Muhtelemen 1617'de inşa edilmiş olmalıdır. Bu derbend'de 1618 senesinde 60 kişilik bir grup derbendçi olarak tayin edilerek iskân edildi. *Tapu Kadatsro, Defter-i İcmal-i Liva-i Ruha*, nr. 204, 139; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 1. Kitap, 198.

⁹⁴⁵ COA, MAD.d, nr. 534, 14, 55; COA, TT.d, nr. 835, 11.

bulunan Filibe'ye geliş veya gidişlerde sıkıntılar yaşandığından Derbend'de ek olarak iki han, imaret, hamam, dükkan ve camiye kendi malıyla inşa ettirmiştir⁹⁴⁶.

1579'da Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa⁹⁴⁷ ise Bitlis ve Tatvan arasında bulunan Rahva denilen yerde külliye şeklinde el-Aman Han'ını yaptırmıştır. Ayrıca burada 1 zaviye, dükkan, hamam ve mescitte yaptırmıştır⁹⁴⁸. Aslında bu bölgede önceden inşa edilen kervansaray ve hanlar mevcuttu, ancak meydana gelen göçlerden zamanla birçoğu harap duruma gelmiştir. Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan el-Aman Han'ına XVII. yüzyılda yeni iskanların yapıldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık 30 hâne Rahva'da vaki olan han ve kervansaraya iskân edilmek amacıyla bir nevi ssürgün edilmiştir⁹⁴⁹.

Beypazarı'ndan İstanbul'a doğru giderken güzergah üzerinde Kösebey Han'ı Sultan IV. Murad zamanında yapılmıştır. Daha sonraları Nazif Paşa tarafından yapılan eklemelerle burası güçlendirilerek Köse Bey Köyü ahalisinin tamamı bu hana ve çevresine iskân edilmiştir⁹⁵⁰. XVII. yüzyılda pek çok bölgede hem bazı idarecilerin kendi mal varlıklarıyla ve hem de bizzat merkezi idare tarafından inşa edilen han, kervansaray, derbend ve köprülere ahali iskân edildiği anlaşılmaktadır.

⁹⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, Matbaai Amire, İstanbul, 1286, 12.

⁹⁴⁷ Hüsrev Paşa III. Murad zamanında Van Beylerbeyi olarak atanmıştır. Hayatı hakkında malumat az olan Hüsrev Paşa'nın enderunda yetiştiği, birtakım vazifeler yaptığı ve I. Süleyman'ın son zamanlarında Van Beylerbeyi olduğunu anlamaktayız. Özellikle doğu sınırında çeşitli vazifeler yapan Hüsrev Paşa 1587'de Osmanlı-İran arasında vuku bulan savaş esnasında şehit olmuştur. Mehmed Süreyya, *a.g.e.* II, 684.

⁹⁴⁸ el-Aman Kervansarayı'nın Hüsrev Paşa tarafından inşa edildiğinden şüphe yoktur. Nitekim bununla ilgili Oflaz ve Tekin'in yaptığı araştırmalar neticesinde 1579 tarihli Bitlis Vakıflar defterinde tespit edildiği şekilde bu hanın Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Hatta defterde Hüsrev Paşa ile alakalı olarak hayır sahibi biri olduğundan bahsedilmektedir. Mustafa Oflaz-Rahmi Tekin, "Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa ve Rahva Kervansarayı Vakfıyesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, (Yıl 2000), 201-220, 208

⁹⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, İstanbul, 1145, Matbaai Amire, 315; Hüsrev Paşa Kızıl-Kilise (Eskişehir'in Seyitgazi kasabasına bağlı) denen bölgede de bir han ve bazı muhtelif binalar yaptırmıştı. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 149; Naima, *a.g.e.*, III, 315; Evliya Çelebi; *Bitlis hanı hükmünde eski bir handır. Yanında asla yerleşim yeri ve yapı yoktur. Hatta hayrat sahibi olan merhum Hüsrev Paşa bu handan ta Van diyarına varıncaya kadar ve yine bu handan ta Bitlis Şehri'ne gelinceye kadar bu hanın sağında ve solunda tam on üç saatlik yere bu Rahova Sahrası içinde içi boş kemer yapılar yapmış ki kış günlerinde tüccarlar, seyahat edenler ve ziyaretçiler bu Hüsrev kemerleri altından geçeler ki yaz aylarında serin ola, kış aylarında da sıcak ola. Onun için Hüsrev Paşa merhum Kârûn hâzinesi harcaıyıp bu ova içinde bu hanı yapmış, sağma soluna kemerler edip içinden gelen geçen insanlar geçerlermiş, zamanın geçmesiyle evkafı zayıf olduğundan ve Kürtlere pusu yeri olduğundan nice yerleri yıkılmıştır. Hâlâ yapı kalıntıları açıkta bellidir ifadeleriyle kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 1. Kitap, 181.*

⁹⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 2. Kitap, 570.

Köprülü Mehmed Paşa tarafından Söğüt ile Lefke arasında inşa edilen Han-ı Cedid'e ahali iskân edilerek onlara toprak dağıtılmıştır⁹⁵¹. Kütahya'da dahilinde bulunan Döşeme Derbendine ise 30 kişilik bir grup vazifeli olarak yerleştirilmiştir⁹⁵². Yine XVII. yüzyılın sonlarına doğru Kızılırmak üzerinde vaki Kesik-köprü Derbendi tamir edilip nizam verilerek derbentçi olarak konar-göçer ahalinin bir kısmı burada iskân edilmiştir⁹⁵³.

Bu şekilde merkezî idare XVII. yüzyılda harab hâldeki derbend tesislerinin çoğunu tamir ederek birer iskân yerine dönüştürmüştür⁹⁵⁴. Ayrıca yeni bazı derbendlerde tesis ederek iskânlar yapmaya çalışmıştır. Derbendlere iskân edilen ahali genelde yakın bölgelerde bulunan ahali olmuştur. Derbend vazifesi karşılığında bu ahali kısmen bazı tekâliflerden muaf tutulmuştur⁹⁵⁵. Derbendler birçok noktada devlete hizmet etmiştir. Bulundukları bölgede emniyeti sağlamak, güzergâhtan gelip geçen yolculara rehberlik yapmak, ayrıca ıssız hâlde kalmış arazilerin yeniden iskâna açılarak mamur hâle gelmesi gibi hizmetlerde bulunmuştur.

2.3.3. Mera, Çeşme ve Sulak Alanlar

Osmanlı Devleti'nin iskân politikası tarım toplumu olmasından ötürü tarımın yapılabilmesinin en önemli koşulu nehir, çay, su kanalları, su kuyuları ve bentler gibi sulak alanlar seçilmiştir. İlk çağlardan itibaren tarımın yapılabilmesi için yerleşik hayata geçmeye çalışan insan kitlelerinin ilk önceliği suyun ve su kaynaklarının bol bulunduğu topraklar tercih edilmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Orta Çağ'da bile Harran ve çevresi, tarımın yapılabilmesi için inşa edilmiş bir sulama şebekesine sahip olmuştur⁹⁵⁶. Ayrıca bu dönemde Belih ve Fırat Nehri de bu havalide bir sulama özelliği arz etmiştir⁹⁵⁷.

Osmanlı idarecileri de aynı şekilde tarımın sağlıklı yapılabilmesi için suyun mevcut olduğu toprakları iskân alanı olarak tercih etmiştir. Hatta göçler ve çeşitli

⁹⁵¹ COA, TT.d, (Defter-i Evkaf-ı Köprülü Mehmed Paşa), nr. 2044/2238, 88-90.

⁹⁵² COA, MAD.d, nr. 6890, 1120.

⁹⁵³ COA, MAD.d, nr. 8458, 68.

⁹⁵⁴ COA, MAD.d, nr. 9956, 259; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 43.

⁹⁵⁵ COA, C.ML, Dos. 543, Göm. 22327.

⁹⁵⁶ David Storm Rice, "Medieval Harran: Studies on its Topography and Monuments", *Anatolian Studies*, II, London, 1952, 34-86, 37-40.

⁹⁵⁷ Guy Le Strange, *The Lands of the Earstern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, University Press, Cambridge, 1930, 103.

nedenlerden harap olmuş ya da yıkılmış bentler ve su kuyuları yeniden tamir edilmiştir. Bununla birlikte birtakım yeni bentler de inşa edilmiştir. Çünkü sulak alanların çok olması daha çok sayıda insanın bölgede iskân edilmesi anlamına gelmektedir⁹⁵⁸.

Yüzyılın son çeyreğinde güney eyaletlerinde yapılan iskânlarda arazinin sulu olmasına özen göstermiş ve iskân görevlilerine yazılan talimatlarda bu hususa dikkat edilmesi istenmiştir⁹⁵⁹. 10 Cemâziye'l-evvel 1102 / 11 Mart 1691'de Rakka Beylerbeyi ve Ruha Kadısına hitaben yazılan hükümde; *Türkmen tâifesinden Takâlî ve Kayas ve Umurlu ve Dağı Şanlı ve Günce ve Kazlı ve Hayta ve Hocalı ve Ahçı ve Kalemli nâm sekiz aded cemââtler ahâlîlerinin, Rakka ve Çolab Nehri havâlîlerinde iskânları münâsib olmağla*⁹⁶⁰, adı geçen sekiz Türkmen cemaatinin Çolap Nehri çevresine iskân edilerek zirâatle uğraşmalarının ve belirlenen orana göre tekâlif-i mirî'yi vermeleri sağlanması istenmiştir.

Aynı şekilde Selimiye ve Deyr-Rahbe Sancak Beyi Hüseyin'e, Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya ve Dergah-ı Mualla Kapıcıbaşılarından Mehmed'e yazılan talimatlarda; *Tavâif-i Türkmân ve Ekrâddan Rakka Eyaletinde Nehr-i Belih kenarında Akçakal'a ve Ayn-ı Zîr-i Rakka'ya varınca ol nevahide iskânı fermân olunan kabâil ve aşâir ahalisinin arazi-i merkûmede iskânı*⁹⁶¹ şeklinde iskân edilecek olan Türkmen ve Ekrad taifelerinin Belih Nehri çevresinde iskân edilerek ziraatla meşgul olunmalarının sağlanması uygun görülmüştür.

12 Rabîu'l-evvel 1103 / 3 Aralık 1691'de Türkmen ve Ekrad kabile ve aşiretlerinden gönderilenlerin Rakka'da nehir sahiline iskân edilmeleri ve tekâlif-i mirîden muafiyetleri için Rakka Valisi ve Kadısına emir gönderilmiştir⁹⁶². 1 Aralık 1691'de Şam Beylerbeyi Mehmed'e yazılan hükümde rafiziler taifesinin dağlardan indirilerek ovada iskân edilmesi için talimat verilmiştir⁹⁶³.

Nehirler ve sulak alanların yanında yine kuyuların olduğu yerler iskân için önem arzetydi. Nehirlerin çevresindeki topraklara tamamen iskânlar

⁹⁵⁸ COA, MAD.d, nr. 534, 54.

⁹⁵⁹ Güneyde iskân bölgeleri olan bu yerler: Rakka, Hama, Humus, Halep, Urfa, Menbiç, Harran ve çevresi gibi topraklardı.

⁹⁶⁰ Karacan, a.g.e. 135-136.

⁹⁶¹ COA, A.DVNS.MHM.d, nr. 104, hk. 41, 42 43.

⁹⁶² COA, İE.DH, Dos. 10, Göm. 931.

⁹⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 355.

yapıldıktan sonra, başka suyun çıkma imkanı olan topraklarda kuyu açmak şartıyla iskânlar yapılmaktaydı. Yine eskiden açılmış, terkedilmiş ve zamanla yıkılmış kuyuların çevresine iskânlar yapmak için önceden idarecilerden su için keşifler yapılması istenmekteydi. Çünkü iskân gerçekleştirildikten sonra suyun olmaması durumu iskân edilen unsurların tekrardan göç etmesine neden olmaktaydı.

Göçebe unsurların yerleştirilmesinde temel kaide suyun olmasıydı. Nitekim bu unsurlar iskân edildikten sonra kendilerine ayrılmış topraklarda tarım ve hayvancılık için suya ihtiyaç duymaktaydılar. Devletin iskân edilecek unsurların nehir kenarlarına ve suyun bulunduğu bölgelerde iskânında ısrarcı olmasının temel nedeni yine geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılığın olmasıydı. Aksi durumda suyun olmadığı ya da az olduğu yerlere iskân edilen ahali yaşam şartlarının zorluğundan ötürü iskân bölgesini hemen terkederek kaçmaktaydı. Bu şekilde bir nevi yapılan iskânların kalıcılık sağlaması adına suyun bulunduğu ve tarımın yapılabileceği uygun yerlere iskân edilmişlerdir.

2.4. XVII. Yüzyılda Belli-Başlı İskân Bölgeleri

2.4.1. Rumeli Topraklarında Yapılan İskânlar

Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın başlarında devam etmekte olan savaş cephelerinde gelen göçmenleri Anadolu'da değil, yine Rumeli bölgesinde boş arazilere iskân etmeye çalışmıştır. Osmanlı kuvvetleri Orta Avrupa'da bu dönemde pek çok kale fethetmiştir. Yine bu kalelerden biri olan Ostorgon Kalesi fethedilmiştir. Topçular Kâtibi bu fethi; *Ostorgon Kal'ası'n kefereden pâk edüb ve kal'adan emân ile halâs olan kefere gemiler ile Komaran Kal'ası'na ruhsat olup, gitdiler*⁹⁶⁴ ifadeleriyle idarecileri, kale ahalisinin göç etmelerine izin verdiğini

⁹⁶⁴ Devamında küffâra emân verildiğini aktarmaktadır. Kalede iskân olan keferenin 5.400 kadar kişi yanlarına alabilecekleri eşyayı alıp, 20 Cemaziyelevvel 1014 / 3 Ekim 1605'de kaleyi terkederek Komaran Kalesine göç ettiğini belirtmektedir. Akabinde Osmanlı idarecilerinin kaleyi teslim alarak iskânlar gerçekleştirdiğini şu şekilde belirtmektedir; *Ve asker-i İslâm kal'aya girüp, şâdu handân yerlü olan ve kadîmden gedüklü olan kullarından şükr-ü hamd etmeğin ve câmi'-i kebîri minber ü mahfil ta'mîr edüp, ezânlar okunup, şenlikler olup ve mübârek cum'a gün ol- dukda, asâkir-i İslâm Ostorgon'da câmi'-i kebîrde salât-ı cum'ayı edâ etdiler. Ve sancak-beyi ta'yîn olunup ve hisâr erleri ve ağalar ve gönüllü ve topçular tahsis etdiler. Ve kul-oğullarından bin nefer ta'yîn etmeğin ve üç sene şart fermân etdiler. Ve varoş ve meteris yerlerin ta'mîr edüp ve Tepedelen Palankası'na yarar neferât tahrîr edüp ve beşlü ağalarından ve beşlü neferât tahrîr etmeğin ve müstevfâ zahîre tedâriük etdiler. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, a.g.e. 443; Naima, a.g.e. I, 418.*

vurgulamaktadır. Akabinde buraya iskânların yapıldığını ve çeşitli hizmetleri ifa edecek görevlilerin atandığını görmekteyiz⁹⁶⁵.

5 Şevval 1613 / 18 Kasım 1613'te ise Selanik, Bursa, Sakız, Bosnasaray kadılarına ve Bosna Beylerbeyi'ne yazılan hükümde; *bâtıl küffâr-ı bî-dîn-i dalâlet-âyîn ellerinde esîr ve giriftârlar iken dîn-i mübîn ve tarîk-i müslîminde sâbit-kadem olduklarına binâen ol gürûh-ı müşrikîn elinden ahsen vechile bi-inâyetillâh halâs olup memâlik-i mahrûsemenden olan Selanik'e gelüp dâhil-i ehl-i İslâm dahi olduklarını sermâye-i devlet bilüp kimi ticâret ve kimi dahi kadîmden işleyügeldikleri sanâ'atlerin işleyüp kanâ'at ile geçinürler iken ekseri re'âyâdan olup zirâ'ate tâlib ve hirasete râgıb olmağla kendülere münâsib olan Ayasdinas nâm mahalle varup ihyâ ve abâdân etmek⁹⁶⁶ talimatı verilmiştir. Hükümden anlaşıldığı şekliyle İspanya'dan bazı müslümanların çeşitli sıkıntılarla göç ederek Devlet-i Aliyye'ye sığındığı anlaşılmaktadır. Göç yoluyla gelen kişilerin Selanik'e tabi Ayasdinas denilen yere yerleştikleri görülmektedir. Gönderilen ikinci talimatta; *taht-ı kazâna gelüp irâdetleri ile sâkin olup evler ve dükkânlar satın alıp kadîmden ticâret vesâir sanâyi' ile ma'îşet idüp kendü hâllerin kâr u kisblerin olanları min ba'd ol vechile mezbûra ve âhara rencîde ve remîde etdirmeyüp⁹⁶⁷ ifadeleriyle göç yoluyla gelerek Selanik ve havalisine yerleşen ahalinin ev ve dükkân satın almalarına engel çıkarmamaları, ticaretle meşgul olmak isteyenlere izin verilmesi ve rencide edilmemeleri için emir verilmiştir. 25 Zi'l-hicce 1100 / 10 Ekim 1689'da Niş ve çevresinde yerlerini terkeden ahalinin Pazarcık'ta iskân edilmesi için hüküm gönderilmiştir⁹⁶⁸.**

Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa'da toprak kayıplarını azaltmak adına tedbirler almaya çalışmıştır. Bu minval üzere Rumeli Beylerbeyi olan Cafer Paşa, Arnavutluk'tan topraksız olan ahaliyi Niş ve Belgrad havalisine iskân yapmak için vazifelendirilmiştir. Ancak Arnavutluktan hiçbir ferd *vatan-i me'lûfunu* terke razı olmadığından bu iskânı kabul etmemiş ve bu iskân metodu başarısız olmuştur.

⁹⁶⁵ Naima, *a.g.e.* I, 418-419.

⁹⁶⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 434.

⁹⁶⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 434.

⁹⁶⁸ Hükümün son kısmı *Niş ve etrâfında ehl ve 'iyâlin kaldırub terk-i diyar iden re'âyâ ve sâir 'ibâdullâh her kim olur ise olsun Pazarcık etrâfında iskân ittirilub beri taraflara geçmekden men' ve def' idub ta'allul ve 'inâd idenlerin şer'le haklarında lâzım geleni icrâ olunmak için isim ve resimleriyle 'arz ve i'lâm olma deyu yazılmışdır. Fi evâhir-ı Za sene 100. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 99, hk. 5.*

Hatta yetmiş seksen kadar Arnavut gelip *bize bu teklîf zulümdür, vatan-ı me'lûfumuzu terk idemezüz*⁹⁶⁹ diyerek yapılan haksızlığın son bulmasını arzu etmişler. Lakin Cafer Paşa görev mahaline gidip Arnavutluk'tan ahaliyi göçürüp iskân edemeyince Anadolu'da ve İçel'de eşkiyalık yapan grupların orada iskân edilmesi için talepte bulunmuştur. Nitekim hatt-ı humâyûn sadır olmasıyla bu iskân programı men olmuştur.

1626'da Boğdan Voyvodasına hitaben yazılan hükümdeki ifade; *cümlesin kaldurup girü kadîmî yirlerine göndermen bâbında fermân-ı şerîfüm sadır olmuştur*⁹⁷⁰. Akkirman'da tevâbii ve Çobruca Hasları ahalisinin çeşitli sebeplerle yerlerini terk ettikleri anlaşılmaktadır. Hükümün devamında; *zikrolunan hâslar re'âyâsından Boğdan toprağına varanların, cümlesin kaldurup girü kadîmî yirlerine göndermen bâbında fermân-ı şerîfüm sâdır olmuştur cümlesiyle*⁹⁷¹ göç edenlerin tespit edilerek kâdim yerlerine iskân edilmeleri istenmiştir.

1037 / 1626-27 senesinde Eflak re'âyâsından çoğu göç ederek Ruscuk, Niğbolu ve Vidin gibi mahallere gitmişler ve ayrıca ödemeleri gereken tekâlifleri ödememişlerdir. Bunun üzerine yazılan hükümde; *Eflak re'âyâsın her kande bulunursa aslâ te'allül ü inâd ve kimesneye himâyet ü sıyânet itdürmeyüp emrüm üzre kaldurup girü Eflak'a gönderüp iskân itdüresiz*⁹⁷² ifadeleriyle Eflaktan göç eden ahalinin tespit edilmesi, Eflak re'âyâsının yeniden kâdim topraklarına iskân ettirilmeleri emredilmiştir.

Sadece Eflak'ta değil birçok yörede durum aynı şekildeydi. Genelde toprağını terk ederek göç eden ahali, merkez tarafından görevlendirilen kişilerce tespit edilerek kâdim topraklarında iskân edilmeye çalışılmıştır. 1036 / 1627-1628'de Niğbolu ve Silistre kadılarına gönderilen emirlerde; *göçüp giden mezbûrları ve sâyir evkâf-ı mezbûre re'âyâsı her kande bulunursa kaldurup kadîmî yirlerine gönderüp iskân itdüresiz*⁹⁷³ talimatıyla toprağını terk eden ahalinin rencide edilmeden kâdim yerlerine iskân edilmesi istenmiştir.

⁹⁶⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 610.

⁹⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 123.

⁹⁷¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 123.

⁹⁷² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 17.

⁹⁷³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 83, hk. 21.

Özi Muhafızı Vezîr Murtazâ Paşa'ya ve Silistre kadılarına yazılan hükümde; *Eflak re'âyâsı her kande bulunurlar ise kânûn u defter mûcebince kadîmî yirlerine gönderilmek*⁹⁷⁴ ifadesiyle yerlerini terk eden re'âyânın kâdim topraklarına iskân edilmesi için talimatı verilmiştir. Aynı tarihlerde Çingene taifesi Eflak'tan göç ederek Niğbolu ve Silistre havalilerine yerleşmişlerdir. Akabinde devlet buradaki idarecilere yazdığı talimatlarda Çingene taifesinin kâdim topraklarında iskân ettirilmesini emretmiştir⁹⁷⁵. Ohri ve civarında küffar-ı haksarın tuğyanlarından yöre ahalisinin toprağını terk ederek göç ettiği anlaşılmaktadır. Yazılan talimatlarda küffar-ı haksarın o havalide sürülmesi ve yerlerine ehl-i İslam'ın iskân olunması bildirilmiştir⁹⁷⁶.

Osmanlı Devleti, yüzyılın son çeyreğinde Rumeli topraklarında devam eden savaş cephelerine rağmen iskân metoduna devam ederek iskân meselesini aksatmamıştır. Ocak 1700'de Özi Valisi Vezîr Yusuf Paşa'ya hitaben yazılan; *Boğdan re'âyâsından Evrelek kazağı içinde ferd-ı vâhid kalduğuna rızâ-yı hümayûnum olmamağla re'âyâ-yı mezkûre ne mikdâr ise nüfûs ve emvâl ve ehl ü 'iyâllerine ta'arruz olunmamak üzre cümlesi Kapucubaşı mûmâ-ileyh ma'rifetiyle kaldırılıb emn ü selâmetle bir gün evvel Boğdan memleketinde nakl ve emn-i iskân ve îvâ olunmak üzre Boğdan voyvodasına teslim olundukdan sonra der-i devlet-i medarıma 'arz ve i'lâm iyleyesin*⁹⁷⁷. Hükümde Yusuf Paşa'dan Orlok Kazaklarının Boğdan topraklarına zarar vermeden ve güvenli bir şekilde iskân edilmesi istenmiştir. Bu hadise devletin sadece kendi re'âyâsı için değil, farklı din ve kültürdeki ahaliye de hamilik yaptığı ve uygun mahallerde iskân ettirdiği anlamına gelmektedir.

Devlet, orta Avrupa'da devam eden savaş cepheleri neticesinde bazı yerleri kaybetmiştir. Bu durumda kaybedilen yerlerdeki ahali de hâliyle göç etmek zorunda kalmıştır. Bölgede bulunan idarecilere verilen ilk talimat Avrupa topraklarından gelen göçlerin engellenmesi olmuştur. Ancak bu konuda bir netice elde edilemeyince, bu sefer kayıplar neticesinde kaybedilen yerlerden göç ederek gelen ahaliyi yine Rumeli tarafına uygun yerlere iskân etmek için talimatlar verilmiştir.

⁹⁷⁴ COA, A.DNV.MHM.d, nr. 85, hk. 470.

⁹⁷⁵ COA, A.DNV.MHM.d, nr. 85, hk. 430.

⁹⁷⁶ Ohri; bu dönemde Rumeli Eyaletinde bir nahiyedir. *Osmanlı Yer Adları*, 386; Çelik, a.g.e. 67.

⁹⁷⁷ Temel, a.g.e. 287.

Özellikle göç eden grupların Anadolu'ya geçmesine izin verilmemesi noktasında idareciler uyarılmıştır.

Kaybedilen topraklar dışında, bazı durumlarda bölgede yoğun şekilde ve uzun yıllar devam eden savaş cephelerinin korkusuyla toprağını terk edip göç eden ahali olmuştur. Merkezî idare bu şekilde göç edenleri, Görevlilere yazdığı hükümlerde, yeniden eski yerlerine iskân etmeye gayret etmiştir. Temel amaç eldeki yerlerin bu göçler sonucunda zayıflayarak elden çıkmasını önlemek olmuştur. Ancak bu durum kalıcı bir çözüm getirmemiştir. Özellikle 1683'te Viyana yenilgisi ile başlayan süreç yüzyılın sonuna kadar yoğun göçlerin gelmesini tetiklemiş ve dolayısıyla yapılan iskân faaliyetlerinin kalıcılık sağlamasını engellemiştir. Devletin Avrupa'daki topraklarından başlayan göçler XVIII. yüzyılda da artarak devam etmiştir.

2.4.2. Anadolu'nun Muhtelif Yerlerine Yapılan İskânlar

Anadolu dâhilinde bulunan topraklarda bu yüzyılda yapılan iskânlar dağınık değil genelde belirli bölgelere yönelik olmuştur. Ancak yapılan iskânlar kalıcı olmamıştır. Taşrada eşkiyalar ve aşiret reislerinin baskıları ve fazladan vergi talepleri nedeniyle ahalinin çoğu perakende ve perişan olmuştur. Bu şekilde Diyarbakır'da Battalı Aşireti ahalesinin bir kısmının civar yerlere göç etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Cemâziye'l-âhir 1076 / Aralık-Ocak 1665-1666'da Sivas, Anadolu, Karaman, Ankara, Kengiri (Çankırı), Çorum ve Kırşehir beylerine yazılan talimatda bu şekilde göç eden ahalinin; *Diyarbakır Eyâletinde iskân itdirilmek için emr-i şerîfim virilmek ricâsına arz eyleduğı ecilden mezbûrlar ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle zikr olunan sancaklardan kaldırılıub Diyarbakır Eyâletinde kadîmi kışlak ve yurdları olan mahalle nakil olunmaları bâbında*⁹⁷⁸ ahalinin tekrar eski oturdukları yerlere gönderilmesi ve fazladan vergi alan kişilerin men edilmesi emredilmiştir.

Ayrıca iskân edilen ahali sadece Müslüman re'âyâ değil, bazı durumlarda gayrimüslim re'âyâ da iskân edilmiştir. Sakız Adası'nda ikamet eden Frenklerin rahat durmamaları üzerine Bursa'da iskân edilmesi uygun görülmüş ve bunun için 20 Zi'l-kâde 1106 / 2 Temmuz 1695'te Bursa Mollasına, Bursa çevresindeki vaki kadılara ve Sakız Mollasına hüküm gönderilmiştir. İskân işinde dikkat edilecek

⁹⁷⁸ Tataroğlu, a.g.e. 512.

meseleler de aynı şekilde vurgulanmıştır⁹⁷⁹.

Diyarbakir Muhafızı Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde Osmanlı-İran harplerinden ötürü Revan'dan göç ederek Kars'a gelen bazı gayrimüslimler karye ahalilerinin Erzurum'da iskân edilmesi için talimat verilmiştir. *Erzurum'a gönderesin ki sâyir dirlik ulusun re'âyâya tayîn olunduğu üzre mezbûrlara dahi bir mahal ve mekân tayîn olunup ferâğ-ı bâl ile kâr u kesblerinde zirâat ve hirâsetlerinde olup ta'ayyüşün idesin*⁹⁸⁰ ifadeleriyle İran'dan gelen göçmenlerin iskân edilmesi için Mehmed Paşa'ya talimat verilmiştir.

Danişmendli Türkmenlerine tabi bazı cemaatler daha önceden Adana ve Halep arasındaki uygun arazilerde iskân edilmişlerdir. Fakat bir süre sonra alışkın oldukları konar-göçer hayatı tekrar yaşamak için iskân mahallerini terk etmişlerdir. Göçebe hayat sürerek yeniden yerli ahaliye zararlar vermeye başlamaları üzerine 19 Receb 1102 / 18 Nisan 1691'de bunların yeniden iskân edilmesi için ferman yazılmış ve bu vazifeye Bağdad Valisi Ahmed Paşa tayin olunmuştur⁹⁸¹. Bu cemaatler verilen talimatlar doğrultusunda bir kısmı Ayasuluk'tan Torbalı'ya kadar olan boş arazilerde iskân edilirken, bir kısmı da Balıkesir Sancağına tabi Susıgırlık (Susurluk)'ta Demir-kapı ve Viran-han denilen arazilere iskân edilmiştir⁹⁸². İskân edilen bu cemaatler; Büyük Musacalu, Kürd Mehmedli⁹⁸³, Karalı, Herekli, Cevaşır⁹⁸⁴, Kaşıkçı, Gördün-göre, Karaca Kürd, Boynu-inceli, Sarıklı, Kurd-boyu Kebir ve Sağır, Duduhanlı, Süleymanlı ve Kaşıkçı cemaatleri olmuştur⁹⁸⁵. İskân işleminden sonrada bu cemaatlerle ilgili hükümler yazılmıştır. Çünkü birçoğu tekrardan eski topraklarına dönmeye çalışmıştır.

⁹⁷⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 736, 737.

⁹⁸⁰ Bu karyeler Revan'a tabi Balıklı, Çoralıklı, Zekeriya, Koçeri, Saraçuy ve Köyül karyeleriydi. Yüksel, a.g.e. 128.

⁹⁸¹ COA, MAD.d, nr. 8458, 51-52.

⁹⁸² *Zikrolunan cemââtler Sığla Sancağına tâbi' Ayasuluğ nâm-ı diğer Viranşehir nâm mahallden Torbalı nâm mevki'ye varınca tûlen ve arzen tahminen on iki sâat mikdârı, hâlî ve harâbe olan arâzide ve bir mikdârı dahi Balıkesir Sancağında Susurlug ve Ömerköy nâm karye karibinde Demirkapı ve Viranhan demekle marûf arâzî-i hâlîyede iskân olup şeklinde devam eden hükmü şerif bu iskânla alakalı detaylı bilgiler içermekte. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 101, hk. 146; Altınay, Anadolu'da Türk Aşiretleri, 96.*

⁹⁸³ Altınay, Anadolu'da Türk Aşiretleri, 101; Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, 71; Cemaat 1659'da göç ederek özellikle İzmir ve ona bağlı kazalara gelip evler inşa edip yerleşmiştir. COA, MAD.d, nr. 3439, 384; Altınay, Saruhanda Eşkiyalık, 384.

⁹⁸⁴ Altınay, Anadolu'da Türk Aşiretleri, 101; Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, 71.

⁹⁸⁵ 101 Nolu Mühimme defterinde bulunan 146 numaralı hükmü şerifte bu cemaatlerin tamamı zikredilmektedir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 101, hk. 146; COA, MAD.d, nr. 8458, 52.

10 Şaban 1103 / 27 Nisan 1692’de Aydın Muhassılı Abdülbaki’ye, kadınlara, mütesellimlere ve voyvodalara yazılan hükümlerde, Danişmendli Türkmen taifesinden olan cemaatlerin rahat durmayarak şekavette bulundukları bildirilmiştir. Bunun üzerine söz konusu cemaatler Balıkesir ve Torbalı civarlarına kendileri için ayrılan mahallerde iskân edilmişlerdir⁹⁸⁶. Danişmendli Türkmenlerinden yukarıda adı zikredilen cemaatlerin bazı neferleri de Karahisar-ı Sahib Sancağında Keçiborlu, Honaz, Sandıklı, Urla, Dazkırı ve Pınarbaşı nahiyelerinde boş ve harap durumda olan arazilere iskân edilmiştir. İskân Mübaşiri olarak Yusuf ve Ebu Bekir isimli kişiler vazifelendirilmiştir⁹⁸⁷. İskân görevlilerinin tespitleri neticesinde 42 köyün boş ve harap vaziyette olduğu tespit edilmiştir⁹⁸⁸. Getirilen Türkmen cemaatleri bu köylere uygun şekilde iskân edilmiştir⁹⁸⁹.

Anadolu’da önemli bir iskân bölgesi de Bozok Sancağı ve havalisi olmuştur. Sancakta kâdimden beri Mamalu Türkmen cemaatleri konar-göçer şeklinde yaşamaktaydı. Mamalu Türkmenlerine tabi çoğu cemaat aslında 1691’de alınan kararlarla 1691-1693 seneleri arasında Rakka ve civarında iskân edilerek nizam vermeye çalışılmıştır. Fakat iskân edilen bazı cemaatler ya yerleştirilen arazileri beğenmemiş kâdim yerlerine firar etmiş veya vergi vermeyi reddetmiştir⁹⁹⁰. Bunun üzerine bazı cemaatler yeniden Rakka’ya gönderilmiş ve orada belirlenen arazilere iskân edilmiştir⁹⁹¹. Geri dönen cemaatler ise Bozok Sancağı dâhilinde Boğazlıyan, Akdağ, Kızıl-koçlu ve Sorgun’da iskân görevlileri tarafından belirlenen uygun mahallere iskân edilerek nizama bağlanmıştır⁹⁹².

⁹⁸⁶ COA, A.DVN.MHM.d, 102, hk. 803.

⁹⁸⁷ İskân Mübaşiri olarak Ebu Bekir ve Yusuf Ocak 1693’te tayin olunmuşlardı. COA, MAD.d, nr. 8458, 51.

⁹⁸⁸ Danişmenli cemaatlerinin iskânı biraz zaman almıştı. Çünkü boş köylerin etrafında bulunan köylerin ahali bu iskânları istememekteydi. Ancak daha önceden de vurgulandığı gibi bu durum için Anadolu Valisi Genç Mehmed müfettiş olarak tayin edilmişti. Kendisine yazılan hükmü şeriflerde tahrir işlemini gözden geçirmesi, iskânı kabul etmeyenlerin nizama getirilmesi ve aykırı davranışların ise cezalandırılması istenmişti. Ayrıca defterlerinin hazırlanıp gönderilmesi emredilmişti. COA, A.DVN.MHM.d, nr 102, hk. 376, 379, 428.

⁹⁸⁹ Bu iskânlara kimsenin engel olmaması için etrafa da şiddetli emirler yazıldı. COA, MAD.d, nr. 8458, 50, 143, 144.

⁹⁹⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, 147, 148; Altınay, *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, 108-110.

⁹⁹¹ Verilen talimatta Kızıllı, Kırık ve Şarıklı cemaatleri Rakka’ya geri iskân edilmişti. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, 127.

⁹⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, 142; Adı zikredilen bu cemaatler; Sarılar, Selman Fakılı, Karacalı, Çakallı, Haydarlı, Beçilü, Nefesli ve Yakuplu cemaatleriydi. Bu cemaatlerle ilgili detaylar için bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 82.

2.4.2.1. İçil’de (İçel) Yapılan İskânlar

İçil (İçel) bölgesindeki ahalinin çoğunluğu konar-göçer ve yörük taifesidir. Bu taifeler yaşam tarzlarından ötürü yaylak ve kışlaklar arasında sürekli göç halinde olmuşlardır. Devlet, XVII. yüzyılın sonlarında yörük ve göçer cemaatlerinin birçoğunu İçil(İçel) ve havalisinde iskân etmek için bölgedeki idarecilere hükümler göndermiştir⁹⁹³. Aralık 1691’de Alaiye Mutasarrıfı Musa’ya ve sancaktaki vazifeli kadırlara yazılan talimatlarda yörük taifelerinden Karahacılı, Patralı, Şamlı, Zekeriyalı, Sofulu, Tekeli, Ceridli, Çıplaklı, Lengerli, Yaylacılar ve Ereğli cemaatlerinin İçil (İçel) Sancağına iskân edilmeleri istenmiştir⁹⁹⁴.

1699 senesinde bu taifelerin birçoğu etrafa dağılmaya ve yerli ahaliye sıkıntılar vermeye başlamışlardır. Bunun üzerine devlet bu yörük taifelerinin göçlerini ve yaptıkları tahribatları engellemeleri için görevli idarecilere tekrardan hükümler göndermiştir. Gönderilen hüküm örneğinde şu ibareler; *Alaiyye Sancağında vâki ‘Manavgat ve Daşenbe ve Nevâhir-i Alaiyye kazâlarına gelüb ahâlinin merûzâtların izâ’at ve ifsâd ve emvâllerin gasb ve gâret ve ebnâ-ı sebîlin dahi yollarına inüb birkaç def’a bunun gibi fesâd ve şekâvetleri zâhir olmağla defe’âtle haklarında evâmîr-i şerîfe sâdır olub İçel Sancağı’nda iskân ve ba’de’l-yevm yerlerinden hareket ve aher diyârlara varub bu misillû şekâvet iderler*⁹⁹⁵. Gönderilen talimatın içeriğine bakıldığında yörük taifesinin iskân edilmesinde Musa Paşa’nın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Musa Paşa iskân yerlerinden firar ederek Saruhan ve muhtelif yerlerde bulunan yörüklerin üzerine giderek şekavet hareketlerini ber-taraf etmiş ve yerli ahaliiden gasp ettikleri mal ve hayvanları geri alarak bunları derhal İçil’de kâdim topraklarına iskân etmiştir.

İskânlar esnasında itaat etmeyenlere gereken cezanın verilmesi yetkisi de Musa Paşa’ya verilmiştir. Diğer görevli zümreye hitap edilerek bu taifeden eşkiyalık faaliyetlerinde bulunanların ferman gereği cezalarının verilmesi istenmiştir. İskânların yapılmasında Musa Paşa’ya yardımcı olunması için de talimatlar verilmiştir. Hükümün bir sûreti İçil Sancağı Mutasarrıfı Seyyid Ahmed’e, İçil Sancağında olan kethüdâ yerleri ve yeniçeri serdârı, a’yân-ı vilâyet ve haml-i silâha

⁹⁹³ Barkan, *Kanunlar*, I, 52-53.

⁹⁹⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 400; Karahisar-ı Sahib Sancağına iskân edilen bu cemaatlerle ilgili daha detaylı malumat için bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 73-74.

⁹⁹⁵ Temel, *a.g.e.* 128-129.

kadir olanlara, bir sureti de Saruhan Sancağı Mutasarrıfı Mehmed'e yazılmıştır. Bu cemaatlerin iskân edilmesi için gönderilen hükümler, Anadolu'da muhtelif pek çok yerdeki kadılara, muhasıllara, mutasarrıflara ve vilayet ayanlarına yollanmıştır⁹⁹⁶. Gönderilen bu hükümlerle yukarıda adı geçen cemaatlerin hepsi İçil (İçel)'de uygun mahallerde iskân edilerek ziraatle meşgul olmaları sağlanmıştır.

2.4.2.2. Adana'da Yapılan İskânlar

XVI ve XVII. yüzyıllarda dönem dönem devam eden Osmanlı-İran muharebeleri boyunca, iki ülkenin hem bazı idarecileri hemde bazı aşiret ve konar-göçerleri arasında taraf değiştirmeler sık sık görülmekteydi. Nitekim Sultan IV. Murad devrinde, Osmanlı Devleti'nin Bağdat Subaşı Bekir, beylerbeyi olamayınca, devlete isyan etmiş ve İran'ın himayesine girmiştir. Aynı şekilde İran'ın Revan Valisi, Osmanlı'dan himaye talep etmişti. Karşılığında ise IV. Murad'ın Revana sefer yapması durumunda Revan Kalesini teslim etme sözü vermişti. Revan Valisi'nin bu davranışı, IV. Murad tarafından ödüllendirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Trablusşam Beylerbeyi olmuştur⁹⁹⁷.

İki devlet arasında meydana gelen iltica ve sığınmalar sadece üst düzey görevlilerle değil özellikle sınırlarda hayat süren aşiret ve konar-göçerlerde de taraf değiştirmişlerdir. İran Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında Anadolu coğrafyasında ve genellikle de konar-göçer türkmenler arasına müridlerini göndererek etkilemeye çalışmaktaydı⁹⁹⁸. Osmanlı Devleti kendisi için tehlike arzeden bu durumu, sert önlemlerle bertaraf etmeye çalışmıştır. İran'a meyleden konar-göçerleri Rumeli tarafına iskân etmeye gayret göstermiştir. Ancak yine de bu propagandanın etkisiyle isyanlar meydana gelmiştir. Devlet, buna son vermek adına İran'a savaş açarak 1514'te Çaldıran'da bir nebze olsa bertaraf etmiştir⁹⁹⁹. I. Süleyman devrinde

⁹⁹⁶ Temel, *a.g.e.* 121-123, 129, 136-137.

⁹⁹⁷ Yüksel, *a.g.e.* 24.

⁹⁹⁸ Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın gayretleriyle gelişen Kızılbaşlık ideolojisi Şah İsmail tarafından en olgun hali almaya başladı. Hatta yazdığı şiirler Kızılbaş ideolojisinin en önemli yazılı argümanı olmuştu. Türkmenlerin arasında bir yandan "zalim Osmanlı yezidinden intikam alma" düşüncesini yerleştirirken, öte tarafta kutsallaştırılmış ve kendisiyle özdeşleştirilmiş olan Hz. Ali ve Oniki İmam düşüncesini yerleştirerek Anadolu'da kargaşalara zemin hazırladı. İdeoloji öyle bir hal aldı ki bir Kızılbaş için şeyhinin sözüne itiraz etmek küfre eşdeğer görüldü. Osman Kimya, Cavid Qasimov, Uğur Gök, "Yakın ve Orta Doğu'da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar'ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu", *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2, 186-198.

⁹⁹⁹ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, 193-195.

yine İran üzerine üç kez sefer düzenlendi. Ancak iki ülke arasında sığınma ve göçler devam etti. Sınır hattında süreklilik arzeden savaşlardan ötürü sınırda bulunan aşiret ve konar-göçerler kendi menfaatleri doğrultusunda sık sık taraf deęiřtirmekteydi¹⁰⁰⁰.

IV. Murad Revan'ı aldıktan sonra Aras Nehri civarındaki meskûn olan bin obayı, Erzincan havalisindeki harap ve boş arazilere yerleştirilmesini emretmiřti¹⁰⁰¹. Osmanlı Devleti hatta bazen sınır boylarındaki aşiret beylerine çeşitli şekilde mükâfatlandırarak, kendine sadık olmalarını sağlamış ve ayrıca otoritesini bölgede tesis etmiştir. Revan Seferinden tam sonuç alamayan IV. Murad 1637'de ikinci bir sefer yapmaya karar vermiştir. Bu dönemde İrandan yüz çevirerek kendisine sığınan aşiret ve konar-göçerleri, yine taraf değiştiriler endişesiyle daha uzaklara iskân etmek istemiştir. Özellikle idarelere verdiği talimatlarda bu unsurların Adana Eyaleti dâhilinde bulunan Kınık, Ayas ve Berendi kazalarında uygun şekilde iskân olunması yönündeydi¹⁰⁰².

Mevcut hükümlerde; *Adana Eyâletinde vâki' Kınık ve Berendi ve Ayas kazâlarında ve sâyir ol semtlerde münâsib olan mahallerde kondurulub iskân etmek üzere*¹⁰⁰³, iskân mahalleri olarak Adana'ya tabi Kınık, Ayas ve Berendi kazalarının belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu meseleyle alakalı olarak Anadolu ve diğer birçok eyalete hükümler gönderilmiştir. Kars Beylerbeyi, Erzurum Beylerbeyine, Kars'tan Karahisar'a varıncaya kadar yol üzerindeki kadılara, Amid Mollasına, Diyarbakir Mütesellimine, Maraş Mollasına ve Mütesellimine, Van Beylerbeyine, Sivas Mütesellimine ve kadılarına hitaben gönderilen hükümlerde İran'dan yüz çevirerek, Devlet-i Aliyye'ye itaat eden aşiret ve cemaatlerin Adana civarına gönderilerek burada uygun mahallerde iskân edilmesi emredilmiřtir¹⁰⁰⁴.

¹⁰⁰⁰ Yüksel, *a.g.e.* 28.

¹⁰⁰¹ Naima, *a.g.e.* II, 820.

¹⁰⁰² Yüksel, *a.g.e.* 111-114.

¹⁰⁰³ Yüksel, *a.g.e.* 109-110.

¹⁰⁰⁴ 86 numaralı mühimme defterindeki hükümlerin bazıları bu kızılbaşlardan kaçan aşiretler ve cemaatlerle ilgilidir. Yazılan hükümlerin birinde: *Bâ-takrîr-i hazret-i efendi: Kars'dan Karahisar'a varınca yol üzerinde vâki,, olan kâdılara hüküm ki, Bundan akdem kızılbâş-ı bed-ma'âşdan rû-gerdân olup atabe-i aliyyeme itâ'at eden ... tâ''ifesinden Köhneşar Külfeti, Vadili ile Mustafa Meliğin aşireti ve gerir Melik gerir Mahmud'un aşireti, Melik Mir Hüseyin'in aşireti ve Çobanlı Mustafa Beğ'in aşireti ve Şahseven Kılıç Beğ'in aşireti ve Bayramlı Bediü'z-zamânın aşireti ve Altunoğlu Mirza Mahmud'un aşireti ve Haşmetli Kaplan Beğ'in aşireti ve Yedigâr Beğ'in aşireti ve Bayındır Beğ'in aşireti ve Dânişmendli Süleyman Beğ'in aşireti ve Deylişaban Beğ'in ve yine Kulu Beğ'in ve Ahırlı aşireti ve yine Dânişmendli Yunus ve Karabağlu aşireti ve Melik Mustafa aşireti ve sâyir döneş tâ''ifesinden ol câniblerde her kimler var ise cümlesi kaldırılıp Adana eyâletinde vâki'*

Devlet, kendisine sığınan ve itaat eden bu cemaatleri sadece iskân etmekle kalmamıştır. Bölgenin idarecilerine gönderdiği talimatlarda iskân edilen bu taifelere kimsenin ilişmemesini emretmiştir. Bununla alakalı olarak Maraş ve Adana Beylerbeylerine gönderilen talimatlarda; *Hâliyâ kızılbaş-i bed-ma'âşdan rûgerdân olup atabe-i aliyyeme itâ'at iden dönek tâîfesinin cümlesi bulundukları yerlerden kaldırırlup Adana Eyâletine tâbi' Kınık Nâhiyesi nâm mahalde tavattun ve iskân itdirilmek fermânım olmağla*¹⁰⁰⁵, nizamlar belirtilerek Adana'ya bağlı Kınık Nahiyesinde iskân edilmelerine ve iskân edilen ahalinin rencide edilmemesi için talimatlar verilmiştir. Kendilerine tahsis edilen topraklarda tekâlifleriyle ilgili kısımda; *siz ki mîr-i mîrân-ı müşârün-ileyhimâsız tarafınızdan perâkende nâmıyla resm-i deştibân ve duhân deyü ve âhar bahâne ile üzerlerine adam varmayup ve göndermeyüp hilâf-ı şer' ve kânûn ve muğâyir-i emr-i hümayûn mezbûrlara dahl ve rencide etdirmeyüb*¹⁰⁰⁶ ifadeleriyle mirîmiran ve subaşılar tarafından vergi ya da muhtelif sebeplerden ötürü rahatsız edilmemeleri de kesin şekilde vurgulanmıştır. Adana Beylerbeyi Cafer Paşa'ya verilen talimatta: *üç seneye değin cümlesi tekâlîf-i örfiye ve şâkkalarından mu'âf ve müsellemler olmak üzere* talimatıyla bu taifeleri iskân ederken üç senelik bütün vergilerden muaf tutulmaları istenmiştir¹⁰⁰⁷.

Hükümlerde mağdur olup zorunlu şekilde göçlere maruz kalan bu aşiretlerin vergiler dışında birtakım yardımların yapıldığı ve hatta yapılması için de merkez tarafından hükümler yollandığı anlaşılmaktadır. Adana, Sis, Tarsus, İçel (İçil), Üzeyr ve Kars kadılarına hitaben yazılan hükümlerde İran'dan kaçarak, Devlet-i Aliyye'ye sığınan ve itaat eden aşiretler ve cemaatlerden Adana ve civarına iskân edilenlere yerleşmeleri için her türlü yardımın yapılması istenmiştir¹⁰⁰⁸. Maddi yardımların yanında devlet bu aşiretlerin doğu bölgesinden Adana'ya doğru olan göçleri esnasında yol üzerindeki bütün idarecilere talimatlar yollayarak göçebelerin yol ve can güvenliğinin iskân mahalline ulaşınca kadar sağlanmasını bildirmiştir¹⁰⁰⁹.

Kınık ve Berendi ve Ayas kazâlarında ve sâ'ir ol sancaklarda münâsib olan mahallere kondurulup iskân ve havâlî ma'mûre ve âbâdân itdirilmek bâbında fermân-ı alişânım sâdır olmağın.., hüküm incelendiğinde Anadolu'dan bir çok görevliye yazılmış olduğu anlaşılmaktadır (hk. 34). Yüksel, a.g.e. 123-128, 138.

¹⁰⁰⁵ Yüksel, a.g.e. 139-140.

¹⁰⁰⁶ Yüksel, a.g.e. 139-140.

¹⁰⁰⁷ Yüksel, a.g.e. 136-137.

¹⁰⁰⁸ Yüksel, a.g.e. 141-142.

¹⁰⁰⁹ Yüksel, a.g.e. 123-125.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Adana ve havalisinde doğudan gelen bu aşiretler veya cemaatler iskân edilmiştir. Fakat bu iskânlar sabit kalmayıp birçoğu muhtelif nedenlerden ötürü toprağını terk ederek genelde daha batıya doğru göç yolunu tutmuştur. Bunun neticesinde Adana havalisinde Demir-kapı'dan Misisse kadar bulunan araziler harap ve sahipsiz bir vaziyette kalmıştır. 1689'dan itibaren merkezî idarenin memleketin hemen hemen her tarafında eşkiya, konar-göçer ve aşiretleri iskân etme planına Adana bölgesi de dâhil edilmiştir. Özellikle Ayaz, Kınık ve Berendi kazaları iskân mahalli olarak belirlenmiştir¹⁰¹⁰. Verilen talimatlar gereği Dulkadirli Türkmenlerine tabi cemaatlerden yaklaşık 1.300 hâne adı zikredilen bu havalide iskân edilerek nizama bağlanmıştır¹⁰¹¹.

2.4.2.3. Urfa'da (Ruha) Yapılan İskânlar

XVII. yüzyılda Urfa Sancağı ve ona tabi durumda olan nahiyelerde de önemli iskânlar yapılmıştır. 10 Cemâziye'l-âhir 1102 / 9 Şubat 1691'de Rakka Beylerbeyi ve Ruha Kadısı'na; *Türkmen tâifesinden mukaddemâ iskânı fermânım olan cemââtlere verilen emr-i şerîf hâvî olduğu şürût üzere mâliyyeden emr-i şerîf verilüp, eğer itâat etmeyüp, yaylağa gitmeden isterler ise*¹⁰¹² ifadeleriyle yazılan talimatta Türkmen cemaatlerinin sancak dâhilinde uygun mahallere iskân edilmesi ve geri gelmelerine müsaade edilmemesi emredilmiştir. Aralık 1691'de Anadolu Beylerbeyi Gence Mehmed'e verilen talimatlarda da Türkmen taifelerinden Selman-ı Kebir ve Sağır, Kaşıkçı, Karakeçeli ve Çakallı cemaatlerinin Viranşehir'de iskân edilmeleri istenmiştir¹⁰¹³.

Önceden Diyarbekir'e tabi Ergani Nahiyesinde hayat süren Badıllı Aşireti'ne bağlı bazı cemaatler Ankara ve civarındaki sancaklarda kışlamak için göç etmişlerdir. Bildirilen iskân talimatları gereği göçebe olan bu cemaatlerde Harran

¹⁰¹⁰ Bununla ilgili emri şerif Adana, Kınık, Ayas ve Berendi kadılarına 6 Cemâziye'l-âhir 1102 / 7 Mart 1691'de yazılmıştır. COA, MAD.d, nr. 8458, 44-47; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 78; Berendi Kazası Kurtkulağı ve Misis arasında olduğu anlaşılmaktadır. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1527.

¹⁰¹¹ COA, MAD. d. nr. 8456, 13; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 78-79; Ayrıca Adana ve çevresinde yapılan iskânlarla alakalı detaylı bilgi için bkz. Tatar, a.g.e. 320-344.

¹⁰¹² *Türkmen tâifesinden Takâlî ve Kayas ve Umurlu ve Dağı Şanlı ve Günce ve Kazlı ve Hayta ve Hocalı ve Ahçı ve Kalemli nâm sekiz aded cemââtlar ahâlîlerinin..* şeklinde adı geçen cemaatlerin iskân edilmesi emredilmiştir. Karacan, a.g.e. 135.

¹⁰¹³ COA, A.DVNS.MHM.d, nr. 102, hk. 376, 379.

dâhilindeki topraklarda uygun mahallerde iskân edilmiştir¹⁰¹⁴. Osmanlı Devleti 10 Şevval 1107 / 13 Mayıs 1696'da Rakka Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya, Kilis Kadısı'na ve Kilis Voyvodası'na yazılan hükümde Okçulu, İzeddinli, Amikli ve Şeyhli Kürt aşiretlerinin Harran Ovası'nda iskân edilmesini ve reddedenlerin ise cezalandırılmasını emretmiştir¹⁰¹⁵. Merkezî idare Rakka topraklarında yoğun iskân neticesinde boş toprak kalmaması üzerine iskânı çevre eyaletler veya sancaklar dâhilindeki topraklara da kaydirmiştir. Bunun üzerine Anterli Cemaati Urfa'ya tabi Boz-abâd Nahiyesinde iskân edilmiştir. Aynı şekilde Azmanlı ve Çepnilere tabi bir küçük grup ise Yassıca karyesine iskân edilmiştir¹⁰¹⁶. Lekvanik Ekradına tabi Kızıl-koyunlu Cemaati de yine Urfa'ya tabi bazı karyelere iskân edilmiştir¹⁰¹⁷.

2.4.2.4. Rakka'da Yapılan İskânlar

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın genelinde çok sistemli bir iskân siyaseti takip edememiştir. Lakin yüzyılın son çeyreğinde özellikle 1683'te başlayan ve uzun yıllar devam eden savaşlardan dolayı dışardan kaybedilen topraklardan gelen göçler, içerden de konar-göçer taifeler ve şekavette bulunan aşiretlerin iskân edilmesi meselesi devletin zorunlu bir iskân siyaseti takip etmesine sebep teşkil etmiştir. Devlet, sistemli bir iskân politikası uygulamaya çalışırken Rakka Eyaletini iskân bölgesi olarak belirleyerek göç eden taifeleri veya devlete sıkıntı çıkaran aşiretler ve konar-göçerleri orada iskân etmeye çalışmıştır.

Bu dönemde Rakka Beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'ya bu meselelerle alakalı olarak pek çok hüküm yazılmıştır¹⁰¹⁸. Aynı hükümler Anadolu'da da pek çok muhtelif yerlere yazılmıştır. Talimatlarda iskân işleyişinden tamamen Hüseyin Paşa'nın sorumlu olduğu vurgulanarak diğer görevlilerin Hüseyin Paşa'nın emrinde

¹⁰¹⁴ Harran'da iskânları emredilen toplam 8 cemaat bulunmaktaydı. Bunlar Mudanlı, Kurdikânlı, Mamavî, Arşuvanlı, Çimkanlı, Hacı Kırılı, Üstürganlı ve Osmanlı cemaatleriydi. Sayıları tahmini 1764 çift ve 1246 neferden ibaretti. *COA, MAD.d*, nr. 8458, 126, 184, 187; *COA, MAD.d*, nr. 534, 8, 9, 32; *COA, TT.d*, nr. 835, 5.

¹⁰¹⁵ *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 108, hk. 937-938.

¹⁰¹⁶ Adı zikredilen bu karyeler: Kötüveren, Göbekli ve Kızılca karyeleridir. *COA, MAD.d*, nr. 534, 5.

¹⁰¹⁷ *COA, MAD.d*, nr. 385, 32; *COA, MAD.d*, nr. 534, 38-41.

¹⁰¹⁸ *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 102, hk. 342, 422, 441, 561; Rakka eyaletinde iskân işiyle ilk vazifelendirilen kişi Hüseyin Paşa olmuştur. Bkz. *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 104, hk. 933; Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Rakka'ya iskân siyasetiyle alakalı olarak detaylı bilgi için bkz. Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretleri Rakka'ya İskân'ı (1690-1840)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2001; Hüseyin Paşa 1696 senesine kadar Rakka ve havalisinde iskân noktasında başarılı olmuştur. Ancak 1696 da vefat edince yerine Silahdar Ağası Ahmed bu göreve tayin edilmiştir. *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 108, hk. 120.

olması istenmiştir¹⁰¹⁹. Rakka ve havalisini Arap aşiretlerinden ötürü toprakların güvende olması için önemli bir iskân bölgesi olarak belirlemiştir. Bununla alakalı olarak 20 Rabîu'l-âhir 1102 / 21 Ocak 1691'de Rakka Beylerbey'i Hüseyin Paşa'ya ve kadılarına hitaben fermanlar gönderilmiş ve aynı ferman suretleri iskân işinde vazifeli olan kethüda ve boy beylerine de yazılmıştır¹⁰²⁰. 21 Mart 1691'de Rakka Beylerbeyi'ne yazılan hükümde; *Türkmen tâifesinden Takâlî ve Kayas ve Umurlu ve Dağı Şanlı ve Günce ve Kazlı ve Hayta ve Hocalı ve Ahçı ve Kalemli nâm sekiz aded cemââtler ahâlîlerinin, Rakka ve Çolab Nehri havâlîlerinde iskânları münâsib olmağla*¹⁰²¹, iskân edilen taifeler genel manada zadeyle Türkmen cemaatlerinin Rakka ve havalisinde bulunan nehirlerin çevresinde iskân edilerek ziraatle meşgul olmalarının sağlanması istenmiştir. iraatle uğraştığından, iskânlar yapılırken suyun olduğu bölgelerin seçilmesine özen gösterilmiştir.

İskânların kalıcı olması adına hükmün son bölümünde; *eğer itâat etmeyüp, yaylağa gitmeden isterler ise, Behisni, Hısn-ı Mansûr ve Göynük kazâları ahâlîsi ve Küpelü Cemil ve Yakub Beğ oğlu Halil'in gayretleriyle memeler sedd ve Elbistan ve Malatya sahrâlarına salıverilmemek üzere*¹⁰²² ifadeleriyle de Anadolu'ya geçiş noktaları konumunda bulunan Behisni, Hısn-ı Mansur ve Göynük kazaları idarecilerine talimatlar verilerek iskân edilenlerin firar etmelerine karşılık tedbirler alınmıştır. Bu dönemde verilen talimatlarda Yeni-il haslarına bağlı cemaatler, Haleb Türkmenlerine tabi cemaatler, Lekvanik haslarına bağlı bazı cemaatler ve Boz-ulus Türkmenlerine tabi cemaatlerden adları belirlenenler emredilen şekilde Rakka ve havalisindeki nehirlerin etraflarında iskân edilmişlerdir¹⁰²³.

¹⁰¹⁹ Karacan, *a.g.e.* 247; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 344; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 151; COA, A.DVN.MHM.d, nr.108, hk. 488, 534, 535, 537.

¹⁰²⁰ COA, TT.d, nr. 835, 6; Raşid tarihinde; *Eyâleti Rakka Beylerbeyisi Kâdioğlu Hüseyin Paşa me'mur olduğu minval üzere tavâ-yî-i Türkmen-i mahallerine iskân husûsunda bez-i iktidar kendüye tevkr olundu* şeklinde iskân işi tamamen Hüseyin Paşa'ya bırakıldı. Bkz. Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 514-516.

¹⁰²¹ Karacan, *a.g.e.* 135-136; Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 96-97.

¹⁰²² Karacan, *a.g.e.* 135-136.

¹⁰²³ Yeni-il haslarına bağlı cemaatlerin adları Musacalı, Avşar, Çeçelü, Kara Çeçelü, Çıtaklu, Sencen, Kara Kocalı ve Baraktı. Halep Türkmenlerinden olan cemaatler Dimekelü, Duranbeylü, Kara-Şeyhlü, Kargın, Hacılar, Şeyhlü, Balabanlı, Bayındırlı, Döğerli cemaatleri ve toplamda 2400 neferdi. Lekvanik haslarından tabi cemaatler Cirintilü, Akbaş, Hacılar, Kızıl-koyunlu cemaatleriydi. Boz-ulus haslarına tabi cemaatler Ömerlü, Çağıranlı, Köçekli, Anterlü, İnallu, Tacirli, Harbendeli, Acurlu ve Çepni cemaatleriydi. Adı geçen bu cemaatler Rakka havalisinde bulunan nehirlerin etrafında iskân edilmişti. COA, MAD.d, nr. 8458, 62, 63, 64, 127, 148, 149; COA, MAD.d, nr. 534, 8, 9, 42; COA, TT.d, nr. 835, 4, 5, 36; Aynı tarihte benzer hükümler Selimiye ve Deyr-i Rahbe

Rakka ve civarında önceden Arap aşiretlerine karşı sınır güvenliği sağlanması amacıyla iskânlar yapılmıştı. Ancak Arap göçebe aşiretlerinin istilaları sonucunda burada iskân edilen Şavi, Ben-i Kays ve Şimek aşiretleri göç ederek etrafa dağılmışlardır. İdareciler dağılan bu aşiretleri yeniden getirterek Rakka'da iskân etmiştir¹⁰²⁴. 30 Ramazan 1103 / 15 Haziran 1692'de Türkmenlerin iskânına mübaşir olarak tayin olunan Kapıcıbaşı Bayram'a yazılan hükümde yine Beğdilli ve diğer Türkmen cemaatlerinin Rakka'da Belih Nehri kenarında iskân edilmesi emredilmiştir¹⁰²⁵. Bu cemaatlerde aynı şekilde önceden iskân edilmiştir. Ancak iskânlar akabinde ahali yerlerini beğenmeyerek yeniden göç etmişlerdi.

10 Cemâziye'l-evvel 1107 / 17Aralık 1695'te Rakka Beylerbeyi Kadızâde Hüseyin Paşa'ya Akdağ ve civarındaki Mamalu Türkmen Aşiretinin rahat durmaması ve eşkiyalık faaliyetlerine devam etmesi üzerine kesin şekilde Rakka'da uygun topraklarda iskân edilmesi için hükümler yollanarak iskân edilmişlerdir. İskân yerlerinden firar edip kaçanlar ise gittikleri yerlerde tespit edilerek tekrardan geri iskân bölgelerine yollanmışlardır¹⁰²⁶. 20 Safer 1111 / 17 Ağustos 1699'da Maraş Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya, Maraş'taki kadılara ve vilayet erlerine yazılan hükümlerde Maraş'ta rahat durmayan Türkmen ve Ekrad gruplarının yine Rakka'ya gönderilerek orada iskân edilmesi emredilmiştir¹⁰²⁷. Lekvanik Ekradından bazı cemaatler 1691'de Rakka ve civarında iskân edilmiştir. Ancak Lekvanik Ekradından Akbaş Cemaatinin iskân bölgesini terk etmesi üzerine yeniden iskânlarının sağlanması için vazife Adana Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya tevzi edilmiştir¹⁰²⁸. Bu cemaat Anadolu'da muhtelif yerlere göç ettiğinden dağınık durumda yaşamış ve gittiği bölgedeki ahaliye çeşitli sıkıntılar vermiştir.

sancakbey'i Hüseyin'e iskânları için emir verilen Türkmen taifelerinden Beydilli, Bayındırlı, Musacalı cemaatleri ve Ekrad taifesinden Lek cemaatinin Akçakale ve Ayn-ı Zer'den Rakka'ya kadar olan topraklarda iskân edilmesi istenmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 681; Bu cemaatler ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 58, 59.

¹⁰²⁴ Bunlar 24 cemaat olup sayıları 3310 olarak tespit edilmişti. COA, MAD.d, nr. 534, 12, 57; COA, TT.d, nr. 835, 24; Ayrıca Belih Nehri havalisine çeşitli cemaatlerden yaklaşık 2500 nefer iskân edilmişti. COA, MAD.d, nr. 534, 16, 17, 27, 35; COA, TT.d, nr. 835, 18-26.

¹⁰²⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 151.

¹⁰²⁶ Bu aşiret Bozok sancağında hayat sürmekteydi. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1383; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 488, 534, 535, 536, 537, 610.

¹⁰²⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 338.

¹⁰²⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 416.

Anadolu Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya, Karaman Valisi'ne, Haleb Valisine ve Anadolu Eyaletinde mutasarrıf olan beylerbeylerine yazılan hükmü şeriflerde Akbaş cemaatinin tüm fertlerinin iskân edilmek üzere Rakka'ya gönderilmesi istenmiştir¹⁰²⁹. Merkezî idare böylece 1689'da başlayarak 1700'ün sonuna kadar Anadolu'dan muhtelif bölgelerinden rahat durmayan aşiretleri ya da cemaatleri Rakka ve havalisinde uygun mahallere iskân ettirmiştir. Yapılan iskânlar bir anda değil bir süreç halinde ilerlemiştir. Hatta bu iskânlara XVIII. yüzyılda da aynen devam edilmiştir¹⁰³⁰.

2.4.2.5. Haleb'te Yapılan İskânlar

Osmanlı Devleti iskânları gerçekleştirirken iskân edilen gruplar ziraatle ve hayvancılıkla meşgul olduğundan, iskân yerlerinde suyun bulunmasına veya suyun çıkacak şeklinde olan topraklardan seçilmesini idarecilere bildirmiştir. İskân işleyişinde görevli neferlerde mümkün mertebe iskânı uygularken bu meseleyi kayda almıştır. Aksi takdirde suyun olmadığı topraklara yerleştirilen ahali yeniden firar ederek eski topraklarına gitme eğiliminde olmuştur. Haleb Eyaleti ve eyalet dâhilinde bulunan Münbic Nahiyesi Arap Aşiretlerinin eşkiyalıklarından ötürü uzun zaman boyunca harap hâlde kalmıştır.

Rakka Beylerbeyi olan Hüseyin Paşa, İlbeyli cemaatlerinin Münbic Nahiyesi ve köylerine iskân edilmesinin uygun olacağını merkezî idareye bildirmişti. Merkezî idarede bu dönemde rahat durmayan İlbeyli cemaatlerini, güneyde Arap aşiretlerine karşı oluşturulacak sınır hattı için iskân etme kararını hükümler göndererek bölgedeki idarecilere bildirmiştir. İlbeyli cemaatleri, Anadolu'da Sivas, Kemah ve Erzurum havalisinde hayat sürmekteydi. Tahmini nüfusları seksen bin çadır kadardı. Bu cemaatler bulundukları bölgede rahat durmayarak yerli ahaliyi rahatsız etmekte ve düzen içerisinde hareket etmemekteydiler¹⁰³¹. Uyarılmalarına rağmen yinede eşkiyalıklarına devam etmeleri üzerine devlet, bunları zorunlu iskâna tabi tutmuştur.

Bunun üzerine Haleb'te Münbic Nahiyesi ve havalisindeki topraklarda padişah haslarına dâhil edilmiş ve 19 Haziran 1693'te bu bölgenin valileri ve

¹⁰²⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195.

¹⁰³⁰ Bunula ilgili bkz. Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti*; Ayrıca Rakka'ya yapılan iskânlarla ilgili detaylar için bkz. Çelikdemir, a.g.e. 22-62.

¹⁰³¹ Abdülkadir İnan, "Gaziantep Vilayetinde İl Beyliler", *Halk Bilgisi Haberleri*, IV, (İstanbul, 1934), 73-74.

kadılarına iskânlar için emirler verilmiştir. Verilen emir gereği İlbeyli cemaatleri uygun şekilde bu topraklar dâhilindeki karyelere iskân edilmişlerdir¹⁰³². Özellikle Münbic Nahiyesinde Sacur Nehri etrafında buunan karyelere bu cemaatten 1.038 kişi iskân edilmiştir¹⁰³³. Bu dönemde Haleb dâhilinde iskân edilen İlbeyli cemaatlerinin toplamda oluşturduğu karye sayısı altmıştan fazlaydı.

2.4.2.6. Hama ve Humus'ta Yapılan İskânlar

Osmanlı Devleti 24 Cemâziye'l-âhir 1102 / 25 Ocak 1691 tarihinde Trablus-Şam Eyaleti'ne tabi bulunan Hama ve Humus sancakları ile iki sancak arasında vaki olan boş arazilere ve harap olmuş yerlere aşiretlerin ve konar-göçerlerin iskân edilmesi için kararlar almıştır¹⁰³⁴. Bu alınan kararlar akabinde emirler sorumlu idarecilere ulaştırıldıktan sonra idareciler harekete geçerek verilen talimat gereği iskân işlemine başlamıştır. Haleb Türkmenleri ve Yeni-il Türkmenlerine tabi bazı cemaatler Humus Sancağı dâhilinde uygun alanlara iskân edilmiştir¹⁰³⁵. İskân işlemini yaparken cemaatlerin tamamını aynı toprağa değil ikişer veya üçer parçalara ayırarak iskân etmeye gayret etmiştir. Buradaki amaç bu cemaatleri parçalara ayırıp olası bir firar veya şekavet faaliyetini önlemek için yapılmıştır. Bu şekilde Abalu Cemaati ikiye ayrılarak bir kısmı Hama'da diğer kısmı da Humusta iskân edilmiştir¹⁰³⁶. Hama Sancağına bağlı Barin Nahiyesinde yine talimatlar gereği muhtelif bazı cemaatlerden 1.532 hâne iskân edilmiştir¹⁰³⁷.

¹⁰³² COA, MAD.d, nr. 534, 69; nr. 8458, 66; Adı geçen bu karyeler için Orhonlu detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 63,64.

¹⁰³³ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 63..

¹⁰³⁴ Osmanlı Devletinin Arap topraklarındaki yönetim tarzı için bkz. H. A. R. Gibb - Harold Bowen, *İslamic and the West*, I, Oxford University Press, London, 1950, 200-234.

¹⁰³⁵ Her iki Türkmen grubuna tabi olan cemaatlerin tamamı değil, bunların bir kısmı Humus Sancağı dâhilinde bulunan topraklara iskân edilmişti. Bu iskânda toplamda 36 karye ve 17 mezraya yaklaşık 5000-5500 arası bir nüfus iskân edilmişti. COA, MAD.d, nr. 8458, 41-42; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 521; Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 103-108; Bu cemaatlerin adları ve detayları için bkz. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 66-68.

¹⁰³⁶ COA, MAD.d, nr. 9484, 5-10.

¹⁰³⁷ Verilen sayı ailelerin toplam sayıdır. Nitekim bu sayı ortalama olarak 5 ile çarpıldığında toplam iskân edilen nüfusun miktarı 7500 civarında olması muhtemeldir. Bunlar 28 karyeye ve 14 mezraya iskân edilmiştir. COA, MAD.d, nr. 9484, 6-18; Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 107-108. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 67-69; Hane çarpım sayısı araştırmacılara göre çeşitlilik arz etmektedir. Barkan bu sayıyı 5 olarak almıştır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, 21; Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III(5-6) (1966), 4; İnalcık bu sayıyı XV. yüzyıl sonlarında Bursa'da 9, ancak XIX. yüzyılda İstanbul'da 3-4 olarak almıştır. Halil İnalcık, *From Empire to Republic; Essays on Ottoman and Turkish Social History*, ISIS Press İstanbul, İstanbul, 1995, 61-72; Halil İnalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticâret Tarihine Dâir Vesikalar", *Belleten*, XXIV (93), 1960, 45-10; Josiah C. Russell 3.5 katsayısını ileri sürmektedir. Bkz. Josiah C. Russell, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *JESHO*, III (3), 1960,

Şubat 1692’de Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa’ya, Adana ve Maraş’taki kadılarına, Adana, Maraş ve Sis mütesellimlerine verilen talimatlarda Kars-ı Zülkadriye, Sis ve Sarıçam ahalisinin Hama ve Humus arasındaki topraklarda iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca bu emirlere karşı gelen Recepli Afşarı Aşireti’nin kanun ve nizamlara tabi kılınması emredilmiştir¹⁰³⁸.

Aralık’ta ise Hama Sancağı Mutasarrıfı Ahmed’e, Hama ve Humus kadılarına gönderilen hükümlerde Halep Türkmenleri re’âyâsı olup ve isimleri bildirilen cemaatlerin Hama ve Humus’ta iskân edilerek tahrirlerinin yapılması ve defterlerinin hazırlanması için talimat bildirilmiştir¹⁰³⁹. Kılıçlı Kürdü Cemaati de 10 Şevval 1103 / 25 Haziran 1692’de Hama ve Humus’taki topraklarda iskân edilmiştir¹⁰⁴⁰. Yeni-il Türkmenleri ve Halep Türkmenlerinin çoğu cemaati yine Hama ve Humus topraklarında iskân edilmiştir. Bu iskânlarla ilgili Hama Mutasarrıfı Ahmed Bey’e vazife tevzi edilmiş ve ona iskânlarda yardım etmeleri için Şam Beylerbeyi Mehmed Paşa, Halep Mütesellimi ve Ağraz Voyvodası’na talimatlar bildirilmiştir¹⁰⁴¹.

Şubat 1696’da Trablusşam Beylerbeyi Ahmed Paşa’ya yazılan hükümde Türkmen aşiretlerinden Abalu, Eymir, Tokdemirli ve Kılıçlı aşiretlerinin Hama ve Humus topraklarında yerleştirilmesi emredilmiştir. Ayrıca ev ve dam inşa ederek ziraatle uğraşmaları istenmiştir¹⁰⁴². 8 Zi’l-kâde 1107 / 1 Haziran 1696’da Boz-ulus Türkmenlerine tabi Genceli, Avşarlı, Kızıklı ve Pekmezli cemaatlerinin Hama dâhilinde iskân edilmeleri için Anadolu Müfettişi Yusuf Paşa’ya emirname yollanmıştır¹⁰⁴³. 1699’da Niğre Livası, Yahyalı kazasının Türkmenleri Humus Kazasında iskân edilmesi için Adana Valisi Mehmed Paşa’ya vazife tevzi edilmiştir¹⁰⁴⁴.

265-266; Michael A. Cook 4,5 katsayısını vermektedir. Bkz. Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1600)*, Oxford University Press, London, 1972, 85-98; B. Lewis bu katsayının 5-8 arasında değişiklik arz ettiğini söylemektedir. Bernard Lewis, *Studies in the Ottoman Archives I, Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cambridge University Press, Vol. XVI (3), London, 1954, 469-501; Hâne ile ilgili dateylar için bkz. Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, XXXII, İstanbul, 1979, 331-348; Nejat Göyünç, “Hâne”, *DİA*, XV, İstanbul, 1997, 552-553.

¹⁰³⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 561, COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 465.

¹⁰³⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 521.

¹⁰⁴⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 192.

¹⁰⁴¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 104, hk. 533, 534, 535.

¹⁰⁴² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 318, 433.

¹⁰⁴³ COA, İE.DH, Dos. 12, Göm. 1165.

¹⁰⁴⁴ COA, İE.DH, Dos. 19, Göm. 1793.

Bu dönemde Humus dahilinde bulunan topraklara iskân edilen cemaatler tahmini olarak 5000-5500 arasında bir sayıya tekabül etmektedir. Bu topraklarda iskân edilen cemaatler toplamda 36 karye ve 17 mezraya iskân edilmiştir. Yine Hama dâhilindeki topraklara 7500 civarında ahalinin iskân edildiği thmin edilmektedir. Hama'da yerleştirilen cemaatler toplamda 28 karye ve 14 mezraya iskân edilmişlerdir¹⁰⁴⁵. Yapılan iskânlar neticesinde iskânların kalıcı olması için bölgedeki görevlilere sürekli denetimler için talimatlar verilmiştir. Çünkü Anadolu'nun iklimine alışkın olan bu cemaatler, sıcak çöl iklimine uyum sağlamadıklarından, yeniden kâdim topraklarına göç etmeye çalışmaktaydılar.

2.5. İskanlar Neticesinde Yaşanan Problemler

2.5.1. İskân Edilenlerin Başka Yerlere Firar Etmeleri

XVII. yüzyılda iskân faaliyetleri neticesinde yaşanan birtakım sıkıntılar, iskân edilen taifelerin firar ederek ya eski yerleşim yerlerine veya daha uygun mahallere gitmelerine sebep olmuştur. İskân edildikleri bölgelerde özellikle de aşiretler ve konar-göçer taifeler genelde ziraî karakterleri olan hayvacılık muhafaza etmekle beraber ekilen veya biçilen ürünün cinsi yörelere göre değişebilmiştir. Anadolu Eyaletine iskân edilenler genelde büyük çoğunluğu buğday ekimiyle uğraşmışlardır. Bozok Sancağı ile Berendi ve Ayas livalarına iskân edilenler zahmetsiz olmasından ötürü buğday, darı ve arpa gibi tarımsal ürünleri tercih etmişlerdir¹⁰⁴⁶. Güney bölgelerine iskân edilenler ise iklimin uygun olmasından ipek böcekçiliği, kendir ve çeltik gibi ziraî ürünlerle meşgul olmuşlardır¹⁰⁴⁷.

Aynı şekilde yapılan evlerin tipi ve cinside iskân bölgelerindeki iklim ve kullanılan malzemenin türü de bulundukları arazinin özelliğine göre bölgeler arasında farklılıklar arz etmiştir. Güneyde özellikle Çukurova çevresi, Hama ve Humus gibi yerlerde saz, kamış ve çalıdan yapılan evler ön plana çıkmıştır. Yapımı daha basit ve pratik olduğundan yerleşen göçebeler bu tarz malzemeler ile evler inşa etmişlerdir. XVII. yüzyılın ortalarında Maraş ve Çukurova bölgelerinde köylerde

¹⁰⁴⁵ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 67-70.

¹⁰⁴⁶ COA, MAD.d, nr. 7574, 108.

¹⁰⁴⁷ COA, MAD.d, nr. 534, 57.

böyle evler yapılmıştır¹⁰⁴⁸. Bozok ve havalisinde taş daha fazla ve rahat temin edildiğinden bu havalide inşa edilen evler genelde taştan teşekkül etmiştir¹⁰⁴⁹. Nitekim birçok yörede ise topraktan evler inşa edildiği daha çok görülmüştür. Muhtemelen en rahat bulunan malzeme olması itibariyledir. Bu evler kerpiçten inşa edilip üzeri çamur sıvalarla, ağaç ve çalı gibi malzemelerle örtülmüştür

İskân mahallerinde çeşitli sebeplerden dolayı uyum sağlanamayınca iskân edilen gruplar çareyi firar etmekte bulmuşlardır. Kayıtlar incelendiğinde iskân yerlerine uyum sağlamadıklarından iskân mahalini terk eden pek çok örnekler mevcuttur. 6 Şubat 1611’de Şehr-i Zor Beylerbeyine, Erbil ve Kerkük kadılarına gönderilen hükümlerde, yerini yurdunu beğenmeyerek göç eden re‘âyâdan 10 yılı geçmeyenlerin kadim yerlerine geri döndürülüp iskân edilmesi istenmiştir¹⁰⁵⁰. Anadolu’da teftişle görevli memurlara ve kadılara hitaben yazılan hükümlerde önceden iskân edildikleri mahallerden kaçarak Anadolu’nun muhtelif yerlerinde eşkiyalık faaliyetlerinde bulunana Kürt ve Türkmen aşiretlerinin tayin edildikleri iskân bölgelerine gönderilip yerleştirilmeleri emredilmiştir¹⁰⁵¹.

Yine Kütahya, Aydın ve Saruhan sancaklarındaki kadılara; *Rakka havâlîsinde iskânları fermân olunan Türkmân ve Ekrâd tâifesinden bir mikdârı me’mûr oldukları mahallerde ikâmet etmeyip ve taht-ı kazâlarınızda ihtifâ eyledikleri emirü’l-ümerâi’l-kirâm Rakka beğlerbeğisi Hüseyin dâme ikbâlehu i’lâm etmeğle zıkr olunan Ekrâd ve Türkmân tâifesinden olup mukaddemâ mahall-i merkûmede ikâmetleri fermân olunanları alâ eyyi hâl mîrimîrân-ı mûmâ ileyh ma’rifetiyle ihrâc ve mukaddemâ me’mûr oldukları mahalle iskân itdirüp bir ferde te’allül ve inâd etdirilmemek*¹⁰⁵² talimat verilmiştir. Kütahya, Aydın ve Saruhan’daki idarecilere talimatlar bildirilmiştir. Gönderilen emirlerde güney eyaletlerine iskân edilmişken Batı Anadolu’ya firar eden Ekrad ve Etrak taifelerinin tespit edilmesi ve geri gönderilmesi

¹⁰⁴⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 344, 351; Faik Türkmen, *Mufasssal Hatay Coğrafyası*, I, Tan Matbaası, İstanbul, 1937, 114.

¹⁰⁴⁹ COA, İE.DH, Dos. 12, Göm. 1117.

¹⁰⁵⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 306.

¹⁰⁵¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 453.

¹⁰⁵² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 744.

istenmiştir. iskan mahalini terk ederek kendi kazalarına gelen ahalinin barındırılmaması ve yeniden Rakka ve havalisine gönderilmesi şeklinde olmuştur¹⁰⁵³.

Devletin Avrupa'daki topraklarından da iskan yerlerinden firarlar görülmüştür. 1689'da İvranya'ya¹⁰⁵⁴ iskân edilen ahaliden firar edenlerin yakalanıp yeniden emredilen yere iskân edilmesi istenmiştir¹⁰⁵⁵. Aynı şekilde Niğbolu ve Silistre sancaklarındaki kadılara ve Eflak Voyvodasına 1692'de gönderilen talimatlarda Gebroç'a'ya iskân edilen ahalinin toprağını terk ederek Eflak'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Talimatta; *Eflak cânibine firâr ve ânda tavattun etmeleriyle kasaba-i mezbûrda az kimse kalmağla haydûd eşkiyasından kendülerin hıfz u hirâset edemeyüp gadr olunmağla kazâ-i mezbûrun perâkende olan re'âyâsı çavuş mübâşeretiyile kadîmî yerlerine iskân etdirilmek bâbında*¹⁰⁵⁶ düşman istilasıyla göç etmek zorunda kalan ahalinin yeniden kâdim yerlerine gönderilerek iskânları istenmiştir.

Maraş Beylerbeyi Halil'e, eyalet kadılarına, Adana Beylerbeyi, İçil Sancağı Mutasarrıfı, Karahayıtlı, Ceridli ve Kılıçlı Ekradı voyvodalarına gönderilen hükümlerde, iskân edildikleri hâlde Anadolu'ya firar eden Türkmen cemaatlerinin yeniden iskân mahallerine iskân edilmesi ve kabul etmeyenlerin şiddetle cezalandırılması istenmiştir¹⁰⁵⁷. Şam Valisi, Hama ve Humus kadı ve voyvodalarına da gönderilen hükümlerde, Bayındır Türkmeni Cemaatı ve diğer cemaatlerin firar edenlerin yeniden eski yerlerine iskân edilmesi istenmiştir¹⁰⁵⁸.

Devlet, bu şekilde 1688'den 1699'a kadar Anadolu'da birçok aşiret ve konar-göçer grupları iskân ettirmiştir. Ancak bunların büyük çoğunluğu güney eyaletlerine

¹⁰⁵³ Gönderilen hükmün tamamı şöyleydi; *Kütahya ve Aydın ve Saruhan sancaklarında vâkı' olan kâdılara ve Aydın ve Saruhan muhassılına ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki; Rakka havâlisinde iskânları fermân olunan Türkmân ve Ekrâd tâifesinden bir mikdârı me'mûr oldukları mahallerde ikâmet etmeyip ve taht-ı kazâlarınızda ihtifâ eyledikleri emirü'l-ümerâi'l-kirâm Rakka beğlerbeğisi Hüseyin dâme ikbâlehu i'lâm etmeğle zikr olunan Ekrâd ve Türkmân tâifesinden olup mukaddemâ mahall-i merkûmede ikâmetleri fermân olunanları alâ eyyi hâl mîrmîrân-ı mûmâ ileyh ma'rifetiyle ihrâc ve mukaddemâ me'mûr oldukları mahalle iskân itdiriüp bir ferde te'allül ve inâd etdirilmemek için yazılmışdır. Fî evâil-i B sene 103. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 744.*

¹⁰⁵⁴ *İvranya*; Bu dönemde Rumeli Eyaletinde Köstendil'e tabi bir kazadır. *Osmanlı Yer Adları*, 389.

¹⁰⁵⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 1008.

¹⁰⁵⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 487.

¹⁰⁵⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 86, 87, 89,

¹⁰⁵⁸ Şam, Hama ve Humus dışında Kilis, Antakya, Aydın, Saruhan, İçil, Kırşehir ve Kengiri (Çankırı)'ya da bu hükümler yollanmıştır. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 90, 92, 93, 94.

iskân edildiğinden firar ederek kâdim yerlerine tekrardan gitmişlerdir¹⁰⁵⁹. Bu dönemde iskân yerlerini terk eden Kürd ve Türkmen taifelerinin sayısını Nusretnâme; *On beş bin mikdârı Kürd ve Türkmân eşkiyâsıyla cem 'iyyet ve beş bin kadar evleriyle ayrılıb*¹⁰⁶⁰ ifadesiyle iskân mahallerini terk eden ahalinin tahmini sayısını aktarmaktadır. Şam Beylerbeyine yazılan hükümlerde de Hama, Humus ve civarlarında daha önceden iskân edilen cemaatlerden çeşitli sebeplerle toprağını terk edenlerin yeniden iskân edilmesi istenmiştir¹⁰⁶¹.

Kilis Kadısı ve Voyvodasına, Rakka Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümlerde, Harran Ovası'nda iskân edilen İzeddinli, Amikli ve Şeyhli Kürt aşiretleri iskân yerlerini beğenmeyerek Kilis ve Azas kazalarına firar etmeleri üzerine, talimatta belirlenen yere iskân edilmeleri istenmiştir¹⁰⁶². İskân yerlerinden firar edenleri barındırmak suç sayılmış ve bunun olmaması için hükümler yazılmıştır. Kayseri Nâibine gönderilen hükümde, güney eyaletlerinde iskân mahallelerini terk ederek, Kayseri'ye gelip yerleşenleri Kayseri Müftüsü Karabaşoğlunun himaye ettiği haber verilmiştir. Talimatta müftünün firar eden kişileri himaye etmemesi ve etmişse de vazifesinden azledilerek sürgün edilmesi istenmiştir¹⁰⁶³.

Bazı durumlarda görevliler tarafından iskân edilen ahali yerlerini beğenmeyerek iskânı kabul etmemişlerdir. Eylül 1691'de Diyarbekir Valisi Vezir Ali Paşa, Türkmenlerin iskânı için başbuğ olarak vazifelendirilmiştir. Ali Paşa'ya gönderilen hükümde, Karaşeyhlü, Cerid, Köçeklü, Harbendeli, Karacaarap, Tacirli Berde, Bozkoyunlu, Bayındır ve Abalı aşiretlerinden bazıları ferman olunmuş mahallerde iskân edilmeyi kabul etmedikleri vurgulanmıştır. Ali Paşa'ya bildirilen talimatta adı zikredilen grupların fermanda nereye iskânları emrolunmuşsa iskân edilmeleri istenmiştir¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁵⁹ Özellikle 102, 110 ve 111 nolu Mühimme Defterlerinde yerlerinden firar eden cemaatler ile ilgilidir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 960, 961, 962, 963, 2125; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 88, 584, 586, 1388, 1425.

¹⁰⁶⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 268.

¹⁰⁶¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 124, 342, 358, 441.

¹⁰⁶² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 938.

¹⁰⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1059, 1088.

¹⁰⁶⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 124;

Aynı şekilde Rakka'da iskânları emredilen Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin de iskân yerlerini beğenmediklerinden iskân mahalline gitmedikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁶⁵. Rakka'da iskân edilen Beydilli Cemaati yine iskân yerini beğenmeyerek Topal Asaf öncülüğünde yaklaşık dört yüz kadar evle isyan ederek yerini terk etmiştir. Ayrıca Barak, Bayındır ve Musacalı grupları da üç bin kadar olup yerlerini terk ederek Münbic taraflarına göç etmişlerdir Ancak Yusuf Paşa bunlara müdahale ederek tamamını yine Rakka'da emredilen topraklara iskân ettirmiştir¹⁰⁶⁶.

2.5.2. İskân Edilenlerin İskân Yerlerini Terk Etme Nedenleri

İdareciler tarafından iskân edilen zümreler genel itibariyle aşiretler ve konar-göçerler olmuştur. Bunların yaşam tarzları merkeziyetçi devlet nizamıyla birçok kez uyuşmamıştır. Bu zümrelerin bir kısmı iskân edildikleri topraklarda uyum sağlayamadığı için iskân mahallerini bırakıp başka bölgelere ve genelde eski yerlerine kaçmışlardır Firar eden zümreler genel mahiyette devlet tarafından uygun yerlere iskân edilmiş olan konar-göçer taife ve aşiretler olduğundan bu grupların birçoğu merkezî idare eliyle, zorunlu şekilde bir iskân, yani bir sürgüne tabi tutulmuştur. Hatta merkezî idare bazı durumlarda bu iskânlar esnasında emirlere uymayan zümrelere güç kullanmak durumunda bile kalmıştır. Bununla alakalı bir hükümde; *Anadolu'da vaki sefer-i hümayûnuma memur olamayan mîrmîran ve mirliva ve eyalet ve elviye mütesellimlerine ve voyvodalar ve âyan-ı vilayetin iş erlerine hükümki*¹⁰⁶⁷ ifadesiyle yazılan ve sonunda da müsait durumda olan askerî kuvvetlerin bu firarları engellemesi şeklinde emir yazılmıştır.

XVII. yüzyılda yapılan iskânların yoğunluğu güney eyaletleri olması hasebiyle firarlarda yine bu bölgede ağırlıkta olmuştur. Firar edenler bazen sarıca ve sekban gibi eşkiya gruplarıyla birleşerek yerli ahali zarar vermişlerdir¹⁰⁶⁸. Talimatlarda genelde eşkiyalık hareketlerinde bulunanların cezalandırılması ve geriye kalanların da belirlenen iskân yerlerine gönderilmeleri emredilmiştir. Bu firarların muhtelif sebepleri ise şunlardır:

¹⁰⁶⁵ Karacan, a.g.e. 247.

¹⁰⁶⁶ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 349.

¹⁰⁶⁷ Karacan, a.g.e. 159; Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 97, 98.

¹⁰⁶⁸ Osmanlı Devleti bu tarz eşkiyaların bertaraf edilmesi amacıyla müfettiş olarak Anadolu Beylerbey'i Genç Mehmed Paşa'yı vazifelendirerek emirler vermiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 376, 379, 428,

İskân edilen ahali için iklim koşulları en önemli amillerin başında gelmiştir. İskânları yoğunlukla güney eyaletlerine yapıldığı yukarda vurgulanmıştır. Anadolu'nun havasına alışan cemaatler iskân için güneye sevk edilince aşırı sıcak bir iklimle karşılaştıklarından, verimsiz çöl arazilerine hemen uyum sağlayamamışlardır. Ayrıca sadece kendileri değil hayvanları içinde iskân edildikleri mahallerin iklim özelliklerinin uygun olmaması firarlara sebep olmuştur. Güneyde iskân edilen taifeler böyle ıssız topraklarda yaşanmaz diyerek firar etmeye başlamışlardır¹⁰⁶⁹.

İklim meselesi dışında önemli bir amil ise idareci zümrenin iskân meselesinde anlayışlı davranmamaları ve iskân hususunda ilgilenme noktasında devamlılık sağlayamamaları olmuştur. Bu durum iskân edilen aşiret ve konar-göçer cemaatlerin yerlerini terk etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Özellikle iskân edilenlerin kanunî hakları noktasında iskân görevlileri birçok kez özen göstermeyerek anlayışsız davranmıştır. Görevlilerin ihmallerinden doyalı çeşitli arzlar yazılarak gönderilmiştir. Rumeli Valisi'ne gönderilen hükümde, Niş'ten Belgrad'a varıncaya kadar iskân emirlerinde ihmallerin görüldüğü belirtilmiştir¹⁰⁷⁰. Aynı durumda Alaiye ve İçil kadılarına da, sancaklardaki iskân hususunda gereği gibi davranılmadığı ve bu meselede idarecilerin hassas olması istenmiştir¹⁰⁷¹.

Topraklarını terk etmelerindeki diğer bir faktör ise göçebe hayata alışmış olan insanların ani şekilde iskân edilmeleri ve bu duruma uzun süre alışamamaları olmuştur. Böyle bir durumda insanların ruhi olarak bir hazırlık evrelerinden geçmeleri gerekmektedir. Ancak bu dönemde yapılan iskânlar çok ani kararlar alınarak yapılmıştır. Göçebe hayat yaşayan topluluklar genelde çadır hayatı sürmekte ve ayrıca hayvanların otlanabilmesi için yazın yaylalara gitmek mecburiyetinde olmuşlardır.

¹⁰⁶⁹ Özellikle 1689'dan sonra Rakka, Hama ve Humus civarlarına iskân edilen ahalden yaklaşık 15.000 kişi firar ederek kaçmıştı. Kaçanlar Anadolu'da muhtelif yerlere dağılmışlardı. Dağılanları geri getirme görevi Rakka Beylerbey'i Yusuf Paşa'ya tevdi edilmişti. Yusuf Paşa kaçanların iskân mahallerine dönmesi şartıyla bir cezaî müeyyidenin uygulanmayacağını belirtse de firar eden cemaatler; belirtilen topraklarda ihtiyaçları kadar yiyeceğin olmadığını ve bu kıtlıklardan ötürü hayvanlarında telef olacağını belirterek gitmek istememişlerdir. Silahdar Mehmed Ağa, *Nusretname*, Veliyüddin Ef. Ktp. nr. 2639, 243,247; Yine Danişmendli Türkmen cemaatlerinden bazıları iskân edildikleri topraklarda iklimden ötürü hayvanlarının telef olduklarını beyan etmişler. *COA, MAD.d*, nr. 8458, 198.

¹⁰⁷⁰ *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 110, hk. 103.

¹⁰⁷¹ *COA, A.DVN.MHM.d*, nr. 110, hk. 2346.

Aşiret ve konar-göçerlerin güneyde iskân edildikleri topraklarda genel çöl iklimi egemen olmaktaydı. İskân edilen göçebelere, bitki ve otun az olduğu çorak toprakların olması ihtimali, geçim kaynakları olan hayvancılık için önemli bir engel teşkil etmekteydi. İskânların kalıcı hale gemesi ve bu duruma engel teşkil edeceği korkusu da, göçebelerin iskân yerlerini terk etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Ayrıca yeni yerleşim yerlerinde bu tarz sıkıntıların olması, iskân edilen grupların çareyi kendileri için belirlenen iskân mahallerinden kaçmaya sevk etmiştir. Kaçan grupların ilk göç ettikleri yerler genelde eski toprakları olmuştur. Bu ise iskân görevlilerinin kaçan göçebe gruplarını tespit etmesinde ve kendilerine ayrılan iskân mahaline getirmesine kolaylıklar sağlamıştır. Bu şekilde yapılan iskân faaliyetleri kısmen başarılı olmuştur. Ancak kalıcı şekilde iskânlara dönüşmemiştir. Bunun temel nedenleri; iskân mahali olarak seçilen yerlerde iklimin elverişsiz olması, bazı iskân görevlilerinin iskân edilen unsurlar üzerinde baskılar kurması ve iskan edilenlerin yeni yerleşim yerlerine uyum sağlayamamaları gibi etmenler etkili olmuştur.

2.5.3. Devletin Firarlara Karşı Aldığı Tedbirler

İskânlar akabinde yerleşim yerlerini terk edenlere hükümetin almış olduğu tedbirler çeşitlilik arz etmiştir. Osmanlı Devleti aslında iskân siyasetinde XVII. yüzyılın ortalarına kadar başarılı bir siyaset izlemiştir. Ancak yüzyılın sonunda uzun süren savaşlar ve akabinde oluşan iktisadî buhranın ahali üzerinde baskılara neden olması içtimaî bir dengesizlik oluşturmaya başlamıştır. Meydana gelen toplumsal buhranda topraksız kalan aşiretler ve konar-göçer taifeler devlet tarafından kanunlar çerçevesinde kendilerine ayrılan yaylak ve kışlaklara iskân edilmiştir.

Firarlara karşı devletin aldığı olağanüstü ve sıkı tedbirler, ahalinin yerlerini terkederken geçeceği geçit bölgelerini tutmak ve bulundukları yerlerde denetimlerini sağlamak olmuştur. Güney eyaletlerinde özellikle Adana, İçil, Tarsus, Urfa, Rakka, Hama, Humus ve Kilis taraflarına iskân edilen cemaatlerin göçlerini engellemek için, göçler esnasında kullanmak zorunda oldukları kilit güzergah olan Kanlıbel mevkiisi askerî kuvvetler tarafından kapatılmıştır¹⁰⁷². Bununla beraber Urfa ve Birecik

¹⁰⁷² Karacan, a.g.e. 249-250; Altınay, *Anadoluda Türk Aşiretleri*, 108.

arasında bulunan Çar-melik Derbendi, Berendi ve Ayas arasındaki Kurtkulağı ve Karamort derbendleri de tamir edilerek askerî takviye sağlanmıştır¹⁰⁷³.

İkinci bir tedbir durumu cezaî uygulama olmuştur. Hükümet geçit bölgelerini denetim altına almanın yanında iskân yerlerindeki görevlilere de hükümler yollayarak nizam üzerinde durmayanların cezalandırılmasını ve gerekirse kalebend edilmesini istemiştir. Bu durumla alakalı olarak Kars-ı Zülkadriye Beylerbeyi Salih Paşa ve Rakka Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya yazılan emr-i şeriflerde Hatt-ı Humayûn'la iskân olunmuş olan aşiretler ve cemaatlerden firar edenlerin yeniden yerleştirilmesi ve karışıklık çıkaranların cezalandırılması emredilmiştir.

Güney eyaletlerinin birçok idarecisine bu şekilde hükümler yazılmıştır¹⁰⁷⁴. Hatta Yusuf Paşa kendi hizmetinde olan bir adamını, Kürd ve Türkman eşkiyasına gönderdiğini aktaran Nusretnâme; *İskan yerlerine giderler ise ne güzel illâ kılıçtan geçmeleri için pâdişah fermâyûn geldüğün bildirdi. Anlar dahi cevâbımıza kifâyet ider alef bulunmaz kahtdan kendümüz ve bu kadar bin davarımız helâk oldu, Rakka'ya gidemeziz ancak Mümbic'e gitmeleri ricâsıyla Hacı Mustafa Ağa ve Hacı İvaz oğullarını Yusuf Paşa'ya gönderdiler*¹⁰⁷⁵. Ancak Yusuf Paşa bu duruma kayıtsız kalınca isyan eden bu aşiretler; *Biz ne Rakka'ya ve ne Mümbic'e gideriz Pâdişah-ı Gâzi hazretleri bize bir gayrı yer gösterebilir eğer olmazsa ise bir kalınca değin döğüşürüz cevabıyla elçiyi yolladılar*¹⁰⁷⁶. Olumsuz cevaplar alan Yusuf Paşa ikinci kez elçi göndererek Mümbic'e gitmelerini istese de bu cemaatler artık itaatten çıkarak iskân yerlerine gitmeyeceklerini bildirmişlerdir. Hatta bu cemaatler Antep'e ait bazı karyelere saldırarak yağma ve garât etmişlerdir¹⁰⁷⁷.

Sadece güney eyaletleri idarecilerine değil Anadolu havalisindeki kadılara, vilayet erlerine ve diğer görevlilerde hitaben hükümler gönderilmiştir. Kaçtıkları yerlerde firarları çiftliklerinde veya oymaklar arasında muhafaza edenler de olursa cezalandırılacakları belirtilmiştir¹⁰⁷⁸. Merkezî idare bu meseleyle alakalı görevli Yusuf Paşa'ya gerekli talimatları vermiştir. Yusuf Paşa, emrindeki birliklerle bu

¹⁰⁷³ Karacan, a.g.e. 249-250.

¹⁰⁷⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 960, 961, 962, 963, 2125, 2462, 2503, 2818; COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 84; Ayrıca bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 268-71.

¹⁰⁷⁵ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 268-69.

¹⁰⁷⁶ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 269.

¹⁰⁷⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 269.

¹⁰⁷⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1059, 1088.

aşiret ve grupların üzerine gitmiş ve tamamını dağıtarak itaat etmelerini sağlamıştır¹⁰⁷⁹.

Devlet, iskân edilen cemaatlerin iskân edildikleri mahallerde toprak veya taştan evler bina etmeleri ve mescitler yaptırmalarını emretmiştir. Bu şekilde yapılan yerleştirme planının daha güvenli ve kalıcı olması amaçlanmıştır. Konuyla alakalı olarak Trablusşam Beylerbeyi Arslan Paşa'ya gönderilen hükümde, Hama ve Humus topraklarına iskân olunan Abalu, Eymir, Tokdemirli ve Kılıçlı Türkmen aşiretlerinin evler ve mescitler inşa ederek zirâatle uğraşmaları ve emirlere karşı çıkanların ise kalebend edilmeleri emredilmiştir¹⁰⁸⁰. Hükümün benzeri Rakka Beylerbeyi Hasan Paşa'ya da yazılmıştır¹⁰⁸¹.

Nitekim iskân yerlerindeki toprakların verimsizliği, yetersizliği ve beklentileri karşılayamaması iskân edilen grupların yerlerini terk ederek ya batıya veya kâdim yerlerine göç etmeye başlamalarına sebep oluşturmıştır. Bu durumda firar edenler devletin Anadolu ve Suriye topraklarının harap olmasına neden olmuşlardır. Osmanlı Devleti firarları engellemek adına ne kadar tedbirde almışsa da iskân edilen aşiretler ve gruplar yine de bir yolunu bulup firar etmişlerdir.

2.5.4. İradeleri Dışında Yerlerini Terk Etmek Zorunda Kalan Ahalinin İskânı

XVII. yüzyılın başlarında eşkiya zulmünden dolayı Arap milletinden olan Halid b. Velid Cemaati Edirne'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Güneydeki eşkiya grupları dağıtıldıktan sonra bu cemaat merkezî idareye başvurarak kâdim yerlerine dönmek istemiştir. Bununla alakalı olarak 3 Aralık 1610 senesinde İstanbul'dan Ruha'ya kadar yol üzerinde bulunan beylerbeyi, sancak beyi, kadı, dizdar ve ayanlara hitaben gönderilen hükümlerde, Halid b. Velid Cemaati re'âyâsının; *kadîmî yerlerine varup vâsıl olunca menâzil ve merâhilde kendülereve emvâl ve esbâb ve davarlarına bir ferdi dahl etdirmeyüp mahalline varınca emîn ve sâlim birbirinize îsâl idüp ve lâzım olan zahîreleri ihtiyârıyla satanlardan aldırup müzâyaka çekdirmeyesiz*¹⁰⁸² kâdim yerlerine varıncaya kadar yollardan emniyetle geçmelerinin

¹⁰⁷⁹ Detaylar için bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, 267-271.

¹⁰⁸⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 318, 433.

¹⁰⁸¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 1310.

¹⁰⁸² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 741.

temini ve kâdim yerlerine yeniden iskân edilmeleri istenmiştir. Ayrıca lazım olan zahirelerinin tedariki meselesinde de yardımcı olunması emredilmiştir.

Devleti'n doğu sınırlarında XVII. yüzyılın başlarından beri aralıklı devam eden savaşlardan dolayı birçok karye ahalisi toprağını zorunlu şekilde terk ederek göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Özellikle Musul'a tabi olan köylerin ahalisi Kars ve Erzurum'a kadar gelerek dağınık hâlde yaşamamışlardır. 1642-1643'te yazılan hükümlerde, göç ederek dağılan Musul'a tabi karyelerin ahalisinin yeniden kâdim topraklarına iskân edilmesi ve inat edenlerin bildirilmesi istenmiştir¹⁰⁸³. 15 Ağustos 1690'da Alacahisar Kadısı'na gönderilen hükümde, çeşitli sebeplerle yerleri terk etmek zorunda kalan ahaliden kadim yerlerine dönmek isteyenlerin istiman üzerine iskân edilmeleri talimatı verilmiştir¹⁰⁸⁴. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda iskânlar neticesinde beklediği temel faydalar genel mahiyette iskânların yapıldığı bölgeyi kalıcı yerleşmeler haline getirmek, devletin ihtiyacı olan düzenli asker ihtiyacının karşılanmasını sağlamak, üretimde sürekliliği yakalamak ve vergi kontrolünü elinde tutmak olmuştur.

¹⁰⁸³ Gök, *a.g.e.* 105-106.

¹⁰⁸⁴ Şakar, *a.g.e.* 106.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE SÜRGÜN

3.1. Sürgün Kavramı

Kişi ya da kalabalık insan gruplarının herhangi bir suç sebebiyle veya güvenlik amacıyla yaşamını devam ettiği yerden farklı bir yere belirli bir süreliğine veya hayat boyu kendi iradesi dışında zorunlu şekilde gönderilmesine *sürgün* denilmektedir. Bulunduğu memleketten çıkarılarak başka bir coğrafyaya göndermek veya nakletmek anlamında kullanılan bir tabirdir. Tabir *Sürgün etmek* şeklinde de kullanılır¹⁰⁸⁵. Kelime Arapçada ise *tağrib*, *nefiy* ve *icla* şeklinde geçmektedir¹⁰⁸⁶. Sürgün, bir yerleştirme metodu olarak tarihi süreçte pek çok kez hayatları şekillendirmiş ve insanlığın kaderini derinden etkilemiştir. Tarihte hüküm süren birçok devlet veya imparatorluk bir şekilde bu yönteme başvurmuştur.

Sürgün bireysel veya toplumsal bir cezalandırma olarak görülebilir. Bu durumdan dolayı hem siyasî kararlar neticesinde merkezî idarenin yaptırımı hem de adli cezalar için hukukî yaptırım olarak kullanılmıştır¹⁰⁸⁷. Sürgün, özellikle iktidarı elinde bulunduranların bazen kendi çıkarları ve bazende toplumsal yapının varlığını sürdürebilmesi ve huzurun sağlanması adına sık sık uyguladıkları bir yöntem olmuştur. Bu yöntem genel mahiyette iki farklı şekilde uygulanmıştır. İlki toplu şekilde vuku bulan sürgünler, zorla kitleleri göçe tabi tutmak, bir yeri şenlendirmek veya zorunlu iskân ettirmek şeklinde olan sürgünlerdir. Diğeri ise kişilerin işledikleri çeşitli suçlar neticesinde bulundukları yerlerden belli bir süreliğine ya da süresiz şekilde sürgün edilmeleri şeklinde meydana gelen sürgünlerdir¹⁰⁸⁸.

Sürgün yönteminin tarihteki ilk örneklerine Hitit Asur kanunlarında rastlanılmaktadır. Asur Kanunları'nda 29. bölümde; *Şayet bir evlât, annesine 'sen ennem değilsin' derse saçının yarısını kazıtacaklar ve onu bulunduğu yerleşim*

¹⁰⁸⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 299; Tahsin Banguoğlu, *Türkçe Sözlük*, (10.Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 1831.

¹⁰⁸⁶ Kadir Güneş, *Arapça Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul, 2014, 841; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 373; Mustafa b. Şemseddin Karahisarî Ahterî, *Ahter-i Kebir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1310, II, 395; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve Isulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2018, III, 305.

¹⁰⁸⁷ Sürgün hadisesini hapis cezası şeklinde açıklayanlarda vardır. Onlara göre şekavette bulunanların yerlerinden sürülmesi halinde yeniden iskân edildikleri yerlerde de aynı hareketlerinin devam edeceğini ve sürgünün çare olmadığını vurgulayarak, hapsedilmelerinin en uygun ceza şekli olacağını belirtmişlerdir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Hisar Yayınları, İstanbul, 2016, III, 1665.

¹⁰⁸⁸ Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün", *DİA*, XXXVIII, Ankara, 2010, 167.

yerinin etrafında dolaştıracaklar akabinde de kovulacak¹⁰⁸⁹ ifadeleriyle ilk dönemlerden itibaren sürgün yönteminin var olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Hammurabi Kanunları'nın da bir maddesinde; *Şayet bir adam kızı ile birlikte olursa tard edilecektir*¹⁰⁹⁰ ifadesi sürgün yönteminin var olduğunu ispatlamaktadır. Sürgün metodunu Anadolu coğrafyasında ilk olarak sistemli şekilde kullanan Persler olmuştur. Persler halkın bir çoğunu zorunlu şekilde iskân ettirerek cezaya tabi tuttuğu bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda yine birçok Slav halkını Anadolu'ya sürgün etmişti¹⁰⁹¹.

Kur'an-ı Kerim ve kutsal kitaplara bakıldığında Hz. Adem ve Hz. Havva'nın cennetteyken yaşanan bir hadise nedeniyle Allah tarafından cennetten çıkarılarak yeryüzüne gönderildiği yazılmaktadır¹⁰⁹². Yine ayetlerde; *Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürme veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir*¹⁰⁹³ sürgün kavramının olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bir bölge ya da ahalisinin topluca oradan çıkarılması manasında veya hukukî yaptırım şeklinde sürgünlerden söz edilebilir. Bazı ayetlerden kitlesel sürgünlerin tarihte görüldüğü, güçlü toplumların zayıf

¹⁰⁸⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, 47-48.

¹⁰⁹⁰ Recai Okandan, "Hammurabi Mecellesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII (1-2), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, 310; Tosun-Yalvaç, a.g.e. 48.

¹⁰⁹¹ Pervin Erbil, *Anadolu Ağlıyordu Niobe / Tüm Yönleriyle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2001, 15.

¹⁰⁹² *Şeytan onların ayağını kaydırdı da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır dedik. Kur'an-ı Kerim*, 2/36

¹⁰⁹³ Tefsirlerde bu ayetin nüzul sebebi ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Müslim ve Buhârî'nin nakillerine göre bir grup ahali Medine'ye gelerek Müslüman olmuş. Ancak Medine'nin ikliminin kendilerine yaramadığını söylemeleri üzerine Hz Peygamber'de bunları beytülmâl develerinin bulunduğu yere gönderdi. Ancak bunlar yeniden Müslümanlıktan çıkarak deve çobanını öldürdüler ve develeri alıp kaçtılar. Daha sonra bunlar yakalandılar ve Hz Peygamber çobana yaptıkları için kisasın kendilerine uygulanmasını istedi. Bu hadise üzerine söz konusu ayetler inmiş, Allah'a ve Peygamberine isyan eden, emirlerine karşı gelen, yeryüzünde fesadçılık yapan ve eşkıyalığa yeltenenlerin cezası ayette açıklandığı şekilde olması bildirilmişti. Bazı müfessirler ise bu ayetlerin İsrâiloğulları'yla alakalı olan âyetlerin devamı mahiyetinde olduğunu kaydetmişlerdir. Yahudilerin Hz. Peygamber ile yaptıkları sulhu bozarak, müşrikleri müslümanların aleyhine kışkırtmışlardı. Bu faaliyetleri Allaha ve Peygamberine karşı savaş kabul edilerek, âyetle belirtildiği haliyle cezaya tabi tutulmuşlardır. Medine'de bulunan yahudilerden Nadîroğulları, hicretin 4. senesinde sulhu bozarak Hz. Peygamberi öldürmek gayesiyle yaptıkları planlardan dolayı yerlerinden sürgün edilmişlerdir. Yine hicretin 5. senesinde de düşmanla işbirliği yapan Kurayzaoğullarının erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocukları ise esir edilmiştir. *Kur'an-ı Kerim*, 5/33-34, Kuran Yolu Tefsiri, II, 259-263, (kuran.diyanet.gov.tr.)

toplumlara karşı uyguladığı etkili bir sosyal yaptırım olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁹⁴. Nitekim Hz. Lût Sodom ve Gomora ahalisine peygamber olarak gelmiştir. O yörede, daha önce hiçbir millette görülme­yen bir hayâsızlığın yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Lût kavmini bu hayâsızlıkları nedeniyle uyardığında, kavminin ona cevabı; *Lût ve arkadaşlarını beldenizden çıkarın. Çünkü bu beyler kendilerince temizliğe çok düşkün insanlardır*¹⁰⁹⁵ ifadeleriyle, sürgün edilmelerini talep etmişlerdir.

Hz. Peygamber döneminde yine sürgün hadisesinin vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Hicretten sonra Medine’deki Arap ve Yahudi kabilelerinin sulh içinde yaşamalarını sağlayacak Medine Sözleşmesi’ni imzalanmıştır¹⁰⁹⁶. Ancak rahat durmayarak taşkınlıklarda bulunan Benî Kaynukâ Yahudilerini Hz. Peygamber Medine’den sürgün etmiştir¹⁰⁹⁷. Aynı şekilde Hz. Ömer döneminde iskân politikası gereği kitlesel sürgünler yapılmıştır. Hayber ve Fedek yahudilerini, Necran Yahudi ve Hristiyanlarını Hicaz’dan çıkararak bir nevi sürgüne tabi tutmuştur¹⁰⁹⁸. Emevî ve Abbâsî döneminde de farklı nedenlerden sürgünler olmuştur. Özellikle siyasî olarak muhaliflerin, idarecilere karşı isyan edenlerin ya da birtakım sapkın mezhep ileri gelenlerinin sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hâricîler’e sempati duyan Ezd Kabilesinin bir bölümü Mısır tarafına sürgün edilmiştir¹⁰⁹⁹.

Sürgün yöntemini Türk tarihinde de görmek mümkündür. İlk dönemlerde göçebe şeklinde bir hayat süren Türk topluluklarında sistemli bir sürgün yönteminden bahsedilemez. Fakat Orta Asya’dan başlayan Türk göçleri Anadolu coğrafyasına dalga dalga gelip yerleştikten sonra, idareyi elinde bulunduran Selçuklular, göç yoluyla gelen Türkmen kitlelerinin gücünü kırmak için onları küçük

¹⁰⁹⁴ Nebi Bozkurt, “Sürgün”, *DİA*, XXXVIII., İstanbul, 2010, 166-167.

¹⁰⁹⁵ *Kur’an-ı Kerim*, 7/82.

¹⁰⁹⁶ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *DİA*, Ek- II, Ankara, 2019, 212-215.

¹⁰⁹⁷ Nitekim Müslümanlar Bedir Savaşını kazanmaları Beni Kaynuka Yahudilerinin Medine’de taşkınlıklarına sebep teşkil etmiştir. Hz. Peygamber bu davranışlardan vazgeçerek Müslüman olmaları istemiştir. Ancak Müslüman olmayı reddetmişlerdir. Kur’an’da yakın zamanda kâfirleri tekrar yenileceklerini belirten ayetlerin bu durum üzerine nazil olduğu rivayet edilir. Bakınız “(Resulüm) İnkâr edenlere deki: Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürükleneceksiniz. Orası ne kötü bir kalacak yerdir” . *Kur’an-ı Kerim*, 2/12; Benî Kaynukâ’nın mahallesini kuşattı ve yaklaşık 700 kadar Yahudi erkelerini esir alarak öldürülmesini emretti. Ancak bazı ileri gelenlerin araya girmesiyle Bu Yahudilerin sürgün edilmesine karar verildi. Suriye taraflarında bulunan Ezriât’a (Şam’a yakınında bir yer) yerleştiler. Casim Avcı, “Kaynukâ (Benî Kaynukâ)”, *DİA*, XXV, Ankara, 2002, 88.

¹⁰⁹⁸ Bozkurt, *a.g.m.*, 167.

¹⁰⁹⁹ Bozkurt, *a.g.m.* 168.

parçalara ayırarak özellikle Anadolu'nun batısına sürgün yoluyla iskân ettikleri görülmektedir¹¹⁰⁰.

3.1.1. Osmanlı Devletinde Sürgünlerin Mahiyeti

Osmanlı Devleti'nde sürgün genel anlamda ceza olarak veya sosyo-ekonomik sebeplerle, yani iskân metodunun bir gereği olarak kitlesel göç şeklinde meydana gelmiştir¹¹⁰¹. İlk zamanlardan beri hemen her devlette ve toplumda görülen sürgün yöntemi, Osmanlı Devleti tarafında kuruluş yıllarından itibaren sistemli bir şekilde uygulanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Kuruluş dönemlerinde merkezî idare ihtiyaç hâsıl olduğu dönemlerde her kasaba ve köyden büyüklüğü oranına göre on hânedan bir ya da iki hâne olacak şekilde sürgün belirlemek zorunda kalmıştır¹¹⁰². Bu şekilde yapılan sürgün metodu zamanla sistemli bir duruma dönüşmüştür. Osmanlı Kanunnâmelerinde ve arşiv belgelerinde Osmanlı ceza hukukunda *ta'zîr*¹¹⁰³ cezaları içinde yer alan sürgün metodu ile alakalı pek çok hüküm örneği bulunmaktadır. Hükümlerde genelde sürgün kavramı "*nefiy*" kelimesiyle telaffuz edilmiştir¹¹⁰⁴.

Osmanlıların Rumeli topraklarına ayak basmasıyla beraber sağlam bir iskân programı takip ettikleri bilinmektedir. Yurt tutmak amacıyla bu toprakların demografik yapısını değiştirip fetihleri sağlam hale getirmek için Anadolu'dan birçok bölgeden gönüllü ya da mecburi şekilde bir muhacerat hareketi başlattıkları bilinmektedir. Sürgün adı verilen bu zorunlu göç, fethedilen topraklara insan akışını sağlamanın yanında, fethedilen yerlerden de ahalinin Anadolu'ya sürülmesi şeklinde iki istikamette ters olarak uygulanma şeklinde tezahür etmiştir. Böyle uygulamalara

¹¹⁰⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, II, 157.

¹¹⁰¹ Daşcıoğlu, *a.g.m.* 168.

¹¹⁰² *Ve ehl-i san'atden dahi zikr olunanlardan ve sair lazım olan ehl-i hirefi her on haneden bir hane hesabı üzere yarar kuvvetli ve güçlü kimesneleri yazub ve ihrac idiüb Silifke yolundan Kıbrıs ceziresine geçürsin* Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", XI, Ekim 1949- Temmuz 1950, 546-552; Arslan, *a.g.e.* 317.

¹¹⁰³ *Ta'zir*; Sözlükte tahkir, icbar, red, te'dib, hak üzere tevkif anlamlarına gelmektedir. İslâm hukukunda hakkında muayyen bir hadd-i şer'i (Şert ceza) olmayan cürümlerden dolayı Ulülemr (hükümdar, padişah) veya Nâibi tarafından uygulanan cezalar için kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 427; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Tuncay Başoğlu, "Ta'zir", *DİA*, XL. İstanbul, 2011, 198-202.

¹¹⁰⁴ Daşcıoğlu, "Sürgün", 167.

ilk dönemlerden başlayarak ekonomik, siyasî sebepler ve güvenlik amacıyla sık sık başvurulmuştur¹¹⁰⁵.

Uygulanan sürgün cezaları sadece kitlelere değil, belirli sebeplerden ötürü kişilere yönelikte sürgün cezalarının Osmanlı Devleti'nde sık sık uygulandığı anlaşılmaktadır. İftira, rüşvet, hırsızlık, kız kaçırma, idarecilere itaatsizlik, fuhuş, zina, sahtekarlık, küfür, yalancı şahitlik, tehdit, fal bakmak, kaçakçılık, görevi ihmal, mezhep değiştirmeye zorlamak, kalpazanlık, münecimlik, ahaliye zulmetmek, asayiş bozmak, emre itaatsizlik göstermek, devleti zarara uğratmak ve daha envaî suçlardan birçok kişi sürgün edilmiştir¹¹⁰⁶.

Sürgün cezalarında en çok görülen suç unsuru kamu düzenini bozma ve yöneticilere karşı gelmek olmuştur¹¹⁰⁷. Yine görevine son verilen devlet adamları payitahttan uzaklaştırılarak genelde sürgün edilmişlerdir. Sürgün mahali olarak bazen yakın yerler tercih edilirken bazen de ulaşılması güç, uzak ve sınır bölgeleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde belli başlı sürgün yerleri Bursa, Gelibolu ve Edirne gibi yakın yerler, bazen Rodos, Sakız, Kıbrıs, Midilli, Bozcaada, Limni gibi adalar olurken, bazen de Fizan, Bağdat, ve Akka gibi uzak yerler tercih edilmiştir¹¹⁰⁸. Söz konusu yerlere genelde bireysel sürgünler gönderilmiştir.

Sürgün cezası alanların belli bir zaman dilimi için vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulduğu da görülmüştür¹¹⁰⁹. Hatta bazı dönemlerde bu cezaya çarptırılanlara gittikleri yerlerde bazı topraklar da kendilerine mülk olarak verilmiştir. Sürgün cezasına tabi tutulanlara din ayrımı (kişilerin müslim veya gayrimüslim olmasına bakılmaksızın) yapılmamıştır. Sürgüne tabi tutulan şahısların devlete muhtelif boçları varsa bu borçlar tahsil edildikten sonra sürgüne

¹¹⁰⁵ M. Feridun Emecen, "XVI. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi Gelibolu'da Sirem Sürgünleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, X, İstanbul, 1990, 161.

¹¹⁰⁶ Barkan, "Sürgünler", XI, 557-558; M. Çağatay Uluçay, Sürgünler-Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler, *Belleten*, XV (60), Ekim-1951'den ayrı basım, Ankara, 1951, 531,

¹¹⁰⁷ Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul, 1984, 79-88, 84

¹¹⁰⁸ Daşcıoğlu, *a.g.m*, 168; Ayrıca bkz. Kemal Daşcıoğlu, *İşkân, Suç ve Ceza Osmanlı'da Sürgün*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

¹¹⁰⁹ Kıbrıs fethedildiğinde buraya her on haneden 1 hane olacak şekilde sürgün yazıldığı ve genelde de sürgüne tabi tutulan ahali içinde sıkıntılı olan haneler olmaktadır. Durum arşiv kayıtlarında şöyle geçmektedir; *Tekâlif-i örfiye ve avâzır-ı divâniyeden mu'af ve müsellemlerdir*. Gelecek muhacirlerin iki sene müddetle her türlü vergiden muaf tutulması da bir teşvik tedbiri olarak kabul ve ilan edilmiştir. COA, TT.d, nr. 285, aktaran Barkan, "Sürgünler," XI, 546.

gönderilmiştir. XVII. yüzyılda devlette bireysel sürgünlerden ziyade kitlelere uygulanan sürgün cezaları genelde daha yaygındır.

Devletteki sürgün cezaları sosyal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak şekillenmiştir. Özellikle fethedilen toprakların Türkleştirilmesi ve iskân edilmesi, boş yerlerin şenlendirilmesi için sürgün metoduna sık sık başvurulmuştur. Ayrıca devlete baş kaldıran, eşkiyalık faaliyetlerinde bulunan ve ahaliyi rahatsız eden birtakım suçlardan sorumlu bulunduğu toplulukları derhal sürgüne göndermiştir. Osmanlı Devleti Anadolu’da olsun Rumeli’de olsun bir yer fethedildikten hemen sonra muhtelif yerlerde menfi kişi veya grupları (bu gruplar bazen aşiretler, bazen yörükler, bazen konar-göçer grupları ve bazen de birtakım cemaatler olabilirdi) sürgüne tabi tutmuştur.

3.1.2. XVII. Yüzyıla Kadar Muhtelif Sürgünler

Kuruluşla birlikte Osmanlı sultanları yeni bir toprak fethedildiği zaman ihtiyaç durumuna göre öncelikle gönüllülük esasına dayanarak iskânlar yapmaya çalışmıştır. Ancak zorunlu durumlarda sürgün uygulamasını devreye koymuştur. Bu durum ilk dönem kronikçilerin birçoğunun eserlerine yansımıştır. Özellikle bir yer fethedildiği zaman merkezî idare, Anadolu’dan muhtelif yerlerden toplu sürgünlere başvurmak zorunda kalmıştır. Yeni fethedilen bir yerin Türkleştirilmesi ya da herhangi bir mıntıkanın güvenliği ve imar edilmesi için iskân edilmesi gerekli olunca idareciler icab eden memleketlerin kadılarına sürgün hükümleri yollayarak belirlenen şartları hâiz olan kişileri seçerek aile fertleriyle beraber sürgün edilmesini emretmiştir. Akabinden merkezden bu iş için görevlendirilen memurlar verilen talimatlar gereğince ve kadıların yardımıyla seçilen hâneleri ayırıp belirlenen yerlere sevk etmişlerdir¹¹¹⁰.

Neşri’nin aktardıklarına göre Rumeli’de fetihler olunca Orhan Gazi *göçer arap evlerini*¹¹¹¹ Gelibolu havalisine iskân edilmek üzere sürdüğünü yazmaktadır. Aşıkpaşazâde aynı hadiseyi aktarırken bu sürgünlere sebep olarak yeni fethedilen toprakların İslâmlaşması ve imâr edilmesi için bu sürgünlere ihtiyaç olduğunu

¹¹¹⁰ Barkan, “Sürgünler”, XI, 547.

¹¹¹¹ Neşri şöyle aktarmaktadır: “Anları Orhan Gazi sürüp, Rum-iline göçürdü”. Neşri, a.g.e, 181.

vurgulamıştır¹¹¹². Yine Hayrullah Efendi; *Biga, Aydın ve Karesi illerinden Rumeli'ye sürülüp yerleşen ahalinin sayısının on bin'den fazla olduğunu* vurgulamaktadır¹¹¹³.

Devletin, ilk dönemlerden beri uyguladığı iskân ve kolonizasyon usullerinin dikkate şayan yönlerinin birisi, bir taraftan Anadolu'dan Rumeli'ye gönüllü kişileri ve bazı aşiretleri geçirip iskân etmeye çalışırken diğer yandan fethedilen bölgelerdeki ahalinin bir kısmını Anadolu'ya sürerek zıt istikamette bir iskan yöntemine önem vermiş olmasıdır¹¹¹⁴. Neşri, Süleyman Paşa'nın Rumeli'de fethettiği iki hisarda ele geçirdiği Hristiyan sipahileri Karesi iline sürgün ettiğini yazmaktadır¹¹¹⁵. Hayrullah Efendi hadiseyi haklı olarak askerî bir emniyet tedbiri olarak izah etmektedir¹¹¹⁶. Neşri ve Aşıkpaşazâde yine Manisa ve Saruhan civarındaki göçebe topluluklardan bir kısmının I. Murad devri'nde Rumeli'ye sürüldüğünü ve bunların çoğunun Serez civarına yerleştirdiğini aktarmaktadırlar¹¹¹⁷.

Yıldırım Bayezid devri'nde Saruhan ve civarlarında bulunan ve Menemen Ovası'nı kışlak olarak kullanan göçebe grupları bu dönemde bölgede tatbik edilen tuz tasağına uymamaları üzerine, tamamının sürülerek Rumeli'de bulunan Filibe ve çevresine yerleştirildikleri görülmektedir¹¹¹⁸. Fatih Sultan Mehmed devri'nde Sırbistan, Arnavutluk ve Mora'dan sürülerek getirilen ahalinin yine İstanbul çevresinde iskân edildiğini ve bunlarla yaklaşık 180 kadar köyün kurulduğu anlaşılmaktadır¹¹¹⁹. Hoca Sadeddin'in aktardıklarına göre Akkerman ve Kırım alındıktan sonra buradaki Hristiyan ahalinin birçoğu Biga'ya sürülmüştür¹¹²⁰. Müneccimbaşı Ayaslonya Kalesi fethedildiği zaman kale içindeki ahalinin

¹¹¹² Aşıkpaşazâde, a.g.e. 316-317.

¹¹¹³ *Çünkü Rumeli ülkesinin böyle sühuletle feth ve tesir olunduğu on binden ziyade ehl-i islâm nakl-i vatan eylediklerinden.* Hayrullah Efendi, *Tarihi*, İstanbul, 1296, Fasil 3, III, 91.

¹¹¹⁴ Barkan, "Sürgünler", XI, 56-78, 62.

¹¹¹⁵ *Süleyman Paşa buyurdu, bu hisarlarda olan sipahi kâfirlerin evlerin Karesi vilâyetine geçürdiler.* Neşri, a.g.e. 177.

¹¹¹⁶ Hayrullah Efendi, a.g.e. 34.

¹¹¹⁷ Aşıkpaşazâde; *Anda göçer il var-ıdı, anları sürdi, Sirez'e iletdi* yazmaktadır. Aşıkpaşazâde, a.g.e. 330; Neşri, a.g.e. 241-242.

¹¹¹⁸ *Rivayettür ki, Saruhan illi'nde göçer-evler varilli, Menemen Ovasında kışarlardı. Ol iklimde tuz yasağı varidi. Anlar o yasağı tutmazlardı. Hunkâr'a bildirdüler. Bayezid Han dahi oğlu Ertuğrul'a haber gönderüb, Menemen ovasında ne kadar göçer-evler varise onat zabt idüb, kullarına ısmarla ki, tamamını sürüb Filibe ovasına geçüre. Pes Ertuğrul dahi atası emrine imtisâl idüb, bî-kusur ol göçer evleri Filibe ovasına gönderdi.* Neşri, a.g.e. 339; Aşıkpaşazâde, a.g.e. 342; Bitlis-î, a.g.e. II, 35.

¹¹¹⁹ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri," 12.

¹¹²⁰ *İhtiyar-ı sükûn iden küffarı teskin celây-ı vatan istiyenleri rtihal ve temkin idüp nicesin dahi Andolu'da eski Biga'ya hane göç tarikiyle nakltdiler.* Hoca Sadeddin, a.g.e. II, 43.

tamamının Anadolu'da muhtelif yerlere sürüldüğünü aktarmaktadır¹¹²¹. Hammer'e göre Yıldırım Bayezid Mora'nın eski başkenti olan Argos'u fethettiği zaman buradaki otuz binden fazla olan Rum ahaliyi sürgün olarak Anadolu'ya göndermiştir¹¹²².

XVI. yüzyılın başlarında ait Gelibolu Mufassal Defteri kayıtlarında, Gelibolu çevresinde kurulan bazı köylerin Macaristan'daki Sirem Sancağından sürüldükleri kaydedilmektedir¹¹²³. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmed Tire'den üç bin kadar ahaliyi Bayburt yöresine sürgün ederek o havalide iskân ettiğini kaydetmiştir¹¹²⁴. II. Bayezid devrinde Rumeli tarafından yaklaşık altmış hânelik bir Hristiyan grubunun Bursa'nın Yenişehir Kazasına muhtelif geçit bölgelerinin güvenliği ve ma'mûr olması için derbendçi olarak sürüldüğü görülmektedir¹¹²⁵. Osmanlı Devleti, Trabzonu ilhak ettikten sonra buraya iki ayrı istikamette sürgünler yapmıştır. Bir yandan Trabzon çevresinde bulunan kentlere (Bafra, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat) Arnavutluk'tan sürülerek getirilen sipahilere timar verdiği gibi, Trabzon ahalisinden de büyük çoğunluğunu İstanbul'a ve Rumeli'ye sürmüştür¹¹²⁶. Bu dönemde bazı tarihçiler de Trabzon fethedildikten sonra Osmanlı Devlet adamları tarafından buranın tekfurı, ileri gelen beylerin ve işe yarar adamların gemilere bindirilerek İstanbul'a sürüldüğünü kaydetmektedirler¹¹²⁷.

XVI. yüzyılın başlarına Silistre Sancağına ait bir tahrir defteri incelendiğinde, Silistre Sancağından Anadolu'ya muhtelif yerlere yaklaşık olarak bin yirmi beş hâne sürgün olarak nakledilmiştir¹¹²⁸. Tabi bu sürgünler esnasında sürülen ahali olağanüstü hâllerdeki tekâliften muaf tutulmuş ve diğer vergilerden de bir hayli indirim yapılmıştır. Hatta yeni yerleştirildikleri bölgelere alışana kadar bir süreliğine

¹¹²¹ Münecimbaşu Ahmed, *Sahayf-ül Ahbar*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1285, II, 289.

¹¹²² Hammer, *a.g.e.* I, 296.

¹¹²³ COA, *Mufassal d*, nr. 434, 33-38; Barkan aktarıken bunların toplam sayısının 332 olduğunu söylemektedir. Barkan, "Sürgünler", XI, 64; Bu konuyla ilgili olarak bkz. M. Feridun Emecen, "XVI. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi Gelibolu'da Sirem Sürgünleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, X, İstanbul, 1990, 161.

¹¹²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 344.

¹¹²⁵ TKGMA, *Hüdavendigar Livası Mufassal d*, nr. 75, 25.

¹¹²⁶ COA, *MAD.d*, nr. 828, 27, aktaran Barkan, Barkan, "Sürgünler", XI, Ekim 1949- Temmuz 1950, 56-78, 64.

¹¹²⁷ Aşıkpaşazâde tarihinde; *Tekfurini, beglerini ve niçe yarar adamlarını gemilere koydılar, göndürdiler* yazmaktadır. Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 430; Kemal Paşazade, *a.g.e.* VII, 1954, 203; Barkan, "Sürgünler", XV, 217.

¹¹²⁸ COA, *TT.d*, nr. 370, 242.

bazı imtiyazlar verilmiştir. Ancak daha sonra diğer ahali gibi aynı kanunlara tabi tutulmuşlardır¹¹²⁹. Yapılan sürgünlerden anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti hem Hristiyan ahaliyi ve hem de Müslüman ahaliyi sürgüne tabi tutmuş, aynı zamanda sürgünleri tek bir bölgeye değil muhtelif pek çok bölgeye yapmıştır¹¹³⁰.

Yapılan kitlesel sürgünlerde yeni fethedilen topraklarda iskân konusunda insana olan ihtiyaçtan ziyade bazen de dinî ve siyasî nedenlerden ötürüde sürgünler yapılmıştır. II. Bayezid devri'nde Teke ve Hamit civarlarında Şah İsmail'in adamları Anadolu'daki Türkmenler arasında kendisine tabi olanlardan büyük bir birlik meydana getirerek Kızılbaşlık için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Münecimbaşî tarihinde; *Şah'ın halifeleri Anadoluya geçmişler ve mezhebine tabi olan Avşarlı, Karamanlı, Bozoklu, Varsaklı, Tekeli, Turgutlu ve Hamitli Türkmenlerinden yaklaşık otuz bin kadar eşkiya toplamış*,¹¹³¹ ifadesiyle Kızılbaş propagandasının Anadolu'daki etkileri ve tahmini sayılarını kaydetmiştir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Kızılbaşlara karşı sert önlemler alarak Şah İsmail'e intisap eden Türkmenlerden bir kısmını Mora'ya, bir kısmını ise Koron ve Modon gibi yerlere sürgüne tabi tutmuştur¹¹³². Aşık Paşazâde; *Sultan Bayezid han zamanında Erdebil Sofularını Rumeli'ne sürdiler*¹¹³³ ifadesiyle aktarmaktadır. Bu isyan neticesinde geriye kalan Kızılbaş Türkmenler ise Osmanlı topraklarını terk ederek İran ülkesine geçmişlerdir¹¹³⁴. İsyandan geriye kalan eşkiyalar muhtelif bölgelerin kadılarına ve idarecilerine yazılan hükümlerde ya idam edilmeleri veya sürgün edilmeleri emredilmiştir.

Muharrem 973 / Temmuz-Ağustos 1565 tarihinde Rum Beyine gönderilen hükümde; *İmdi mezkur beş nefer kimesneler siyaset olunup evlâd ve ensâbı Budun'a sürülmesin şeklindeki ifadelerde*¹¹³⁵ yakalanan beş Kızılbaş'ın Budin'e sürgün edilmesi emredilmiştir. Farklı bir hükümde Şevval 985 / Aralık-Ocak 1578'de yazılmıştır. Hükümde; *Kızılbaşları evleri ve barkları ile alakalarını kat' edüp hisar erlerine koşub Kıbrıs'a sürgün eyleyüb halife namına olanların haklarından*

¹¹²⁹ Barkan, "Sürgünler", XV, 226.

¹¹³⁰ Barkan, "Sürgünle", XI, 64.

¹¹³¹ Münecimbaşî, a.g.e, 440-441.

¹¹³² Münecimbaşî, a.g.e. 440-441; Barkan, "Sürgünler", XV, 228.

¹¹³³ Aşıkpaşazâde, a.g.e. 467.

¹¹³⁴ COA, Hamid Livası Mufasssal Tahrir d, nr. 121, 42; Barkan, "Sürgünler", XV, 229.

¹¹³⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 6, 575.

*geldüresin.*¹¹³⁶ şeklinde Rum Beylerbeyi'ne talimatlar yazılmış ve Kızılbaşların Kıbrıs'a sürülmesi emredilmiştir.

3.1.3. Osmanlı Kanunnâmelerinde Sürgün Cezaları

Kanunnâmelerde sürgünlere ait pek çok hüküm geçmektedir. Kanunî Devri'ne ait olan Silistre Kanunnâmesi'nde; *Ve sürgün taifesinden her kimin timarında mütemekkin olsalar kovanların öşrün ana vireler, ve sürgün tâifesinin Anadolu'dan göçüp gelenleri ki sürgün akrabasından olmayanlar anlar kangı timarda mütemekkin ve mütevattın olalar mütemekkin oldukları karye sahibinin ol evvel kangı köye geldiyse anın ola sonra tebdîl-i mekan itmekle tagyîr olmaya ve şol taife ki Rumilinden ola veya kâfirden imâna gele veya sürgünden gayrının müte'allık ola ve sürgün arasında ola anların sürgünüm didüğüne 'amel olunmaya defter-i cedîde mukayyed olmayanlar kangı köyde mütemekkinse rûsûmın köy sahibi ala, ve sürgün subaşı benüm sürgünümür didüğüne 'amel olunmaya, Amma Anadolu'dan gelüb livâ-i mezbure gelüb akrabayı sürgün yine sürgün kısmındadır*¹¹³⁷ denilerek, sürgün edilenlerin birtakım uyulması gereken nizamlar ve bağlı oldukları kişilere muhtelif vergilerini vermeleri ile ilgili kararlar verilmiştir. Ancak Kanunî sonrası dönemde mevcut olan kanunnâmelerde sürgünlerle ilgili hükümler tamamıyla çıkarılmıştır¹¹³⁸.

3.2. XVII. Yüzyılda Meydana Gelen Sürgünler ve Temel Sebepleri

3.2.1. Cezaî Amaçla Yapılan Kitlese Sürgünler

Sürgün, önceden bahsedildiği gibi ilk dönemlerden itibaren devletin sık başvurduğu bir yöntem hâline gelmiştir. Özellikle yapılan fetihler akabinde yeni fethedilmiş olan yerlerin ma'mûr hale getirilmesi ve canlılık kazandırılması için merkezî otorite zorunlu şekilde toplu sürgünler yapmıştır¹¹³⁹. İlk dönemlerde bu

¹¹³⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr, 33, 206; Bu dönemde Kızılbaşlar için bkz. Ahmet Refik Altınay, Osmanlı Devrinde Rafizîlik ve Bektaşîlik, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IX (2), 1932, 21-59.

¹¹³⁷ Barkan, *Kanunlar*, I, 272-273.

¹¹³⁸ Barkan, "Sürgünler", XV, 227.

¹¹³⁹ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 104.

şekilde bir çok fetihten sonra sürgünler yapılmıştır¹¹⁴⁰. Fethedilen yerlerde Türk nüfusunun artması ve kalıcılık sağlanması için iskân faaliyeti yapılmıştır.

Sürgün politikası devletin iktisadî ve ekonomik yapısına göre, fethedilen yerlerin kalıcı düzen sağlanmasına ve imâr durumuna göre şekillenmiştir. Devlette iç iskân ve sürgün meselesini meydana getiren temel unsurlar; eşkiyalık hareketleri, uzun süren savaşlar, iktisadî buhranlar, meydana gelen isyanlar gibi iç kargaşalar ve gelir temin etmek için metruk toprakların ziraate açılması şeklinde nedenlerden ötürü şekillenmiştir¹¹⁴¹. Merkezî otorite bu yüzyılda eşkiyalık faaliyetlerini bertaraf etmek adına bazı önlemler almaya çalışmıştır. Bu minvalde idarecilere verilen talimatlarda şekavette bulunanları ıslah etmek amacıyla ilk olarak uyarılarda bulunulması istenmiştir. Fakat uyarılar dikkat alınmadığında bu durum askerî müdahalelere kadar gidebilmiştir.

Devlet eşkiyalık faaliyetlerine son vermek için ilk olarak iskân metoduna başvurmuştur. Kargaşalara neden teşkil eden aşiret beylerine nasihatnâmeler veya güven mektupları yazılmıştır. Temel amaç uzlaşmacı yollarla şekavet hareketlerine son vermek olmuştur. İtaat eden aşiret veya cemaatlerin beylerine bazı durumlarda maaş bile bağlandığı anlaşılmaktadır. Normal yollarla ıslahları sağlanamayan kitlelere son yöntem olarak askeri müdahalelere başvurulmuştur. Askerî müdahaleler ise sürgün cezası veya idam cezası olarak tezahür etmiştir¹¹⁴².

Orhonlu'ya göre, XVII. yüzyılda merkezî otorite bazı nedenlerden dolayı kitlesel sürgünlere başvurmuştur. Bu sürgünlere sebep olarak; bazı grupların kısa sürede sürekli yer değiştirerek yerli ahaliye ve ekinlerine zararlar vermelerini engellemek, harap toprakları imâra açmak ve ziraatle verimli topraklar hâline getirmek, Suriye'deki Bedevi Arap aşiretlerine karşı emniyeti sağlamak gibi sebeplerle birtakım toplu sürgünler yapmıştır¹¹⁴³. XVII. yüzyılda eşkiyalık faaliyetlerinin artması, merkezî idarenin sarsılmış olan ekonomik yapıyı tamir etme

¹¹⁴⁰ Kıbrıs Adası ve Rodos fethedildiği zaman buralara gönderilen insan unsurunun büyük çoğunluğu sürgün metoduyla gönderilmiştir. Özellikle rahat durmayan ahaliye zarar veren aşiretler, konar-göçerler ve yörük gruplarının birçoğu buralara sürülmüşlerdir. Zeki Arıkan, *XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2001, 22.

¹¹⁴¹ Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskânı*, 28-42.

¹¹⁴² Mehmet Ali Ünal, "Devlet İçi İktidar Mücadelesinin Bir Unsuru Olarak Eşkiyalık ve Ayrılıkçı Hareketler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, (Edt. Osman Köse), Etüt Yayınları, Samsun, 2009, 3-10.

¹¹⁴³ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, 107.

çabaları, konar-göçerlerin de yerleştirilmesini gerekli kılmıştır. Durum böyle olunca devlet, rahat durmayan bazı aşiret ve konar-göçer taifeyi belirli bölgelere zorunlu şekilde yerleştirme siyaseti izlemiştir. Ancak devletin bu emirlerine uymayan bazı taifeler, eşkiya ile iş birliği yaparak şekavete başlamışlardır. Bu şekilde meydana gelen hareketler Anadolu'da birçok yerde toplumsal düzenin sarsılmasına neden teşkil etmiştir. Bu durum üzerine devlet özellikle bu yüzyılda eşkiyalık yapan ve emirlere itaat etmeyen unsurları harap durumda olan güney vilayetlerinden Rakka, Halep, Urfa ve Maraş gibi bölgelere toplu sürgünlere tabi tutarak cezalandırmak istemiştir¹¹⁴⁴. Sürgün edilen aşiretlerin ya da cemaatlerin genel sebep olarak eşkiyalık faaliyetlerinde bulunmaları ve merkezî otoriteye itaat etmemeleri olmuştur¹¹⁴⁵.

Devlet, Recebli Avşarı Aşireti'ni eşkiyalık faaliyetlerinden ötürü Hama ve Humus topraklarına iskân edilmek suretiyle sürmüştür. 20 Cemâziye'l-evvel 1103 / 8 Şubat 1692'de bölgedeki idarecilere gönderilen hükümlerde, bu aşiretin Hama ve Humus'ta iskân edilerek kanun ve nizama tabi kılınması emredilmiştir¹¹⁴⁶. Yine 10 Receb 1107 / 14 Şubat 1696'da Trablusşam Beylerbeyi Arslan Paşa'ya gönderilen bir hükümde, Abalu, Eymir, Tokdemirli ve Kılıçlı Türkmen aşiretlerinin Hama ve Humus topraklarına sürülerek orada ikamet ettirilmeleri ve ziraatle meşgul olmalarının sağlanması istenmiştir¹¹⁴⁷. 10 Şevval 1107 / 13 Mayıs 1696'da Sivas Valisi Dursun Paşa'ya gönderilen hükümde, Mamalu Türkmen Aşireti'nin sürülerek Rakka topraklarına gönderilmesi ve orada ikamet edilmesi talimatı verilmiştir. 15 Zi'l-hicce 1107 / 16 Temmuz 1696'da yazılan hükümlerde Kılıçlı Aşireti Elbistan'a sürülmüştü ve bu meselede sızıntı verilmemesi için görevli olan Yusuf Paşa'ya talimat gönderilmiştir¹¹⁴⁸.

29 Şevval 1109 / 10 Mayıs 1698'de Kilis Kadısı ve Voyvodası'na yazılan hükümde, Bozok Sancağında bulunan Mamalu Türkmen Aşiretinden Sarıklı

¹¹⁴⁴ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 267; Halaçoğlu, *Aşiretlerin İskanı*, 110;

¹¹⁴⁵ Sürgün cezasına neden olan hadise genel manada bu asırda meydana gelen iç karışıklıklardı. Mustafa Öztürk, "XVIII Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları", *Belleten*, LVI (211), Ankara, 1991, 963-992; Bu yüzyılda toplu yapılan sürgünler için bkz. II. Bölüm iskân faaliyetleri

¹¹⁴⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 561.

¹¹⁴⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 318.

¹¹⁴⁸ COA, İE.DH, Dos. 16, Göm. 1475; Merkezi idare bu sırada iskân kanunlarına uymayarak isyan eden Kürd ve Türkmen aşiretlerinin üzerine Yusuf Paşa'ya Rakka Beyliğini tevdi ederek bu isyanları bertaraf etmesi ve aynen iskân kanununda belirtilen topraklara iskân edilmeleri için emr-i şerif gönderdi. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 268.

Cemaati'nin tamamı, Kırklı ve Kuzullu cemaatlerinden ise rahat durmayanların Rakka havalisine sürgün edilmesi emredilmiştir. Geride kalan aşiret mensuplarının Bozok Sancağında rahat durmaları ve bölgeyi eşkiyalardan korumaları şartıyla ikamete devam etmeleri istenmiştir¹¹⁴⁹. Hükümlerde anlaşıldığı üzere yüzyılın son çeyreğinde özellikle Mamalu Türkmen Aşireti'nden birçok cemaatin güney eyaletlerine sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Merkezî idare, toplumun tamamının refahı ve huzuru için bazı grup veya aşiretlerin şekavetinin önüne geçmek için hemen bölgelerin idarecilerine talimatlar göndererek sürülmeleri emrini vermiştir.

XVII. yüzyılın sonunda 20 Rabîu'l-evvel 1111 / 15 Eylül 1699'da bazı Kürd ve Kızılbaş aşiretlerini sürerek Adana ve çevresine göndermiştir. Ancak adı geçen aşiretler gittikleri topraklarda da rahat durmamışlardır. Toplumsal huzuru ve asayişini ihmal etmelerinden ötürü Adana Kadısı ve ileri gelenlerin itirazları üzerine bu aşiretler daha önceden olduğu gibi Rakka havalisine sürgün edilerek orada ikamete mecbur bırakılmışlardır¹¹⁵⁰.

Osmanlı Devleti, Anadolu'dan güney eyaletlerine sürgün edilen Kürt ve Türkmen taifelerini belirlenen yerlerde iskân ederek kendilerine verilen topraklarda ziraatle uğraşmalarını sağlamıştır. Ayrıca bölgenin idarecileri ve ileri gelenlerine gönderilen hükümlerde, iskân edilen taifelerin iskânda sabit kadem olmaları ve devlete itaat etmeleri uyarısı yapılmıştır. Rakka ve çevresine sürgün yoluyla getirilerek iskân edilen aşiretler ve grupların ahalisi on beş bin kadar olmuştur. Bunlar yaklaşık olarak beş bin kadar evleriyle Rakka ve çevresine yerleştirilmiştir¹¹⁵¹. Ancak bu ahalinin çoğu iskân edildiği toprağı terk ederek ya eski yerine firar etmiş veya kendileri için daha güvenli ve huzurlu bölgelere gitmişlerdir.

20 Muharrem 1111 / 18 Temmuz 1699'da Anadolu Valisi Vezir Mustafa Paşa, Karaman Valisine, Haleb Valisi Vezir Hasan Paşa'ya, Adana Beylerbeyine Anadolu'da mutasarrıf beylere gönderilen hükümlerde, Lekvanik Ekradı'ndan olan Akbaş Ekradı'nın tamamının eşkiyalık faaliyetlerinden ötürü Rakka'ya sürülmesi

¹¹⁴⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1168.

¹¹⁵⁰ COA, İE.DH, Dos. 13, Göm. 1235.

¹¹⁵¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 267.

emredilmiştir¹¹⁵².

Devlet, Müslüman ya da gayrimüslim farketmeksizin ahalinin huzurunu kaçırın kitleleri sürgüne tabi tutmuştur. 2 Recep 1014 / 13 Kasım 1605'te Budin Beylerbeyi ve Kadısı'na gönderilen talimatlarda, küffar istilasından dolayı Budin'deki gayrimüslim ahalinin başka diyarlara sürgün edilmesi için talimat bildirilmiştir¹¹⁵³. Farklı bir hüküm ise 10 Safer 1103 / 2 Kasım 1691 tarihinde Trablusşam Valisi Mustafa Paşa'ya ve Kadısı'na yazılmıştır. Hükümde, Cebeliye Sancağında yerleşik olan Nusayri¹¹⁵⁴ taifesinden şekavet faaliyetlerinde bulunanların yargılanması ve akabinden de başka bir memlekete sürgün edilmeleri emredilmiştir¹¹⁵⁵.

Bazı durumlarda merkezî otorite birtakım kararlar alarak aynı hükmü birçok bölgenin kadısına veya ileri gelenlerine göndermiştir. 20 Ramazan 1109 /1 Nisan 1698 tarihinde Haleb Valisi, Kilis Kadısı ve Kilis Hassı Voyvodası'na gönderilen hükümlerde, bu civarlarda ahalinin işlerine karışan ve vergi vermelerine mani olan kişilerin tamamının sürgün edilmesi karıştırılmıştır¹¹⁵⁶. Aralık 1691'de Anadolu Beylerbeyi Gence Mehmed'e gönderilen hükümlerde, Türkmen taifelerinden rahat durmayan Selman-ı Kebir ve Sağır, Karakeçeli, Kaşıkçı ve Çakallı cemaatlerinin Viranşehir'e bağlı Torbalıya sürgün edilerek uygun topraklara iskân edilmesi istenmiştir¹¹⁵⁷.

¹¹⁵² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 189-195.

¹¹⁵³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 271.

¹¹⁵⁴ *Nusayrîlik*: Hz Ali'nin ilahlığını savunan batıl bir fırkadır. Muhtemelen XI. yüzyılda Basra bölgesinde İsnâaşeriyye'nin onuncu imamı Ali el-Hâdî en-Nakî ile on birinci imam Hasan el-Askerî dönemlerinde Kûfe ve Sâmerâ'da yaşamış olan Muhammed b. Nusayr tarafından kurulmuştur. İbnü'n-Nusayr, Ali en-Nakî'nin ilâhlığını, kendisinin de onun peygamberi olduğunu savunmuştur, tenâsühü benimsemiş, haram olanı helâl saymak şeklinde aşırı görüşler ileri sürmüştür. Bu Fırka Irak topraklarında kurulmasına rağmen XI. Yüzyıldan sonra Suriye, Anada ve Mersin bölgelerinde yaşamışlardır. Fırkı kabileler arasındaki mevcut mücadeleler ve bu bölgedeki siyasi çalkantılara paralel olarak varlığını devam ettirmiştir. 1516'da vuku bulan Mercidâbık muharebesiyle Osmanlı Devleti'nin idaresine girmişlerdir. Uzun yıllar boyunca Haleb yöresinde bölge Yerel Şeyhlerin denetiminde rahat bir hayat yaşamışlardır. İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *DİA*, XXXIII, 270-274; İlber Ortaylı, "Alevîlik, Nusayrîlik ve Bâb-ı Âlî", *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler* (Haz. İsmail Kurt – Seyid Ali Tüz), İsam Yay, İstanbul, 1999, 35-46; İlyas Üzümlü, "Türkiye'de Alevî/Nusayrî Önderlerinin Eserlerinde İnanç Konularına Yaklaşım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, IV, İstanbul, 2000, 173-187.

¹¹⁵⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 275.

¹¹⁵⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1490.

¹¹⁵⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 201, hk. 376, 379.

10 Şevval 1107 / 13 Mayıs 1696'da yazılan hükm-ü şeriflerde Okçulu, Amikli, İzdedinli ve Şeyhli Kürt aşiretlerinin sürgün edilerek Harran Ovası'nda iskân edilmeleri uygun görülmüştür¹¹⁵⁸. Maraş'taki kadılara hitaben yazılan hükümlerde Maraş yöresinde rahat durmayan Türkmen ve Ekradların Rakka'ya sürgün edilmesi talimatı verilmiştir¹¹⁵⁹.

Devlet, XVII. yüzyılda Anadolu'da devlet kanunlarına uygun davranmayan ve eşkiyalık yapan aşiret ve konar-göçerleri, birtakım önlemlerle itaat ettirmiştir. Bu önlemlerin ilki ise şekavette bulunanların sürgün edilmesi olmuştur. Dolayısıyla devlete baş kaldıran, yerli ahaliye zarar veren, vergi meselesinde hassas davranmayan ve bir yerde sabit kadem ikamet etmeyen zümreleri sürgün etmiştir. Yapılan sürgünlerde bir aşiret ya da cemaatin tamamını değil sadece rahat durmayan kesimin sürgün etmiştir.

Sürgün mahali olarak belirlenen bölgeler yüzyılın son çeyreğine kadar da sabit olmamıştır. Ancak yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'dan sürgün şeklinde yapılan iskânların önemli bölümü Adana, İçil, Rakka, Haleb, Hama ve Humus gibi bölgelere olmuştur. Yapılan sürgünler gelişi güzel değil bir sistem halinde ve devletin menfaatleri çerçevesinde yapılmıştır. Sürgün edilen bazı aşiret ve büyük cemaatler iki veya üç parçaya ayrılarak iskan edilmiştir. Sürgün bölgesindeki idarecilere gönderilen hükümlerde sürgün olarak getirilip iskan edilen ahalinin toprağını terk etmemesi ve bunun için gerekli önlemleri alamalarını emretmiştir.

3.2.2. Cezaî Amaçla Yapılan Bireysel Sürgünler

Osmanlı Devleti cezaî amaçla yapılacak bireysel sürgünlerde, suçlu olan kişiyi tüm haklardan mahrum bırakmamış, sürgünler kısmen birtakım haklarının sınırlandırılması şeklinde vuku bulmuştur. Doayısıyla sürgün cezasına çarptırılan şahıs birçok özgürlüğe sahip olmuştur. Fakat hapis cezasıyla beraber tatbik edilince durum değişmiş ve sürgün olan kişi pek çok haktan mahrum edilmiştir. Sürgünden daha ağır bir ceza şekli olan kalebendlik cezası da idareciler tarafından yaygın olmasa da uygulanmıştır¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 937-938.

¹¹⁵⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 338.

¹¹⁶⁰ Erim, a.g.m. 81.

Bireysel sürgünlerde sürgün yeri genel itibariyle suçlu kişinin makamına, mevkisine veya işlenen suçun durumuna göre değişiklik arz etmiştir. Bireysel sürgünlerde suçlunun kaçmasının daha zor hâle gelmesi için özellikle Kıbrıs, Girit, Bozcaada, Sakız, Midilli, Akdeniz adaları, bazı sahil kaleleri ön plana çıkmıştır. Basit şekilde suçlar işleyen üst sınıf görevliler sürgüne gönderilince genelde Dimetoka, Malkara veya İstanbul'a yakın yerler seçilmiştir¹¹⁶¹. Bu yüzyılda yapılan bireysel sürgünlerin belli başlı sebepleri şöyle sıralanabilir;

3.2.3. Sürgün Cezalarının Uygulandığı Muhtelif Suçlar

3.2.3.1. Ahaliye Yapılan Te'addi ve Baskılar

Osmanlı Devleti'nde ahalinin huzurunu ve güvenliğini temin etmek, kanun dışı uygulamaları önlemek, emanet olarak telakki edilen ahalinin *zulmü tea 'addîden himâyet ve sıyânetini* sağlamak devleti yönetenlerin en önemli görevi olmuştur. Dolayısıyla ahaliye zülmeden, güvenlik ve asayişin sarsılmasına neden teşkil eden kişi veya kişiler görevi, konumu ve etnik durumlarına bakılmaksızın muhtelif cezalara çarptırılmıştır. İncelediğimiz dönem itibariyle bu türden suçları işleyen kişilerin genellikle ya kalebent edildiği ya da sürgün cezası ile cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Suçların bazen münferid bazen de birkaç kişilik gruplar tarafından işlendiği olmuştur. Bu minvalde işledikleri suçlardan dolayı sürgüne tabi tutulanlara bazı örnekler vermek meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

XVI. yüzyılın sonlarında vuku bulan ve XVII. yüzyılda da devam eden Celâli İsyanları ve bu isyanlarda isyancıların yaptıkları zülümler neticesinde pek çok kişi sürgün edilmiştir. 7 Rabîu'l-âhir 1013 / 2 Eylül 1604 tarihinde Atina Kadısı'na gönderilen hükümde, ahaliye zülmeden Mustafa isimli Celâli'nin derhal Kıbrıs'a sürgün edilmesi emredilmiştir¹¹⁶². Kastamonu'nun Ginolu Kazasından Kapıcı Mustafa ve oğulları şaki ve ehl-i fesad oldukları gerekçesiyle yine ulufeleri kesilip Kıbrıs'a sürülmeleri hakkında emir verilmiştir¹¹⁶³. Aynı tarihte Zile Kadısı'na ve

¹¹⁶¹ Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle ilgili Hattı-ı Hümayunları", *Osmanlı Tarihi Araştırma Dergisi (OTAM)*, 19, Ankara, 2006, 283.

¹¹⁶² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 77, hk. 271.

¹¹⁶³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1992; I. Ahmed dönemine ait kanunnâmede; *Eğer bir kişi ehl-i fesâd olsa, daima yaramaz işlerde bulunsa, müslümlar yüzüne karşı biz bunu hayırlı bilmeziz deseler, kadı ve subaşı aradan çıkalar, yasak koyduğum kişi hakkından geline şeklinde kesinlikle cezalandırılması emredilmiştir. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri*, IX, 534.

Voyvodası'na verilen talimatta Zile'de eşkiyalık faaliyetinde bulunan kişilerin tamamı sürgüne tabi tutulmuştur¹¹⁶⁴.

Bazı durumlarda yerel idarecilerden cesaret alarak ahaliye sıkıntılar çıkararak ve huzurun bozulmasına sebep olanlar mevcut olmuştur. Böyle bir hadise ise Şam'da Nasârâ Patriği olan İlyas'ın kardeşi Havran Ferman adlı zımmi, ehl-i örf taifesine yakın durarak ahaliye zulmetmiştir. Ahalinin şikayetleri üzerine Şam Paşası ve Kadısı'na 27 Receb 1027 / 20 Temmuz 1618'de yazılan hükmün son bölümünde; *mezbûrun fesâd ü şenâ'ati ve re'âyâya zulm ü te'addisi mukarrer olmağla o yirden alâkasın kat' itdürdükden sonra mezbûr zimmîyi fetvâ-yı şerîf mücebince nefy-i beled idüp kal'a-i mezbûra gönderüp iskân itdüresin*¹¹⁶⁵ talimatıyla yöreyle alakasının kesilip Kerekşûbek Kalesi'ne sürgün edilmesi uygun görülmüştür. Yine Filibe'de, Filibe Kadısı Mehmet Mehemi ve Filibe ahalisinden birçoğunun Karlova Kasabası ve Maraş Mahallesinde yaşayan Dobre ve oğlu Marko'nun ahaliyi rahatsız etmelerini şikayet etmeleri üzerine, bu iki şahsın Şahin Mahallesi'ne sürgün edilmeleri talimatı kayda geçirilmiştir¹¹⁶⁶.

Kız kaçırma hadiselerinden ötürü de sürgün cezaları verildiği olmuştur. Bozcaada Kadısı ve Dizdarı'na 5 Receb 1101 / 14 Nisan 1691'de gönderilen emr-i şerifte Dimetoka Kazası'nda ev basarak kız kaçırarak *mezbûr Emir Şaban islâh-ı nefis için şer'an te'dib ve takrire mustehakk olduğu, mezkur Bozcaada cezâresine nefy olunub ferman sadır oluncaya dek cezâre-bend olunmak için*¹¹⁶⁷. Emir Şaban adlı kişinin Bozcaada'ya sürgün edilmesi emredilmiştir. Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfına ve Kite Kazası Nâibine 10 Receb 1105 / 7 Mart 1694'de gönderilen hükümde Sultan Alaaddin Vakfı karyelerinde ahali haksızlıklarda bulunan ve fesad hâlleri olan kişilerin tamamının sürgün edildiği anlaşılmaktadır¹¹⁶⁸.

¹¹⁶⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk, 447.

¹¹⁶⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 82, hk. 191.

¹¹⁶⁶ TSMA, e, nr. 10359/1.

¹¹⁶⁷ Mehmet Ali Tan, 99 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (91-180), (Bitlis Eren- Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015, 119.

¹¹⁶⁸ Kulaksızoğlu dimekle ma'rûf Hacı Mehmed ve Şişman Halil bin Pîrî nâm kimesneler kendü hâllerinde olmayup şerîr ü gammâz olup dâ'imâ mîr-i mîrân ve müfettiş ve mütesellimler yanına varup fukarâyı gamz u tecrîm ve akçelerin aldurup ve tekâlifleri umûrına karışıp kendüler dahi küllî akçelerin alup bunun emsâli sû-i hâl ve fesâd ü şirret âdet-i müstemirreleri olmağla, perâkende vü perîşân olmalarına bâ'is oldukların bildirüp âsûde-hâl olmalarıçün mezbûrlar karye-i mezbûrdan ihrâc ve âhar kazâyı nefy ü iclâ olunmak. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 363.

Bazı durumlarda zımmilerin birtakım müfsidlerle iş birliği yaparak ahaliye baskı uyguladıkları anlaşılmaktadır¹¹⁶⁹. Osmanlı Devleti yabancı devletlerin vatandaşlarının da haklarını her durumda kendi ahalişi gibi güvence altına almaya çalışmıştır. Françe Padişahı'nın elçisi Barone de Şank, 10 Muharrem 1106 / 31 Ağustos 1694'de Avidik isimli bir Ermeninin, Fransa vatandaşı olanların evlerini basarak, eşyalarını garet eylediğini ve bundan dolayı Osmanlı Devleti'nden bu şahsın sürülmesini talep etmiştir. Yazılan hükümler neticesinde bu Ermeni Hanya Kalesi'ne sürgün edilmiştir¹¹⁷⁰. 30 Cemâziye'l-evvel 1107 / 6 Ocak 1696'da Limni Kadısı ve Atranos Nâibi'ne yazılan talimatlarda ise Atranos Kazasında ahaliye haksız şekilde zulmeden ve paralarını gaspeden kişilerin Limni Adası'na sürgün edilmesi emredilmiştir¹¹⁷¹. Haleb Valisi'ne ve Mollası'na gönderilen eşkiya ile işbirliği yaparak ahalinin huzurunu kaçıran Bülbül Ahmed isimli şahıs Kıbrıs Adası'na sürgün edilmiştir¹¹⁷².

Seferihisar ve Midilli kadılarına 29 Cemâziye'l-âhir 1107 / 14 Şubat 1696'da yazılan talimatlarda Seferihisar'da eşkiyalık yapan ve ahaliyi rahatsız eden üç şahsın Midilli Adası'na sürgün edilmiştir¹¹⁷³. Bursa Kadısı'na ve Hüdavendigâr Sancağı Mütesellimine 20 Receb 1107 / 24 Şubat 1696'da Atranos Kazası ahalisine haksız uygulamalarda bulunan üç şahıs yine Limni Adası'na sürgün edilmişlerdir¹¹⁷⁴. Ancak 10 Şaban 1107 / 15 Mart 1696'da yazılan ikinci talimatta sürgün edilen üç şahsın affedilerek serbest bırakılması istenmiştir¹¹⁷⁵. XVII. yüzyılın sonlarında özellikle son 10 yılda bireysel sürgünler bir çok yörede çoğalmıştır. Bu durum aslında bu dönemde merkezî otoritenin güçlü durumda olmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. 108 numaralı mühimme defterinde bu tarz sürgünlerin birçok örneği bulunmaktadır.

3.2.3.2.Dinî Konularda Hassasiyet Göstermeyen Görevlilerin Sürgünü

XVII. yüzyılda birçok alanda başlayan bozulma devletin dinî yapısını ve dolayısıyla din adamlarını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti bu yüzyılda çeşitli

¹¹⁶⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 405.

¹¹⁷⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 480.

¹¹⁷¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 61.

¹¹⁷² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 516.

¹¹⁷³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 234.

¹¹⁷⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 395.

¹¹⁷⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 456.

nedenlerden ötürü birçok müftü, kadı, imam, nâib ve müezzin gibi görevlileri dinî meselelere riyyet etmeme, ahaliye haksız uygulama ve te‘addide bulunma ve çeşitli fesad hâllerine dini alet etme gibi konulardan dolayı sürgüne göndermiştir. Dönemin kayıtlarına bakıldığında 16 Muharrem 1019 / 10 Nisan 1610’da Saruhan Beyi’ne gönderilen hükümde, kadılık vezifesinde olan Hüssam ile alakalı olarak yöre ahalişi tarafından pek çok şikayet yapılmıştır. Yapılan şikayetlerden ötürü Hüssam’ın sürgün edilmesi emredilmiştir¹¹⁷⁶.

21 Ramazan 1022 / 4 Kasım 1613’de Bosna Beylerbeyi ve Tuna Defterdarı olan Mehmed Paşa’ya gönderilen hükümde, Tuna civarında vergilerin toplanmasına mani olan Ahyolu Nâib’i Mahmud’un sürgün edilmesi için talimat verilmiştir¹¹⁷⁷. Hasköy Kadısı’na 7 Şevval 1022 / 20 Kasım 1613’te gönderilen talimatlarda Hasköy’de adam öldüren Sinan Paşa Cami-i Hatibi Süleyman’ın sürgün edilmesi istenmiştir¹¹⁷⁸. Trabolice Kadısı’na gönderilen bir hükümde, ahaliye zülmeden Kadı Ahmed’in; *dâyimâ re‘âyâyı ehl-i örfe gamazidüp rencide eyleyüp ahâlî-i memlekete küllî zararları vardır." diyü mezbûrlar nefy-i beled olmak bâbında*¹¹⁷⁹ talimatla ehl-i fesad olduğundan derhal başka bir diyara sürülmesi için emir verilmiştir. Bolu Sancağına tabi Zerzerene’de Kadı İslam’ın ahaliye haksız uygulamalarda bulunarak katl suçu işlediğinden ve diğer kadılara da rüşvet vererek bu durumdan kurtulmaya çalıştığından malum kadı’nın yakalanması ve kadıya gerekli cezanın verilmesi için emir yazılmıştır. Yakalanan kadı derhal sürgün edilmiştir¹¹⁸⁰.

16 Muharrem 1019 / 10 Nisan 1610’da Saruhan Beyi’ne ve Marmaracık Kadısı’na yazılan namelerde Sabık Kadı Hüssamın ahaliye baskı yaptığı ve çeşitli sıkıntılar yaşattığı anlaşılmaktadır. Gönderilen hükümde, söz konusu kişinin sürgün edilmesi ve birtakım haklardan yoksun bırakılması talimatı verilmiştir¹¹⁸¹. Bu dönemde bu tarz hüküm örneklerinin sayısı pek çoktur. 8 Şevval 1022 / 21 Kasım 1613’te Yerkesiği Kadısı’na yazılan namede ahaliye zülüm ve te‘addide bulunan,

¹¹⁷⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 454.

¹¹⁷⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 418.

¹¹⁷⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 438.

¹¹⁷⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 85, hk. 24.

¹¹⁸⁰ Kandıra, a.g.e. 24.

¹¹⁸¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 454.

mescit ve mektepleri yakan eski Yerkesiği Kadısı Halil'in Kıbrıs Adası'na sürgün edilmesi istenmiştir¹¹⁸².

Osmanlı Devleti, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesiyle otoriter bir yapı arz ederek bu dönemde Asitâne'de IV. Murad, Sultan İbrâhim ve IV. Mehmed zamanlarında ortaya çıkıp ve gittikçe devlet kademelerinde söz sahibi olmaya başlayan Kadızâdeliler hareketini bertaraf etmek için harekete geçmiştir¹¹⁸³. Nitekim bu cematın ileri gelenlerinden bazıları 1066 / 1655-1656 senesinde Kıbrıs Adasına nefy edilerek hareket bastırılmıştır¹¹⁸⁴.

1094 / 1682-1683'de Ayasofya Cuma Vaizi Ömer Efendi, Ayasofya Hatibi olan Horos Mustafa Efendiye kazf-ü şetm eylediği ve suçu sabit olduğundan

¹¹⁸² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 444.

¹¹⁸³ *Kadızâdeliler*; XVII. yüzyılda devletin içinde olduğu sosyal ve siyasi bunalımlar döneminde ortaya çıkan, vaizlerin öncülük ettiği dinî ve toplumsal bir harekettir. Faal dönemleri Sultan IV. Murad, Sultan İbrâhim ve IV. Mehmed dönemleridir. Fikri yapısı İbn Teymiyye'den etkilenen Mehmed Birgivi ve eseri Risale-i Birgivi'dir. Hareket ismini dönemin vaizi Kadızade Mehmed Efendi'den almıştır. İmam Birgivi'nin tesirinde kalan Kadızade Mehmed Efendi, Balıkesir yöresinden İstanbul'a gelerek, ününü burada elde etmiştir. Selatin camilerinde yaptığı ateşli vaazlar neticesinde insanları etkilemiştir. Özellikle esnaf üzerinde etkilidirler. Kadızâdeliler, toplumsal dönüşüm ve değişimlerin tamamına karşı çıkmışlar denilebilir. Dönemin ileri gelen devlet adamlarını etkileyerek devletin bazı kademelerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu fakılar ve vaizler grubu, XVII. yüzyılda dini, kültürel ve sosyal meselelerde kızıyan ve ülkeyi de tesiri altına alarak değişimleri engelleyen bir hareketin temsilcileri şeklinde tanımlamak abartılı olmayacaktır. Kadızâdelilerin en tesirli halefi Üstüvani Efendi olmuştur. Sultan IV. Mehmed zamanında ulema atamalarını denetim altında bulunduruyor, parayı kim daha fazla verse onu terfi ettiriyordu. Kadızâdelilerin sarayda oluşan nüfuzları, 1656 Çınar olayına kadar devam etti. Ancak bu sırada geniş yetkilerle sadaret gelen Köprülü Mehmed Paşa, tayin ve terfi işlemlerinde ulemanın görüşüne başvurmadan vazgeçti. Bundan ötürü Kadızâdeliler vaiz kürsülerinde ahaliyi etkileyerek ülkenin içinde olduğu iktisadi siyasi sarsıntılara neden olarak, bid'atların artmasından ve tarikat ehlinin kayırılmasının neden olduğunu ileri sürdüler. Bu durum ise durumun patlak vermesine neden olmuştur. Köprülü, devletin içinde olduğu sosyal ve siyasi hadiseleri sonlandırmak için Kadızâdeliler hareketini ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Dönemin önemli ulemasından Kadızâdeliler için fetvalar yayınlamış ve bunları devlet içerisinde fitne haline geldiğini ispatlayarak padişahın müsaade istemiştir. Ulemayı da arkasına alan Köprülü, Kadızâdelilerin ileri gelenlerinin mal varlıklarına el koydu. Daha sonra önde gelenlerin tamamını bu dönemde Kıbrıs Adasına sürgüne göndermiştir. Bu şekilde uzun zamandır toplumu geren, saraya ve padişaha istedikleri her şeyi yaptırmaya çalışan Kadızâdeliler kısa süre sonra sönüp gitmiştir. Selahattin Döğüş, "Osmanlı'da Bağnaz Bir Grup: Kadızâdeliler Hareketi", *Beyaztarih.com*, 02.06.2018 tarihli makale; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", XXIV, *DİA*, İstanbul, 2001, 100-102; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII- (1-2), (1983), 208-226.

¹¹⁸⁴ Zeyl-i Fezleke'de; *Taraf-ı şeriflerinden 544 sûret-i rızâ nümâyân olmuşken vezîr-i a'zam recâsıyla nefy olunmaların fermân eyledikleri cevâmî'-i İstanbul vâ'izlerinin meşhûrlarından olan Üstüvânî Efendi ve Seyyid Dîvâne Mustafâ Efendi ve Türk Ahmed Efendi nâm üç nefer vâ'iz, esnâ-yı va'zlarında, "Sadedden hâric bâ'is-i kıl ü kâl ve sebeb-i ihtilâl olıcak kelimâta cesâret idenlerin re'îsleri 545 bunlardır" deyü, üçü bile emr-i pâdişâhîle mâh-ı Zilhicce'nin on dördüncü gününde Kıbrıs'a nefy-i beled olunup, kürsileri gayrilere virildi ve sâbıkâ defterdârlıktan ma'zûl olup denilerek durumu kaydetmektedir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke., 71; Naima, a.g.e. VI, 1704-1709; Katip Çelebi, Fezleke, II, 124.*

İstanbul'dan nehyü tağrîb edilerek terbiye olunması için sürgün edilmiştir¹¹⁸⁵. İstanbul Kadısı Mîrza Mustafa Efendi, Vaiz Ömer Efendi ile olan çekişmelerinden dolayı Midilli Adasına *nehyü icla* olunmuştur¹¹⁸⁶. 2 Muharrem 1099 / 8 Kasım 1687'de bir kayıтта Hısn-ı Mansurda bulunan Hacı Abdülgani Camii Hatibi Ahmed'in dinî meselelere hassasiyet göstermemesinden ötürü sürgün edilmesi istenmiştir. Yerine vazifenin Halil'e tevcih edilmesi kararının verilmesi ise devletin vazifeli kişileri sürgün ederken hemen yerine yeni bir vazifeli atadığı ve mevcut açığı kapattığı anlaşılmaktadır¹¹⁸⁷.

Kıbrıs Beylerbeyi'ne gönderilen bir hükümde, Akşehir Kadısı Avni'nin zâlim ve mürteşi olduğu ve ahaliye her daim haksız uygulamalarda bulunduğu ve baskı yaptığı kaydedilmiştir. Devamında ise malum kadı'nın Kıbrıs Adasına sürülüp *nehyi beled* olana kadar kalması emredilmiştir¹¹⁸⁸. Aynı şekilde Akşehirde Mustafa adlı kadı da benzer durumlardan ötürü Kıbrıs Adasına sürgün edilmiştir¹¹⁸⁹.

Şaban 1102 / Nisan-Mayıs 1691'de Kıbrıs Valisi Ali Paşa'ya ve Lefkoşa kadısına gönderilen bir hükümde; *Sâbıkâ kâdiasker İmâm İbrahim Efendi ve dâmâdı Hasan ve Tevfikizâde ve Şayanzâde ashâb-ı arâziden olup, nehc-i fitne ve fesâd için halka mâ-lâ-ya'nî sözler söyleyüp, her vechle devlet-i âliyye olduklarına binâen cezîre-i Kıbrıs'a nehy olunmaları fermân olunmağın*¹¹⁹⁰ ifadeleriyle İbrahim Efendi ve yanında bulunan birkaç şahıs fesad ve uygunsuz hâllerinden ötürü Kıbrıs Adası'na sürgün edilmesi için emir verilmiştir. Rumeli Kazaskeri olan Hekimbaşızâde Yahya Efendi bazı uygunsuz sözlerinden ötürü malum vazifesinden azledilerek 1007 / 1695-1696 senesinde asıl vatani olan Haleb'e *nehy-ü tağrîb* edilmiştir¹¹⁹¹.

10 Cemâziye'l-âhir 1107 / 16 Ocak 1696'da İstanbul Mollasına ve Seddülbahir Kadısına gönderilen hükümde İstanbul'da Sofular Mahallesi'nde Cami İmamı Nureddin Ramazan isnad edilen fuhuş suçlarından ötürü Seddülbahir'e sürgün edilmiştir¹¹⁹².

¹¹⁸⁵ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 220; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 122

¹¹⁸⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 313.

¹¹⁸⁷ COA, AE.SMMD.IV, Dos. 104, Göm. 12120.

¹¹⁸⁸ Kandıra, *a.g.e.* 57.

¹¹⁸⁹ Kandıra, *a.g.e.* 57-58.

¹¹⁹⁰ Karacan, *a.g.e.* 234.

¹¹⁹¹ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 477.

¹¹⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 166.

Din adamlarının şarab ve benzeri şarhoşluk veren içecek maddeleri kullanması da yine onların sürgünlerine neden olmuştur. Bununla alakalı bir hüküm Gelibolu Kadısı'na yazılmıştır. Hükümde İmam Sabuncuoğlu Ahmed isimli şahıs şarap içerek çarşı ve kahvelerde *ehl-i ırza* laf atıp, *ehli fesad* ile düşüp kalktığı ve bu hallerinden ötürü Gelibolu'dan derhal sürgün edilmesi gerektiği yazılmıştır¹¹⁹³.

Devlet, adaleti sağlamak adına sürgünlere gelişi güzel göndermemiştir. Sürgün cezalarını tatbik etmeden önce yerel idarecilerden öncelikle suçlarının olup olmadığının tetkik edilmesini araştırılması istenmiştir. 24 Rabîu'l-evvel 1018 / 27 Haziran 1609'da Selanik Kadısına gönderilen talimatta Armiye Kadısı olan Mehmed hakkında verilen sürgün cezasının uygulanmadan önce hakkındaki suçlamaların doğruluk derecesinin araştırılıp aslı varsa sonra sürgüne tabi tutulmasını bildirmiştir¹¹⁹⁴.

Gayrimüslim din adamları da suçları sabit olduğu takdirde sürgün cezasına tabi tutulmuştur. Bununla ilgili olarak 25 Zi'l-hicce 1011 / 21 Mayıs 1603'te Kudüs Beyi ve Kadısı'na yazılan hükümde; *İstâbul'a patrik olan Rafail Südde-i sa'âdetime arz-ı hâl gönderüp mukaddema patrik olub nice fesâdı zâhir olmağla Rodos ceziresine sürgün olan Neofitos nâm râhib daima kefare tâifesi izlâl idüb mâl-ı mîrîye gadr ve kerudeliği i'lâm itmekle mezbûr Gürsina'da Tur-ı Sina) vâki' olan manastır'a habs itmet ferman olmağla*¹¹⁹⁵ hasıl olan hükümde çeşitli fesad hâlleri bulunan Neofitos isimli rahibin daha önce Rodos Adası'na sürüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak ıslah olmayıp aynı hallerine devam edince rahibin Tur-ı Sina'daki manastıra gönderilmesi ve burada nefsini ıslah edene kadar hapsedilmesi emredilmiştir. 10 Zi'l-kâde 1107 / 11 Haziran 1696'da İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'ya yazılan hükümde ise Ohan adlı Patriğin gayrimüslim ahali arasında ihtilal çıkararak kargaşaya neden olmasından Anadolu taraflarına sürgün edilmesi emredilmiştir¹¹⁹⁶.

Devletin diğer kurumlarında görülen tahrip ve bozulmalar dinî kurumlarını da etkilemiştir. Bu durum tabi olarak medreseleri ve orada yetişen din görevlilerini de etkisi altına almıştır. XVII. yüzyılda devlet tarafından görevlendirilerek taşraya

¹¹⁹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 32.

¹¹⁹⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 582.

¹¹⁹⁵ Demir, a.g.e. 39.

¹¹⁹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1234.

gönderilen müftü, kadı, vaiz, imam ve hatip gibi bazı dinî görevliler kendi bölgelerinde bazen adaletten uzaklaşarak ahaliye haksız uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu durum söz konusu olduğunda ve merkeze şikayetler geldiğinde merkezî idare hemen bölgenin idarecilerine durumun tatbik edilmesi için talimatlar vermiştir. Bununla haksız uygulamalarda bulunan bu görevliler derhal görevlerinden alınarak sürgüne gönderilmişlerdir.

Sürgünler yapılmadan önce görevlilerden sürgün edilecek şahıs veya şahıslar hakkında araştırmalar yapılmasını ve suçun işlendiği sabit olduğu takdirde sürgün edilmesi bildirilmiştir. Devlet, bu şekilde suçlara bulaşan ve ahaliye haksız uygulamalarda bulunan din adamlarından birçok kişiyi sürgüne göndermiştir. Verilen sürgün cezalarının süresi ise işlenen suçun niteliğine göre değişiklik arzemiştir. Ayrıca sürgün bölgesindeki idarecilere bazen talimatlar göndererek sürgün gelen kişilerden ıslah olunanların sürgün cezalarına son verilmesini emretmiştir.

3.2.3.3. Askerî ve İdarî Meselelere Dair Sürgünler

Harb durumlarında zahire ile beraber ordunun asker, araba, kalyoncu, güherçile ve deve gibi ihtiyaçların sağlanması büyük ehemmiyet taşımıştır. Bu durumdan dolayı merkezî idare, bu tarz ihtiyaçların sağlanmasında mümkün mertebe hassas olmuştur. Söz konusu ihtiyaçların temin edilmesinde görevli olanların ihmalkar davranmaları veya başarısız olmaları durumunda bir takım cezalara çarptırılmışlardır. Bu tarz durumlarda ihmalkar davranan veya görevini tam manasıyla yerine getiremeyen kişilere verilen en etkili ceza sürgünlere göndermek olmuştur. Bundan daha ağır ceza ise idam edilmesi olmuştur.

18 Rabû'l-âhir 1019 / 10 Temmuz 1610'da Bosna Beylerbeyi ve Ustrumca¹¹⁹⁷ Kadısı'na gönderilen hükümde, Sefer-i Hümayûn için verilen emirlere uymayan 14 kişinin Cezayir-i Garb'a sürgün edildiği anlaşılmaktadır¹¹⁹⁸. Devleti yönetenler askerî ve idarî meselelerde görevlilerin en ufak bir hatasında bile cazaî işleme maruz bırakmıştır. 29 Zi'l-hicce 1054 / 26 Şubat 1645'te Tershane Emmini olan Hüseyin Efendi vazifesini ihmal suçundan vazifeden azledilerek sürgün edilmiştir. Devlet, görevli zümreyi sürgüne tabi tutarken genelde haksız kazançlar elde etmişse

¹¹⁹⁷ Ustrumca; Bu dönemde Rumeli tarafında Köstendil'e tabi bir nahiyedir. *Osmanlı Yer Adları*, 98.

¹¹⁹⁸ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 78, hk. 1792.

mevcut mal varlığına el konulmuştur. Aynı şekilde Hüseyin Efendi'nin tüm mal varlığına el konularak merkezî hazineye aktarılmıştır¹¹⁹⁹.

Merkezî idare, askerî görevlilerle ilgili yapılan şikayetlere ayrı ehemmiyet göstermiştir. 10 Muharrem 1106 / 31 Ağustos 1694'te Seddülbahir Kalesi Dizdarına yazılan hükümde Dergah-ı Mualla Çavuşlarından olan Hasan Çavuş'un şikayeti ile İstanbul'da Serbölük vazifesini icra eden Ömer hakkında tahkikat yapılarak suçlamaların doğru olması durumunda derhal sürgün edilmesi yazılmıştır¹²⁰⁰. İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Zeynelabidin'e gönderilen bir hükümde, Ülgün Kalesi'nin yerli yeniçeri ağasının yaptığı ihanetlerden dolayı sürgün edilmesi istenmiştir¹²⁰¹.

Bazı durumlarda birtakım şahıslar ahalinin vergi vermemesi noktasında baskılar yaparak vergi gelirlerinin toplanmasını engelleme ve ihtilal çıkarma gibi girişimlerde bulunarak kargaşalara neden teşkil etmiştir. Bu tarz bir hüküm 29 Şaban 1107 / 3 Nisan 1696'da Şam Valisi'ne gönderilmiştir. Nakibüleşraf vekili Seyyid Abdülkerim, Emeviyye Cami-i Hatibi Süleyman ve Efendi ve refikleri Şeyh Yunus-ı Mısırî, Şeyh Osman-ı Kastan ve Dilaver oğlu Ali yöre ahalisini vergi vermemeye ve ihtilale teşvik ettiklerinden tamamı sürgün edilmiştir¹²⁰².

Azak Kalesi muhafazasına memur olan Dergah-ı Mualla Kapıcıbaşlarından Ali, izinsiz şekilde görev yerinden ayrılarak Edirne'ye gelmesi üzerine 30 Rabîu'l-evvel 1108 / 27 Ekim 1699'da Edirne Kaymakamı Vezir Hasan Paşa'ya yazılan talimatta Midilli Adası'na sürgün edilmesi emredilmiştir¹²⁰³. Bu dönemde me'mûr olmadığı halde sahte arz, ferman ve hüccet yazma cüretinde bulunan kişilerde derhal sürgüne gönderilmiştir. Üsküp Kadısı'na 29 Zi'l-hicce 1108 / 19 Temmuz 1697'de gönderilen bir hükümde, bu tarz suçluların derhal sürülmesi emredilmiştir¹²⁰⁴.

Devletin, Mısır'a ait hazineleri her sene Şevvâl ayında mutad olarak merkezî hazineye aktarılmıştır. Bu hazinenin aktarılmasında hazinedar olanlara büyük sorumluluk düşmüştür. Mısır Valisi Ahmed Paşa hazinenin merkezî hazineye

¹¹⁹⁹ Hüseyin Efendinin zapt edilen eşyalarının listesi için TSMA, e, nr. 532/20

¹²⁰⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 106, hk. 1283.

¹²⁰¹ COA A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1922.

¹²⁰² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 516

¹²⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1781.

¹²⁰⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 320.

aktarılması için Mısır'da hazinedar olan Ramazan Bey'e talimat vermiştir. Ancak hazinedar Ramazan, Mısır Valisi olan Ahmed Paşa'ya küfürlü şekilde hakaretler yapmıştır. Bu tarz konuşmaları ve vazifeyi aksatmasından ötürü Hazinedar Ramazan vazifesinden azledilerek Limni Adası'na sürgün edilmiştir. Tüm mal varlığına el konularak devlet hazinesine aktarılmıştır¹²⁰⁵.

Merkezî idare, askerî ve idarî meselelerde oldukça hassas davranmıştır. Dolayısıyla bu görevde bulunan bir kişinin vazifesinin ihmal etmesi ya da eksik yerine getirmesi durumunda sürgün, kalebendlik ve katledilme gibi cezalara çarptırılmıştır. Yine bir bölgeye sefer düzenlenecekse öncesinden idarecilerine ordunun ihtiyaçlarını temin etmeleri için talimatlar verilmiştir. Aksi bir durumda ise bu bölgenin idarecilerine ağır cezalar verilmiştir.

3.2.3.4. Gayrimeşru Münasebetler

Osmanlı Devleti, Kur'an-ı Kerim ve şer'iatın esaslarına tam bağlı olmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla toplumsal yapının temelini sarsılmaması adına gayr-meşru münasebetlere özellikle büyük kentlerde izin verilmemiş ve yasak suçlar arasında sayılmıştır. Kadın ya da erkek farketmeksizin fuhuşa ya da yolsuzluğa sapmak en büyük suç ve ahlaksızlık sayılmıştır. Devrin yaşam koşulları ve dinin esasları her şeyden önce erkek ve kadının namuslu olmasını emretmiştir. Devletin kanunları bu konularda oldukça hassas olmuş ve sıkı tedbirler almalarına rağmen yine de bu tarz suçlara bulaşanlar olmuştur. Fakat görevli memurlar fuhuşa karışanlara en ağır cezaları verdirmekten çekinmemişlerdir. O zamanın din ve ahlak telakkilerine göre, erkek ya da kadının fuhuşa bulaşması ahlaksızlığın en büyüğü sayılmıştır. Ahlaksız davranan kişileri sadece kanunlarda değil, toplumda da genelde dışlanmıştır¹²⁰⁶.

Kanunnâmelerde bu münasebetlere değinilerek bu tarz gayr-i ahlakî suçlara çeşitli cezalar verildiği anlaşılmaktadır. Kanunnâme-i Âl-i Osman'da; *Evvelâ cerîme kanda (kanunda) gerek mîrî subaşlarına ve gerek ehl-i tîmâr subaşlarına üç bin akça ola. Ve göz çıkmağa bin beş yüz akça ola. Ve kol kırılmağa bin akça ola. Baş*

¹²⁰⁵ Râşid Efendi tarihinde Hazinedarın el konulan mallarıyla ilgili; *Mısır'da olan emlâk-ü eşyâsı bi'l-cümle taraf-ı mîrîye kabz olunmak üzre Mısır Vâlîsi Vezir Abdurrahman Paşa'ya müekked emr-i âlî tahrir olundu* şeklinde kaydetmiştir. Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 202.

¹²⁰⁶ Uluçay, "Sürgünler Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan sürülenler", *Belleten*, XV (60), Ankara, 1951, 525.

yarığına elli akça ola. Ve bir kişi bir kişinin haremine nâzır olsa yirmi akça cerîme alına, ve bir kişi bir kişiyi fuhuş ile şöğse şer' ile ta'zîr olunup, kırk akça cerîme alına¹²⁰⁷ tarzında bazı suçlar vurgulanarak verilecek ceza türleri de belirtilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde vaki olan 1541 tarihli Erzurum Vilayeti Kanunnâmesi'nde; *Ve zinâ iden ki evli olsa a'lâ hallüden üçyüz ve mütevassıtü'l-hâlden ikiyüz ve ednadan yüz ve zinâ iden ergen olsa bu i'tibâr üzere ikiyüz ve ikiyüzelli ve yüz akçe alına*¹²⁰⁸ ifadesiyle caydırıcılık olması açısından bazen yüksek oranda para cezaları kesildiği anlaşılmaktadır.

Bozok Sancağına ait bir Kanunnâme'de; *Her kim zinâ itse şer'ân örfe isbat olsa ergense oniki altun alına, evli ise recm, olmazsa onbeş altun alına* yine aynı kanunnâmenin farklı bir maddesinde ise; *eğer pizevenklik dâyim san'atı ise yüzine kara sürtüp rüsvayı âlem ideler ve eğer değül ise beş altun alına*¹²⁰⁹ şeklinde gayr-ı ahlakî müsasebetleri ve bunu sanat hâline getirenlere verilecek cazaî suçlar kanunnâmelerde sabit olmuştur.

Sultan I. Ahmed zamanındaki bir kanunnâmede ise; *Eğer bir kimesne zinâ etse üzerine sabit olsa, evli ise ve gani olsa bin akçeye ve andan ziyâdeye kadir ise dört yüz akçe cerîme alına, vasat ise iki yüz , fakir ise elli akaçe alına*¹²¹⁰ denilerek bu tarz gayr-i ahlakî suçları önlemeye yönelik sert tedbirler almıştır. Ancak incelenen gayr-i ahlakî suçlarda bu cezaların dışında genelde sürgün cezası uygulanmıştır. Şeyhülislam fetvâlarında yine gayr-i ahlakî meselelere değinilmiş hatta bu tür hadiselerin önüne geçmek adına sürekli yabancı erkekleri evine davet eden ve karısıyla bir yerde oturtan kimseye tazir cezası verilmesi gerektiğini vurgulamıştır¹²¹¹.

XVII. yüzyılda gayr-i ahlakî suçların olduğunu belgeleyen birçok hüküm örneği mevcuttur. 2 Zi'l-kâde 1019 / 16 Ocak 1611'de Rakka Beylerbeyi'ne ve Ruha

¹²⁰⁷ Kanunnâme-i Âl-i Osman, 20.

¹²⁰⁸ Barkan, Kanunlar, I, 71.

¹²⁰⁹ Barkan, Kanunlar, I, 125.

¹²¹⁰ Kanunnânin devamında; *Zinâ eden ergen ise gani olsa yüz akçe, vasat olsa elli akçe, fakir olsa otuz akçe alına. Eğer zinâ eden kız oğlan ise, anın cürmi dahi ergen cürmi gibidir. Zinâ eden avret ise, erleri cürmi vere* ifadeleriyle açıklanmıştır. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, IX, 494.

¹²¹¹ *Bu mesele beyânında e'imme-i Hanefiyyeden cevab ne veçhiledir ki; Zeyd zevcesi Hind-i müslimeye ecnebi olan birkaç kimesneleri daima menziline getirip Hind ile bir yerde oturdur olsa Zeyd'e ne lâzım olur, beyân buyurula. El-cevâb; Allahu a'lem Ta'zîr-i Şedî şeklindeki ifadelerle kadının erkekle bir arada oturmasına dahi birçok durumda müsaade etmediği görülmektedir. Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvâları, 81.*

Kadısı'na gönderilen hükümde Ruha Kazası dahilinde yolda geçen erkekleri davet ederek fahişelik yapan kadınların olduğu ve bu kadınların sürgün edilmesi için talimat verilmiştir¹²¹². Sadece sürgün cezası değil bazen kalebendlik cezası da verilmiştir. Bozcaada Muhafızı ve Kadısı'na gönderilen hükümlerde, fuhuş yaptıkları anlaşılan ve suçları sabit olan iki hatunun kalebend edilmesi istenmiştir¹²¹³.

Sürgünlerde ilginç olan durum evli kadınların da fuhuş gibi suçlara bulaşmış olmasıdır. 10 Receb 1105 / 7 Mart 1694'te Bozcaada Kadısı'na yazılan hükümde; *Karcı Osman zevcesi Hadice Hatun nâ-mahrem kimesneler ihtilât ve fışk u fücûr ve şûrb-i müskirât idüp fesâd üzre olmağla*¹²¹⁴ Hatice isimli hatunun görevlilerce uyarılmasına rağmen uygunsuz hâllerine devam ettiği ve bunun üzerine *nefy-ü iclâ olunmak* tabiriyle sürgün edildiği anlaşılmaktadır.

Özellikle İstanbul'da gayr-ı ahlakî suçlara hiç taviz verilmemiş ve bu suçla bulaşanlar sürgüne gönderilmiştir 10 Cemâziye'l-âhir 1107 / 17 Aralık 1695'te İstanbul ve Bursa mollalarına yazılan hükümlerde İstanbul'da fahişelik yapan kadınların bir kısmının Bursa'ya sürülmesi, bir kısmının da Sedülbahir Kalesi'ne sürgün edilmelerine karar verilmiştir¹²¹⁵. Aynı tarihte İstanbul'da bir çok yerde kadınların fuhuş ve ahlaksızlığı meslek hâline getirdikleri anlaşılmaktadır. Pirinççi Sinan Mahallesi'nde dört kadın, Beşiktaş'ta üç kadın, Katip Hüsrev Mahallesi'nden yine bir kadın fuhuş suçları sabit görülerek tamamı Seddülbahir'e sürüldükleri anlaşılmaktadır. Merkezî idare fuhuş suçları işleyen çocuk sahibi kadınların çocuklarını onlardan almıştır. Alınan çocuklar ya akrabalarına veya temiz ailelerin yanına verilmiştir¹²¹⁶.

İstanbul'da bazı kişiler fuhuş işini meslek hâline getirerek ahalinin cariye ve zevcelerini ayartıp para mukabilinde satmayı veya fuhuş yaptırarak kazanç elde etmeye çalışmıştır. Grup hâlinde ortak çalışarak kadınları tuzağa düşürüp akabinde de fuhuşa zorlamışlardır. Bunlardan tespit edilen Süleyman, Mustafa, Salih ve

¹²¹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 79, hk. 1084.

¹²¹³ *Bozcaada muhâfızı ve kâdısına hüküm ki: Bundan esbah hür bey' eylemek âdet-i müstemirreleri olan Kara Fatma ve Türk Fatma dimekle meşhûre avratlar töhmet-i mezbûre ile hâlâ ittihâm ü ahz olunmalarıyla Bozcaada cezâresine nefy ü iclâ ve cezâre-bend olup minba'd fermân sâdır olmadıkca ıtlâk olunmayalar diyü yazılmışdır. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103,hk. 296.*

¹²¹⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 298.

¹²¹⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 65, 116.

¹²¹⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 174, 178, 180, 236,

Mümine isimli şahıslar Bozcaada'ya sürülmüşlerdir. Fuhuş yapan 12 kadının da yine Bozcaada'ya sürüldüğü hükümlerden anlaşılmaktadır¹²¹⁷.

Bu döneme ait kayıtlarda, cariye alışverişini yasakladığı anlaşılmaktadır. 29 Cemâziye'l-âhir 1109 / 12 Ocak 1698'de İstanbul Kadısı'na yazılan hükümde İstanbul'da cariye ticareti yapanlarının tamamının Rodos Adası'na sürgün edilmesi emredilmiştir¹²¹⁸. Sadece İstanbul değil Edirne ve Bursa Kadıları'na yazılan hükümlerde de gayr-i ahlakî suçlara bulaşan kadın ve erkeklerin tamamının kötü hâllerinden dolayı sürgün edilmeleri istenmiştir¹²¹⁹.

Gayr-i ahlakî münasebetlere dair suçlara sadece sürgün cezaları değil bazı durumlarda *recm*¹²²⁰ cezasıda uygulandığı görülmektedir. 1091 / 1680'de İstanbul'a tabi Aksaray semtinde Haffaf Abdullah Çelebi'nin hatunu ve yine aynı mahalde dükkânı olan bir *bezzâz*¹²²¹ Yahudi ile *hâlet-i mucâma* 'atta bulunması hadisesi vuku bulunca suçları şahitler huzurunda sabit olduğu anlaşılmaması neticesinde haklarındaki *recm* cezası uygulanmıştır¹²²².

Sürgüne gönderilen kişilerden ıslah olanlar affedilerek tekrardan eski memleketlerine geri dönebilmiştir Bununla ilgili bir hüküm 30 Cemâziye'l-evvel

¹²¹⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 520, 624, 625, 629, 638, 745.

¹²¹⁸ COA, A.DVS.MHM.d, nr. 110, hk. 1042.

¹²¹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1188.

¹²²⁰ *Recm*; Sözlük anlamı taşlamak olan *recm* ıstılah olarak şer'an zâni ile zâniye hakkında uygulanan en ağır ve sonucu ölümle olan bir cezadır. Atılan taşlara *recm* adı verilir. Cem' i "rûcum" dur. Bu cezaya müstahak olan kadın veya erkek, açılmış olan bir çukura beline kadar gömülür, daha sonra hazır bulunanlar tarafından atılan taşlarla öldürülürdü. Osmanlılar devrinde bu türden bir ceza tarih sayfalarına ilk olarak şu şekilde geçmiştir; "1091/1680 senesinde Aksaray'da haffaf Abdullah Efendi adlı kişinin eşi, bir Yahudi ile zina ettiği şahitler tarafından ispat edilmekle Rumeli kazaskeri (Beyaz Zade Ahmet Efendi) namında biri ikisinin de *recmine* fetva vermiş ve merkuman Sultan Ahmet Cami-i karşısında yılan şeklindeki dikili taş yanında kazılan çukura bellerine kader sokulup atılan taşlarla öldürülmüştür. Sultan IV. Mehmet, bu vak'ayı nadirattan olduğu cihetle Fazlı Paşa sarayına kadar gelerek seyretmiştir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 20; Râşid Efendi ise vakayı aktarırken; *Ol avrat ile Yahudî-i mezbûru habsten ihrac-ü ihzâr ve mezbûreyi hafr olunan çukura kollarına dek gömdüklerinden sonra cem' olan nâsın her biri bir taş atup recm ile helâk eyledile* şeklinde aktarmaktadır. Râşid Mehmed Efendi, a.g.e. I, 215.

¹²²¹ *Bezzâz*; Arapça bir kavram ve bezcilerle manifa'turacılara verilen addır. Bez, *manifatura eşyası satılan yere sonraları "bedestene" inkılâb eden "bezzazistan" denilirdi*. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 228.

¹²²² Zeyl-i Fezleke şöyle kaydetmektedir; *avret ile Yahûdî'yi meydân-ı siyâsete getürdiler. Yahûdiye "Müslimân ol kurtulur, cennete girersin" dimekle, şeref-i İslâm ile müşerref olduktan sonra tûç ejderhâ dibinde boynu uruldu ve avret dahi hafr olunan çukura beline değin gömülüp, "Bana bu husûsda iftirâdır cürm-i kabâhatim yokdur. Şehzâdelerin başıçün kıyma, beni âzâd eyle" deyü feryâd ü figân ide gördi. Isgâ olunmayup, ibtidâ karındaşı ve akabince etrâfında mâ-halaka'llâhu rûz-ı mahşerde nişân virir seyirci taş üşürüp keşkek itdiler ve andan ikisin bile kaldırıp defn eylediler*. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 758.

1075 / 19 Aralık 1664'te Galata Mollası'na ve Marmara Adası Voyvodası'na yazılarak nefsinin ıslah için adalara sürgün edilen kadınların gayr-i ahlakî hâlleri kalmamışsa serbest bırakılmaları talimatı verilmiştir¹²²³.

Sürgüne gönderilen şahısların sürgün mahaline varana kadarki, bütün giderleri devlet tarafından karşılandığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 6 Cemâziye'l-evvel 1107 / 13 Aralık 1695 tarihli bir vesikada Bursa'ya sürgün edilmiş olan kadın ve erkekler için ücreti mirî tarafından verilmek üzere bir kayık ve yolda lazım olan çeşitli eşyaların verilmesi için İstanbul Gümrük Emni Ali Ağa'ya talimat verilmiştir¹²²⁴.

Devlet ilk dönemlerden itibaren toplumsal yapının temel olan aile müessesesini sağlam tutmak adına gayr-ı ahlakî münasebetlere izin vermemiştir. Kanunnamelerde bu durumla ilgili gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Ayrıca hem şer'î ve hem de örfî kanunlarda bu tarz suçlara gerekli cezaları vermekten çekinmemiştir. Ancak bu yüzyılda devletin işleyişinde meydana gelen siyasî, iktisadî, askerî ve sosyal buhranlar toplumun gayr-ı ahlakî düzenini de bozmuştur. Özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde, ticaret şeklinde yapılması hadisesi malum durumu arz etmesi açısından önemlidir. Devlet, idarecilere verdiği talimatlarda bu tarz gayr-ı ahlakî suçluların hemen sürgün edilmesi talimatını vermiştir. Sürgün yeri olarak genelde Bozcaada veya Seddülbahir olmuştur.

3.2.3.5. Rüşvet ve Görevi Kötüye Kullanma

Rüşvet sözlükte birine yaptığı iş karşılığında verilen ücret demektir. Terim olarak bir hakkı iptal etmek veya bir haksızlığı hak bir durum şekline getirmek adına yapılan ödemedir¹²²⁵. Osmanlı Devleti'nde herhangi bir devlet hizmetinde vazifeli olan şahıslar, vazifelerini icap ettiği şekilde icra etmedikleri ya da bu vazifeyi kötüye kullandığı takdirde cezaya çarptırılmıştır. Dolayısıyla rüşvet devletin önemle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Bu durumdan rüşvet hadiseleri fetvâlara da konu olmuştur. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi rüşvet ile ilgili fetvâsında rüşvet

¹²²³ *İslâhı nefis itmek için nefy olunmuş hâtûnlar cezâre-i mezbûreden ıtlak olunmak bâbında emr-i şerîfîm ricâ ettiği ecilden imdi mestur olan hâtûnların ıtlak olunmak için yalınmıştır.* Müjge Karaca, 94 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008, .

¹²²⁴ COA, AE.SMST.II, Dos. 12, Göm. 1160.

¹²²⁵ Bilmen, *Hukûk i İslâmiye ve Istılâhât ı Fıkhiyye Kamûsu*, VIII, 208.

almanın caiz olmadığını belirtmiştir. Bir başka fetvâsında ise rüşvet olarak verilen ödemenin gerektiği durumda geri alınabileceğini ve bunun herhangi bir hukukî mesuliyetinin olmadığını vurgulamıştır¹²²⁶. Başka bir fetvâda ise; *Rüşvet alan hâkimin rüşvet veren lehine verdiği karar geçersizdir*¹²²⁷ diyerek kadı ve nâib gibi rüşvet alanların verdikleri kararlar geçersiz olduğu vurgulanmıştır.

XVII. yüzyıldan itibaren meydana gelen bozulmaların bir nedeni de devlet görevlileri tarafından alınmaya başlanan ve âdet hâline getirilen rüşvet hali olmuştur. Kitâb-i Müstetâb’da rüşvetle ilgili olarak; *ve bu zıkr olunan mâddelerden mâ‘adâ bir madde dahi budur ki Âsitâne-i sa‘âdetde olan cemî‘-i ehl-i menâsib yirmi beş ve otuz yıldan berû rüşvet tarîkine sâlik olmuşlardır ve rüşveti dahi bir mertebeye iletmışler ki hedâyâ deyû âşkâre kapudan kapuya virilür ve alınur olmuşdur. Devlet mâbeynlerinde mübâh mertebesine iletmışlerdir. Sâ‘ir taşrada olan kuzat efendiler ve mîr-i mîrân ve mîr-i livâ ve sâ‘ir hükkâm nâmında olanların ekseri bu belaya mübtelâ olmuşlardır*¹²²⁸ cümleleriyle kaydetmiştir. Artık meydana gelen bozulma ve yolsuzluklara kılıflar uydurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Koçi Bey ise; *Bu kadar aşub ve fitne–i fesâda ve re‘âyâ ve memâlik harâbına ve hazâ‘in-i emvâlin noksânına sebeb rüşvet habîsi olmuşdur. Mâdâm ki vech-i arzdan rüşvet def‘ olunmaya adâlet mümkün olmaz*¹²²⁹ diyerek kötü gidişin önemli bir gerekçesi de her yerde zuhur eden rüşvet illeti olduğunu ve bu bitirilmedikçe de adaletin sağlanamayacağını vurgulamıştır. Naima; *imdi mâdemki rüşvet âlemden ref olunmaya. Kimse rahat bulmaz ve re‘âyâ ma‘mûr olmaz*¹²³⁰ ifadesiyle rüşvetin ne kadar sıkıntılı bir hadise olduğunu aktarmaktadır.

Rüşvet hadiselerinde başta gelen ceza sürgün cezası olmuştur. 21 Ramazan 1020 / 27 Kasım 1611’de Bosna Beylerbeyi ve Tuna Defterdarı Mehmed Paşa’ya gönderilen bir hükümde, Tuna’da vazifesini kötüye kullanarak ahalinin vergilerini vermesine mani olan Tuna Nâibi Mahmud’un vazifeden azledilerek sürgüne gönderilmesi yazılmıştır¹²³¹. Kıbrıs Valisi Vezir Ali Paşa’ya ve Lefkoşa Kadısı’na 29

¹²²⁶ Düzenli, a.g.e. 116

¹²²⁷ Şeyhülislâm Feyzullah Efendinin rüşvet ile alakalı vermiş olduğu fetvâ. *Osmanlı Arşivinde Şeyhülislâm Fetvâları*, 87.

¹²²⁸ *Kitâb-i Müstetâb*, 5, 23.

¹²²⁹ Koçi Bey, a.g.e. 189.

¹²³⁰ Naima, a.g.e. IV, 1387.

¹²³¹ COA. A. DVNS. MHM. d. nr. 80, hk. 418.

Şaban 1102 / 28 Mayıs 1691’de gönderilen bir hükümde İmam olan İbrahim Efendi’nin rüşvet alması, fitne ve fesad hâllerinin tespit edilmesi üzerine sürgün edilmesi emredilmiştir¹²³².

10 Ramazan 1107 / 13 Nisan 1696’da idarecilere verilen talimatta İstanbul’da imamlık yapan Mustafa’nın kötü hâllerinden ötürü Bozcaada’ya sürgün edilmesi emredilmiştir¹²³³. Musul Kadısına 10 Zi’l-kâde 1107 / 11 Haziran 1696’da gönderilen bir hükümde, görevini ihmal eden ve kötüye kullanan ve ahaliden rüşvet alan Amid Kadısı Mehmed’in Haleb’e gönderilmesi ve orada zorunlu ikateme mecbur edilmesi istenmiştir¹²³⁴. 29 Rabîu’l-evvel 1109 / 13 Aralık 1697’de İstanbul Kaymakamı’na ve Mollası’na yazılan bir hükümde ise, Bursa Kadısı Güzelhisarı Ahmed’in görevini yerine getirememesinden ötürü azledilerek sürgün edilmesi emredilmiştir. Yazılan ikinci bir hükümde Kadı Ahmed’in Bozcaada’ya sürülmesi kararlaştırılmıştır¹²³⁵.

İlk dönemlerden beri varlığı aşikar olan rüşvet, bazı dönemlerde zuhur eden ekonomik buhranlar, harpler vb. hadiselerin toplumsal hayatta ortaya çıkardığı olumsuzluklarla beraber artış göstermiştir. Hatta dönemi anlatan bir kronikte; *Öyle olsa re‘âyâ derdmendler bunların zulm ve ta‘âddilerinden zorba ve Celâlî olanlara hayr du‘âlar ider olmuşlardır*¹²³⁶ ifadeleriyle rüşvetin öyle bir hâl aldığını ve ahalinin Celâlî çeteleri’ne dua eder hâle geldiğini kaydetmektedir. Bu gibi suçların önüne geçebilmek adına merkezî idare vazifeden azledilmenin yanında katledilmelerine kadar en ağır cezaları uygulamıştır. Bununla alakalı olarak Raşid Efendi 27 Şevvâl 1071 / 25 Haziran 1661’de geçen bir hadise aynen şöyle; *Haleb Valisi Vezir Haseki Mehmed Paşa Haleb’de sikke-i mağşuşe işletüp bâzâr-ı te‘atîye kesâd ve nizâm-ı te‘âmüle fesâd verdi deyü sadria‘zam tarafından arz ve telhîs olunmağla sâdır olan fermân-ı hümayûn mücebince azlu ihzar ve mâhî şevvâlin yirmi yedinci günü şimşîr-i tîr-i kah-u gazab derkâr kılındı*¹²³⁷. Nitekim hadiseden anlaşıldığı gibi merkezî idare sadece sürgün cezası değil gerekli durumlarda ve affedilemeyecek suçlarda suçlunun katledilmesine de karar vermiştir.

¹²³² Karacan, a.g.e. 234.

¹²³³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 806.

¹²³⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 1231.

¹²³⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 542,1111.

¹²³⁶ *Kitâb-i Müstetâb*, 8.

¹²³⁷ Raşid Mehmed Efendi, a.g.e. III, 14.

Rüşvet suçunu işleyen vazifeli kim olursa olsun, ceza verilmiştir¹²³⁸. Niğde Sancağına hatiplik vazifesinde olan Mehmed yöredeki bazı idarecilerle de iş birliği yaparak sahte arzlar düzenleyerek görev belgeleri hazırlattığı, buna mukabil ahaliden rüşvet aldığı ve daha birçok uygunsuz işler yaptığı tespit edilince 20 Cemâziye'l-âhir 1108 / 14 Ocak 1697'de Niğde Kadısına ve Mütessellimine yazılan hükümde Hatip Mehmed ve işbirlikçileri olan idarecilerin vazifeden azledilerek sürgün edilmeleri emredilmiştir¹²³⁹. 10 Receb 1109 / 22 Ocak 1698 tarihli bir hükümse ise Kedegara Kadısı'ndan ahalinin sürekli şikayetçi olduğu Divan-ı Hümayûn Çavuşbaşı'sına yazılan hükümde kadı'nın derhal azledilmesi ve sürgün edilmesi istenmiştir¹²⁴⁰.

Bağdat Valisi Vezir İsmail Paşa'ya hitaben 10 Şevval 1109 / 21 Nisan 1698'de yazılan hükümde Bağdat mahkemesinde başkatip olan Abdürrezak ve Bağdat'ta başmuhasibeci olan Yahya'nın ahaliden rüşvet alma ve kargaşalara neden olma gibi suçlardan azledilerek katledilmeleri veya sürgüne gönderilmeleri emredilmiştir¹²⁴¹. İstanbul Mollası'na ve Kaymakamı'na 20 Cemâziye'l-âhir 1110 7 24 Aralık 1698'de yazılan bir hükümde Haleb Kadısı Şemseddin-zâde Mehmed'in kaza görevi zamanında verdiği meşru olmayan hüccetlerden dolayı Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ilamıyla Gelibolu'ya sürgün edildiği anlaşılmaktadır¹²⁴². Bazı durumlarda suçlular rüşvet vererek cezalarını affettirebilmiş veya sürgüne yollanmaktan kurtulabilmiştir. 1098 / 1687'de eski Manisa Yeniçeri Serdarı Mahmud Cavaş katline karar verilecek bazı şeylerden dolayı şikâyet edilmiştir. Ancak canını kurtarmak için yerel idarecilere dört yüz kuruş kadar rüşvet vererek canını kurtarmıştır¹²⁴³. Devlet, vazifesini hakkıyla icra etmeyen ve kötü hâllere karışan kim olursa olsun azlederek sürgüne göndermiştir. Bandırma'ya 20 Şevval 1110 / 21 Nisan 1699'da gönderilen bir hükümde İstanbul Ermeni Patriği olan rahibin işlerine müdahale ederek karışan Serkiz Rahibin Bandırma'ya sürgün edilmesi için karar verilmiştir¹²⁴⁴.

¹²³⁸ Daşcıoğlu, *a.g.e.* 100.

¹²³⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 992.

¹²⁴⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1116.

¹²⁴¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1581.

¹²⁴² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2499.

¹²⁴³ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 108.

¹²⁴⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr.110, hk. 2989.

Neticede XVII. yüzyılda yaşanan buhranlar ve muhtelif kargaşaları özellikle taşrada bazı idareciler kendileri için fırsata çevirmeye çalışarak adaletten uzaklaşabilmişlerdir. Dönemi anlatan müverihler genel bozulmaların temelini rüşvet olduğuna dikkat çekmişlerdir. Merkezî idare taşradaki yöneticilere ve sorumlulara yazdığı talimatlarda rüşvet alan ve görevini kötüye kullanan kişilerin vazifelerinden azledilmesini istemiştir. İşlenen suçun mahiyetine göre katl, kalebend veya sürgün cezası verilmiştir. Rüşvetin yaygın olduğu dönemler genelde otoritenin zayıf olduğu dönemlerdi. XVII. yüzyılda rüşvetin en çok görüldüğü dönem ise Sultan İbrahim (1640-1648) dönemi olmuştur. Bu dönemde özellikle devlet adamları arasında da rüşvet hayli artmıştır. Rüşvetin özellikle askerî, malî işlerde ve devlet memuru atamalarında yaygın olduğu anlaşılmaktadır¹²⁴⁵. Rüşvet alımı devletteki bozulmaları tetiklemiştir. Özellikle idarecilerin rüşvet alıp vermesi, yönetim kademelerini olumsuz etkilemiştir.

Dönemin padişahları rüşvet hadiselerini sonlandırmak veya azaltmak için bazı tedbirlere başvurmuştur. Padişahlar zaman zaman tebdil-i kıyafet gezerek kendileri gözlemlerde bulunmaya çalışmıştır. Yine bazen gizli casuslar vasıtasıyla rüşvet alan ve verenleri tespit etmeye çalışmışlardır. Rüşvet suç sayıldığından rüşvet aldıkları veya verdikleri tespit edilen kişilerin görevleri ne olursa olsun azledilmekteydiler. Ayrıca suçun ağırlığına göre sürgüne gönderilmekteydi. Böyle sert tedbirlere başvurulmasının temel nedeni ise devlet içerisine yerleşmiş olan rüşvet suçlarına son vermek ve aynı zamanda yayılmasını engellemektir. Ancak alınan tüm önlemlere ve verilen cezalara rağmen rüşvet hadiseleri bitmemiştir.

3.2.3.6. Tezvîr, Falcılık ve Hakaret Etme

Tezvîr, kelime manası olarak yalan konuşma ara bozma veya kötülük amacıyla söz söyleme şeklinde bir tabirdir¹²⁴⁶. Yaygınlığı ve etkisi, ağır neticeleri gibi nedenlerle yalan her dönemde insanlığın en önemli ahlâk sorunlarından birini teşkil etmiş, tüm dinlerde ve ahlâk kitaplarında günah sayılmış ve kötü görülmüştür.

¹²⁴⁵ Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985, 84.

¹²⁴⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 402; Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 1291.

İslâm kültüründe de tezvîr meselesi geniş bir literatür oluşturmuştur¹²⁴⁷. Düzmeçilik, uydurukçuluk ve fitnecilik gibi davranışlar tezvîr olarak tanımlanmıştır¹²⁴⁸.

Kanunnâmelerde; *ve eğer yalan yere kasd ile tanıklığı zâhir olsa veya kasd ile yalan yere and içdüğü zâhir olsa yüzüne kara dürtüb teşhir ideler yahud beş altun alına*¹²⁴⁹ ifadesiyle yalan yere yemin etmek veya yalan konuştuğu anlaşılmaması durumunda suçlu ya toplum içinde yüzüne kara sürüp teşhir edilmiş yalancı olduğu anlaşılsın diye ya da parasal cezaya çarptırılmıştır. Böylece kanunnâmelerde anlaşıldığı şekilde devlet yalan konuşmanın veya yalan yere şahitlik yapmanın önüne geçmeye çalışarak toplumsal bozulmaları önlenmeye gayret etmiştir

Sürgüne gönderilen kişilerin sürgün edilme nedenlerinden biri diline sahip olmayıp yalan söylemek ve mesnetsiz sözler sarf ederek koğuculuk ve arabozuculuk yaparak fitneye sebep olmak olmuştur. 10 Cemâziye'l-âhir 1107 / 16 Ocak 1696'da Limni Kadısı'na gönderilen hükümde, İstanbul ahalisinden olup yalancı şahitlik yapan iki şahsın Limni Adası'na sürgüne gönderildiği anlaşılmaktadır¹²⁵⁰. Muharrem 1109 / Temmuz-Ağustos 1697'de Edirne'den Bozcaada'ya kadar güzergâhtaki idarecilere yazılan talimatlarda kalpazanlık yapan ve sahte fermanlar düzenleyenlerin tamamının Bozcaada'ya sürülmesi istenmiştir¹²⁵¹. 10 Zi'l-kâde 1109 / 20 Mayıs 1698'de Temeşvar Muhafızı Vezir Yusuf Paşa'ya yazılan hükümde, Temeşvar'da önceki beylerbeyi olan Mustafa Paşa'nın Paşalığı ve akabinden verilen başağalığı fitne ve fesadından ötürü kaldırılarak sürgün edilmesi uygun görülmüştür¹²⁵². Aynı şekilde Kûdüs'teki Rum Patriğinin ve diğer *ehl-i zimmet* ahalinin şikayetler üzerine fesatkar halleri görülen Halepli Mustafa Ağa, Kûdüs Kadısı'na yazılan talimatla Kıbrıs Adası'na sürülmüştür¹²⁵³.

¹²⁴⁷ Tezvîr ile alakalı olarak bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbar*, (Neş. Yûsuf Ali Tavîl), Beyrut, 1986, II, 30-36; İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, ((Neş. Muhammed Mürsî el-Hûlî Abdülkâdir el-Katt), Kahire, 1962, I, 572-578; Toshihiko Izutsu, *Kuran'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul 1991, 140-146.

¹²⁴⁸ www.seslisözlük.net, erişim: 05.07.2020 14: 59.

¹²⁴⁹ Barkan, *Kanunlar*, I, 126.

¹²⁵⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 117.

¹²⁵¹ Muhammet H. Demirsoy, *109 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2001, 79.

¹²⁵² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 1753.

¹²⁵³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2561, 2562.

Birilerini gamâzlama yine suç ve hakaret sayılmış, çoğu durumda bu suçlulara sürgün cezası verilmiştir. Daha önceden gamâzlık yaptığı için Erzurum Kalesi'nde kalebend edilen Molla Yakub'un *ıslah-ı nefis* olmaması üzerine Goniya Sancakbeyi ve Kadısı'na yazılan talimatta Goniya'ya sürgün edilmesi bildirilmiştir¹²⁵⁴.

Bir diğer önemli durum ise falcılıktı. Falcılık, fala bakanlar için kullanılmış olan bir tanımdır. Fal, gelecekte meydana gelecek hadiseleri anlamak amacıyla yapılan şeylere denilmiştir. Fal, zayıf karakterli insanların inandıkları uydurma bir şey olduğu için falcılar toplum arasında yalancı olarak karşılık bulmuştur¹²⁵⁵. 20 Zi'l-kâde 1106 / 2 Temmuz 1695'te Dimetoka Nâibi'ne gönderilen bir hükümde; *Remmal ve veffâk ve kehene tâifesinden lup mutaka cerr-i mal içün bazı kimesnelere veşk ve tılsımât verip ol vecihle yanına nâsı cem' eden kimesnelerin şer'an men' ve def'i lâzımdır deyü bi'l-fil akdâ kudâti'l-müslimin Edirne kadısı Mevlâna Ali zîde fedâiluhû i'lâm etmeğin şeyh Davud ehl-i fesâddan olmağla Dimetokaya nefy olunmak*¹²⁵⁶ babında falcılık yapan Şeyh Davud'un sürgün edilmesi emredilmiştir. Ancak 10 Muharrem 1107 / 21 Ağustos 1695'te ise yazılan ikinci bir emirde Şeyh Davud ıslah olunmuşsa sürgün cezasının affedilmesi için talimat yazılmıştır¹²⁵⁷.

XVII. yüzyılda yine yalan konuşmak, fal bakmak, insanlara hakaret etmek gibi davranışlar suç sayılmıştır. Osmanlı kanunamelerinde bu tarz suçlara yer verilerek, hatta uygulanacak cezaî durum dahi bildirilmiştir. Yine yazılan birçok ahlak kitabında yalan söz söylemek ve falcılık gibi davranışlar suç sayılmıştır. Sadece yalan söz söylemek ve falcılık yapmak değil, diline sahip olmayıp mesnetsiz sözler sarfetmek, insanlar arasında arabozuculuk yapmak, fitneye sebep olmak ve insanlara karşı küfür şeklinde ağır sözler sarfetmek genelde suç sayılmış. Bu sulara verilen cezalar suçun durumuna göre, hafif suçlara değnekle dövme cezası verilirken, daha ağır suçlarda ise sürgün cezası verilmiştir. Sürgünün süresi ile alakalı açıklama yapılmazken, suçlunun ıslah olma durumuna göre sürgün cezası sonlandırılmıştır.

¹²⁵⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 111, hk. 1443.

¹²⁵⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri*, I, 588.

¹²⁵⁶ Kılıç, *a.g.e.* 24.

¹²⁵⁷ Kılıç, *a.g.e.* 25.

3.2.3.7. Keyfi Sebepler ve Sebebi Zikredilmeyen Suçlar

Mevcut hükümlerde neden sürgün edildikleri açıklanmayan ve dönemin kaynaklarında haklarında bilgi verilmeyen bir takım suçlarda olmuştur. Bu tarz suçlara sürgün cezası verildiğinde olmuştur. Bu sürgünlerin bir kısmında; *vazifesi dışında hilâf-i teveffühünden lisanını adem-i muhafaza'dan* veya *hilâfi rıza hareketine binaen yada uygunsuz bazı evza ve etvarı* görüldüğünden gibi kısa açıklamalarla tam olarak neden ve hangi suçlardan sürüldükleri anlaşılmamaktadır.

Bireysel sürgünler kanunların dışında bazı durumlarda ise çekememezlik veya birilerinin tarafını tutma gibi nedenlerde sürülmelerine neden teşkil etmiştir. İhtilal, ayaklanmalar ve devlet ricali arasındaki çekişmelerden ötürü hemen her yüzyılda birçok kişi azl ve nefy edilmiştir. Bu durumun XVII. yüzyılda da pek çok örneği mevcuttur. Râşid Efendi; *mûmâ-ileyh Mirza Mustafa Efendi azl ve Midilli Cezâresine nefy fermân olundu*¹²⁵⁸. İstanbul Kadısı olan Mirza Mehmed Efendi sebebi zikredilmeden vazifesinden azledilerek Midilli Adası'na sürgüne gönderilmiştir. 11 Şaban 1106 / 27 Mart 1695'te sürgün edilen bir diğer devlet görevlisi ise Dârüssa'âde Ağası Nezir Ağa olmuştur. Azline bir sebep yok iken Sadrazam Mustafa Paşa tarafından azledilerek yerine Haseki Sultan Başağaları İshak Ağa'ya vazife tevdi edilmiştir. Nezir Ağa ise herhangi bir sebep gösterilmeden Mısır'a sürgün edilmiştir¹²⁵⁹.

XVII. yüzyılda devlet kademelerinde görülen birçok bozulma idarecileri zor durumda bırakmıştır. Dolayısıyla idareciler zaman zaman toplumsal sarsıntıları engellemek ve nizamı sağlamak adına bazı sert tedbirler almışlardır. Ancak idareciler tarafından bazen kişilere uygulanan suçların nedeninin açıklanmadığı da olmuştur. Dönemin kroniklerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı devlet adamları arasında yaşanan rekabetlerin bu tarz sürgünlere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim devlet kademelerinde yükselmenin temel kaideleri vardı. Fakat bazı idareciler, özellikle saraya yakınlığı bulunan kişiler birtakım mevkilere gelmek amacıyla, suçsuz bazı kişileri nedensiz şekilde sürgüne gönderdiği olmuştur. XVII. yüzyılda bu tarz hadiseler devlette yaşanan çeşitli şartınların daha da şiddetlenmesine neden teşkil etmiştir.

¹²⁵⁸ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 357.

¹²⁵⁹ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 457.

3.2.3.8. Siyasî ve İdarî Meselelerden Ötürü Makam Sahiplerinin Sürülmesi

XVII. yüzyılda sadece sıradan ahali veya memur sınıfından kişiler değil birçok kez üst düzey yöneticiler de sürgüne gönderilmiştir. Yani suçu işleyen ve toplumun huzurunu zedeleyen kim olursa olsun yasalar gereği suçu ne ise cezası uygulanmıştır. XVII. yüzyılda böylece yönetici kesimden pek çok kişi vazifesinden azledilmiştir. Vazifesinden azledilen pekçok devlet görevlisinin de çeşitli suçlardanötürü sürgün edildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu tarz sürgünler ile alakalı bazı örneklere bakılırsa mesele daha iyi anlaşılacaktır.

Devlet, bu yüzyılda pek çok şeyhüslâmı azletmek zorunda kalmıştır. Bunlardan biri olan Behâyî Mehmed Efendi (d. 1601- ö. 1654) 8 Receb 1059 /18 Temmuz 1649 şeyhüslâmlık makamına getirilmiştir. Ancak bu dönemde ocak ağalarıyla çekişme içerisinde olması ve ocak ağalarının desteklediği Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ile olan çekişmeleri neticesinde kısa süre sonra vazifesinden azledilerek Midilli Adası'na sürgüne gönderilmiştir¹²⁶⁰. Siyavuş Paşa sadrazamlık makamına gelince sürgünde ıslah olduğu kanaatiyle Behâyî Mehmed Efendi'nin sürgün cezası affedilerek 11 Ramazan 1062 / 16 Ağustos 1652'de ikinci kez şeyhüslâmlık makamına getirilmiştir¹²⁶¹.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (d. 1591- ö. 1658), I. Mustafa'nın saltanatı esnasında Fatih Cami-i Olayı'na¹²⁶² dahil olduğundan 1623'te vazifeden azledilerek Kıbrıs'a sürgün edilmiştir. Kâtip Çelebi; *Menzil-i mezbûrda, İstanbul Kadısı iken Kıbrıs'a sürülen Karaçelebi-zâde Abdülazîz Efendi Âsitâne'ye gelmek için fermân olundu*¹²⁶³ ifadesiyle sürgün cezasının affedildiğini kaydetmektedir. Ocak 1634'te affedilerek İstanbul'un Kadılığı gibi mühim bir vazife verilmiştir. Fakat narh

¹²⁶⁰ Kâtip Çelebi Fezleke'de; *Çün Bahâ'î Efendi ba'zı umûrda ızhâr-ı celâdet idüp ağalar şefâ'atini döndürürdü* şeklinde sürgüne gönderilmesinin nedenini aktarmaktadır. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 1038; Mehmet İpşirli-Mustafa İsmet Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 463-464; İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II, 114-116.

¹²⁶¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1518; Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, 21-22.

¹²⁶² Fatih Camii Olayı, 1623 senesinde Osmanlı yönetimine tepki gösteren bazı Müslüman din adamlarının Fatih Camii'nde toplanarak başlattıkları isyan hareketleri ve bu isyan sonucunda yaşanan gelişmelerdir. İsyân Sadrazam Mere Hüseyin Paşa tarafından bertaraf edilmiş ve isyancılar yakalananlar öldürülerek lağım çukurlarına atılmışlar. Bu isyan Fatih Camii olayı olarak kaynaklarda yerini almıştır. Naima, *a.g.e.* II, 812-816; Ayrıca bkz. Fikret Sarıcaoglu, "Hüseyin Paşa Mere", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, 8-9.

¹²⁶³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 766. Fuad Köprülü, "Şeyhülislam Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu", *Belleten*, XI (138), 1947, 137-145

uygulamalarında ahalinin şikayetleri üzerine IV. Murad tarafından önce idam edilmesi istenmiş ve ferman çıkarılmıştır. Ama daha sonra sadrazamın ricasıyla idamı iptal edilerek yeniden Kıbrıs Adası'na sürgün edilmiştir. Devlet ricalinin *Simasında semere-i salâh zâhir olmuştur* söylemleri neticesin yeniden Sultan IV. Murad'ın affına nail olmuştur¹²⁶⁴. Nitekim rahat durmayan Abdülaziz Efendi, Sultan İbrahim'i tahttan indiren ulema arasında yer almıştır. IV Mehmed'in saltanatında Rumeli Kazaskerliği'ne getirilmiştir. Rumeli Kazaskeri Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi 11 Cemâziye'l-evvel 1061 / 2 Mayıs 1651'de ise ocak ağaları ve özellikle Bektaş Ağa'nın desteğiyle Şeyhülislamlik makamına yeniden getirilmiştir¹²⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlik makamına gelen bazı kişiler saltanat değişikliklerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri de Hocaâde Mesud Efendi (d. ?- ö. 1656) olmuştur. Mesud Efendi, 9-10 Cemâziye'l-evvel 1066 / 5-6 Mart 1656'da *erbâb-ı cem'iyet iltimasıyla* şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Devlet meselelerine karışması, tayin ve azilleri kendi denetiminde tutmaya çalışma ihtirası nedeniyle pek çok uygunsuz işlere karışmaya başlamıştır. Bu dönemde kendisine değer veren Vâlide Turhan Sultan bir ölçüde bu isteklerine ortam oluşturmuştur¹²⁶⁶. Sultan IV Mehmed'in yerine Şehzade Süleyman'ı tahta çıkarmaya çalışmıştır. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa; *Hâcezâde Mes'ûd Efendi ve eyyâm-ı fitnede eşkiyâ recâsıyla şeyhü'l-İslâm olup, vükelâ-yı devletle tahakküm yüzünden mu'âmele ve umûr-ı saltanata müdâhale üzre olmağla, mâh-ı mezbûrun yigirmi beşinci gününde azl olunup*¹²⁶⁷, eşkiya desteğiyle bu makama geldiğini ancak çok kalamadan 25 Ramazan 1066 / 17 Temmuz 1656'da azledildiğini aktarmaktadır. Ardından sürgün edilen Mesud Efendi Diyarbekir'e gitmek için Mudanya üzerinden Bursa'ya yollanmıştır. Ancak Bursa'da yeni bir tertipten korkan ve hemen Diyarbekir'e doğru yola çıkmak isteyen Mesud Efendi, Abaza isyanından ötürü yol güvenliği için yanına bir miktar sekban alarak yola çıkmıştır. Bursa Kadısı Rûhullah Efendi bu durumu Mesud Efendi'nin devlete karşı kuvvet topladığı şeklinde İstanbul'a haber

¹²⁶⁴ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 138.

¹²⁶⁵ Nevzat Kaya, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, 381-383.

¹²⁶⁶ Bkz. Mehmet İbşirli, "Hocaâde Mesud Efendi", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004, 345-346.

¹²⁶⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 58; Nima, *a.g.e.* VI, 1688-1689.

gönderilince Mesud Efendi'nin idamı için Bursa Kadısına hüküm gönderilmiştir. Neticede Mesud Efendi Bursa'da misafir olduğu köşkte idam edilmiştir¹²⁶⁸.

Minkârîzâde Yahya Efendi (d. 1609- ö. 1678) çeşitli hâllerinden dolayı 15 Zi'l-kâde 1084 / 21 Şubat 1674'te vazifeden azledilmiştir. Fakat talep edilen bazı durumları yerine getirdiğinden sadır olan fermân-ı hümayûn mucebince Sakız Adası'na sürgün edilmiştir¹²⁶⁹. Ardından uygun hâllerinden dolayı sürgün cezası affedilerek Beşiktaş'taki yalısına ikamet etmesi şartıyla İstanbul'a gelmesine izin verilmiştir¹²⁷⁰.

18 Ramazan 1101 / 25 Haziran 1690'da yine şeyhülislâm makamında bulunan Debbağzâde Mehmed Efendi (d. ?- ö. 1702), yeniçeri ve sipahi zorbaları ile olan anlaşmazlıklardan ötürü vazifesinden azledilmiştir. Akabinde sürgüne gönderilecekken son anda Konya Kadılığı verilerek oraya gönderilmiştir¹²⁷¹.

Sürgüne gönderilen bir diğer Şeyhülislam Ebû Sa'idzâde Feyzullah Efendi (d. 1631 – ö. 1698) olmuştur. Feyzullah Efendi 18 Ramazan 1101 / 25 Haziran 1690'da Debbağzâde Mehmed Efendi'nin azledilmesinden sonra onun yerine şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir. Bu makamda yirmi ay kadar kaldıktan sonra azledilmiştir. Feyzullah Efendi'nin azledilme gerekçesi Sultan II. Ahmed'in huzurunda Sadrazam Arabacı Ali Paşa ile devlet meseleleriyle alakalı yaptığı bir tartışmada malum sadrazamı askerî ve idarî meselelerde yetersizlikle suçlaması olmuştur¹²⁷². Azledilmesinden sonra Bozcaada'ya *nefyü iclâ* edilmiştir. Ancak daha sonra halefi Ali Efendi'nin ricası üzerine Feyzullah Efendi İstanbul'a tabi Beşiktaş'ta olan yalısında mukîm olmak üzere affedilmiştir¹²⁷³.

¹²⁶⁸ Vecihî Hasan Efendi, *Vecihî Târihi*, (Haz. Ziya Akkaya), (AÜDTCF Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1957, 141; Naima, *a.g.e.* IV, 17-18

¹²⁶⁹ İMŞSA. *Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği*, nr. 74, 175-181; Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 301; Defterdar Sarı Mehmed Paşa eserinde; *Minkârîzâde Yahya Efendi 'illet-i mizâc ile sâhib-firâş olup, sefer-i hümayuna dahi gelmeğe adem-i iktidarından nâşi Edirne'de meks-ü ikâmete murahhas olup* şeklinde şeyhülislamın halini ve sefere dahi ilgisiz olduğunu arz etmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât*, 45.

¹²⁷⁰ Mehmet İpşirli, "Münkârîzâde Yahya Efendi", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, 114-115; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1673-74. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 655.

¹²⁷¹ Mehmet İpşirli, "Debbağzâde Mehmed Efendi", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, 62-63; *Sicill-i Osmânî*, IV, 201-202; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* III-IV, 2.

¹²⁷² Mehmet İpşirli, "Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, 526.

¹²⁷³ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 421; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 533; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 1410.

XVII. yüzyılda diğer önemli bir sürgün Cinci Hoca lakabıyla meşhur olan Hüseyin Efendi (d. ?- ö. 1648) olmuştur. Hüseyin Efendi çevresinde kuvvetli nefesi ile nam salan, efsun ve sihir işleriyle pek ilgili bir karektere sahip biri olmuştur. Sultan I. İbrahim zamanında sultan için özel yaptığı ilaç ve macunlarla Sultan'ın güvenini kazanmış. IV. Mehmed'in cülûsu için kapıkulu askerlerine dağıtılacak ulufe için kendisinden 200 kese akçe talep edilince Hüseyin Efendi bu kadar akçesinin olmadığını iddia ederek yardım etmeyince kendisi tutuklanmıştır¹²⁷⁴. Hüseyin Efendi'nin evinde yapılan aramalar neticesinde 3000 bin keseden fazla servete sahip olduğu, bohçalar ve sandıklar dolusu altın ve mücevheratı ile elliden fazla samur kürkünün olduğu görülmüştür. Servetinin tamamı Paşakapısı'na getirilerek ve Hüseyin Efendi'nin gözü önünde müsadere edilmiştir. El koyulan bu akçelere daha sonra ahali arasında uzun yıllar *Cinci Akçesi* şeklinde adlandırılmıştır. Hüseyin Efendi ise Limni Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Sürgün sırasında da rahat durmaması üzerine idam edilmiştir¹²⁷⁵.

Sadece kişisel suçlardan değil bazen de başarısızlıkları dolayısıyla birtakım devlet görevlilerini cezalandırmakta ve genelde verilen ceza ise sürgün cezası olmuştur. Bu şekilde sürgün edilen önemli bir devlet adamı Sadrazam Sofu Mehmed Paşa (d. ?- ö. 1649) olmuştur. Donanmanın Foça Limanı'nda Venedikliler karşısındaki başarısızlığının mesuliyeti Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'ya yüklenmiştir. 19 Mayıs 1649'da IV. Mehmed kendisini önce vazifeden azlettirmiş. Malları müsadere edilmiş ve ardından Malkara'ya sürgüne gönderilmiştir¹²⁷⁶.

Avrupa'da devam eden savaş cephelerinde başarısız görülen Serdâr-ı ekrem Mustafa Paşa, 1101 / 1689-1690 senesinde vazifesinden *nefy* edilerek Malkara'ya sürgüne gönderilmiştir¹²⁷⁷. Aynı şekilde yine kapudan olan Yusuf Paşa Sakız Adası'nda muharebeye yetişemediğinden vazifesinden tenzil edilerek önce Midilli

¹²⁷⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 989. Mehmed Halife, *a.g.e.* 19; Naima, *a.g.e.* III, 1175-1176.

¹²⁷⁵ Karaçelebizade Abdülaziz Efendi Cinci Hoca vakasını aktarırken; *velinimetimiz olan Saltanat-ı Osmaniyye böyle hayırlı bir hizmette bulunduk* ifadeleriyle aktarmaktadır. Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Ravzat'ül-Ebrar; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 1. Kitap, 232-233; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* I-II, 248; Abdülkadir Özcan, "Hüseyin Efendi / Cinci Hoca", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, 541-543; İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II, 248-251.

¹²⁷⁶ TSMA, e, nr. 2457/26; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar* (Ter. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, 333-334, 373-374; Davut Erkan, "Sofu Mehmed Paşa", *DİA*, ek-II, İstanbul, 2016, 521-523.

¹²⁷⁷ Defrettar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 341.

Kalesi'ne kalebend edilmiş, ancak daha sonra sürgüne gönderilmiştir¹²⁷⁸. 1106 / 1694-1695'de Vezîria'zam Ali Paşa aynı suçlamalardan ötürü *nefyü icla* olunarak Sakız Adası'nda vaki olan Çeşme nâm yere sürgün edilmiştir¹²⁷⁹.

Bu yüzyılda sürgün edilen önemli bir devlet görevlisi Sadrazam Siyavuş Paşa (d. 1611 – ö. 1656) olmuştur. Siyavuş Paşa sadaret vazifesinde iken bir süre sonra vazifeyi kötüye kullanarak memuriyetleri rüşvetle dağıtmaya başlamıştır¹²⁸⁰. Sultan IV Mehmed çocuk yaşta olması itibariyle devleti bu dönemlerde bir nevi Vâlide Turhan Sultan idare etmiştir. Turhan Sultan, Siyavuş Paşa'yı vazifeden azlederek Malkara'ya sürgüne göndermiştir¹²⁸¹. Daha sonra sürgün cezası Sultan tarafından affedilerek kendisine Bosna Eyaleti tevcih edilince bundan ötürü Sultan'a teşekkür mektubu yazmıştır¹²⁸². Veziriazam Kara İbrahim Paşa (d. 1620 – ö. 1687) vazifesinden azledilerek Üsküdar'da vaki yalısında ikamet etmekte iken kendisiyle husumeti olanlar, Kara İbrahim Paşa'nın Anadolu taraflarında fitne fesad hâlleri olduğu gerekçesiyle hakkında şikâyetlerde bulunmuşlardır. Sabık vezir cümle malik olduğu eşyası *taraf-ı mirîden zaptü rapt* edilmiş ve Rabîu'l-âhir 1097 / Mart 1686'da kendisi Rodos Adasına sürgüne gönderilmiştir¹²⁸³.

Merkezî idare zaman zaman tarikat mensuplarını da çeşitli hallerinden ötürü sürgün etmiştir. 1090 / 1679-80'de Bursa'da sakin *kibâr-ı meşâyih-i Halvetiyye'den* Mısırî Efendi sarf ettiği bazı uygunsuz kelimeleri neticesinde Limni Adası'na sürgün edilmiştir¹²⁸⁴. Aynı tarikata mensup olan Üsküdar'da bulunan Karabaş Şeyh Ali

¹²⁷⁸ Defrettar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 506.

¹²⁷⁹ Defrettar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 547.

¹²⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 1049.

¹²⁸¹ Mahmut Ak, "Siyavuş Paşa", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, 310-311.

¹²⁸² *TSMA*, e, nr. 3448/3.

¹²⁸³ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 290; Abdülkadir Özcan, "Kara İbrahim Paşa", *DİA*. XXI, İstanbul, 2000, 329-330; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985, 103-104.

¹²⁸⁴ Râşid tarihinde; *bâ'is-i kıl-ü kâl-i ulemâ-yı zâhir olmağla Bursa ta'assub-pîşelerinin sözünü teskin için azîz-i müşârün-ileyhi Limni ceziresine tesyir etmek üzere emr-i âlî ile mübaşir ta'yîn olundu* şeklinde kaydetmektedir. Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 199; *Halvetilik*; cehri zikir adı verilen ve ilahî isimlerin yüksek sesle tekrar edilmesi manasına gelen zikir metodunu kullanan bir tarıktır. Miladi XIV. yüzyılda günümüzdeki Azerbaycan'ın Şemahı bölgesinde yaşamış olan Şeyh Ebu Abdullah Siraceddin Ömer bin Ekmelüddin Lahici tarafından kurulmuştur. Tarikat Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyası, Balkanlar ve Afrika bölgelerinde geniş şekilde yayılma alanı bulmuştur. Özellikle "Pîr-i Sâni" olarak bilinen Seyyid Yahya Şirvanî tarikatın Osmanlı memleketinde XV ve XVI. yüzyılda yayılmasını sağlayan en önemli simalarındandır. Yahya Şirvani tarafından yetiştirilen müridlerin Anadolu coğrafyasına halife olarak gönderilmeleri tarikatın Anadolu'da yayılmasına zemin hazırlamıştır. Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd fi'l-Mebde-i*

Efendi de vaazlarından dolayı Limni Adasına sürülmüştür¹²⁸⁵. Râşid tarihinde Ali Efendi'nin sürgün hadisesini; *Ali Efendi esnâ-i va'zında dâima ıstılâhât-ı sûfiyyenin gavâmız-ı esrarından bahs ile ulemâ-yı zâhir beyninde nice kıl'u kâle bâ'is ve bu takrîble cehele-i sûfiyye beyninde nice akvâl-i muhtelifê hâdis olup halka azîm havâdis olmağla, mâh-ı mezbûrun yirmi yedinci günü Limni ceziresine nefyü tağrîb ile kulûb-ı ulemâ-yı zahir tatyîb olundu*¹²⁸⁶ diyerek aktarmaktadır.

Yüzyılın sonlarına doğru bazı bozuklukları bertaraf etmek adına birtakım ulemâyı Kıbrıs Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Dönemi anlatan bir kronikte söz konusu hadise aynen şöyle geçmektedir; *Ulemâdan Rumeli Kâdî'askeri İmâm-ı şehriyârî İbrahim Efendi ve damadı olan müderris Hasan Efendi ve Şaban Efendizâde Mehmed Efendi ve İstanbul Kâdısı Mîrza Mustafa Efendi ba'zı nâ-sezâharekâta masdar olmak üzre taraf-ı hümayûna haber virilmeğın, kasd-ı te'dib ile cümlesi Kıbrıs ceziresine çekdiri sefineyle nefy-ü tağrîb olundular*¹²⁸⁷. Bu şekilde ulemadan pek çok kişi sürgün edilmiştir. Sürgün hâllerinin ne zaman biteceğine dair bir açıklama yapılmamıştır.

Diğer bir sürgün hadisesi ise Diyarbakır Valisi Daltaban Mustafa Paşa'nın (d. ? – ö. 1703) sürülmesi olmuştur. Daltaban Mustafa Paşa mal mülk sevdasıyla yörenin ahalisine baskılar yaparak fazladan vergiler talep etmiştir. Yapılan şikâyetler neticesinde vazifesinden azledilmiş ve Bosna'da bulunan Poçitel Kalesi'ne sürgün edilmiştir. Vakayı kaydeden Râşid Efendi; *celb-i mal sevdasıyla eyâlet-i mezbûre sükkânından katı vâfir kimseleri ahzu habs ve tecrim edüp dest-i zulmü te'addîsinden bir ferdin girîban-ı ibtilâsı halâs olmamıştır*” diye ve devamında verilen cesa ile alakalı olarak ise “*bu denlû zulmü te'addîye cesâret eylediğine taraf-ı saltanatda katl'i karar iken bazı mukarrebân şefaathleriyle cürmü afv olunub, bi'i cümle emvâl-ü eşyası taraf-ı mirîye ahz-u kabz olunduktan sonra Bosna Eyaletinde vâkî Poçitel nam kal'aya nefy olundu*¹²⁸⁸ ifadeleriyle anlatmıştır.

ve'l-Meâd, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290, 138-145; Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *DİA*, XV, İstanbul, 1997, 393-395.

¹²⁸⁵ Defrettar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 110.

¹²⁸⁶ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 211.

¹²⁸⁷ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 406.

¹²⁸⁸ Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.* I, 541.

Devlet özellikle idare sınıfında olan bazı kişileri çeşitli suçlardan ötürü sürgüne göndermiştir. Sürgüne gönderilen üst düzey idarecilerin, haklarında tahkikatler yapıp suçları sabit olduktan sonra sürgüne gönderilmişlerdir. Tahkikatler neticesinde şayet haksız kazanç elde edilmişse, tüm mal varlıklarına el konularak hazineye aktarılmıştır. XVII. yüzyılda özellikle şeyhülislam, sadrazam, vezir, beylerbeyi ve daha birçok idareci birtakım nedenlerle sürgüne yollanmıştır. Sürgünlerin süresi ile ilgili herhangi bir açıklanma yapılmamıştır. Ancak sürgüne gönderilen devlet adamları bazen sürgün mahalindeki uygun hallerinden ötürü affedilmişlerdir. Yine bazen birtakım idarecilerin kefil olmasıyla sürgünler affedilmiştir. Ayrıca padişah değişikliğinde yeni gelen padişahlarda bazı sürgünleri affetmişlerdir.

Sürgüne gönderilen devlet adamlarının bazıları da sürgün hayatındayken yine de ıslah olmamışlar ve sürgünlerde ölmüşlerdir. İdarecilerin sürgün edilmesinin devlet nazarında olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Devletin kesin şekilde makam sahibi kişileri sürgüne göndermesi merkezî otoritenin güçlü olması adına olumlu bir gelişmedir. Ancak şeyhülislam ve müftü gibi din görevlilerinin sürgün edilmesi ise devlet kademelerinde ve toplumda çeşitli buhranların meydana gelmesine sebep olmuştur.

3.2.4. Sürgünlerden Kurtulmanın Çeşitli Yolları ve Sürgünlerin Süreleri

Herhangi bir nedenden sürülen kişinin sürgün mahalinden kurtulabilmesi için affedilmesi, yerinin değiştirilmesi, ölmesi ya da öldürülmesi lazımdır¹²⁸⁹. Bu yollar harici başka da kurtuluş yolu olmamıştır. Sürgünden firar edenlerin sürgün müddeti uzatılmıştır. Hükümlerde sürgün edilenin sürgün süresi ile ilgili olarak bir süre belirtilmeden genel itibariyle *ıslah-ı hâl edinceye* kadar yazılmıştır.

Sürgünlerden kurtulmanın çeşitli yolları mevcuttu ve bunların en önemlisi ise affedilerek bu cezadan kurtulmak olmuştur. Merkezî otorite sürgün cezasını verdiği kişilerin genelde çok büyük bir suç işlememişse belirli bir süre *ıslah-ı nefis* için sürgün tutar ve daha sonra idarecilere ıslah olunmuşsa salıverilmesine ya da memleketine dönebileceği tarzda hükümler göndermiştir. 19 Safer 1047 / 13 Temmuz 1637’de Mısır’a yazılan bir hükümde; *Ahmed nâm kâdı bundan akdem*

¹²⁸⁹ Uluçay, “Sürgünler”, 538.

*Mısır'a sürgün tarikiyle gönderilmiş idi itlâk olunub âsitâneye gelmek için emr-i şerîfîm virilmeğin emrim olmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda mezbûru itlâk idüb Asitâneye gönderesin*¹²⁹⁰ denilerek sürgün ile ilgili durum açıklığa kavuşturulmuştur. Hükümden anlaşıldığı şekliyle malum kadı'nın sürgün suçu affedilerek İstanbul'a dönebileceği bildirilmiştir.

30 Cemâziye'l-evvel 1075 / 19 Aralık 1664'te yazılan bir hükümde ise; *ıslâh-ı nefis itmek için nefy olunan hâtûnlar cezîre-i mezbûreden itlâk olunmak bâbında emr-i şerîfîm*¹²⁹¹ ifadeleriyle gayr-ı ahlakî suçlarla sürgün edilen hatunların affedilmesi istenmiştir. 30 Muharrem 1100 / 24 Kasım 1688'de Bursa'ya sürgün edilen Divid Mehmed sürgündeki iyi hâlimden dolayı affedilerek İstanbul'da eski evinde ikametine izin verilmiştir¹²⁹². Kıbrıs Mutasarrıfı Ali Paşa'ya bildirilen talimatta ise ulemadan olup Kıbrıs Adasında sürgün olan Hasan'ın ıtlak olunması (serbest bırakılma) istenmiştir¹²⁹³. Hükümlerde de anlaşıldığı gibi aslında merkezî otoritenin sürgünlerdeki temel amacı suçlularının ıslah olmuş ve ıslah olanlar da genelde affedilmiştir.

Affedilme dışında bazen sürgün gönderilen kişilerin masum oldukarı anlaşılınca hemen idarecilere hükümler yazılarak serbest bırakılması emredilmiştir. 25 Safer 1101 / 8 Aralık 1689'da Hanya Sancağı Mutasarrıfı'na ve Kadısı'na gönderilen hükümde, Pazarcıbaşı Ali'nin yapılan tahkikatlar neticesinde suçunun olmadığı ve haksız şekilde sürgün edildiğinden derhal serbest bırakılması istenmiştir¹²⁹⁴. Samsun Kalesi'ne 20 Zi'l-hicce 1105 / 12 Ağustos 1694'de sürgün edilen Şeyh Mehmed Efendi, daha sonra; *ashâb-ı ağrâzdan ba'zı kimesnelerin hilâf-ı inhâsıyla Samsun Kal'ası'na nefy olunmak için emr-i şerîfîm vârid olup lâkin hakkında ifk ü iftirâ olmağla, itlâk olunmak bâbında*¹²⁹⁵ iftira atıldığı ve suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakılmıştır.

¹²⁹⁰ Ateş, *a.g.e.* 170-171.

¹²⁹¹ Karaca, *a.g.e.* 126.

¹²⁹² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 98, hk. 73.

¹²⁹³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 356.

¹²⁹⁴ Çelik, *a.g.e.* 79.

¹²⁹⁵ Ömer Semih Doğan, *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri 103 Numaralı Mühimme Defteri* (1103-1107 / 1692-1695), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, 245.

Birçok durumda sürgüne gönderilen şahısların sürgündeki hâllerine bakılarak, iftira atıldığı ve suçsuz olduğu anlaşılınca sürgün süreleri ya kısaltılmış veya sonlandırılmıştır. Bununla ilgili İznikmid Kadısı'na yazılan emr-i şerifte Bozcaada'ya sürülen ulemadan Ahmed'in *hilaf-ı vaki* bir hareketinin olmadığından malum suçlarının affedilerek serbest bırakılması bildirilmiştir¹²⁹⁶. Devlet bazı durumlarda birtakım şartlarla sürgünleri affetme yoluna gitmiştir. Bu tarz bir hüküm örneği Niğde ve Karaman kadılarına yazılarak sürgün olan Osman isimli şahsın sefer-i hümayûna katılması şartıyla affedileceği kaydedilmiştir¹²⁹⁷.

Bu sebepler dışında ailevi nedenlerden, yaşlarına ve durumlarına acınarak, sıhhatelerinde büyük sıkıntı varsa ve bazı durumlarda birtakım idarecilerin ricaları gibi durumlarda sürgün cezaları affedilebilmiştir. Sürgün cezaları ıslah olunmaları amacıyla olduğundan bir müddet geçtikten sonra hâllerinde düzelme görüldüğü zaman ya kendileri ya da idareciler tarafından merkeze affedilmeleri için ricada bulunulmuş ve genelde bu tarz ricalarla ıslah olunan kişiler de affedilerek serbest bırakılmıştır¹²⁹⁸. Ancak affedilen bazı kişiler geri döndüklerinde yeniden eski hallerine devam etmişlerdir Bu tarz durumlarda idarecilere gönderilen hükümlerde, buların yeniden sürgüne gönderilmeleri emredilmiştir. Sürgüne gönderilen kişilerin yol masrafı ve bazı giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. Ancak sürgün edilen kişiler, sürgüne gönderilmeden önce varsa boçları bunlar kendilerinden tahsis edildikten sonra sürgüne gönderilmekteydiler.

3.3. XVII. Yüzyılda Sürgün Yerleri

XVII. yüzyılda sürgün cezalarında genel mahiyette birtakım güvenlik, idarî veya siyasî nedenlerden ötürü muhtelif bölgeleri seçmek zorunda kalmıştır. Bu durum hem kitlesel sürgünlerde ve hem de bireysel sürgünlerde geçerli olmuştur. Dönemin arşiv kayıtları veya kronikleri incelemeye tabi tutulduğunda mesele daha iyi aydınlatılacaktır. Merkezî idare tarafından yapılan kitlesel sürgünlerde yüzyılın

¹²⁹⁶ *İznikmid Kasabasının ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutebâ ve meşâyih ve a'yân ve fukarâsı mahzar gönderüp; müddet-i medideden berü kasaba-i mezbûrda sâkin u mütemekkin ulemâdan sâbıkâ nâ'ib olan Kırımî Ahmed ehl-i ilim ve talebeye ta'lîm-i ilm idüp ifâde ve istifâde üzre olduğundan gayrı, kendü hâlinde olup hilâf-ı şer'-i şerîf vaz' u hareketi olmayup. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 304.*

¹²⁹⁷ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 349.

¹²⁹⁸ Uluçay, "Sürgünler", 542.

ortalarına kadar dağınık bir görüntü arz etse de yüzyılın ikinci yarısından itibaren kitlesel sürgünleri dahi bir plan şeklinde yaparak birtakım amaçları hedeflemiştir.

Özellikle Anadolu'nun genelinde veya Rumeli topraklarında rahat durmayan kitleleri, güney eyaletlerine sürmekte ve burada şekavette bulunan Arap aşiretlerine karşı tampon bir sınır hattı oluşturmak adına bu topraklara iskân etmiştir. Kitlesel sürgünlerin olduğu bu topraklar Adana, İçil, Karaman, Urfa, Halep, Rakka, Hama ve Humus gibi yerler olmuştur.

Bireysel sürgünlerde ise makam ve devlet kademesindeki hiyerarşisine göre Kıbrıs, Akka, Hanya, Fizan, Halep, Malta, Rodos, Sakız, Bozcaada, Seddülbahir, Midilli, Limni, Malkara, Dimetoka, Yemen, Trabsugarp ve diğer akdeniz adaları sürgün yerleri olmuştur. Kıbrıs Adası fethedildikten sonra en önemli sürgün mahali hâline gelmiştir. Buraya hem bireysel hem kitlesel pek çok sürgün gönderilmiştir. Yerkesiği Kadısı Halil¹²⁹⁹, Karahisar Kaymakamı Müftüoğlu Seyyid Halil¹³⁰⁰, ulemadan Mevlana Hasan¹³⁰¹, Halepli Mustafa Ağa¹³⁰² ve daha bu şekilde pek çok vazifeli kişi azledilerek Kıbrıs Adası'na sürgün edilmiştir. Kıbrıs Adası'na şekavet ehlide sürgün edilmiştir. Eşkiyalık yapan Topal Osman ve refikleri Ömer yazılan hükümle Kıbrıs'a sürülmüş ve yine aynı suçtan Bülbü Ahmed adlı şaki sürgün edilmiştir¹³⁰³.

Bozcaada ve Seddülbahir XVII. yüzyıldaki hükümlerde anlaşıldığı kadarıyla genelde gayr-i ahlakî suçluların sürgün edildiği bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bu topraklara özellikle gönderilen sürgün suçlarının neredeyse tamamı gayr-ı ahlaki münasebetlerden kaynaklı suçlular olmuştur. Fuhuş yapan kadın ve erkeklerin geneli *ıslah-ı nefis* için Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. 30 Cemâziye'l-evvel 1075 / 19 Aralık 1664'te Galata Mollası'na yazılan bir hükümde ıslah olunmaları için adaya sürgün edilen kadınların ıslah olunmuşlarsa serbest bırakılması için talimat bildirilmiştir¹³⁰⁴. Yine farklı bir hükümde Hatice isimli evli bir kadının uygunsuz hâllerinden Bozcaada'ya sürgün edildiği anlaşılmaktadır¹³⁰⁵. Fahişelik yapan

¹²⁹⁹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 80, hk. 444.

¹³⁰⁰ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 99, hk. 317.

¹³⁰¹ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 102, hk. 356.

¹³⁰² COA, A.DVN.MHM.d, nr. 110, hk. 2561.

¹³⁰³ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 448; hk. 516.

¹³⁰⁴ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 94, hk. 205.

¹³⁰⁵ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 103, hk. 298.

kadınlar bazı durumlarda ise Seddülbahir'e sürülmüştür. 10 Cemâziye'l-âhir 1107 / 16 Ocak 1696'da İstanbul'da fahişelik yapan kadınların tamamı ıslah olunmaları için Seddülbahir'e sürülmüştür¹³⁰⁶.

Malkara ile ilgili yapılan araştırmalarda ise makam sahibi olupta azledilen sadrazam, şeyhülislam, müftü ve kazasker gibi sürgünlerin gönderildiği bir yer konumunda olmuştur. Diğer muhtelif suçlarda suçun mahiyetine ve ağırlığına göre Malta ve Sakız Adası gibi ulaşılması zor adalara gönderilmiştir. Rodos Adası'na yine birtakım gayrimüslim suçluları sürgün olarak gönderilmiştir¹³⁰⁷. Tabi bu suçluların sürgün yerleriyle ilgili olarak kesin bir kanunnâme olmamış ya da kural konulmamıştır. Sürgünlerin yerleri veya süreleri tamamen merkezî idarenin eğilimleri ve siyasî durumuna göre şekillenmiştir.

XVII. yüzyıldaki sürgün yerlerine bakıldığında ortak özellikleri, merkeze uzak olmaları, imkânların az olması ve ulaşımın zor olmasıydı. Bu dönemde yapılan toplu sürgünlerde, aşiret ve konar-göçer sürgün yerlerinin ortak özelliği, bunların yaşam şartlarına daha uygun bölgeler olmasıydı. Çünkü bu gruplar tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarından, yapılan sürgünlerde bu durum ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla yapılan sürgünlerde buna göre yapılmıştır. Yine bu kitleler sürgün edilirken devletin siyasî ve malî menfaatleri de önemli rol oynamıştır. Malî olarak aşiret ve konar-göçer ahaliden önemli oranda vergi tahsil edilmiştir.

Bazen bu gruplar devletlerarasında siyasî çatışmalara neden olmuşlardır¹³⁰⁸. Bireysel sürgünlerde ön plana çıkan temel kaide merkeze uzak olması ve yaşam şartlarının güç olmasıdır. Genelde ulaşılması zor adalara yapılan sürgünlerin önemli sebebi ise sürgünlerden kaçmaların önlenmiş olma ihtimaliydi. Rodos, Sakız ve Malta adası gibi yerler bu dönemde ulaşılması zor yerlerdendi. Dolayısıyla idareciler tarafından yapılan sürgünlerin önemli bir kısmı bu adalara yapılmıştır.

¹³⁰⁶ COA, A.DVN.MHM.d, nr. 108, hk. 116.

¹³⁰⁷ Küdüs Kadısına yazılan bir hükümde Teofitos isimli Rahip Rodos'a Sürgün edilmiştir. COA, A.DVN.MHM.d, nr. 75, hk. 6.

¹³⁰⁸ Sultan IV. Murad döneminde bazı aşiret ve boyların İran'dan kaçarak Osmanlı devletine sığındığından bahsetmiştik. Osmanlı devleti bunları siyasi politikalarla Adana ve havalisine iskan etmiştir. Adana gibi uzak bir bölgenin seçilmesinin temel nedeni bunların yeniden pişman olup ve İran'a geri dönme ihtimaliydi.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 1346 yılında Çimpi Kalesi'ni alması ve Rumeli topraklarına geçmesiyle fetih hareketleri başlamıştır. Kuruluştan itibaren devlet, nereyi fethetmişse orayı mamur hâle getirmek amacıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden bazı Türkmen gruplarını ya gönüllü olarak ya da sürgün yoluyla söz konusu bölgede iskân ettirmiştir. Aynı şekilde fethedilen topraklardan da başka yerlere sevkler gerçekleştirerek ters istikamette bir yerleştirme politikası gerçekleştirmiştir. Bu uygulamadaki temel amaç fethedilen toprakların bir kısmına konar-göçer Türkmenleri iskân ettirerek orada kalıcılığı sağlamaktır. Devlet bu politikasını XVI. yüzyılın sonlarına kadar başarılı bir şekilde uygulamaya devam etmiştir.

XVII. yüzyıla gelindiğinde ise geniş sınırlara ulaşan Osmanlı Devleti pek çok iç ve dış sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sebepten dolayı XVII. yüzyıl bir nevi sorunların olduğu ve çözüm arayışlarının devam ettiği bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda meydana gelen göçler tasnif edildiğinde, yönetici ve askerî sınıfın uygulamaları, aşiret reislerinin baskıları, uzun süren savaşlar, gittikçe ağırlaşan vergi yükümlülüğü, salgın hastalıklar, kıtlıklar, çeşitli iç karışıklıklar ve isyanlar gibi sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Celâlî çetelerinin ortaya çıkışı ve tarım düzeninin bozulması gibi durumlar XVII. yüzyılın genelinde bir göç hareketinin yaşanmasına sebep olmuştur. Celâlîlerin XVII. yüzyılın başından itibaren ülkenin her yerinde zuhur etmesi, devleti bu yüzyılın sonuna kadar uğraştırmıştır. Bu dönemde bir yandan dışarıda Avrupa ve İran ile harplere devam ederken, diğer yandan ülke içerisinde yaşanan eşkiyalık faaliyetleri bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Taşrada ortaya çıkan çetelerin eşkiyalık faaliyetlerine bazı bölgelerde yerel idareciler de katılmıştır. Bu durum Anadolu'da bölgeler arası yoğun göçlerin yaşanmasına ve köylerin boşalmasına neden olmuştur. Ahalinin toprağını terk etmesi ile gelirlerinde azalma görülen devletin, çare olarak yeni vergiler koyması göç hareketlerini tetiklemiştir. Ağır vergileri ödeyemeyen ahali başka yerlere (özellikle büyük kentlere) göç etmiştir.

Kuyucu Murad Paşa'nın sert siyasetiyle taşrada baş gösteren bu çeteleri bir süre de olsa kontrol altına alınabilmiştir. Celâlî liderlerine idarî alanda çeşitli

vazifeler vererek etkisiz hale getirmeye çalışılmıştır. Ancak bu şekilde vazife alan kişiler gittikleri bölgelerde de aynı siyaseti izlemeye devam etmiştir. Anadolu’da eşkiyalık faaliyetlerinin sebep olduğu tahribatın boyutu kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla oldukça büyük olmuştur. Sonuçta Anadolu’nun birçok yerinde XVII. yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde iç göçler yaşanmıştır.

Göçlerin meydana gelmesinde ikinci bir etmen ise aşiretler ve konar-göçerler olmuştur. Bu taifeler sürekli hareket halinde olmalarından ötürü yerli ahaliye çeşitli sıkıntılar çıkararak bunların göç etmelerine neden olmuşlardır. Konar-göçer gruplara belli toprakları yaylak ve kışlak şeklinde tahsis etmiştir. Ancak aşiretler ve konar-göçerler kendilerine verilen bu topraklarda kalmayarak göçebe yaşama devam etmişler ve gittikleri yerlerde yaşayan halka zararlar vererek onların göç etmelerine sebep olmuşlardır.

XVII. yüzyılda Avrupa’da yaşanan savaş cephelerinden ötürü göçler meydana gelmiştir. Özellikle II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması ve yaşanan savaşların yüzyılın sonuna kadar devam etmesinden dolayı Avrupa’da kaybedilen topraklardan yoğun şekilde göçler gelmeye başlamıştır. Bu yüzyılda İran ile savaş durumunun ara ara devam etmesi ve iki devlet arasında kalan Türkmen boylarının bir tarafı seçmek zorunda kalması yeni göçleri tetiklemiştir.

Bu yüzyılda meydana gelen göçleri önlemek adına öncelikle göç eden gruplar tespit edilerek kadim yerlerinde iskân edilmeye çalışılmıştır. Fakat mevcut sorunların devam etmesi ahalinin yeniden göç etmesine neden olmuştur. Devlet, iskânları gerçekleştirirken belirli bir politika takip etmeye gayret etmiştir. Yapılan iskân faaliyetleri geliş-güzel değil, devletin siyasî menfaatleri çerçevesinde sistematik bir şekilde ve belli amaçlarla yapılmıştır. Anadolu’da eşkiyalık faaliyetleri neticesinde harap olan yerlere, yeniden topraksız ahali yerleştirilerek ma‘mûr hale getirilmeye çalışılmıştır. Bununla tarımsal üretimin devam etmesi amaçlanmış ve merkezî hazineye gelir sağlanmaya çalışılmıştır. Bu şekilde iskân edilen ahaliyi belli bir süre bazı vergilerden muaf tutularak iskânların kalıcı olması sağlanmıştır. Ayrıca merkez tarafından idarecilere verilen talimatlarda iskân edilen ahaliye kolaylıklar sağlanması istenmiştir.

İran ile yaşanan savaşlar neticesinde 1640'tan sonra bazı aşiretler ve gruplar Osmanlı Devleti'nin tabiiyetini kabul etmiştir. Bu şekilde kendisine tabi olan aşiret ve grupların tamamını Adana ve civarında belirlenen topraklarda iskân edilmesi planlanarak yerel idarecilere bu konuda talimatlar verilmiştir. Ayrıca iskân edilen göçmenlere vergi meselesinde hassas davranılmış ve üç yıl süreyle vergilerden muaf tutulmuşlardır.

II. Viyana kuşatmasından sonra Avrupa'da kaybedilen topraklardan gelen göçmenleri, yine Rumeli topraklarında iskân ederek Anadolu'ya geçmelerini engellemiştir. Bunun temel amacı, Avrupa topraklarında Osmanlı halkının nüfus çoğunluğu sağlamak ve burada kalan topraklarını muhafaza etmektir. Merkezî idare II. Viyana kuşatması ve sonrasında kaybedilen topraklardan gelen göçmenleri de aynı şekilde iskân etmiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki savaş cephelerinden kaybedilen topraklardan göç edip gelen ahali yine Rumeli tarafında iskân edilmiş ve düzen sağlanmaya çalışılmıştır.

Devlet, yüzyılın son çeyreğinde, yeni bir iskân metodu uygulayarak Anadolu'da rahat durmayan ve huzursuzluklara sebebiyet veren aşiretleri, konar-göçer taifeleri ve cemaatleri Rakka merkez olmak üzere güney eyaletlerine iskân etmeye çalışmıştır. Devletin sürgün şeklinde uygulamaya çalıştığı bu metodun tam bir başarı sağladığı söylenemez. Bunun başlıca sebebi ise bu grupların tamamının hayvancılıkla uğraşmaları ve iskân edildikleri topraklarda su sıkıntısının olması ve iklim durumun göz ardı edilmiş olmasıdır. Geçim koşullarından ötürü sıcak iklimi benimseyemeyen bu topluluklar iskân edildikleri topraklardan firar ederek Anadolu'ya, özellikle batıya doğru göç ederek dağılmışlardır.

Güney eyaletlerine de yapmaya çalıştığı iskân metodunda tam bir başarı sağlayamasa da, bu metod kısmen faydalı olmuştur. İkna edilen bazı gruplar ülkenin güney eyaletlerinde iskân edilmiş ve buralarda şekavette bulunan birtakım Arap aşiretlerine karşı güvenlik amacıyla tampon bir bölge oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu topraklarda iskân edilen ahaliye yine vergi meselesinde muafiyetler sağlamıştır. Ayrıca bölgenin idarecilerine gönderilen hükümlerde, iskân edilen ahaliye kolaylıklar sağlanması vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren merkezî otoritenin güçlü olmasını önemsemiştir. Buna bağlı olarak XVII. yüzyılda da güçlü bir merkezî otorite siyasetinden taviz vermemiştir. Vazifelerini ihmal eden ve ahalinin huzurunu kaçıran birtakım devlet adamları ve idareciler vazifeden azledilerek sürgün edilmiştir. Ayrıca rüşvet alan, gayr-ı ahlakî davranışları sergileyen, ahaliye haksız uygulamalarda bulunan kişi veya grupların tamamına çeşitli cezalar verilmiştir. Sadece görevliler değil toplumsal yapının bozulmasına neden olan ya da huzursuzluklara sebebiyet verenler de cezalandırılmış ve genel ceza ise sürgün olmuştur.

XVII. yüzyılda meydana gelen göçler nedeniyle yaşanan hareketlilikten dolayı devletin nüfusunu tam olarak söylemek imkânsızdır. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nin nüfusu 1520'lerde 12-13 milyon, 1600'lerde 30-35 milyon olduğu tahmin edilmiştir. Tabi XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde kaybedilen topraklardan gelen göçler neticesinde nüfusun 40 milyonu geçtiği tahmin edilmektedir. XVII. yüzyılın sonuna kadar devam eden savaş cepheleri ve neticesinde yaşanan göç hareketleri XVIII. yüzyılda da artarak devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

Mühimme Defterleri:

Numara: 5, 6, 16, 17, 22, 23, 24, 33, 43, 62, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 89, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 115, 120, 201.

Maliyeden Müdevver Defterler

Numara: 385, 534, 539, 607, 828, 2565, 2931, 3260, 3439, 3472, 6565, 6890, 7275, 7392, 7574, 8456, 8457, 8458, 8485, 9484, 9956, 15615, 15633, 16077, 16596.

Tapu Tahrir Defterleri

Numara: 20, 114, 121, 169, 170, 206, 240, 254, 270, 285, 299, 402, 424, 434, 716, 828, 835, 998, 2010.

Ali Emirî Tasnifi

SMS. II. Dos. 40, Göm. 3987.

SMST. II. Dos. 1, Göm. 25; Dos. 78, Göm. 8292; Dos. 4, Göm. 350; Dos. 41, Göm. 4026; Dos. 38, Göm. 3748; Dos. 38, Göm. 3705; Dos. 12, Göm. 1160; Dos. 78, Göm. 8288.

SMMD. IV. Dos. 104, Göm. 12120; Dos. 22, Göm. 2429.

SAMD. II. Dos. 13583.

İbnü'l-Emin Tasnifi

AS. Dos. 31, Göm. 2791.

DH. Dos. 3, Göm. 262; Dos. 3, Göm. 280; Dos. 3, Göm. 483; Dos. 10, Göm. 931; Dos. 10, Göm. 033; Dos. 12, Göm. 1117; Dos. 12, Göm. 1165; Dos. 12, Göm. 1585; Dos. 13, Göm. 1235; Dos. 15, Göm. 1377; Dos. 15, Göm. 1385; Dos. 16, Göm. 1475; Dos. 16, Göm. 1491; Dos. 16, Göm. 1521; Dos. 18, Göm. 1660; Dos. 19, Göm. 1793; Dos. 857.

SH. Dos. 1, Göm. 100; Dos. 2, Göm. 119; Dos. 2, Göm. 120; Dos. 2, Göm. 122; Dos. 2, Göm. 127; Dos. 2, Göm. 128; Dos. 2, Göm. 136; Dos. 2, Göm. 137; Dos. 3, Göm. 542.

Muallim Cevdet Tasnifi

ML. Dos. 225, Göm. 9362; Dos. 543, Göm. 22327.

DH. Dos. 282, Göm. 14093; Dos. 291, Göm. 14517.

SH. Dos. 25, Göm. 1204.

Kamil Kepeci Tasnifi

Numara: 2311; 2931; 3367.

Sikayet Defterleri

Numara: 2, 11, 12.

Muhtelif

Mevkufat def. nr. 2551;

Efkaf-ı Kara Mustafa Paşa, nr. 2143/2239.

Defter-i İcmal-i Liva-i Ruha, nr. 204.

Efkaf-ı Köprülü Mehmed Paşa, nr. 2044/2238.

Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, nr. 74.

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

Evrak no: 2457/26; 3448/3; 10359/1; 532/20; 1891/12; 5222/22; 5223/49.; 5223/42; 5222/22; 5223/49; 723/36; 723/43; 722/69; 522/15; 798/49; 1135/48; 509/42; 6850/10; 1135/50; 888/49; 6841/4-9.

Defter no: 5114, 3876, 1306, 1328, 398.

SER'İYYE SİCİLLERİ

Adana Şer'iyye Sicili, nr.19.

Ankara Şer'iyye Sicili, nr. 6; nr. 10.

Manisa Şer'iyye Sicili, nr. 79.

Kayseri Şer'iyye Sicili, nr. 14.

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Alan, Ercan. **95 Numaralı Mühimme Defteri.** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. 2008.

Altınay, Ahmet Refik. **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200).** Ankara, La Kitap Yayınları, 2017.

_____. **Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591).** İstanbul, Maarif Vekâleti Yayınları, 1935.

Ateş, Murat. **88 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi.** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008.

Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı. **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri.** İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970

Barkan, Ömer Lütfi-Meriçli, Enver. **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri.** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Bostancı, H. Muharrem. **19 Numaralı Mühimme Defteri.** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. **3 Numaralı Mühimme Defteri.** Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1993.

- _____. *12 Numaralı Mühimme Defter*. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1996.
- _____. *7 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1998.
- _____. *82 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2000.
- _____. *83 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.
- _____. *85 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2002.
- _____. *91 Numaralı Mühimme Defteri*. İstanbul, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2015.
- _____. *Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvâları*. İstanbul, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2015.
- Çelebi, Azize Gelir. *93 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Çelik, Reşat. *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-190)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren-Mardin Artuklu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis, 2015.
- Demir, Selçuk. *75 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.
- Demirsoy, Muhammet H. *109 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.
- Doğan, Ömer Semih. *Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri 103 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Gök, Eren Bahri. *89 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Gökpınar, Bekir. *105 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 1996.
- İnalcık, Halil. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1954.
- Kandıra, Durmuş. *84 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Karaca, Müjge. *94 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.

- Karacan, Tuba Meryem. **101 No'lu Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2010.
- Kılıç, Mustafa. **107 Numaralı Mühimme Defteri**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Mercimek, Yunus. **96 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 1-99)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2013.
- Nacak, Süleyman. **34 Numaralı Mühimme Defteri (164-326)**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2011.
- Paşazade, Orhan. **9 Numaralı Mühimme Defteri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Serdaroğlu, Murat. **3457 Numaralı Maliye Ahkâm Defterine Göre Osmanlılarda Sosyal ve Ekonomik Hayat**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.
- Şakar, Muzaffer Fehmi. **100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (S.1-145)**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Şen, Seniha. **30 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1110/1698)**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Tan, Mehmet Ali. **99 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (91-180)**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren- Mardin Artuklu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis, 2015.
- Tataroğlu, Yasemin. **4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- Temel, Recep. **111 Numaralı Mühimme Defterinin 168-337 Sayfalarının Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin Çoruh Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin, 2019.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü. **Fâtih Mehmet II. Vakfiyeleri**, I, (Haz.; Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938.
- Yıldız, Murat. **92 Numaralı ve 1675-1658 Tarihli Mühimme Defteri**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.
- Yılmaz, Hülya Polat. **Kefe Mukataası Ahkâm Defteri (1643-1707)**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Yüksel, Hülya. **86 Numaralı Mühimme Defteri**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

KANUNNÂMELER

Abdurrahman Abdî Paşa. **Kanunnâmesi**. (Haz.: H. A. Arslantürk), İstanbul, Metamorfoz Yayıncılık, 2012.

Abdurrahman Vefik. **Tekâlif Kavaidi**. (Haz.: H. Özkan), Ankara, Bedir Yayınevi, 1999.

Akgündüz, Ahmet. **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri**, II-VIII-IX, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Anhegger, Robert-İnalcık, Halil. **Kanunnâme-i Sultanı ber Mûceb-i örf-i Osmanî**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.

Avni Ömer Efendi. **Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hâkân**. (Haz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı), *Belleten*, 15(59), 1951, 381-399.

Ayn Ali Efendi, **Kavânin-i âli Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan**. (Haz.: M. Tayyip Gölbilgin), İstanbul, Enderun Yayınları, 1979.

Barkan, Ömer Lütfi. **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar**. I, (Haz.: H. Özdeğer), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

Osmanlı Kanunnâmeleri. **Millî Tettebbular Mecmuası**. 1(1), Mart-Nisan 1331, 49-112.

Özcan, Abdülkadir. **Kanûnnâme-i Âl-i Osman**, (1. Baskı), İstanbul, Kronik Yayınları, 2017.

Pulaha, Selami-Yücel, Yaşar. (1988), **I. Selim Kânûnnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunlar**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Uysal, Abdullah. **Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref (Zanaâtkarlar Kanunu)**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.

KRONİKLER

Abdurrahman Hibri Efendi. **Menâsık-ı Mesâlik**. (Haz.: Sevim İlgürel), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.

Ahmed B. Mahmud. **Selçuknâme**. (Haz.: Erdoğan Merçil), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Ahvâl-i Celâliyân. Es'ad Ef. Kütüphanesi, nr. 2236.

Anonim. **Selçuknâme, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli)**. (Çev.: F. Nafiz Uzluk), III, Ankara, Örnek Matbaası, 1952.

Anonim. **Kitâb-i Müstetâb (Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler)**. (Haz.: Yaşar Yücel), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988.

- Anonim. *Hırzû'l-Mülûk*. (Haz.: Yaşar Yücel), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Anonim. *Tevârîh-i Âl-i Osman*. F. Giese neşri, (Haz.: Nihat Azamat), İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Anonim. *Osmanlı Tarihi 1099-1116/1688-1704*. (Haz.: Abdulkadir Özcan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Aşık Paşazâde. *Tevârîh-i Âli Osman (Osmanoğullarının Tarihi)*. (5. Baskı), (Haz.: Yekya Saraç-Kemal Yavuz), İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2018.
- Behcetî. *Târîh-i Sülâle-i Köprülü*. Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa, nr. 212.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât*. (Haz.: Abdulkadir Özcan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe. *Uyûnü'l-aḥbâr*. II, (Neş.: Y. Ali Tavîl), Beyrut, 2019.
- Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî. *Târîh-i Beyhakî*. (Der.: Hicabi Kırlangıç), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Evliya Çelebi. *Seyahatnâme*. (5. Baskı), (Haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Feridun Bey. *Mecmua-i Münşeatü's-Selâtin*. II, İstanbul, Takvîmhâne-i Âmire, 1275.
- Gazâ-nâme-i Târîh-i Halîl Paşa*. Es'ad Efendi Kütüphanesi, nr. 623,
- Gelibolulu Mustafa Ali. *Kitâbü't-Târîh-i Kühnü'l-Aḥbâr*. (Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki 901 ve 920 No.'lu nüshalara göre). (Haz.: A. Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül- İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Gelibolulu Mustafa Ali. *Kühnü'l-aḥbâr, (Fâtîḥ Sulṭân Mehmed Devri: 1451-1481)*. II, (Haz.: M. Hüdaî Şentürk), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Georg Ostrogorsky. *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev.: F. Işıtan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Hayrullah Efendi. *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Tarihi*. III, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1273.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. (Haz.: İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*. I, ((Neş.: Muhammed Mürsî el-Hülî Abdülkâdir el-Katt), Kahire, 1962.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Tıbbu'n Nebev*. (Haz.: Abdülvehhab Öztürk), İstanbul, Kahraman Yayınları, 2013.
- İbn-i Bibi. *el-Evâmirü'l-Ala'yye Fi'l-Umûri'l-Ala'yye*. I, (Haz.: Adnan Sadık Erzi), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.

- İbn-i Fadlan. **Seyehatname**. (Haz.: Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınları, 1975.
- İbnü'l-Esir. **El-Kamil fi't-Tarih**. IX, (Terc.: Abdülkerim Özaydın), İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2016.
- İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec. **Târihi Ebü'l Ferec**. II, (Ter.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1950.
- İdris-i Bitlisî. **Heşt Bihişt**. I-II, (Haz.: Mehmet Karataş-Selim Kaya-Yaşar Baş), Ankara, Betav Yayınları, 2008.
- Joseph Von Hammer. **Devlet-i Osmaniyye Tarihi**. (Çev.: Mehmet Ata Bey), İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329.
- Kâşgarlı Mahmud, (1941), **Divanü Lûgat-it Türk**. III, (Terc.: Besim Atalay), Ankara, Alâeddin Kırıl Basımevi, 1941.
- Kâtib Çelebi. **Mîzânü'l-hak fi ihtiyârî'l-ehak**. İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1306.
- _____. **Cihannuma**, İstanbul, Matbaai Amire, 1145.
- _____. **Düstûrü'l-amel li Islâhi'l-halel**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1280.
- _____. **Fezlek**. (Haz.: Zeynep Aycibin), İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2016.
- Kemal Paşazâde. **Tevârih-i Al-i Osmân**. II. Defter, (Haz.: Şerafettin Turan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Koçi Bey. **Risâle**. (4. Baskı), (Haz.: Yılmaz Kurt), Ankara, Akçağ Yayınları, 2018.
- Lütfi Paşa. **Tevârih-i Âli Osma**. (Haz.: Kayhan Atik), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- _____. **Asafnâme**. (Haz.: Ahmet Uğur), İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Mehmed Halife. **Tarih-i Gilmanî**. (Haz.: Ertuğrul Oral), İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Mehmed Neşri. **Kitâb-ı Cihân-nümâ**. I, (Haz.: Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.
- Mehmet Süreyya. **Sicill-i Osmanî**. I, (Haz.: Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mustafa b. Şemseddin Karahisarî Ahterî. **Ahter-i Kebir**. II, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1310.
- Mustafa Nuri Paşa. **Netâyic'ül-Vukuât**. I-II, (3. Baskı), (Haz.: Neşet Çağatay), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede. **Sahâifu'l-Ahbâr**. (Terc.: Nedim Efendi), II, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1285.
- Naima Mustafa Efendi. **Tarih-i Naîma (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hafikayn)**. I-IV, (Haz.: Mehmet İpşirli), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Oruç Bey. **Tarih-i Al-i Osma**. Babinger neşri, Hannover, 1925.

- Peçevî İbrahim Efendi. *Tarih-i Peçevi*. I-II, Üniversty of Toronto, Number 890697, Toronto, 1364.
- Ramazan-zâde Nişâncı Mehmed Paşa. *Tevârih-i Âli Osman*. Konya Yusufâğa Ktp. nr. 474.
- Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. I-III, (Haz.: Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, Klasik Yayınları, 2013.
- Raşidüddin Fazlullah. *Camiü't-Tevârih*. (Terc.: Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Ruhi Çelebi. *Ruhi Tarihi (Oxford Nüshası)*. (Haz.: Yaşar Yücel-Halil Erdoğan Cengiz), Belgeler, 14(18), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Şadrüddîn Ebu'l Hasan Ali ibn Nâşir ibn Ali el-Hüseyînî. *Ahbâr'üd-devleti's-Selçukiyye*. (Yay.: Muhammed İkbâl, Lahor, 1933), (Muhammed İkbalden Çev.: N. Lügal), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1933.
- Sarı Abdullah Efendi. *Semerâtü'l-Fuâd fî'l-Mebde-i ve'l-Meâd*. İstanbul, Matbaa-i Amire., 1290.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. I-II, (Haz.: Mehmet İpşirli), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Sıbt İbnü'l Cevzî. *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan*. (Selçuklularla ilgili bölümleri Haz.; Ali Sevim), Belgeler, 14(18), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989-1992, 1-260.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme*. (Haz.: Mehmed Topal), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- _____. *Zeyl-i Fezleke*. (Haz.: Nazire Karaçay Türkal), Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2012.
- _____. *Nusretname*. Veliyüddin Efendi Ktp. nr. 2639
- Taberî. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. I, (Çev.: Z. Kadirî Ugan-Ahmet Temir), İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Tâbib İbn-i Şerîf. *Yâdigâr (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*. (Haz.: Orhan Sakin), İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2004.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi. *Tarihi*. (Haz.: Ziya Yılmaz), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Tursun Bey. *Târîh-i Ebu'l Feth*. (Haz.: Mertol Tulum), İstanbul, Baha Matbaası, 1977.
- Urfalı Mateos. *Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), (2. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Vâsîfî, *Gazavât-ı Murad Paşa*. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2236,

Vecihî Hasan Efendi. *Vecihî Târihi*. (Haz. Ziya Akkaya), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜDTCF, Ankara, 1957.

Yazıcızade Ali. *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*. (Haz.: Abdullah Bakır), İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2017.

Araştırma Eserler

Akdağ, Mustafa. *Celâli İsyancıları 1550-1603*. Ankara, Ankara Üni. Basımevi, 1963.

_____. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celali İsyancılar”*. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.

_____. *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. I, Ankara, Barış Kitap Basım Yayın, 1999.

Akkaya, Taylan. *Göç ve Değişme*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

Aksu, Leyla. *Ordu’ya Ait İki Mufasssal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Altınay, Ahmet Refik. *Köprülüler*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Altınöz, İsmail. *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Arıkan, Zeki. *XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001.

Arslan, Hüseyin. *16. yy’da Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan Göç ve Sürgün*. İstanbul, Kaktüs Yayınları, 2001.

Aydın, Mehmet Akif. *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985.

_____. “Osmanlı Hukuku”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarih*. I, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul, IRCICA, 1994.

Baer, Mark David. (2001), *Honoured by the Glory of Islam: The Ottoman State, Non-muslim and Conversion to Islam in the Late Seventeenth Century Istanbul and Rumelia*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Chicago Üniversitesi, Chicago, 2001.

Bargrave, Robert. *The Travel Diary of Robert Bargrave (Levant Mercant 1647-1656)*. (Haz.: M. G. Brennan), London, The Hakluyt Society, 1999.

Barkan, Ömer Lütfi. “XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler*. I, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980.

_____. *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*. I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000

- Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization 1550-1650*. Newyork, Cornell Üniversty Press, 1994.
- _____. *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. (Çev.: Zeynep Altok), Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- _____. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*. (2. Baskı), (Çev.: Ebru Kılıç), İstanbul, Versus Kitap Yayınları, 2011.
- Bartram, D. -Maritsa V. Poros-Pierre Monforte. *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*. (Çev.: I. Ağabeyoğlu Tuncay), Ankara, Hece Yayınları, 2017.
- Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Beldiceanu, Nicoara. *XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*. (Terc.: M. Ali Kılıçbay), Ankara, Teori Yayınları, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*. III, İstanbul, Ravza Yayınları, 2018.
- Braudel, Fernad. *II. Felipe Dönemi Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. I, (1. Baskı), Ankara, İmge Yayınları, 1993.
- _____. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, (Çev.: M. Ali Kılıçbay), İstanbul, Eren Yayıncılık, 1990.
- Bosworth, Clifford Edmund. *İslam Devletleri Tarihi* (Kronoloji ve Soy Kütüğü el Kitabı). (Çev.: Eerdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul, Oğuz Yayınları, 1980.
- Cahen, Claude. *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*. (Çev.: Yıldız Moran), İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965.
- Cook, Michael A. *Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1600)*. London, Oxford University Pres, 1972.
- Çelikdemir, Murat. *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskân'ı (1690-1840)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2001.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.
- Daşcıoğlu, Kemal. *İskan, Suç ve Ceza Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. (Çev.: M. Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Duman, M. Şahin. *Belgelerle Tarihte İzoli, İzollular ve İzoli Aşireti*. İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2018.
- Duşan Y. Popoviç. *1690 Büyük Sırp Göçü*. Belgrad, 1964.

- Düzenli, Pehlül. *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. III, İstanbul, Hisar Yayınları, 2016.
- Emecen, M. Feridun. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. (5. Baskı), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- _____. "Osmanlı Siyasi Tarihi, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı, Osmanlı Devleti Tarihi*. Ekmeleddin İhsanoğlu-M. Feridun Emecen (ed.), İstanbul, IRCICA Yayınları, 1999.
- Erbil, Pervin. *Anadolu Ağlıyordu Niobe / Tüm Yönleriyle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları*. İstanbul, Sorun Yayınları, 2001.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler; Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*. (1.Baskı), Ankara, Turhan Kitabevi, 2001.
- Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. Ankara, Nurgök Matbaası, 1987.
- Farooqi, Suraiya. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia; Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520—1650*. New York, Cambridge University Press, 1984.
- _____. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*. (2.Baskı), (Çev.: E. Sonnur Özcan), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Findley, Carter. V. "Siyasi Kültür ve Büyük Haneler", *Türkiye Tarihi (1603-1839), Geç Osmanlı İmparatorluğu*. III, (Çev.: Fethi Aytuna), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Fraylıç, D. -Mühendis Ravling. *Türkmen Aşiretleri*. (Çev.: Ç. Önal), Ankara, Aşına Kitapları, 2008.
- Goffman, Daniel. *İzmir and The Levantine 1550-1650*. Seattle and London, University of Washington Press, 1990.
- Gökbilgin, M. Tayyip. *Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968.
- _____. *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. İstanbul, İşaret Yayınları, 2008.
- Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Griswold, William. J. *Political Unrests and Rebellion in Anatolia 1605-1609*. Unpublished Ph. D. Thesis, Los Angeles, 1966.

- _____. "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*. H. W. Lowry-Donald Quataert (ed.), İstanbul, İsis Yayınları, 1993.
- _____. *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*. (Çev.: Ü. Tansel), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2000.
- Güçer, Lütfi. *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1964.
- Gündüz, Tufan. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*. (1.Baskı), Ankara, Bilge Yayınları, 1997.
- Güngör, Kemal. *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*. Ankara, Ankara Üniversitesi Yayını, 1941.
- Gürler, Zeliha. (2017), *2000 Yılı Sonrası Türkiye'ye Gelen Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2017.
- H. A. R. Gibb - Harold Bowen, *İslamic and the West*. I, London, Oxford University Press, 1950.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. (4.Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- _____. *Anadolu'da Cemaatler, Aşiretler Oymaklar 1453-1650*. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Hudûdü'l-Âlem, The Region of the World*. (Yay.: V. F. Minorsky), London, 1973.
- Izutsu, Toshihiko. (1991), *Kuran'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*. (Çev.: Selahattin Ayaz), İstanbul, Pınar Yayınları, 1991.
- İlgürel, Mücteba. *Abaza Hasan Paşa İsyanı*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1976.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunda Klâsik Çağ (1300-1600)*. (20. Baskı), (Çev.: Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- _____. *Devlet-i Aliyye*. I-IV, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 2018.
- _____. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. Ankara, İsam Yayınları, 2018.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. I-II, İstanbul, Eren Yayınlar, 2000.
- İnbaşı, Mehmet. *Ukraynada Osmanlılar: Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672)*. İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2004.
- İşbilir, Ömer. *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

- Kafesoğlu, İbrahim. *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını*. İstanbul, Köprülü Armağanı, 1951.
- _____. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013.
- Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküşü*. II, (1. Baskı), (Çev.: Ö. Çobanoğlu), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. III, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1987.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2005.
- Khazanov, Anatloy M. *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev.: Ö. Suveren), İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2015.
- Kılıç, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Elazığ, Ceren Matbaacılık, 1997.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. (4.Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. I, Ankara, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayını, 1979.
- Kunt, Metin. *Sancaktan Eyalete, 1550- 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Lewis, Bernard. *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. Norman-Okla, University of Oklahoma Press, 1963.
- Lowry, Heath W. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi: 1350-1550*. (1.Baskı), İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Mansel, Philip. *Constantinopolis, Dünyanın Arzuladığı Şehir (1453-1924)*. (Çev.: Şerif Erol), İstanbul, Sabah Kitapları, 1966.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*. Ankara, Sevinç Matbaası, 1985.
- _____. *Tarih İçindeki Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1985.
- Murphey, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*. (Çev.: M. Tanju Akad), İstanbul, Homer Kitabevi, 2007.
- Nimet Kurat, Akdes. *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara, Murat Kitabevi Yayınları, 2002.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*. İstanbul, Eren Yayıncılık, 1990.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*. İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul, Eren Yayıncılık, 1987.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunu Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

- Ortaylı, İlber. “Alevîlik, Nusayrîlik ve Bâb-ı Âlî”, *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*. (Haz.: İ. Kurt – Seyid Ali Tüz), İstanbul, İsam Yayınları, 1999.
- _____. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*. (2. Baskı), İstanbul, Kronik Yayıncılık, 2016.
- Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadimin Peşinde (Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları)*. (8. Baskı), İstanbul, Dergah Yayınları, 2019.
- Özdemir, Öznur. *Fatih Döneminde İstanbul’un İslamlaşma Süreci (İşkân, İdare ve İmar Açısından)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Peirce, Leslie P. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümler ve Kadınlar*. (Ter.: A. Berktay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*. (11.Baskı), İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-1619*. (Çev.: Hrand Der Andreasyan), İstanbul, Türkiye Mecmuası, 1964.
- Roux, Jean Poul. *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. (Çev.: A. Kazancıgil-Lale Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi 2004.
- Runciman, Stewen. *Haçlı Seferleri Tarihi*. I-III, (Ter.: Fikret Işıltan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Selçuk, Havva. *Rumeli’de Osmanlı İşkân Siyaseti 1299-1481*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002.
- Sevim, Ali. *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Söylemez, Faruk. *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2007.
- Strange, Le Guy. *The Lands of the Earstern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge, University Press, 1930.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar/Türkmenler Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. (2. Baskı), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara, Ankara Üniversitesi Yayını, 1985.
- Şeyban, Lütü. *Mudejares Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı’ya Göçleri*. İstanbul, İz Yayıncılık, 2010.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. (11.Baskı), İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.
- Tatar, Ö.zcan. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İşkânı (1691-1750)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.

- Tekin, Rahmi. *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı 1520-1640*. (1. Baskı), Ankara, Atıf Yayınları, 2014.
- _____. *Türk Tarihinde Ahlat*. (1. Baskı), Ankara, Gece Kitaplığı, 2018.
- Temir, Ahmet. *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. (1.Baskı), İstanbul, Hak Matbaası, 1946.
- Tosun, Mebrure-Kadriye Yalvaç *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. II, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1969.
- _____. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2004.
- _____. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul, Ötükent Neşriyat, 2009.
- Türkmen, Faik. *Mufasssal Hatay Coğrafyası*. I, İstanbul, Tan Matbaası, 1937.
- Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1944.
- Usta, Onur. *Türkmen Voyvodası, Tribesmen and Ottoman State (1590-1690)/Türkmen Voyvodası, Aşiretler ve Osmanlı Devleti (1590-1690)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi / Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- _____. *Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu, Kara Koyunlu Devletleri*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- _____. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. (4. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- _____. *Osmanlı Tarihi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- _____. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. (4. Baskı), İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Üner, Mehmet Emin. *Aşiret, Eşkiya ve Devlet*. İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2009.
- White, Sam. *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâlî İsyanları*. İstanbul, Alfa Yayınları, 2011.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği*. (Çev.: Orhan Şaik Gökyay), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944.

Yılmaz Solak, Özlem. *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devletinde Suhte İsyancıları 1558-1576*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2014.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.

Yücel, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkına Araştırmalar*. I-II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Sözlükler

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. *Osmanlıda Yer Adları*. Ankara, Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Yayını, 2017.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (26. Baskı), Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.

Güneş, Kadir. *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul, Mektep Yayınları, 2014.

İbn Manzur, *Lisanü'l – Arab*. II, İnternet Erişim: www.literatur.gen.tr. // 24.07.2020, 12: 50.

Kazım, Hüseyin. *Büyük Türk Lugatı*. II, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

Keleş, Ruşen. *Kent Bilim Terimleri Sözlüğü*. (2.Baskı), Ankara, İmge Kitabevi, 1998.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih. Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I-III, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lugatı*. İstanbul, Kurtuba Kitapları, 2015.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul, Çağrı Yayınları, 2014.

Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü*. R. Perruchoud (ed.), Cenevre, Uluslararası Göç Örgütü Yayınları, 2009.

Makaleler

Acun, Fatma. “Celali İsyancıları 1590-1611”. *Türkler Ansiklopedisi*, (XI, 1275-1297), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Açıkel, Ali. “Büyük Celâlî İsyancıları Sonrasında Sivas Eyaletinde Görülen Asayiş Problemleri (1610-1660)”. *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, (I, 123-140), 2007.

Afyouncu, Erhan–Recep Ahışhalı. “Kamaniçe”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXI, 274-275), 2002.

Ak, Mahmut. “Siyavuş Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXVII, 310-311), 2009.

Akdağ, Mustafa. “Timar Rejimini Bozuluşu”. *AÜDTCFD*, 3(4), 1945, 419-431.

_____. “Celali Fetreti”. *AÜDTCFD*, 16(2), 1958, 53-107.

_____. “Celâlî İsyancılarında Büyük Kaçgunluk”. *AÜDTCFD*, 2(2-3), 1994, 1-151.

- _____. "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(6), 1996, 201-247.
- Aktepe, Münir. "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Cimbi Kalesi". *Tarih Dergisi*, 2, 1950, 283-308.
- _____. "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair". *Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, 299-312.
- Altınay, Ahmet Refik. "Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşilik". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 9(2), 1932, 21-59.
- Altınöz, İsmail. "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler". *Türkler Ansiklopedisi*, (X, 773-796), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- _____. "Çingeneler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (ek-I, 291-294) 2016.
- Andreasyan, Hrant D. "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları". *İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(17-18), , 1963, 27-42.
- _____. "Abaza Mehmed Paşa". *Tarih Dergisi*, 17(22), 1968, 131-142.
- Avcı, Cesim. "Kaynukâ (Benî Kaynukâ)". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 88-89), 2002.
- Bardakoğlu, Ali. "İcâre". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXI, 379-388), 2000.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I". *Vakıflar Dergisi*, 2(2), 1942, 279-387.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: II. Kolonizatör Türk Dervişleri". *Vakıflar Dergisi*, 2(2), 1942, 279-304.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İÜİFM*, 11(1-4), 1951, 524-569.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İÜİFM*, 13(1-4), 1953, 6-78
- _____. (1955), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİFM*, 15(1-4), 209-237
- _____. "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)". *TTK, Belgeler*, 3(5-6), 1968, 1-479.
- _____. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, 2(5), 2015, 5-37.
- _____. "Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İÜİFM*, 11, Ekim 1949-Temmuz 1950, 56-78.
- _____. "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (Haz.: O. Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu), 1975, 1-32.
- Bedirhan, Yaşar. "Anadolu'da Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskân Politikası". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 140, 2002, 65-82.
- Bozkurt, Nebi. "Sürgün". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXVIII, 166-167), 2010.

- Boztepe, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nin Taşra Yönetimini Şekillendiren “Merkeziyetçilik” Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 2013, 1-14.
- Canatar, Mehmet. “Kethüdâ”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 332-334), 2002.
- Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Rüsurları”. *AÜDTCFD*, 5, 1947, 491-493.
- Çakar, Enver. “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre). *Belleten*, 68(252), 2004, 431-461
- Çapan, Fatma-Baran Güvenç. “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6(18), 2017, 629-640.
- Çetin, Osman. “İskânlarla Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, (VI, 423-437), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Çetintürk, Selahaddin. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri”. *AÜDTCFD*, 2(1), 1943, 109-116.
- Daşcıoğlu, Kemal. “Sürgün”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXVIII, 167-169), 2010.
- Demir, Alpaslan. “Osmanlı Devleti’nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”. *Akademik Bakış*, 11(21), 2017, 15-31.
- Dingeç, Emine. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 2009, 33-46.
- Donuk, Abdülkadir. “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Yabgu” Ünvanı ve Tarihsel Gelişimi”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Faruk Kadri Timurtaş’ın Hatırasına Armağan, (1-2), 1979-1983, 71-78.
- Döğüş, Selahaddin. (2018), “Osmanlı’da Bağnaz Bir Grup: Kadızadeliler Hareketi”. *Beyaztarih.com*, 02.06.2018 tarihli makale.
- Emecen, M. Feridun. “XVI. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi Gelibolu’da Sirem Sürgünleri”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 10, 1990, 161-179,
- _____. “Devre Çıkma”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IX, 250-251), 1994.
- _____. “Süleyman I”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXVIII, 62-74), 2010.
- Erim, Neşe. “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 1984, 79-88,
- Erkan, Davud. “Sofu Mehmed Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (ek-II, 521-523), 2016.
- Eyice, Semavi. “Arap Cami”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (III, 326-327), 1991.
- Gelenekçi, Cahit. “Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları”. *Türkiyat Araştırmaları*, 1, 2004, 9-18.
- Genç, Mehmet. “17-19. yy. larda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, 145-169.

- Goffman, Daniel. "The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade 1600-1650." *Journal of Turkish Studies*, 10, 1986, 155-161.
- Golden, Peter. B. "The Migrations of the Oğuz". *Archivum Ottomanicum*, 4, 1972, 46-48.
- Gowan, Bruce Mc. "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü, 1600-1830". *TTK Bildiriler*, 8, 1981, 1327-1391.
- Gökbilgin, M. Tayyip. "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerâsı". *Türkiyat Mecmuası*, 9, 1951, 35-46.
- _____. "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü". *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım Ankara 1948*, 1952. 433-444.
- Göksu, Erkan. "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, 1(1), 2009, 83-96.
- Göyünç, Nejat. "Hâne Deyimi Hakkında". *İÜEFTD*, 32, 1979, 331-348.
- Gündüz, Tufan. "Konargöçer". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXVI, 161-163), 2002.
- _____. "Oğuzlar/Türkmenler". *Türkler Ansiklopedisi*, (II, 453-478) Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Aşiret". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IV, 9-10), 1991.
- _____. "Derbend". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IX, 162-164), 1994.
- _____. "Kolonizasyon ve Şenlendirme". *Osmanlı*, 4, 1999, 581-586.
- İbşirli, Mehmet. "Hocazâde Mesud Efendi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXIX, 345-346), 2004.
- İlgürel, Mücteba. "Köprülü Mehmed Paşa". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXVI, 258-260), 20002.
- _____. "İstimâlet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXIII, 362-363), 2001.
- İnalcık, Halil. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700". *Archivum Ottomanicum*, 6, 1980, 283-337.
- _____. "Köy, Köylü ve İmparatorluk". 5. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, 1989, 1-11.
- _____. "Ottoman Methods of Conquest". *Studia Islamica*, 2, 1954, 103-129.
- _____. "Osmanlılarda Raiyyet rûsûmu". *Belleten*, 23(92), 1959, 575-610.
- _____. "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi". *Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 1959, 29-46.
- _____. "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticâret Tarihine Dâir Vesikalar". *Belleten*, 24(93), 1960, 45-102.

- _____. “Kıbrıs’ta Türk İdaresi Altında Nüfus”. *Kıbrıs ve Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 1964, 27-59.
- _____. “Adâletnâmeler”. *TTK Belgeler*, 2(3-4), 1993, 49-145.
- _____. “The Foundation of the Ottoman Economic and Social System in Cities” La Ville Balkanique XVI-XIX. Siecles”. *Studia Balcanica Özel Sayısı*, 3,1970, 17-24.
- _____. “Cizye”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 45-48), 1993.
- _____. “Osmanlı İdare ve Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicil ve Terekeleri”. *TTK Belgeler*, 15(19), 1993, 23-169.
- _____. “From Empire to Republic; Essays on Ottoman and Turkish Social History”. *ISIS Press İstanbul*, 1995, 61-72.
- _____. “İstanbul”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXIII, 220-239), 2001.
- _____. “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”. *19 Mayıs Üniversitesi Dergisi*, 3, 215-225.
- _____. “The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role”. *Cedrus*, 2, 467-495.
- _____. “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar”. *GAMER*, 1(1), 2012, 1-10.
- _____. “Timar”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XLI, 168-173), 2012.
- İpek, Nedim. “Göçmen Köylerine Dair”. *Tarih ve Toplum*, 25(150), 1996, 15-21.
- İpşirli, Mehmet. “Debbağzâde Mehmed Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IX, 62-63), 1994.
- _____. “Beylerbeyi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (VI, 69-74), 1992.
- _____. “Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XII, 526-527), 1995.
- _____. “Münkârîzâde Yahya Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXX, 114-115), 2005.
- _____. “Nâib”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXII, 312-313), 2006.
- _____-Mustafa İsmet Uzun. “Bahâî Mehmed Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IV, 463-464), 1991.
- İşbilir, Ömer. “Nüzül”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXIII, 311-312), 2007.
- Kafalı, Mustafa. “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, (VI, 282-304), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kaya, Nevzat. “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXIV, 381-383), 2001.
- Kazıcı, Ziya. “Ahîlik”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (I, 540-542), 1989.

- Kılıç, Orhan. "1597 Tarihli Mufasssal Yörük Defterine Göre Haleb Türkmenleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, (15), 1996, 59-76.
- Kırpık, Güray. "Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları". *Turkish Studies*, 4(3), 2009, 1438-1452.
- Kızılkaya, İsa-Oktay Kalaycı. "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 2012, 361-378.
- Kimya, Osman-Cavid Qasimov, Uğur Gök, "Yakın ve Orta Doğu'da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar'ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu", *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2, 186-198.
- Koca, Salim. "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları". *Türkler Ansiklopedisi*, (I, 992-1014), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kolodziejczyk, Dariusz. "Kamaniçe". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXI, 274-275), 2001.
- Koç, Yunus. (2006), "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus". *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, I, Ahmet Yaşar Ocak (ed.), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, 241-248.
- Köksal, O. "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle ilgili Hattı-ı Hümayunları". *Osmanlı Tarihi Araştırma Dergisi (OTAM)*, (19), 2006, 283- 341,
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. (2002), "Kâtip". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 49-52), 2002.
- Lewis, Bernard. "Studies in the Ottoman Archives I, Bulletin of the School of Oriental and African Studies". *Cambridge University Press*, 16(3), 1954, 469-501.
- _____. -Benjamin Braude. "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler". (Christians and Jews in the Ottoman Empire kitabının giriş bölümünden Çev.: H. Erdemir-Hilal Erdemir), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5, 2000, 169-216.
- Nagiyev, Ferhad. "Hatman". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XVI, 484-485), 1997.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi". *Türk Kültürü Araştırmaları*, 17-19(1-2), 1983, 208-226.
- Oflaz, Mustafa-Tekin, Rahmi. "Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa ve Rahva Kervansarayı Vakfiyesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 2000, 201-220.
- Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)". *Osmanlı Araştırmaları*, 15, 1995, 157-180.
- Okandan, Recai G. "Hammurabi Mecellesi". *İÜHFM*, 17(1-2), 1951, 283-315,
- Orhonlu, Cengiz. "Bayram Paşa Kervansarayı". *Vakıflar Dergisi*, 10, 1973, 199-201.

- _____. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 15(1-2), 1976, 269-270.
- _____. “Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)”. *Milletler Arası Birinci Kıbrıs Tedkikleri Kongresi*, 91-97.
- Özcan, Abdülkadir. “Asesbaşı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (III, 464-465), 1994.
- Özdemir, Mustafa. “Müdeccenler”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXI, 31, 465-167), 2006.
- _____. “14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu’ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu’nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişmeler”. *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(12), 2017, 51-76.
- Özel, Oktay. “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş / Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”. *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, (Haz.: M. F. Yeşil), 2015, 557-591.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ek-II, 212-215), 2019.
- Öztürk, Mustafa. “XVIII Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları”. *Belleten*, 56(211), 1991, 963-992.
- Parp, Sandor. “Zitvatorok Antlaşması”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XLIV, 472-474), 2013.
- Rice, David Storm. “Medieval Harran: Studies on its Topography and Monuments”. *Anatolian Studies*, 2, 1952, 34-86,
- Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”. *JESHO*, 3(3), 1960, 265-266.
- Sahillioğlu, Halil. “Bâd-ı Hevâ”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (VI, 416-418), 1991.
- _____. “Dirhem”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IX, 368-371), 1994.
- Schneider, Alfons Maria. “XV. Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu”. *Belleten*, 16 (61), 1952, 35-48.
- Serdar, Murat-Murat Hanar. “Moğol Hâkimiyeti Sırasında Ermenek ve Çevresinde Yaşanan Siyasî ve Sosyal Gelişmeler (1277-1292)”. *Ermenek Araştırmaları*, I, Palet Yayıncılık, 2018, 237-250.
- Sevim, Ali. “Süleyman-Şah I”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXVIII, 105-106), 2010.
- Solak, İbrahim. “XVI. Yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, 110-154.
- Sümer, Faruk. “Boz-ulus Hakkında”. *AÜDTCFD*, 7(2), 1949, 29-60.
- _____. “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış”. *İÜİFM*, 11(1-4), 1949-1950, 509-522.
- _____. “Boz-oklu Oğuz Boylarına Dair”. *AÜDTCFD*, 11(1), 1953, 65-103.

- _____. “Anadolu'da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1969, 1-148.
- _____. “Kösedağ Savaşı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXVI, 272-273), 2002.
- _____. “Tatarlar”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XL, 168-170), 2011.
- _____. “Yörükler”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XLIII, 570-573), 2013.
- _____. “Osmanlı Devrinde Anadolu’da Yaşayan Bazı Üç-oklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”. *İÜİFM*, 11(1-4), 437-508.
- Şahin, İlhan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları”. *Türk Kültürü*, 20(227), 1982, 285-294.
- _____. “Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, 1987, 195-208.
- _____. “Anadolu’da Oğuzlar”. *Türkler Ansiklopedisi*, (VI, 399-422), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Şeker, Mehmet. (2002), “Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, (IV, 438-461), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Şentürk, M. Hüdaî. “Osmanlı Devletinin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”. *Belleten*, 58(218), 1993, 89-112.
- Şerifgil, M. Enver. “XVI. Yüzyılda Rumeli Eyaleti’ndeki Çingeneler”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (15), 1981, 117-144
- T.C İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. *Göç Araştırmaları Dergisi*, T.C İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, F. Kartal (ed.), I-VI, 2015
- Tabakoğlu, Ahmet. “Tekâlîf”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XL, 336-337), 2011.
- Tanoğlu, Ali. “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”. *Türkiyat Mecmuası*, 11, 1954, 1-34.
- Tunus, Onur. “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Nedeni ve Sonuçları”. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(2), 2019, 409-421.
- Turan, Osman. “İzzeddin Keykavus”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (VI, 636-63), 2002.
- Turan, Şerafettin. “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı”. *Atatürk Üniversitesi Yıllığı*, 1961, 210-225.
- Uluçay, M. Çağatay. “Sürgünler Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan sürülenler”. *Belleten*, 15(60), 1951, 507-591,
- Usta, Onur. “Celâliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler”. *Kebikeç*, (33), 2012, 49-85.
- Ünal, Mehmet Ali. “1056/1546 Tarihli Avârız Defterine Göre 17 Yüzyılın Ortalarında Harput”. *Belleten*, 51(199), 1987, 119-129.

- _____. “Devlet İçi İktidar Mücadelesinin Bir Unsuru Olarak Eşkıyalık ve Ayrılıkçı Hareketler. *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Osman Köse (ed.), Samsun, Etüt Yayınları, 3-10, 2009.
- _____. “XVII. Yüzyılda Sivas’tan Sinop’a Göçler”. *Geçmişten Günümüze Göç*, 1, 2017, 713-722.
- Ünver, Süheyl. “Fatih Zamanında İstanbul’un Nüfusu”. *Bellekten*, (124), 1952, 16-18.
- Üzüm, İlyas. “Nusayrılık”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXIII, 270-274), 2007.
- White, Sam, “Rethinking Disease in Ottoman History”. *International Journal of Middle East Studies*, 42(4), 549-567
- Witteck, Paul. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk Aşiretlerinin Rolü”. (Çev.: Ercüment Kuran), *Tarih Dergisi*, 17-18,1963, 257-268.
- _____. “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1969’dan ayrı basım, 194-241.
- [Www.seslisözlük.net](http://www.seslisözlük.net), Erişim: 05.07.2020 14:59.
- Yıldırım, Ercüment-Oktay Pekşen. “Üçüncü Arami Göçünün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 2013, 31-53.
- Yılmaz, Abdurrahman. “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(2), 2014, 1685-1704.
- Yinanç, Mükrimin Halil. “Ak Koyunlular”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (I, 253-267), 1993.
- Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler". *Bellekten*, 38(42), 61974, 57-708.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Osman KİMYA
Uyruğu : TC.
Doğum Tarihi ve Yeri :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Tarih Anabilim Dalı	2021
Yüksek Lisans	Tarih Anabilim Dalı	2017
Lisans	Tarih Öğretmenliği	2013

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

18/05/2021

Tez Başlığı / Konusu:

**“Osmanlı Devleti’nde Göç, İskân ve Sürgün
(XVII. Yüzyıl Örneği)”**

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam **305** sayfalık kısmına ilişkin, 18/05/2021 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından **TURNİTİN** intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%10** (yüzde on)dur.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simgeler ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

18/05/2021
Osman KİMYA

Adı Soyadı : Osman KİMYA
Öğrenci No : 179206076
Anabilim Dalı : Tarih
Programı : Doktora
Statüsü : Y. Lisans ☐ Doktora ☒

DANIŞMAN
Doç. Dr. Rahmi TEKİN
18/05/2021

ENSTİTÜ ONAYI
U Y G U N D U R
18/05/2021
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü